

8/21'35

C. L.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZHATVANADIK KÖTET.

(454. 455. 456. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1914.

TARTALOM.

CDLIV. SZÁM.

	Lap
IPARFEJLESZTÉS. — Matlekovits Sándortól	1
A MAGYAR POLITIKA-TUDOMÁNY. (II.) — Pasteiner Ivántól	38
BÁRÓ JÓSIKA MIKLÓS. (I.) — Weber Arthurtól	58
A SUFFRAGETTEK. — Szöllősy Lajostól	108
GOLYÓ ÁLTAL. — Briones Gabriel után, spanyolból — Szopori Nagy Miklóstól	118
A FÖLD HYMNUSA. — Költemény. — Léway Józseftől	126
SZEMLE: 1. <i>Erzsébet királyné emléke.</i> (1908. szeptember 10.) — Báró Forster Gyulától	
2. <i>Wartha Vincze.</i> (1844—1914.) — Ilosvay Lajostól.	
3. <i>Medveczky Frigyes.</i> (1856—1914.) Alexander Bernáttól	129
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Magyar tárgyú francia elbeszélések.</i> — (Noël Bangor: <i>Le sang bleu. Scènes de la vie hongroise.</i>) — Szigetvári Ivántól.	
2. <i>Vértesy Gyula novellás könyve.</i> — Vértesy Gyula: <i>A vér és egyéb történetek.</i> — r. r.-től.	
3. <i>Nőírók regényei.</i> — (Szende-Dárday Olga: <i>Rozsda.</i> — Asbóthné Ferenczi Sári: <i>Mary.</i>) — r. r.-től	148

CDLV. SZÁM.

FABRICZY KORNÉL EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	161
MACHIAVELLI FÖLTÁMADÁSA. — Concha Győzőtől	178
AZ EGÉSZSÉGÜGYI SZOLGÁLAT A HÁBORÚBAN. — Grósz Emiltől	194
A MORATORIUM. — Matlekovits Sándortól	201
AZ ÍRÓI KAPCSOLATOK ÉS AZ IRODALMI FOLYTONOSSÁG KÉRDÉSÉHEZ. (I.) — Kallós Edétől	211
BÁRÓ JÓSIKA MIKLÓS. (II.) — Weber Arthurtól	248
ÖNÉLETRAJZ. — Elbeszélés. — Mark Twain után, angolból, — j.-től	262
KÖLTEMÉNYEK: <i>A vén cigány.</i> — Hegedüs Istvántól — <i>Finn dalok.</i> — Somkutitól	268

SZEMLE: 1. <i>Történeti drámák. Jelentés a Nemzeti Színház pályázatáról.</i> — Ábrányi Emiltől.	
2. <i>Külföldi hangok a háborúról.</i> — vg.-től	276
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Arany Bolond Istókjáról.</i> (Gróf István, Helle Ferencz Hugó és Kardos Lajos tanulmányairól.) — Kéki Lajostól.	
2. <i>Új novellás-könyvek.</i> (Lakatos László: <i>Mély hűron.</i> Krudy Gyula: <i>Mákvirágok kertje.</i>) — r. r.-től.	
3. <i>La Fontaine.</i> (Roche: <i>La vie de Jean de La Fontaine.</i> Faguet: <i>La Fontaine.</i>) — Elek Oszkártól.	
4. <i>Heltai Jenő új könyvei.</i> (A <i>Tündérlaki lányok. Jaguár.</i>) — Cs. E.-től	293

CDLVI. SZÁM.

A NÉMET VILÁGPOLITIKA ÉS BÜLOW. — Wlassics Gyulától	321
A VILÁGHÁBORÚ OKAI. — Angyal Dávidtól	343
A VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETI MEGVILÁGÍTÁSBAN. — Marczali Henriktől	379
A HÁBORÚS VÁRMEGYE. — Návay Lajostól	397
MARX-ENGELS LEVELEZÉSE AZ EURÓPAI POLITIKÁRÓL. — Földes Bélától	405
HOROLOGIUM TURCICUM. — Kúnos Ignácztól	427
AZ ÍRÓI KAPCSOLATOK ÉS AZ IRODALMI FOLYTONOSSÁG KÉRDÉSÉHEZ. (II.) — Kallós Edétől	439
KÖTELESSÉG. — Elbeszélés. — Hubicky Oszkár után, németből, — Bodrogi Lajostól	455
MAGYAR KATONÁK. — Költemény. — Sajó Sándortól	462
SZEMLE: 1. <i>Berzeviczy Albert akadémiai elnöknek Jenő főherceghez intézett beszéde.</i>	
2. <i>Színházi szemle.</i> (Herczeg Ferencz: <i>Az ezredes</i> ; Pekár Gyula: <i>A kölcsönkért kastély</i> ; Heltai Jenő: <i>A Tündérlaki lányok.</i>) vg.-től.	
3. <i>A jelenné vált «jövő század regénye».</i> ls.-től	464
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A. France legújabb regénye.</i> (La Révolte des Anges.) — Király Györgytől.	
2. <i>Simmel könyve Goethéről.</i> — Szentirmay Gizellától	473

IPARFEJLESZTÉS.

Gazdag és minden tekintetben hatalmas országokban az iparnak és kivált a gyáriparnak a gazdasági ágak közt uralkodó szerepe van. Természetes tehát, hogy azokban az államokban, hol az ipar még nem nagy, és a hol iparczikket külföldről nagyobb mennyiségekben kell beszerezni, az ipar fejlesztésére nagy a vágy. Magyarországon még az utolsó népszámláláskor is (1910) a keresők közül csak 13·6% foglalkozott iparral, holott Ausztriában 23·3, Olaszországban 24·5, Németországban 40·0, Belgiumban 41·6, Svájcban 44·9 és Nagybritanniában 45·8%. Ha tekintetbe vesszük, hogy Magyarország egy-egy évben 1390 millió korona értékben hoz be gyártmányokat, könnyen megmagyarázhatjuk magunknak az iparfejlesztés iránt jelentkező általános óhajt, mely közel 30 év óta a magyar közvéleményben uralkodik és minden áron a hazai ipar fejlesztését követeli.

Tényleg a magyar kormányok és a törvényhozás 1876 óta iparnak állami támogatását fogadták el irányul és oly intézkedéseket léptettek életbe, melyek az ipar fejlődését mesterséges úton mozdítják elő. Magyarországnak e téren való törekvései külföldön is nagy figyelem tárgyai. Románia és Bulgária utánozza intézkedéseinket; a külföldi irodalom gyakran foglalkozik iparfejlesztési actionkkal és csak legújabbban is jelent meg egy nagyobb munka *Offergeld* Vilmostól, mely Magyarország ipari fejlődését behatóan tárgyalja.* Magában az országban napi kérdés tárgya az iparfejlesztés, miután a kereskedelmi minster az érdekelt közgazdasági testületeket felhívta, adjanak véle-

* *Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung Ungarns.* Jena, 1914.

ményt arról, hogy mily úton haladjon jövőre a törvényhozás és a kormány az iparfejlesztés ügyében.

Már a negyvenes években erős mozgalom indult meg az ipar fejlesztése érdekében; az országos iparegyesület megalakulása 1842-ben, melynek megteremtésén legelső politikai reform-embereink fáradoztak, annak a tudatnak volt eredménye, hogy a hazai ipart fejleszteni kell. Az iparegyesület első igazgatója, Kossuth Lajos, igen helyesen mondja egyik visszaemlékezésében: «a nemzet, mely csupán földművelést űz, amolyan félkezű teremtés, melynek még az a baja is megvan, hogy felmaradt félkezének hasznavehetősége is nagyrészt az időjárás esélyeitől függ; ha rossz idő jár, akkor egy keze sincs, tehetetlen nyomorék.»*

Akkor erős társadalmi agitatio útján akarták az ipar föllendülését elérni. Megalakult 1844-ben a védegylet azzal a czállal, hogy «a védegyleti tagoknak kötelességük minden szükségüket, miket a hazai természetes, gyáripar és mesterségek termékeiből és k...ményeiből fedezni lehet, mindaddig, míg azok kaphatók, csak ezekből és ezekkel fedezni». Ekkor hangzottak ezen jelszóvá vált mondások: «a vámrendszert hazánk határain szabályozni hatalmunkon kívül esik, de küszöbeink előtt e sorompókat felállítani tagadhatatlanul jogunk van» és Kossuth Lajos mondása: «A mit nekünk a honi ipar nyújthat, azt idegentől venni hazánk elleni bűn». A hazafias lelkesedés megteremtette 1845-ben a gyáralapító részvénytársaságot.

Az 1848-ban beállt nagy politikai fordulat és utána a bekövetkezett nemzeti védekezés, azután az absolut uralom az ipar iránt felpeszsdült lelkesedés eredményeit elfátyolozta. Ítéletet mondani arról, vajjon az akkori hazafias lelkesedés teremtetett volna-e erős ipart, ma már lehetetlen. Annyi azonban bizonyos, hogy az akkori hazafias felpeszsdülés sokkal komolyabb és hatásában is nagyobb volt, mint az a politikai háttérű mozgalom, mely a «tulipán» jelképpel a mostani század első tizedében égy pár éven át a hazai ipar mellett tüntetett.

* Gelléri Mór : *Ötven év a magyar ipar történetéből.*

Az alkotmány helyreállításával, 1867-ben nagy gazdasági lendület állott be; a külföld érdeklődéssel nézte a fiatal erővel régi alkotmányában pezsgő nemzetet és szívesen vállalkozott nagyobb gyárak alapítására. Létrejött, többnyire külföldi pénzzel és munkaerővel, 1868-ban az első magyar gépgyár, a magyar-svájci gépgyár, a magyar-belga gépgyár, a butorkézmű gyár, a kártolyfonoda, azonkívül számos már meglevő magánvállalat átalakult részvénytársulattá és nagyobb tőkével folytatta üzletét, így lett Emich nyomdájából az Athenaeum, Heckenast nyomdájából a Franklin-Társulat, s így létesült a Ganz és társa vasöntő és gépgyár, Gschwindt szeszgyár, Schlick vasöntője stb. részvénytársulat. A nagy ipari alapítások 1868- és 1869-ben mind állami közbenjárás nélkül, tisztán azon gazdasági lendület következtében jöttek létre, mely a politikai kiegyezéssel kapcsolatos. A külföld bizalommal nézett az országra, annál is inkább, mert az 1868. év termése kitünő volt és gabonakivitelünk oly nagy méretet öltött, milyen előbb sohasem volt és így az ország nagy pénzüsszegekre tett szert, szóval a vagyonosság biztos jelei vonzották a külföldi tőkét.

Ámde a szépen megindult lendület az üzérkedés túlzásaival jött kapcsolatba; bankok, takarékpénztárak és iparvállalatok gomba módra keletkeztek. 1868- és 1869-ben 40 bank, 69 takarékpénztár és 31 hitelszövetkezet létesült. De már 1869-ben kitört a válság, egyik vállalat a másik után hitel hiányában szenvedett. Lónyay pénzügyminister 12 millió forint kölcsönrel támogatta a pénz- és iparvállalatokat, mely összegnek nagy része el is vészett és e miatt Lónyayval szemben a zárszámadási bizottság meg akarta tagadni a szokásos felmentvényt. A vállalkozási szellem meghidegült és a hazai ipar terén bizonyos szünetelés állt be, még pedig annál is inkább, mert az államháztartásban állandó deficit mutatkozott és a legridegebb takarékosság politikáját kellett hosszú éveken át követni, a mi természetes visszahatással volt az egész közgazdasági életre.

A hetvenes évek vége felé nagy átalakulás keletkezik a magyar törvényhozás és kormányok közgazdasági foglalkozásában. Míg addig a szabadság általános uralmában a

közgazdaság terén is a teljes szabadság volt az irány és az államnak be nem avatkozása gazdasági ügyekbe, s ez az irány annál indokoltabbnak tetszett, mivel a folytonos deficitek és az állam sanyarú hitelviszonyai amúgy sem engedték volna meg azt, hogy az állam pénzzel támogassa a magángazdaság ágait: a hetvenes évek vége felé lassan-lassan jelei mutatkoznak annak az áramlatnak, mely a magyar államgazdaságot a mai államsocialis gazdasági rendszerbe vezette. Ma az állam mindenbe beleavatkozik, mindent vezet, mindent támogat; ma a magánvállalkozás kezdeményező lépését a szerint irányítja, a mint kilátása van állami támogatásra, ma az állam és példája nyomán sok város magángazdasági tevékenységét különböző ipari, bányászati vállalatokra terjeszti, szóval az állam az ipar támogatásán felül még maga is közvetlenül beáll a nagyiparúzők sorába.

Az állami beavatkozás rendszere nem elméleti közgazdasági tanok alapján, nem is a külföldi államok példája folytán, hanem a körülmények súlya alatt honosodott meg Magyarországon. Mindenekelőtt a vasútügy kényszerítette az államot a gazdasági téren való beavatkozásra. A pest—salgótarjáni és a losonc—besztercebányai vasút építkezésénél beállt pénzügyi zavarok folytán 1868-ban az állam vette meg és vette üzembe ezt a vasutat (a mai államvasutak magvát) és nyert felhatalmazást a hatvan—miskolci és a zákány—zágrábi vasutak építésére. Ugyancsak a pénzügyi zavarokkal küzdő keleti vasút ügyét csak úgy lehetett rendezni, ha az építkezés befejezését és a vasút kezelését maga az állam vette át 1876-ban. Az állam által így az ország különböző részein összefüggés nélkül kezelt vasutak mintegy megkövetelték az osztrák államvasutak megváltását és így lassan megérlelődött az állami vasúti rendszer elve, mely most már a közgazdaság érdekében szükségesnek tartja a vasutaknak állami kezelését és a magánkezelés köréből leendő kivételét.

A mezőgazdaság jelentkezik második sorban és követeli az állam beavatkozását. A hetvenes évek vége felé gazdaságkörökben erős mozgalom indult meg, mely az 1878-ban rendezett székesfehérvári iparkiallítás alkalmából tartott con-

gressuson a mezőgazdaság emelésére az államtól nagyobb összegeket követelt. Az 1879-iki költségvetés tárgyalásakor tényleg kierőszakolták, hogy 100,000 forinttal nagyobb összeg vétessék fel a «gazdaság különböző céljainak emelésére», még pedig akkép, hogy legalább 80,000 forint állattenyésztési célokra fordíttassék. Sajátszerű, hogy akkor a minster (báró Kemény Gábor) erélyesen szabadkozott ezen összeg ellen és kijelentette, hogy nem lesz képes azt kiadni. Azóta a földművelési ministerek sokkal nagyobb összegeket is keveselnek. Ezen időtől kezdve a gazdaság céljaira évenként nagyobb és nagyobb összegek jelennek meg költségvetésünkben.

Az állami beavatkozás óriás mérvű fokozását a mezőgazdaság terén mutatják a gazdasági célokra felvett összegek, ha azokat az 1872. és az 1912. évek költségvetéseiből egymással szembe állítjuk. Gazdasági tanintézetekre 1872-ben 194,120 korona 1912-ben 3.143,311 K szerepel; állategészségügyi célokra 247,218 K-val szemben 3.683,205 K; állatgyógyintézetre 81,200 K-val szemben 531.158 K; a gazdaság különböző ágainak emelésére 110,000 K-val szemben 11.204,190 K (és pedig gazdasági felügyelőségek, állattenyésztési és tejgazdasági célokra 4.266,546 K, halászatra 248,785 K, szőlőszet és borászatra 811,051 K, a mezőgazdaság és közgazdaság különböző ágaira 2.530,908 K, méhészetre 342,425 K, kertészet, gyümölcsészet és fatenyésztésre 1.233,229 K, kísérleti ügyre 1.000,899 K, gazdasági munkás- és cselédügyre 1.492,000 K, ministeri kirendeltségekre 2.278,349 K). Összevonva a felsorolt tételeket, 1872-ben 762.538 korona és 1912-ben 21.561,864 korona volt az az összeg, mely a mezőgazdaság különböző ágaiban az állami beavatkozás céljaira rendelkezésre állott.

Ugyancsak a hetvenes évek végén lép fel erősebben az a követelés, hogy a hazai ipart állami támogatásban kell részesíteni. A mikor 1873 február 21-én Irányi Dániel megtette javaslatát, hogy a vám- és kereskedelmi szövetség közgazdasági hatásai megvizsgáltassanak és e vizsgálat alapján a vámszövetség kellő időben felmondassék: az országban erős mozgalom indult meg az ipar érdekében, a melyet

az országos iparegyesület irányított. Ezen mozgalom vezéreszméje a következő: az ipar fejlődése lehetetlen oly gazdasági területen, melyen az erős osztrák ipar vámsorompók nélkül szabadon versenyezhet a gyöngye magyar iparral. Követelte tehát az Ausztriától való függetlenítést és az önálló magyar vámterület felállítását. Az új gazdasági kiegyezést a kormány azonban (1878-ban) ismét aközös vámterület alapján kötötte meg Ausztriával. A midőn az új kiegyezés a képviselőházban tárgyalás alá került, a javaslat ellen a legerősebb érveket az ipar védtelensége szolgáltatta az osztrák erős és hatalmas iparral szemben. Minden oldalról hangzott az a kívánság, hogy az ipar érdekében kell valamit tenni. Maga a kormány ismételten kijelentette, hogy az ipar fejlesztésére gondja lesz, de azt az elvet is hirdette, hogy közös vámterületen lehet a zsenge magyar ipart, az osztrák ipar erős versenyének ellenére fejleszteni.

Így midőn a kormány és törvényhozás elismerte a gazdaság minden terén az állami beavatkozás szükségét, csak kis lökés kellett, hogy az állami beavatkozás a magyar közgazdaságban visszatarthatatlanul fejlődő rendszerre váljék. És ezt a kis lökést megadta a boszniai occupatio. 1874 óta a magyar államháztartásban a legridegebb takarékoság volt uralkodó. A Tisza-Széll kormánynak egyik főfeladata volt az államháztartásnak rendbehozatala és e célból éveken át szigorú takarékosággal kezelte az ügyeket. A boszniai occupatio költségei a megkezdett és sikerre vezető irányban erős akadályt jelentettek. Szomorúan vette észre mindenki, hogy az állami pénzügyek egyensúlya ellenére, a saját céljainknál fukar gazdálkodásnak, most idegen és az országban ellenszenvvel fogadott célra szolgáló kiadások folytán meghiusítatik. Könnyelmű felfogás fejlődött már most; ha Bosznia számára milliókat kell kidobni, miért ne jusson saját gazdasági és művelődési céljainkra is állami pénzből. Ezóta látjuk ismét költségvetésünk kiadási tételeit emelkedni és az állami segélyezés rendszerét fejlődni.

Az állami beavatkozás általános rendszerébe belekapcsolódott már most az ipar terén való állami beavatkozás, az iparfejlesztés is helyet foglal.

Közvetlenül az 1878. évi gazdasági kiegyezés után a kormány tanácskozás alá vette azt a kérdést, mikép kell és lehet közös vámterületen a magyar ipart fejleszteni. Ezen tanácskozások eredménye a hazai iparnak adandó állami kedvezményekről szóló 1881: XLIV. t.-cz. Ez a törvény állami kedvezményekben részelteti *a)* mindazokat a gyárakat, melyek Magyarországon eddig elő nem állított czikkeket készítenek, *b)* már meglevő vagy felállítandó olyan gyárakat, melyekben sárgarézárúk, sárgarézpléh, czinkpléh, drót, drótszegek, fémkeverékből való árúk, zománczozott vasedények, szerszámgépek, munkagépek, gőzgépek és gőzkazánok, zongorák, elektrodynamikus készülékek, fegyverek, porcellán, tábla- és tükörüveg, üveg regeneratív fűtőkészülékkel, kaucsuk, cellulose, tapéták, conservek, cognac, szóda, kénsav és asphalt készül; *c)* rizshántolómalmokat, a mezőgazdaság kiegészítő részét tevő szeszgyárakat, selyemfonó-, -szövő- és festőgyárakat, gyapjúfonó-, -szövő- és appretálógyárakat, pamutfonó-, -szövő és -fehérítőgyárakat, len- és kendertörő- és kikészítőtelepeket, len- és kenderfonó-, -szövő-, -fehérítő- és appretálógyárakat, kötszövőgyárakat; *d)* azon posztófonálgárakat, melyek Mulejenny-géppel legalább 120 orsóval és egy méter széles kártolóval vannak berendezve; *e)* azon posztószövőgyárakat, a melyek legalább hat szövőszékkal dolgoznak; *f)* azon pamut-, len- és kenderszövőgyárakat, melyekben legalább tíz mechanikai vagy műszövőszék van alkalmazva.

Az állami kedvezmények pedig voltak: *a)* 1895 végéig adómentesség, *b)* a telkek átírásával járó illetékmentesség és részvényvállalatoknál a részvények kibocsátásával járó bélyeg- és illetékmentesség, *c)* kedvező árak gyári czélokra igénybe vett sónál.

Ezen törvény alapján 53 új gyár, 227 mezőgazdasági új szeszfőző, 45 gyár új iparág felvétele alapján és 195 régi gyár vette igénybe és kapta az állami kedvezményeket.

A törvény 1895-ig lévén hatályos, a törvényhozás már 1890-ben a XIII. t.-cz. által megújította a kedvezményeket. Ez az újabb törvény ugyanazon elvi alapon áll, csakhogy azok-

nak a gyáraknak felsorolásában, melyeknek még akkor is, ha az illető cikk az országban már előállítatik, megadja a kedvezményeket, sokkal nagyobb számú cikkeket sorol fel; jelesen kilátásba helyezi a kedvezményeket azoknak a gyáraknak is, melyekben czinkárúk, ónozott lemezek, ólomcsövek, tűárúk, vas-szerszám, szerkovács- és épületlakatos árúk, arany- vagy ezüst-drótok és -drótárúk, tudományos eszközök, köedény, agyagsző, alagsző, tűzálló téglá, tannin, szénkéneg, mütrágya, maláta, dextrin, burgonyaszörp, festőanyag, növény- és ásványolaj, enyv, csokoládé készül, katángpörkölő és pótkávégyáraknak; azon gyáraknak, melyekben sózott, szárított, füstölthús, kolbász és kolbászfélék készíttetnek, a mennyiben kivitelre is dolgoznak; papiranyaggyáraknak és oly papirgyáraknak, melyek csomagolópapir előállításával foglalkoznak; azon bányászati vállalatoknak, melyek fémeket lúgzás, foncsorozás vagy villamosság alkalmazása mellett termelnek.

A kedvezmények ugyanazok, melyeket az 1881. évi törvény biztosított, azonkívül kedvező vasúti szállítást helyez kilátásba és a gyári célokra szükséges telkek megszerzése végett a kisajátítási jog megadására hatalmazza fel a ministert.

A kedvezmények tartamát a minister határozza meg, de 15 évnél hosszabb időre nem adhatók.

Ezen törvény hatása alatt a kedvezményeket igénybe vette 183 új gyár, 177 mezőgazdasági új szeszfőző, új üzemet vett fel 13 gyár és üzemét bővítette 200 gyár.

Kilencz év múlva az állami kedvezményekről új törvény hozatott. Ez az 1899: XLIX. t.-cz.

Ez a törvény tágitja a kedvezményekben részesülő vállalatok körét az által, hogy a gyárilag elő nem állított cikkek készítőinek is nyújtja a kedvezményt. Czipőt készítettek és így az előbbi törvények czipőgyárnak nem adhattak volna kedvezményt, gyárilag azonban nem készültek czipők s így az új törvény ily vállalatokat is támogathatott. Az egyes vállalatok felsorolásánál több vétetett fel, így a gépberendezéssel márványfejtő- és -megmunkálótelepek, a tanszerek- és harmoniumgyárak, a papirgyárak, vegyi készítményeket előállító gyárak stb. Ujítás az, hogy a törvény a kisiparnak

is nyújt kedvezményeket, még pedig, ha a kézműiparosok szövetkezetekbe állnak s így állítják elő czikkeiket; kedvezményt kaphatnak azok a vállalatok, melyek nagyobb számú házi iparost rendszeresen foglalkoztatnak.

A kedvezmények ugyanazok, melyeket az előbbi törvény nyújtott és 15 évre engedélyezhetők.

Ezen törvény hatálya alatt 170 új gyár, 28 mezőgazdasági szeszgyár, 26 gyár új üzemre és 13 régi gyár vette igénybe és kapta az állami kedvezményeket.

Nyolcz év múlva ismét új törvény keletkezett. Ez az 1907: III. t.-cz. elhagyta eddigi előképeit és a minister belátására bizza annak meghatározását, mely iparvállalat élvezze az állami kedvezményeket; a törvény ugyanis a segélyezhető vállalatról így nyilatkozik: gyári vállalat, ha oly cikket állít elő, mely az országban gyárilag egyáltalában nem vagy nem oly mértékben állíttatik elő, hogy a fogyasztás jelentékenyebb részét fedezné, vagy általában oly iparcikket állít elő, a melynek gyártásának fokozását általános közgazdasági érdekek teszik kívánatossá, állami kedvezményekben részesíthető.

A kedvezmények megfelelnek az eddig nyújtottaknak. Ebben a törvényben van kimondva elvül az, hogy iparfejlesztés céljából a vállalatok állami segélylyel is támogathatók és szabályozást nyer a közszállítás fontos kérdése is.

E törvény alapján 1913 végeig 217 új gyár, 112 mezőgazdasági szeszfőző létesült, 33 gyár kibővítésére és 35 gyár új üzemág felvételére nyert állami kedvezményt.

Az állami kedvezményekről szóló törvények időlegesen megújítása folyton élesztette az iparfejlesztés szükséges voltának közérzetét, és az állami tevékenységnek az ipar felsegélyezésére irányítását. Az állami kedvezményekről szóló törvények 1907-ig inkább negatív természetűek; az állam közvetlenül nem nyul bele a fejlesztésbe, hanem az által lendít az ügyeken, hogy meg nem adóztatja a kedvezményes vállalatokat. Az államnak ez a magatartása a közvéleményben nem tetszett elegendőnek, de maga a kormány is szükségesnek látta kilépni negatív támogató rendszeréből és pozitív közbenjárással akart odahatni, hogy az ipar erősödjék.

Történt pedig ez a közbelépés hármias irányban és pedig az iparoktatás fejlesztésében, a közszállítás ügyének szervezésében és közvetetlen pénzbeli és gépekkel való állami segélyezésben.

Az iparoktatás egyike azon iparfejlesztési eszközöknek, melyeknél az állami beavatkozás, illetőleg az állami tevékenység leginkább megokolt. Ha a legműveltebb nyugati államokban is azt látjuk, hogy az állam különböző alakokban és intézetekben gondoskodik arról, hogy az iparosok különböző iparokban a technika haladásával megismerkedjenek, csak nagyon természetesnek fogjuk találni azt, hogy egy iparilag még zsenge országban az államnak ily irányú tevékenysége mulhatatlanul szükséges.

Tényleg hazánkban az iparoktatás elég szépen fejlődik. Hatalmas lökést adott e részben az 1885. évi ipartörvény, mely kimondotta azt, hogy minden iparostanonc köteles tanoncziskolába járni és elrendelte, hogy minden község, melyben legalább 50 tanonc van, tanoncziskolát köteles fenntartani. Törvényhozásunk e részben az első, mely a tanulási kényszert az iparostanoncokra kimondta és a kormány erélyes támogatása mellett a tanonczoktatás szép eredményt mutat.

A tanoncziskolák fejlődése kitűnik a következő adatokból:

Tanév	Iskolák száma	Tanulók száma	Tanítók
1895—1896	306	72,676	2,150
1899—1900	516	78,492	2,842
1906—1907	555	90,678	4,028
1910—1911	688	120,815	5,113
1912—1913	749	135,564	5,985

A tanoncziskolákkal szemben sokszor hallani azt a fel fogást, hogy ezek tulajdonkép nem is ipariskolák, hanem egyszerűen az elemi iskolák egy neme. Kétséget sem szenved, hogy igen sok tanoncziskola az olvasás, írás és számolás elemeinek oktatásával kénytelen foglalkozni; de ez részben népiskolai törvényeink végrehajtásának hiányából keletkező állapotnak kellemetlen következménye. Ha a felnőtt

tanoncz elemi ismeretek hiányában jön mesteréhez és a tanoncziskolába, a tanoncziskola kénytelen ezen ismeretek pótlásáról gondoskodni. De nem tekintve azt, hogy nagy nyereség az iparos jövőjére, ha a tanoncziskolában alkalma van az olvasás, írás és számolás elsajátítására, meg kell jegyezni azt, hogy a rajzoktatás ezekben az iskolákban a tanonczoknak az ipar terén nagy előnyöket nyújt. Ezen kívül az oktatás szervezete szakszerű irányban fejlesztetik; arra törekszik ugyanis a kormány, hogy a népesebb városokban a rokon iparágak tanonczai egy szakiskolában egyesíttessenek és mesterségüknek megfelelő oktatásban részesüljenek. Az utolsó évben a tanoncziskolák közül 70 teljesen szakirányra van berendezve, 30 a legjellemzőbb és legelterjedtebb iparágakra nézve oktat szakirányban, a többi tanoncziskola felerészében egyes iparágakra rendelkezik szakirányú osztályokkal.

A tanoncziskolákban csak elméleti oktatás folyik, a gyakorlati kiképzés a mester műhelyében történik. Magára a gyakorlati képzésre, de mindig az elméleti oktatással karöltve többrendbeli állami intézet és iskola áll fenn. Ilyen kézművesiskola van 5 és pedig 3 kosárfonó (Bellus, Békés és Tokajfalva), egy gyermekjátékszer-készítő iskola Hegybánya-Szélaknán és egy csipkeverőiskola Körmöczbányán. Ebben az 5 kézművesiskolában az 1912/3. tanévben 182 rendes és 42 rendkívüli tanuló kapott szakoktatást.

Az ipari gyakorlati szakoktatást az állam többféle intézetben nyújtja. Van 23 ipari szakiskola és pedig 5 fa- és fémipari (Arad, Győr, Kolozsvár, Marosvásárhely és Temesvár), 6 faipari (Brassó, Homonna, Igló, Szatmárnémeti, Szeged és Ujpest), 5 fémipari (Debreczen, Gölniczbánya, Miskolcz, Pécs és Pozsony), egy mechanikai és órasszakiskola Budapesten, egy kő- és agyagipari szakiskola Székelyudvarhelyen, egy kőfaragó és köcsiszoló Zalathnán, két szövőiskola Késmárkon és Nagydisznódon, egy bőr- és cipészipari iskola Nagyszebenben. Ebben a 23 szakiskolában az 1912/3. évben 1576 rendes és 6404 rendkívüli tanuló nyert oktatást. A rendkívüli tanulók azon néhány hétig tartó gyakorlati tanfolyamokat hallgatják, melyeket az inté-

zet tanárai a felnőttek oktatása céljából a kormány intézkedése folytán rendszeresen tartani szoktak. Ezeknek a szakiskoláknak céljuk, hogy tanulóikat mesterségükben gyakorlatilag és elméletileg úgy kiképezzék, hogy mesterségüket mint segédek folytathassák.

Van 4 felső ipariskolánk Budapesten, Kassán és Szegeden. Ezeknek a felső iskoláknak a céljuk, hallgatóikat kiképzése olyképen, hogy iparukban mint vezetők vagy önálló iparosok működhessenek. A négy felső ipariskolában 1393 rendes és 2912 rendkívüli hallgató volt. A rendkívüliek azon hosszabb-rövidebb tanfolyamokat hallgatták, melyeket felnőttek számára rendeznek.

Az iparfejlesztés érdekében egyike a leghatásosabb intézményeknek a Trefort Ágoston közoktatási minster kezdeményezése és erélye által létrehozott m. kir. technológiai iparmuzeum.* Kezdetben tényleg muzeális jelleggel a fa- és fémipar körében szükséges anyagok, szerszámok és gépek gyűjteményes bemutatására szolgált, de lassan áttért arra a térre, mely épen hazánk ipara szempontjából és fejlesztésére valóban nélkülözhetlen, t. i. a felnőttek oktatására. A technikának mai gyors haladásában ugyanis rövid idő alatt az iparcikkek előállítása más-más szerszámok, gépek és eljárások útján történik, és a verseny terén az győz, ki mennél hamarabb elsajátítja az újítás módozatait. Iparosaink és a kisiparosok mindenütt sokkal kisebb műveltségűek, semhogy ezeket az újításokat saját maguk figyelemmel kísérjék; célszerű tehát, ha egy intézet és a nála alkalmazott szakerek a fejlődést figyelemmel kísérik, az újabb módozatokat kitanulják, a szerszámokat és gépeket megszerzik és tapasztalataikat az érdekelt iparosokkal közlik és bemutatják. A technológiai iparmuzeum tényleg elhagyta eredeti muzeális törekvéseit és áttért az iparosok oktatására és az újabb technikai eredmények ismertetésére.

Szervezeti szabályai szerint az intézet szakfőnöki állan-

* *A m. kir. technológiai iparmuzeum alapításának, fejlődésének és működésének története 1883—1893.* Szerkesztette Gaul Károly. Budapest, 1903.

dóan figyelemmel kísérik az ipar műszaki állapotát, folytonos érintkezésben állva a hazai iparosokkal és gyárosokkal. Töreksenek mennél szélesebb körben tudomást szerezni a hazai ipartelepek működéséről, az egyes iparágak fejlesztésére irányuló törekvéseikről és kísérleteikről.

Gyűjteménytarában, gépcsarnokában bemutatja az iparnak, elsősorban a kisiparnak fontosabb nyersanyagait, félgyártmányait, felszerelő tárgyait és kiválóbb iparczikkeit, továbbá a műszaki segédeszközöket, szerszámokat, motorokat és munkagépeket, valamint az újabb technikai eljárásokat.

Mindezeket, valamint az iparilag használt fontosabb anyagokat gyakorlati célú kísérletek útján megvizsgálja és vizsgálatainak eredményeit a hazai iparosokkal és más érdekeltekkel megismerteti.

Ilyen kísérleteket, vizsgálatokat végez felek megbízásából is és a megfelelő anyagok, segédeszközök és gépek beszerzésére, valamint az alkalmazandó műszaki eljárásokra nézve útmutatást ad.

Altalában az intézet iparosoknak, gyárosoknak, magánosoknak, intézeteknek és hatóságoknak a muzeum működési körébe vágó műszaki kérdésekben véleményt ad és tanácssal szolgál, mely célból kísérleteket is végez.

A technológiai intézet fejlődésében önként arra a meggyőződésre jutott, hogy az állandó gyűjteményeket sokkal jobban pótolják a váltakozó szakkiállítások, a hol az érdekeltég egy-egy rokon iparágcsoportban szereplő mindazon szerszámokat, gépeket, anyagokat, gyártmányokat és legújabb találmányokat, a melyek itt okulásra és a versenyképesség növelésére irányulhatnak, egyrészt szemléletileg tanulmányozhatja, másrészt esetleg a gépek kezelését és a gyártási munkafolyamokat gyakorlatilag el is sajátíthatja és ez okból nagy gonddal rendez időnkint tanulmányi kiállításokat. Így 1888-ban szerszámkiállítást, melyet hét héten át 19682-en látogattak; 1903-ban a géпкиállítását 49,525 személy szemlélte meg; 1904-ben világítási kiállítást, gáz-, villamos-, acetylen- és spiritusvilágításra, 63,947 látogatóval; 1904-ben takaréktűzhely-kiállítást; 1905-ben szivórendszerű generator gázmotorok kiállítását; 1906-ban pék- és cukrászipari ki-

állítást, melyet 5 hónap alatt 37,673 látogató nézett meg; 1908-ban szappan- és rokon-ipari kiállítást, mely 4 hónapig volt nyitva és 28,876 látogatót látott; 1909-ben kisipari gép- és szerszámkiállítást, 2 hónapon 44,906 látogatóval; 1910-ben bőripari kiállítást 24,620 látogatóval; 1913-ban finomabb fa- és rokoniparágak kiállítását 17,886 látogatóval és 1914-ben egészség-építésügyi kiállítást.

Mindezen kiállítások hatásaikban eredményesek voltak, mert az érdekelt iparosság a szakmájába vágó újabb gépekről, eszközökről, szerkezetekről, munkafolyamokról, kikészítő és csinozó műveletekről, esetleg más újabb eljárásokról nemcsak hogy tudomást szerezhette, hanem azokat működésben, alkalmazásban és használatban is közvetlenül tanulmányozhatta és azok használhatóságáról, előnyéről, a használatban felléphető nehézségekről elfogulatlan, megbízható véleményt szerezhette, továbbá, mert a muzeum ezen kiállításokat, főként az újabb időben (1907 óta) szakelőadásokkal, gépkezelési gyakorlatokkal, sőt rendszeres tanfolyamokkal is összekötötte.

Az intézet a vidéken is rendez ilyféle kiállításokat és ez által a vidéki iparosok közt igyekszik terjeszteni az ipari haladás eszközeit.

A technológiai iparmuzeum a kiállítások azon célját, hogy az iparosok szakképzését szemléltetés és magyarázatok útján emelje, rendszeres működési körébe vonta és ma az intézet főtörekvése rendszeres tanfolyamok által iparosainkat az ipar mai haladásával megismertetni s őket a mai kor igényeihez erősekké tenni.

Az intézetben már megalakulása első éveiben a téli hónapokban esti előadásokat tartottak, még pedig nemcsak az intézet tanárai, hanem gyakorlati iparosok, a gyakorlat terén működő szakférfiak és tudósok is; így tartott 1884-ben a többek közt Csepregi János, műasztalos, technikai hajokról a műasztalosságban, apró fogások és útmutatások felől a butorasztalosság köréből czímmel, Thék Endre, mű- és épületasztalos az épületasztalosság szerszámairól és munkagépeinek gyakorlati alkalmazásáról és adott gyakorlati útmutatásokat a műbutorasztalosság köréből, Neuschloss Marczel, faárúgyáros

Magyarország faneműit ismertette erdészeti és faipari szempontból, Vágó Ignác, műlakatos a záruk készítésénél használt gépekről és szerszámokról szolt, Jungfer Gyula a műlakatosságról és a vasművészet fejlődési történetéről értekezett és gyakorlati útmutatásokat adott a műlakatosság köréből, Árkai Sándor, műlakatos az ablak- és ajtóvasalásokat tette előadása tárgyává, Kutschera György, bádogos a bádogosipar munkagépeiről és szerszámainak gyakorlati alkalmazásáról szolt, Heltai Ferencz ismertette az új ipartörvényt, Miklós Ödön, akkori gyárigazgató a Fairbanks-mérlegekről, Walter János, kádármester a kádáriparról, Páder Nándor, műlakatos a műlakatos-munkák kovácsolásáról, Biró Sándor a kihuzható asztalok összeépítéséről. A későbbi évek előadásai közül felemlítjük a következőket: György Endre az ipar és vasútak, Kerpely Antal, min. tanácsos a magyarországi vasgyárak, hámorok és gyártmányaik ismertetése, Hegedüs Sándor, képviselő az ipar és a hivatal, dr. Chyzer Béla, orvos az első segélynyújtásról baleseteknél és rögtön támadt megbetegedéseknél stb. stb.

Az intézet az előadások nagy látogatottságából és az iparosok érdeklődéséből azt a következtetést vonta le, hogy az előadásokat rendszeresíteni és rendszeres tanfolyamokká átalakítani kell. Így fejlődtek ki az elektrotechnikai, a gázmotorkezelő és a könyvviteli tanfolyamok. Ezek mellett rendeztettek szakrajztanfolyamok, eleintén az épület- és butorasztalosok, később az épület- és műlakatosok, a rézművesek és bádogosok, azután a kocsigyártók, bognárok, kovácsok és lakatosok számára. Mindezek a rajztanfolyamok továbbképző tanfolyamok voltak, melyeken önálló iparosok és segédek vettek részt. A rajztanfolyamokon kívül 1889 óta műhelygyakorlatok rendeztettek; így épület- és butorasztalosok, épület- és géplakatosok és kovácsok, bádogosok, rézművesek és lakatosok, aranyozók és asztalosok, mázolóok és asztalosok számára. Az elektrotechnikai tanfolyamok 1900. óta nagy látogatottságot mutatnak.

1907 óta a felnöttek oktatása a technológiai intézet főteendői közé tartozik. Ezek a tanfolyamok részint általános

érdekű tárgyakra vonatkoznak, részint szakirányúak. Az általános tárgyak: üzleti fogalmazás, gyakorlati ipari szám-tan és mértan calculatióval kapcsolatban, ipari könyvvezetés, szerkesztő és ábrázoló mértan, szabadkézi rajz. A szakirányú tanfolyamok számos iparágra terjeszkednek; voltak ruházati mestertanfolyamok, ruházati tanfolyamok segédek számára, még pedig férfi és női szabók és cipészek részére; kádáripari, szappanipari, kárpitosok, keztyűsök és sérvkötőkészítők, könyvkötők tanfolyamai, új festő- és mázolótechnikai eljárásra oktató, szücsipari, kaptafakészítők, bádogosok, cipészek gépkezelői, bőripari, szijgyártók és nyergek tanfolyamai, textilipari, czimfestők, géplakatos, autogén-hegesztő, galvanisáló és galvanoplastikai, gyengeáramú szerelőtanfolyam, malomipari, sütőipari és sokszorosítóipari, asztalosipari modern csinozó és kikészítő tanfolyamok.

Mily jelentőségűek ezek a tanfolyamok hazai iparunkra, kivehető azokból az adatokból, melyek e tanfolyamok látogatottságát feltüntetik. 1907 1913-ig volt 496 általános irányú tanfolyam 9004 hallgatóval, 58 faipari 1617 hallgatóval, 103 fémipari 2350 hallgatóval, 74 építőipari 2014 hallgatóval, 203 bőripari 3865 hallgatóval, 58 elektrotechnikai tanfolyam 2350 hallgatóval, 55 gépkezelői tanfolyam 4467 hallgatóval, 188 ruházati tanfolyam 4125 hallgatóval, 22 festőipari 1349 hallgatóval, 57 egyéb ipari tanfolyam 2333 hallgatóval, 8 alkalmi előadás 995 hallgatóval, összesen 1232 tanfolyam 34,469 hallgatóval. Ha figyelembe vesszük, hogy ebben a hat évben 34,000 iparos, a ki már benne van az ipari életben, kapott oktatást, s ha még hozzá vesszük, hogy ezek a tanfolyamok nem járnak oly okirati igazolványokkal, melyek valami «képesítés»-t adnának előnyösebb állások vagy helyek elnyerésére, szóval, hogy a tanfolyamok igazán csak nagyobb képzettséget nyújtanak az illető szakban vagy mesterségben: a technológiai intézet ebbeli működését valóban elismerésre méltónak kell mondani.

Szép feladat jut a technológiai intézetnek az által, hogy az iparosok számára ipartехnikai ügyekben szakvéleményeket ad. Ez okból szakközegei kellő laboratóriumokban az eléjük terjesztett kívánságokat tanulmányozzák

és szakvéleményüket az illető iparosokkal közlik. 1886 óta az intézet 10.257 véleményt és tanácsot adott és pedig a faipar köréből 40, a cipészeti köréből 458, a papíriparban 722, a vegyészet köréből 1697, a zsírfélékről 595, electro-technika köréből 125, a textiliparból 486, olajvizsgálatból 207, a fémipar köréből 20, az építőiparból 4, bőriparból 342 szakvéleményt és 5560 szaktanácsot. A technológiai intézetnek ez a berendezése nagy előnyére szolgál az iparosközönségnek, mert minden újítás, új anyag, új eljárás, új gép és módszer felől az intézet részéről kellő felvilágosítást, útmutatást és irányzatot nyer s így működésében alkalmas támaszra számíthat.

Ha még felemlítjük, hogy az intézet 230,000 korona értékű 9108 műből álló (21,630 kötet) könyvtárt ad az iparosközönség rendelkezésére és ha megfontoljuk, hogy a könyvtár tisztán rajzok- és tervezetekkel ellátott szakművekből áll, úgy a technológiai intézetnek iparfejlesztő nagy jelentőségét feltártuk és azon véleményünknek adhatunk kifejezést, hogy a technológiai intézet az iparfejlesztési eszközök közt egyike a legcélszerűbbeknek s gondozása és fejlesztése a magyar kormány egyik legelső feladata.

Az iparoktatás ügyének irányítására 1892 óta ipar- és kereskedelmi oktatásügyi tanács áll fenn és működik, mely az összes iskolák tanterveit és szervezeteit elkészíti és a ministeriumnak az oktatás ügyében véleményt ad. Ezenkívül javaslatot tesz, hogy az iskolák számára szemléltető táblák készüljenek a technológiai körökből. Ma 59 ilyen táblázat áll az iparoktatás rendelkezésére. Gondoskodott arról is, hogy az iskolák számára alkalmas gipszminták álljanak rendelkezésre. Megvizsgálja és jóváhagyja az ipariskolákban használható könyveket.

A törvényhozás és a kormány gondoskodása kitűnik azon összegek folytonos emelkedéséből, melyeket az iparoktatás költségeire fordítanak.

Iparoktatási célokra fordított költségek :

	1892	1900	1906
	k o r o n a		
1. Vallás- és közoktatásügyi minis- teri tárcza	364,174	678,362	623,945
2. Kereskedelemügyi ministeri tárcza	152,926	1.776,483	2.111,847
3. Országos tanoncziskolai alap	44,114	42,250	77,672
4. Kereskedelmi és iparkamarák	63,042	115,951	104,857
5. Törvényhatóságok, illetve községek	452,506	1.146,079	1.181,696
Összesen	1.076,762	3.759,125	4.000,017
	1910	1911	1913
	k o r o n a		
1. Vallás- és közoktatásügyi minis- teri tárcza	988,984	1.075,578	1.152,116
2. Kereskedelemügyi ministeri tárcza	2.779,640	3.144,530	4.861,200
3. Országos tanoncziskolai alap	205,922	188,511	193,664
4. Kereskedelmi és iparkamarák	112,466	122,807	122,000
5. Törvényhatóságok, illetve községek	1.461,396	1.485,577	1.843,988
Összesen	5.458,408	6.017,003	8.172,968

Az 1., 3. és 5. szám alatt felsorolt költségek főképen tanonczoktatásra szolgálnak, a 2. és 4. alattiak szakiskolákra és a technologiai intézet céljaira és ösztöndíjakra, kivált külföldi tanulmányok céljából (60—70,000 korona évenként).

Ezen adatok szerint az iparoktatásra fordított költségek alakulása a következő:

1892-ben volt	1.076,762	korona
1900-ban	3.759,125	"
1906-ban	4.000,017	"
1910-ben	5.548,408	"
1911-ben	6.017,003	"
1913-ban	8.172,968	"

Nagy iparfejlesztő hatással bír a közszállítás ügye. Már az ipar rendszeres fejlesztése ügyében tartott 1880. évi tanácskozási üléseken utaltak arra a nagy jelentőségre, mely a magyar iparra hárul, ha az állam, a törvényhatóságok és a községek összes szükségleteiket magában az országban saját iparosainknál szerzik be, sőt ha eddig az országban elő nem állított cikkekre nézve magyar vállalatok ösztönöztetnének, hogy az állami szükségleteknek hosszabb időre való megrendelése alapján az illető cikkek gyártására be-

rendezkedjenek. A kormány tényleg főképp az államvasútak nagy szükségleteinél és az ellenőrzése alatt álló vasútnál már 1887-ben elkezdte a szükségleti tárgyaknak magyar iparvállalatoknál való megrendelését és hatott arra, hogy a hadiszükséglet egy része is Magyarországon fedeztessék.

A törvényhozásban ismételten szóba került ez az ügy, és rendszeres szervezését követelték. Maga a törvényhozás végre az 1907: III. törvénycikkben szabályozza a közszállítások ügyét. Ez a törvény kimondja: «az állam, a törvényhatóságok, községek, az ezek által fenntartott vagy segélyezett intézetek és intézmények, valamint a közforgalomra berendezett hazai közlekedési vállalatok ipari szükségletei és munkálatai rendszerint a magyar ipar révén felezendők». Indokolt esetben ezen kötelesség alól a kereskedelmi minster adhat felmentést. A kormány ezen törvény tárgyalásánál azt a nézetét fejezte ki, hogy ezek a közszükségletek évenként legalább 200 millió koronát juttathatnak a magyar ipar részére.

A közszállítások révén a magyar ipar nagy támogatást nyer. A kormány ügyesen felhasználta az állami szükségleteket új iparágak meghonosítására és fejlesztésére is. A waggongyárak, vasúti jelzőkészülékek gyárai az állami szükségletek fedezésében találják főfoglalkozásukat. A táviró szükségletei alapján rendezte be Zsolnay gyáranak egyik nagy ágát, a szigetelők készítését és létesültek az országban a kábelgyárak. A közszállítás rendszeres fejlesztése alapján jött létre 1906-ban a kormányok között az az egyezmény, mely a magyar ipar részére biztosítja a hadiszükséglet szállításának quotaszerű hányadát. Ezen elv alapján bővithette ki a Ganz-Danubius-gyár működését a Dreadnought építésére és ez az elv teremtette meg a magyar ágyúgyárat is.

Az iparfejlesztésnek az utolsó 15 évben erősen alkalmazott eszköze az állami subventio rendszere.

Államsegély az ipar számára rendszeresen 1899 óta (és az 1907: III. törvénycikk szerint törvény intézkedése alapján) adatik. Már az 1904: XIV. t.-cz. 13. §. 3. a) pontja az ipari alap gyarapítására 15.750,000 koronát rendelt, mely alap

kamatjai ipari czélokra, kivált iparfejlesztésre, tehát államsegélyekre vannak rendelve. Ez az alap az 1912. év végén 15.229,877 K 68 fillért képviselt, tartozása 4 millió korona s így rendelkezésre áll 11.229,871 K 68 fillér, habár még 3.100,233 K régebben kölcsön adatott, mely összeg részletekben folyik vissza.

Az állam iparfejlesztésre kiadott

	évi átlagban
1868—1880. években	32,000 koronát
1881—1890. „	126,000 „
1891—1899. „	487,379 „
1900—1906. „	2.704,290 „
1907. évben	4.132,792 „
1908. „	6.700,207 „
1909. „	8.346,153 „
1910. „	6.912,980 „
1911. „	6.250,669 „
1912. „	8.724,128 „
1913. „	9.911,371 „

Állami segélyek 1899 előtt adattak ugyan, de inkább kivételesen.

1882 óta állami segélyeket a háziipar fejlesztésére, kivált a vidéki háziipar-bizottságok számára és tanműhelyek fenntartására adott a kormány. Azóta azonban az országos ipartanács tanácskozmányai alapján a kormány programjába vette fel az ipar fejlesztésének rendszeres actióját és a gyáripart ép úgy, mint a kézműipart és vele a háziipart állami segélyekben részesítette.

A gyári ipart kezdetben kamatmentes kölcsönökkel kívánta a kormány támogatni és e czélra 51 gyárnak 2.918,675 koronát adott rendelkezésre. De a segélyezésnek ez a módja nem vált be, a kölcsönök visszafizetésénél nehézségek merültek fel, úgy hogy a kölcsönbe adott összegeket segélylyé kellett átváltoztatni; ma már a kölcsönök adása nem szokásos.

Az 1911. és 1912. években beállt válságos időkben a kormány egyes gyáraknak szorult hitelviszonyaink folytán ismét kölcsönöket adott.

Rendszerré lett a gyári vállalatoknak segélyezése állami

pénzzel, még pedig akkép, hogy a vállalat által befektetett állótőkének hányada, 10-33 százaléka állami segélykép biztosítatik és ez a segély rendszerint 10 éven át évi részletekben fiztetik. Ezen az alapon 1899-1913 végéig 464 gyár részesült államsegélyben, közte 223 új, 241 új üzemet kezdett vagy bővítette üzemét. A biztosított államsegély 79.354,793 korona és eddig fizetett az állam 43.047,397 koronát.

Legnagyobb arányokban folyt a segélyezés a koalíciós kormány alatt és a válságos 1911. és 1912. években, a mikor ugyanis államsegély fejében biztosított

1906. évben	6.359,000	korona
1907. „	11.003,000	„
1908. „	10.210,000	„
1909. „	4.526,000	„
1911. „	9.528,000	„
1913. „	13.080,000	„

Ezt a rendszert a koalíciós kormány annyira megszerette, hogy jövőben követendő irányul tűzte ki.

A kereskedelmi minister az 1908. évi költségvetéshez emlékiratot terjesztett be a törvényhozáshoz, melyben az iparfejlesztés érdekében szükséges összegekről tájékoztatást akar nyújtani.*

Az emlékirat gondolatmenete az, hogy mindazokat a gyári és nagyipari vállalatokat kell még állami pénzsegéllyel is támogatni, melyek oly czikkeket állítanak elő, mikből az ország szükségleteit nagyobbrészt a külföld fedezi.

Az 1906. évi forgalmi adatok szerint közel 800 millió koronára rúg az az összeg, mely behozatali többlet gyáripari czikkeknél (ennyivel többet hoznak be az országba). Ez a 800 millió értékű iparczikk 200,000 munkásnak adna keresetet, ha a belföldön készülne. Mily előny volna ez az országra!

Végigtekinti az összes iparágakat és eredményül megállapítja, hogy összesen 438 gyárat és iparvállalatot kellene

* Emlékirat a hazai kisipar és gyáripar állásáról és fejlesztésének szükségéről.

létesíteni 720 millió korona tőkével, mihez 125 millió korona állami segély elegendő lenne. Ez az összeg a szokásos módon 10 évre elosztva, évi 12·5 millió korona kiadást okozna.

A tervezet szerint a szükséges gyárak, iparcsoportok szerint, a következők volnának:

Vállalat, iparcsoport	T ö k e			munkással	Évi termelés értéke millió K
	álló millió korona	forgó	összes		
130 fonó- és szövőipar	233	197·8	430·8	67,900	114,275
60 confectionárius ipar	17·7	68·3	86·0	16,850	78,950
25 gépgyártás és rokon	17·1	14·8	31·9	10,400	43,400
27 vas- és fémipar	19·3	14·4	33·7	6,710	32,350
126 fa- és rokonipar	14·51	19·32	33·83	20,985	50,165
32 kő-, agyag-, üvegipar	22·15	12·95	35·10	8,250	24,050
8 bőripar	5·15	7·89	13·04	1,870	21,325
12 kémiai ipar	10·70	16·85	27·55	2,560	29,900
9 papírosipar	14·5	7·5	22	6,650	20,600
9 hangszeripar	4	3	7	2,000	4,500
438 összesen	358·11	362·81	720·92	144,175	419,515

Ez a tervezet volt alapja az említett év óta a subventiók rendszernek és ezen kereten belül segélyezettettek a jelentkező vállalkozók, és törekedett vállalkozókat gyárak alapítására ösztönözni a kormány.

1899 óta a kormány a kisipar támogatását is felvette tevékenységi körébe. Kisiparunkat a vezető államférfiaink elmaradottnak tekintették, tulajdonították pedig ezt nem azon világszerte mutatkozó jelenségnek, hogy a technikai haladás és a capitalismus a kézműipart leszorítja eddigi uralkodó helyzetéről, hanem kerestek külön okokat. Szerintük kisiparosaink gyöngé ellentálló képességűek (ez ugyan az egész világon a capitalismus uralmánál így van) és ezt a gyöngeséget hármaskörük vezetik vissza: a technikai elmaradottságra, a kereskedelmi szervezet hiányára és a tőkeszegénységre. Ezen a bajon már most a kormány akkép akar segíteni, hogy gépeket adományoz, szövetkezetekbe tömöríti a rokoniparosokat, mester- és segédképző tanfolyamokat rendez, közös műhelyeket állít föl, utazási ösztöndíjakat ad.

A kisipar támogatására az állam 1899—1913-ig összesen 14.652,344 koronát, leginkább gépségélyekre, adott ki. Ismét legtöbbet a coalitiós kormány idejében és pedig:

1907. évben	917,000	koronát
1908.	„	1.815,000 „
1909.	„	2.336,000 „
1910.	„	1.593.000 „

Az iparfejlesztésnek most vázolt történetéből világosan kitűnik, hogy az állami beavatkozásnak az a szelleme gazdasági politikánkban uralkodóvá lett és melyet nagyra fejlesztett az ország népességének az a tulajdonsága, hogy kevés benne a kezdeményező szellem az iparfejlesztésnek főrugója. Ezt a főalapot támogatták erős mellékkörülmények, főkép a mezőgazdaságban beállt nagyobb termelés és a mezőgazdasági üzem átalakulása oly irányban, hogy munkások nagy részét nem foglalkoztatja egész éven át, hanem csak időnkint és így a népességnek nagy része foglalkozás nélkül marad. Ennek a népességnek elhelyezése leginkább az ország industrialása esetén látszott lehetőnek. Ezen okok vezettek arra is, hogy maga az állam számos iparvállalatot saját maga kezel, nem tartva attól, hogy így saját maga lép versenyre az amúgy is gyöngének tartott magyar iparossággal. Ma az állam 132 nagy vállalatnak kezelője s különösen a fém- és vasipar terén erős versenyző. Az állam példáját követik a nagyobb városok és főkép a főváros, úgy hogy ma az államsocialismus minden jelensége megvan közzgazdaságunkban

Saját nézetünk és a történeti tényekből levont következtetésünkkel szemben más vélemények merültek fel az iparfejlesztésnek szükséges voltáról, melyek közül kettőt külön akarunk kiemelni.

Offergeld említett munkájában az állami iparfejlesztés okait három pontra vezeti vissza: azon politikai törekvése, mely az Ausztriától való függetlenítést tűzi ki célul, a kereskedelempolitikai helyzetre, melynél az ország túlságos mennyiségben hoz be iparcikket és végre a viszonylagos túlnépesedésre, mely a kivándorlás alapja.

Ezen okok közül, mint az iparfejlesztésnek dogmatikailag előadott történetéből kitűnik, annyi a való, hogy a kormány és a közvélemény érzi, hogy tisztán mezőgazdasági ország nem maradhatunk; hogy magának a mezőgazdaságnak érdeke az ipar fejlesztése, mert ez által közeli és állandó fogyasztókat kap; hogy a mezőgazdaságban állandó elhelyezést nem találó lakosság ép az iparban kaphatna alkalmazást, és való az, hogy Magyarország ép az utolsó években vagyonosságában annyira fejlődött, hogy mindig több és több iparcikket hoz be külföldről és első-sorban Ausztriából s így iparcikkek nagy fogyasztásánál fogva iparának fejlesztése indokolt.

Határozottan téves azonban Offergeldnek az a felfogása, hogy politikai okok, különösen az Ausztriától való függetlenítés előkészítése vezette volna az országot az iparfejlesztési actióban. Tény az, hogy a 48-as és a függetlenségi pártnak határozottan politikai céljaiban szolgálatára áll a gazdasági politika is, és ez okból követeli az önálló vámterület felállítását is; de a kormány és a törvényhozás többsége mindig és határozottan kijelentette, hogy az Ausztriával való gazdasági viszony kérdését, vagyis azt, legyen-e Ausztriával közös vámterületünk, vagy térjünk át az önálló vámterületre, nem tekinti politikai kérdésnek, hanem tisztán gazdaságinak és az iparpolitikában mindig csak a gazdasági önállósítást, a gazdasági függetlenítést tűzte ki céljául. Igen, függetlenek leszünk másoktól, ha gazdaságilag erősek leszünk, és gazdaságilag erősek leszünk, ha iparunk nagy és erős lesz. Ily értelemben politikai befolyásunk is gyarapodik, de politikai okokból az iparfejlesztés, legalább eddig, sohasem tekintetett célnak.

Ugyancsak túlzásokba esik az a felfogás, mely Magyarországnak állítólag túlságosan szegény állapotot, «gyarmati helyzetét» akarja okúl felállítani az állami iparfejlesztés szükséges voltára nézve.

Ezt a nézetet vallják a Gyárosok Országos Szövetségében, midőn az ülésekben az állami iparfejlesztésről ily szellemben nyilatkoznak:

«Az ipari termelés előfeltételei Ausztriában aránytala-

nul nagyobb mértékben vannak meg, mint Magyarorszában. Ha tehát Magyarország eltekintene a természetileg és történetileg adott helyzetnek czélszerű gazdasági politika útján való mesterséges befolyásolásától, ebből az következne, hogy Ausztria és Magyarország gazdasági erőviszonyai között ez idő szerint az utóbbi hátrányára fennálló különbség mind jobban és jobban fokozódnék és Magyarország, a melynek pedig a nagyhatalmi állással járó óriási terheket Ausztriával együtt kell viselnie, a mely belsőleg is egy magasabb kulturális fokra való költséges átmenet nehézségeivel küzd, mindjobban elmaradna Ausztriával szemben és idővel teljesen gyarmati állapotba süllyedne . . . Ez legmélyebb oka a magyar iparfejlesztési törekvéseknek.»

Ebben az állításban csak az az igaz, hogy Ausztria ipara erősebb — legalább sok ágban — mint a magyar. De már annak a hangoztatása, hogy ha mesterségesen nem látunk hozzá az iparfejlesztéshez, idővel gyarmati állapotba süllyednénk, azon túlzásokhoz tartozik, melyek a magyar politikában állandóan felhangzanak s mely szerint Ausztria versenye folytán tönkremegyünk és Ausztria bennünket mint gyarmatát egyszerűen kizsákmányol. A lefolyt 50 év közgazdasági adatai fényesen meczáfoltják ezt a folytonos panaszkodást és jósolgatást. Magyarország gazdaságilag nem ment tönkre, ellenkezőleg, erősen fejlődött, gazdagodott és vagyonosodott; Magyarország ipara és gyáripara fejlődik, megerősödik annyira, hogy maga az osztrák ipar elismeri hatalmát, különben nem venné fel a különböző cartellekbe a magyar vállalatokat és nem jönne be saját tőkéivel magyar iparvállalatokat teremteni és fenntartásukat biztosítani.

Az állami iparfejlesztés történetét látva önkénytelenül is felmerül az a kérdés, mily eredménynyel járt ez a rendszer, helyes-e az állami beavatkozás említett mértéke és mi legyen a jövőben követendő iparpolitika.

Miután az eddig követett rendszer különböző irányban működött, az egyes iparfejlesztési eszközök bírálatát is külön kell taglalás alá venni.

A mi az állam tevékenységét az iparoktatás terén

illeti, ez eddigi eredményeiben is kedvező, fenntartása és továbbfejlesztése annál szükségesebb. mert az ipar feltételeinek egyik leglényegesebb részét az iparoktatás helyes rendszere biztosítja. Az ipar feltételei közt a munkának és értelmiségnek nagy szerepe van. Jó munkás kellő oktatás útján fejlődik, és az ipar minden ágában ma csak az értelmes munkás, iparos és vállalkozó boldogul. Iparoktatásunk mai rendszere tanoncziskoláival, szakiskoláival, felső ipariskoláival, a műegyetemmel és a technológiai intézettel helyes keretekben mozog. Ezeket fejleszteni, kellő pénzzel kibővíteni és a technika haladásával lépten-nyomon új és új berendezésekkel ellátni, az iparfejlesztés legbiztosabb eszköze. Azok a segélyek, melyeket subventio, kölcsön- és gépségélyek alakjában az állam az utóbbi 10 évben az iparfejlesztésre fordított, sokkal jobban gyümölcsöztek volna, ha ipariskolák és a technológiai intézet jobb felszerelésére jutottak volna. És az államnak az oktatás terén kifejtett működése már azért is indokoltabb a többi fejlesztési irányoknál, mert hatásában a versenyviszonyokat nem érinti. Míg subventiónál a nem subventionált iparos bizonyos keserőséggel látja, hogy az adófizetők, tehát az ő pénzével segíti az állam a kedvezményben részesülő vállalatot, az oktatás ügye nem látszik zavarni a versenyviszonyokat és mégis nagy előnyöket nyújt azoknak, kik az állam ez irányú tevékenységét igénybe veszik. Az iparoktatás rendszeres fejlesztése, a rajzoktatásnak átalánosítása, felnőttek számára minél gyakrabban és a vidéki városokban is rendezendő tanfolyamok, a különböző iparágakban felmerülő újabb találmányok, gépek, szerszámok és eljárási módokat a technológiai intézet szakemberei által való folytonos figyelemmel kísérése és azután az érdekelt iparosok körében való terjesztése, oktatás, szemlélet és gyakorlat által: ez adja meg az állami beavatkozásnak az iparfejlesztés terén legkiválóbb feladatát és az erre a célra fordított kiadások hozzá meg leggyorsabban és legbiztosabban a bűkamatokat. Kivált kisiparosaink körében szükséges az állami tevékenységnek ez a faja, és e körökben kell a technikai haladás eszközeinek bemutatásán kívül még a kereskedelmi

ismeretek, kivált a calculatio és könyvelés alapelveit terjesztetni, mert iparcsainknak ez a része még nagyon nélkülözi ezeket a mai versenyviszonyok közt oly szükséges ismereteket. Egyes intézeteink, de kivált a technologiai intézet felszerelése ma még sokkal gyarlóbb, semhogy az irányukban fennálló követeléseket minden tekintetben teljesíthetnék. Ott van helye az állami pénzeket befektetni és az intézeteket kellően kiépíteni, felszereléseiket kiegészíteni és kellő szakerők alkalmazásáról gondoskodni.

Szintén helyeselhető az iparfejlesztésnek eddig is alkalmazott és most már törvénnyel is szabályozott azon intézménye, mely közszállításoknál első sorban a hazai ipart veszi igénybe. Ezt jövőben is fenn kell tartani. Az állam, a törvényhatóságok és a községek, valamint az ezek felügyelete alatt álló nagyszámú intézetek oly nagy szükséglet felett rendelkeznek, melynek fedezése a hazai ipar számára állandó foglalkozást nyújt. Az egyedüli hátrány, mely ennél a rendszernél előfordulhat, az, hogy az ekkép első sorban igénybe veendő hazai ipar esetleg drágább cikkeket szolgáltat, és a külföldi versenytől való teljes mentessége mellett talán minőségben is rosszabb cikkeket nyújt. Mindkét irányban korunk forgalmi és irodalmi fejlettsége mellett a megrendelő hatóság vagy közintézet kellően tájékoztathatja magát és az ellenszerekről gondoskodhatik; de mindezek mellett fennmarad még magának a hazai iparnak versenye; az iparosok magában az országban egymással szemben elég éles ellenőrzést gyakorolnak és ez a verseny kellő biztosítékot nyújt mind a minőség mind az ár tekintetében és pótolja bizonyos mértékig a külföld erősebb versenyét.

Az iparfejlesztés ügyében eddig alkalmazott többi módzat, jelesül az adókedvezmények és a direct állami pénzsegélyek tekintetében nem oly könnyű az ítélet, annál kevésbbé, mert hatásukat eredményük alapján biztosan megítélni még nem lehet. Annyi bizonyos, hogy a magyar iparnak az a nagy része, mely állami kedvezményekben nem részesült, az utolsó tíz év alatt erősen fejlődött. Számszerű adatok igazolják, kivált a két népszámlálásnak a keresetre vonatkozó adataiból bizonyos, hogy az összes ipar és kivált a

nagyipar erősen fejlődött és így bizonyos, hogy az iparfejlesztésnek ezen mesterséges eszközei nálunk nem nélkülözhetetlenek. Magyarországon a népesség erőszaporodása, a műveltség fokozódása, a közlekedési eszközök rendkívüli gyarapodása, mindezzel karöltve az élvezetek növekedése a nép szükségleteit annyira fokozta, hogy ez a természetes haladás erősen iparfejlesztő következással jár. Ha az utolsó két népszámlálásnak a tulajdonképi iparra vonatkozó adatait tekintjük, az ipar erős fejlődését láthatjuk.

Az iparral foglalkozók száma 1900-ban 1.077,226 volt és 1910-ben 1.405,324-re emelkedett, tehát 30·4% a gyarapodás. Míg a népesség átalában 8·5%-kal szaporodott, az iparban foglalkozók száma közel háromszor nagyobb emelkedést mutat. Ebben az emelkedésben természetesen a nagyobb városok még nagyobb arányt mutatnak, míg ugyanis vármegyékben az iparral foglalkozók 731,305-ről 964,434-re, azaz 28·3%-kal, törvényhatósági városokban 325,921-ről 440,890-re vagyis 35·2%-kal gyarapodtak.

Az önálló iparosok száma 381,664-ről 439,778-ra, azaz 16·5%-kal emelkedett, a segéd munkások 695,562-ről 965,546-ra, azaz 38·8%-kal; míg 100 önálló iparosra 1900-ban 182 segéd munkás esett, 1900-ban 219. Ez is mutatja, hogy az ipar intenzitásában is erősen fejlődött. Még jobban kitűnik ez, ha az iparosok egyes kategóriáit vesszük tekintetbe. E szerint volt

	vállalat		gyarapodás %	azaz 100 iparosból	
	1900	1910		1900	1910
segéd nélkül	301,025	330,975	9·9	64·2	62·0
1 segéddel	88,001	96,305	11·7	18·7	18·4
2 „	38,598	45,323	17·4	8·2	8·5
3—5 segéddel	30,016	39,059	30·1	6·7	7·3
6—10 „	7,025	10,991	56·4	1·5	2·1
11—20 „	2,633	4,532	71·8	0·5	0·9
20-nál több segéddel	2,261	4,020	77·6	0·5	0·8

Minden kategória szaporodott, de a közép- és nagyvállalatok erősebb növekedést mutatnak.

Az egyes iparágak fejlődése a következő összeállításból tűnik ki. Foglalkozásban volt

iparcsoportban	1900. évben	1910. évben	gyara- podás ‰
vas- és fémipar	128,219	158,409	23·6
gép- és hajóipar	72,415	112,501	55·4
kő-, föld-, agyag- és üvegipar	44,886	67,597	50·8
fa és esontipar	95,824	129,622	35·3
bőr-, sörté-, szőr- és tollipar	16,595	20,411	23·9
fonó- és szövőipar	34,155	51,624	51·1
ruházat	281,320	356,892	26·9
papirosipar	7,727	12,400	60·5
élelmezés és élvezeti czikk	143,736	168,140	17·0
vegyszer	14,491	24,460	43·4
építőipar	125,070	166,086	32·8
sokszorosítóipar	17,059	24,460	43·4

Mindezek az adatok a mellett szólnak, hogy az ipar az országban a természetes föltételek kedvező hatása mellett is tényleg emelkedik és halad. Téves volna ezt a haladást az állami közbenjárás és támogatás következményeképp feltüntetni. Az állami támogatás az egész iparnak csak kis részére terjed.

Az állami iparfejlesztésnek az adóengedmények terén nyújtott előnye mindenesetre az illető vállalatok számára a kezdet nehézségeit kevesbitették. A mi az állami kedvezmények ezen ágát illeti, jövőre nézve talán a következő álláspontot lehetne elfoglalni. Eddig fölmenthetők voltak az illető vállalatok a gyári telkek és épületek, valamint azok tartozékát tevő gyári gépeknek megszerzéseért, bérbevételeért és átírásáért, valamint a bérleti jog bejegyzéseért járó kincstári és községi illetékek és díjak, valamint az illeték egyenértékeért; felmenthetők továbbá a vállalatok, ha részvénytársaság vagy szövetkezet alakjában létesíttetnek, a a részvények kibocsátásával járó bélyeg- és illetékek alól. Az a szándék, hogy az új vállalat mindjárt megalakulása elején az állami illetékek- és díjaktól való mentesítése által gazdasági szempontból támogatást nyerjen, igen helyes; már ép ez okból, a mennyire lehetséges, ez a kedvezmény minden új vállalatnak meg volna adandó; tehát nem csak úgy mint ma, az állami kedvezményekre méltóknak talált vállalatoknak. Az ipari vállalatok megalapításánál éppen az alakuláskor, tehát a kezdet nehézségekor kell az állami terheken

könnyebbíteni és a vállalatot életképesse tenni. Az alakuláskor amúgy is annyi teher hárul az illető iparosra, hogy ekkor kell hóna alá nyulni, ha az állam az ipar érdekét szem előtt tartja.

Az állami kedvezmények másik neme a kereseti adó és pótlékai alól való mentesség. Mindenesetre nagy pártfogás az, ha a vállalkozók keresetüknek közel 18 %-át, melyet különben adó fejében a pótlékokkal együtt kellene fizetniök, megtarthatják. Általános iparügyi szempontból kívánni kellene, hogy az egyenes adók a mostani nagyságukról leszállíttassanak; és ha az állam az iparfejlesztés érdekében ezen adózásnál helyes közgazdaság okából mérséklést tudna behozni, mindenesetre nagy lendületet adhatna a hazai iparfejlesztésnek. Ha valamennyi új vállalat számára nem adhatja meg — pénzügyi okoknál fogva — a mérsékeltebb adószedés kedvezményét, mindenesetre meg kellene állapítani azokat az iparágakat, melyeknek életbeléptetése országos szempontból kívánatos és ezek számára teljes adómentességet vagy adókedvezményeket kellene biztosítani.

Adózási szempontból ki kell emelni a részvénytársulatokat. Ipari vállalataink közül sok és nagyvállalataink egy része, 674 vállalat, részvénytársaság. Az 1912. évben 989 részvénytársaság 1275 ipartelevet tart fenn; alaptőkéjük 1106 millió, vagyonuk 2945 millió korona. Ezen részvénytársaságok alaptőkéjének 72·3% magyar tőke. Nálunk, ahol a magánvállalkozás az ipari pályát nem keresi fel, a részvényvállalati alak az, mely külföldi és belföldi tőkének megadja a lehetőséget az iparban való részvételre. Ép azért, a mennyire lehetséges, az ipari részvénytársaságok adózásánál óvatosabban kellene eljárni. Ma 18% adó terheli az ipari részvényvállalatokat is; ez az adó annál súlyosabban hárul ezen iparvállalatokra, mert nyilvános számadásra lévén kötelezve, nem palástolhatják keresetük nagyságát, mint a hasonló magánvállalatok. Az anticapitalistikus irány, mely más országokban, jelesen Ausztriában is, a részvénytársaságok mennél nagyobb megadóztatásának törekvéseben nyilvánul és nálunk is követőkre talál, ép az iparfejlesztés szempontjából veszélyes, és ha komoly szándékunk van ipart adókedvezmények által is támogatni, akkor első sor-

ban az ipari részvénytársaságok adóügyét kell megvizsgálni és itt könnyebbitéseket és mérsékléseket adni.

Nagyon vitatható és támadható az állam iparfejlesztési tevékenységének az a része, mely közvetetlen pénzsegélyben és gépek adományozásában nyilvánult és melyet az állam 1899 óta nagy mértékben folytatott.

A kamattalan kölcsönök adását maga a kormány ejtette el, mint célra nem vezetőt; de következetesen folytatja a gyáripár fejlesztését subventiók és a kisipar erősítését gépek adományozásával.

Gyáripárunk fejlesztése subventiók útján a jélszó, melyet 1899 óta kormányunk és a törvényhozás követni jónak talált. Hogy a 15 éven át megteremtett 223 új gyár és az a 241 gyár, mely segélylyel üzemeit bővítette és a mely gyárak számára az állam 79 millió korona segélyt biztosított és 43 milliónál többet tényleg ki is fizetett, az országnak előnyére van, azt kétségbe senki sem vonja. Más kérdés azonban az, hogy e gyárak közül hány keletkezett volna a kedvező gazdasági helyzet és a természetes fejlődés hatása alatt subventio nélkül is. Egy további kérdés pedig az, mennyi fog mint életképtelen és mesterséges üvegházi növény a legközelebbi időben tönkremenni és a szabad verseny hatásának áldozatává lenni.

Maga a kereskedelmi ministerium egyelőre kedvező szemmel nézi e rendszer hatását.

A kereskedelmi ministerium a subventio eredményének megvizsgálására ellenőrzést rendelt el, melynek eredménye (1911. évben) a következő: 236 gyárnak 30.509,000 K államsegély biztosított és tényleg 16.662,000 K kifizetett; a gyárak kötelesek voltak 101.031,000 K tőkét befektetni, tényleg befektettek 129.401,000 koronát, vagyis 29%-kal többet, vállalták 27,421 munkás alkalmazását és tényleg alkalmaztak 34,460 munkást, vagyis 27%-kal többet. Az új alapítások közül csak 29 gyár szüntette meg működését és ezáltal 436,000 K államsegély ment veszendőbe. Eszerint az államsegély rendszere kedvezőnek mutatkozik.

Ha nagyiparunk természetes fejlődését tekintjük, oly arányokat szemlelhetünk, melyek mellett a subventionálás által mutatkozó gyarapodás legalább nem jelentékeny.

A kereskedelmi ministerium 1906-ban statisztikai felvételt készítettett Magyarország gyári és nagyvállalatairól. Ebből a felvételből érdekes képét nyerjük az állami segélyben reszesülő vállalatoknak az összes nagyiparban elfoglalt helyzetéről. Az összes gyárak évi termelése 2160 millió koronájából a subventionált vállalatok 300 milliót, tehát 14%-ot termelnek; az összes 379,000 munkából 40,000, tehát 10·2% van subventionált gyárakban elfoglalva; az összes 4540 gyár és vállalat közül (nem számítva a 610 mezőgazdasági szeszfőzőt) 837 gyár, tehát 18% részesül állami kedvezményben.

Ha összehasonlítjuk az 1898-ik évi felvétel eredményét az 1906-kival, azt látjuk, hogy volt

	1898. évben	1906. évben	Szaporodás
gyár —————	2,314	4,540	92%
munkással —————	245,564	379,081	36 „
évi termeléssel ———	1368 millió kor.	2161 millió kor.	56 „

Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a gyáripar és a nagyvállalatok nagyrészt az ország természetes kedvező viszonyai következtében erősen fejlődtek és hogy ebben a fejlődésben az állami subventionálás csak kis részt foglalhat le a maga javára.

Az állami subventio és az államnak közbenjárása a nagyipar terén, főkép egy iparilag visszamaradt országban, bizonyos körülmények közt okolható, de rendszeres tevékenységgé nem szabad átalakulnia, nem tekintve azon áldozatokat, melyet az állami pénzügyekre hárít — már abból a szempontból sem, mert az egyéni vállalkozási szellemet gyöngíti és az egyéni tevékenység rugójává az állami subventio utáni törekvést teszi. Nem az az irányadó, jó-e valamely vállalkozás, hanem lehet-e és mennyi subventiót az államtól kieszközölni. Az állam közbenjárása ne legyen rendszer, de ne is legyen kizárva szükséges vagy rendkívüli esetekben az, hogy az állam az új vállalatot megalapításakor segíti és támogatja. Mikor a fiumei petroleumgyár alapítása tervbe vétetett és akkor az amerikai nyersolaj behozatalára alkalmas kikötő építésének szüksége merült fel, mely nélkül a gyár esetleg Triesztben épült volna fel, indokolt

volt az, hogy az állam nagy költséggel megépíttette a petroleum-kikötőt. Mikor a cukorgyárak nagymérvű berendezéséről volt szó, nem zárkozhatott el az állam közvetlen segélyektől. Ha válságok esetén erős vállalatok állása meg-inog, az állam helyesen teszi, ha állami pénzekből hosszabb-rövidebb hitelt nyújt, esetleg pénzbeli segélylyel támogatja további fenntartásukat. Ha erős vállalkozó, biztos egyéniség oly nagyobb vállalat megteremtésére kínálkozik, mely az ország közgazdasági viszonyaiban horderővel bír és az állam anyagi támogatását a kezdet nehézségeinek elhárításából és a kockázat ellensúlyozása okából igényeli: — ekkor az állam pénzbeli segélye védhető. De csak azért, mert bizonyos árúczikk Magyarországon még nem készül, állami segélyt adni és erre egy költséges rendszert alapítani, sem pénzügyi, sem közgazdasági szempontból meg nem védhető.

A subventio mint rendszer mellőzendő, kivételes indokolt esetekben azonban az állam közgazdasági feladata az ipart segélyekkel is támogatni. Az iparalap arra való, hogy ily kivételes esetek számára a kormány rendelkezék a szükséges pénzösszegekkel; nagyjelentőségű alapításoknál (milyen volt az ágyúgyár) amúgy is külön törvényhozási intézkedés szokott igénybe vétetni és ez alkalommal szavaztatik meg a kívánt összeg.

Még kevésbbé helyeselhető az államnak az a rendszeres tevékenysége, melylyel a kisipart gépsegélyekkel akarja megmenteni. Egyik munkámban kifejtettem az okokat, melyek a kisiparnak gépek alkalmazása által való megmentését hiú kísérletnek tüntetik fel.* A kisüzem nem tudja a gépet teljesen kihasználni, mert nem használhatja folytonosan, miután nincs elegendő megrendelése; és ha a kézműves műhelyét a gépek azon sorozatával látja el, melyet csak egy gépnek beállítása magával von, megszűnik kis kézműiparos lenni, lesz közepes gyáros és ha üzleti szellemmel tudja vezetni kis gyártelepét, versenyével számos kézműves társát tönkretesz. Az állami gépsegély tehát vagy nem használ a kisiparosnak, mert a gépet kellően értékesíteni nem

* Az ipar alakulása a capitalismus korszakában. Budapest 1911.

tudja, --- vagy árt a versenyző iparostársaknak, és akkor állami segítséggel egy kisiparosból lesz kisgyáros, ki számos versenytársát tönkreteszi, vagy versenytársainak helyzetét sulyosabbá teszi.

Különben maga a technologiai intézet, melynek szakközegei a gépsegélyezésnél közvetlenül közreműködnek arról következő véleményt mond:

«Az állami gépsegélyezés, a melynek sikeréhez egy időben a legtöbb reményt fűzték s a melyet a leghatásosabb iparfejlesztő eszköznek gondoltak, a kisiparosoknál valóban eredményes csakis ott lehetett, a hol a gépsegélyt ipartechnikailag és kereskedelmileg is egyaránt képzett iparosok kapták. A legtöbb balsikert az okozta, hogy a segélyezett az átöröklött és vérévé vált kézműves termelési módoktól szabadulni nem tudott s nem találta fel magát a gépi üzem megadta új kereskedelmi helyzetében. Sem a gépekkel való termelést, annak organisatióját nem ismerte kellően, sem a gépi üzem megváltoztatta pénzügyi helyzet akadályain nem tudott keresztülvergődni, mert tájékozatlan volt az árú kalkulációjában, a hitelkérdések helyes megoldásában és a korszerű ipari könyvvitelben. De némely iparban még a forgalmi viszonyok fejlődésével a nyersanyag beszerzésénél beállott változásokat sem ismerték, valamint a gyártmány értékesítésében sem volt tájékozásuk az iparosoknak.»

Nem állítjuk azt, hogy azok a milliók, melyeket az állam kisiparosok támogatására kiadott, mind kidobott pénz. Egy, habár kis része, hasznára vált azoknak az élelmes kisiparosoknak, kik kisebb-nagyobb gyárakká alakították át műhelyüket. De a gépsegélynek legnagyobb része egészen meddő maradt és az illető gépek valószínűleg tétlenül hevernek, laszontalan lomok a segélyezett mester műhelyében.

Öszinte kormányférfihoz nem illő illúziókra iparfejlesztési actiót alapítani; már pedig az a nézet, hogy a capitalistikus rendszerben a kisipart a nagyiparral szemben versenyképessé lehet tenni, legalább is illúzió.

A kisiparnak és a kézművesmesterségnek a capitalistikus rendszerben is megvan a maga természetes és erős helye,

de nem szabad az iparnak ezt a faját a gyárípar czikkeivel szemben versenyre uszítani, mert ebben a versenyben tönkre kell mennie.

Befejezésül összefoglalom az iparfejlesztésre vonatkozó véleményemet. Magyarországnak mai közgazdasági helyzetében erős iparra és így iparnak fejlesztésére szüksége van. Tagadhatatlan, hogy az ország természetes gazdasági viszonyaival az ipar terjeszkedésére sok föltételt nyújtanak; gazdag természeti kincsekben, földművelése gazdag terméseket nyújt mezőgazdasági czikkeken, erdőségei nagy mennyiségű fát adnak, népessége szaporodik, népe munkás és megbízható: szóval az ipar talál megfelelő talajt az országban. Ha mindemellett mégis az állami beavatkozást az ipar fejlesztése terén ma még kívánatosnak, sőt szükségesnek tartjuk, indokoljuk azt azzal, hogy az ország ipara nem tartott kellő lépést azzal a haladással, mely az utolsó félszázadban a technikai fejlődés folytán a nyugati országokban és Ausztriában is mutatkozik.

Az állami beavatkozás súlypontját az oktatásügyben látjuk. Minél többet tesz e téren az állam és a törvényhozás, annál biztosabb a haladás. Az iparoktatás céljából kiadandó minden költség bő gyümölcsöt terem az iparfejlesztés mezején. A legközelebbi időben még nagy súlyt kell vetni a mesterek és segédek tanfolyamaira és ép ezért is a technológiai intézetet fejleszteni kell. Azok a szűk helyiségek, a pinczékbe szorult kísérleti állások, a kis szobákba szorított szakerők a technológiai intézet célját és így az iparfejlesztést nem mozdíthatják elő. Ha valahol, úgy e téren alkalmasabb épületről kellene gondoskodni, mert a mai állapot tarthatatlan.

Az állam és törvényhozás helyesen cselekszik, ha a közszállítások rendszerével biztosítja a hazai ipar szükségletének fedezését. A hazafias érzület felbuzdulása nálunk nem elég erős és tartós ahhoz, hogy ez irányban legalább a hatóságok önzése, kényelme vagy nemtörődömsége kényszer útján ne ellensúlyoztassék.

A gazdaság terén számos kérdés vár állami beavatko-

zásra. Első sorban fontos a munkáskérdés. A munkásviszonyok egyik baja a lakáskérdésnek nagy elbanyagolása; újabb időben történt e részben sikeres intézkedés is több, de a munkásházak építésének előmozdítása lényegesen segítené az ipar fejlesztését. Épen a munkás-lakásviszonyok javítása szempontjából a közeli forgalom és közúti vasútak szállítási díjainak legalább munkások számára leendő mérséklésére kellene hatni s egyáltalában a munkások jóléti ügyét nagyobb figyelemben kellene részesíteni. A munkásügygyel kapcsolatban a socialis muzeum ügyét is komolyabban kellene venni és ezt az életbeléptetett intézményt nem kellene pénz hiányában meddőségre kárhoztatni. Nálunk a kormány részéről nagyon is sok a kezdeményezés, de azután hiányzik a megkezdett irányban a szükséges kitartás. Mit ér a muzeum és a benne működők lelkiismeretes buzgalma és munkája, ha a munka eredményét kellően az életbe át nem lehet ültetni. Pedig ha valahol, e téren kellene nagyobb állami tevékenység és több pénz. Gyári vállalataink maguktól nem igen gondoskodnak munkásaik jóléti és biztonsági viszonyairól és a védekezési intézkedéseket vállalataik terhes költségeiül tekintik. Ez irányban felvilágosítás útján és szemléltetés, példaadás és tanács által lehet elsősorban hatni. Ez a társadalmi muzeum feladata volna, ha elegendő anyagi és szellemi erő felett rendelkeznek. Az állam hivatása ebben az irányban lankadatlan erővel haladni, nem elég intézményeket életbe léptetni, működésüket a közjó érdekében lehetővé kell tenni.

Nagy feladat vár az államra iparfejlesztés szempontjából a szénkerdésnek kedvező megoldásánál is. A gyári ipar egyik fontos nyersanyaga a szén. Szén tekintetében az ország helyzete nem a legkedvezőbb. Kokszolható fekete szenünk kevés van s e tekintetben majdnem egészen a külföldről függ iparunk s így ebbeli helyzetünkben a vasúti díjszabások útján nagy előnyöket nyerhetne közigazdaságunk. Barna szenünk van ugyan bőven, de egyrészt a bányák fekvése szintén megkövetelné a helyes vasúti díjszabásokat, másrészt pedig a bányavállalatok erős összetartása, melyet maguk cartellnek nem akarnak tekintetni és

cartellnek létezését tagadják, oly súlyosan nehezedik az iparra, hogy az állam valamilyen beavatkozása helyénvaló volna. Próbálkozás történt e téren, a mennyiben az állam szénbányákat vásárolt és saját bányászatával kívánt hatni a szén áráira; ez a kísérlet azonban abbanmaradt. Igaz, a cartell hatásainak ellensúlyozása nehéz, de tekintve azt, hogy az állam nagy szénfogyasztó, megrendeléseinél tudna hatni a cartell hatásának korlátozására.

A szén kérdésének megoldására a vízierők kihasználása és a földgáz rendezése valószínűleg nagy befolyással lesz. A vízierők ügyében a kormány tett tanulmányokat és eredményüket közre is bocsátotta; a vállalkozás hivatása már most az illető építményeket megteremteni s a kormánynak ezen építkezéseknél a lehető előzékenységgel kell támogatnia a magánvállalkozást. A földgáz ügyét maga a kormány vette kézbe; a fejlődés azonban sokkal lassúbb, mint a minőre az anyag természetes bősége reményt nyújtott.

Az adóügy az ipar érdekeinek figyelembevételénél nagy szerepet játszik. Igazságos megadóztatás, adókedvezmények és adómentesség egész lánczolata áll itt a törvényhozás rendelkezésére. Az adó a termelési költségek egy része; ha tehát iparunk versenyképességét Ausztriával szemben emelni akarjuk, itt kínálkozik mód a termelés olcsóbbá tételére és így az ipar fejlesztésére is.

Az állam közvetlen beavatkozása pénz- és gépsegéllyel az ipar fejlesztése céljából mint rendszer több gazdasági hátránnyal jár, mint a mennyi előnyt sokan tőle várhatónak gondolnak. Ez a közvetlen segélyezés rendkívüli kivételes esetekre való, de nem lehet az állam állandó tevékenysége.

A cél, a melyet az államnak egyáltalában követnie kell, az iparfejlesztés terén is az, hogy közreműködése és beavatkozása lassankint feleslegessé váljék.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

A MAGYAR POLITIKA-TUDOMÁNY.

Második és befejező közlemény.*

Karvasy** feladatául azt tekinti, hogy a szabadság és egyenlőség alapján kifejlődött alkotmányos államnak intézményeivel megismertessen. Ezen intézmények czélszerű berendezésének elveit, alkotmányi és közigazgatási eszélyességi tanait az állam létének, czéljának és alkotmányának természeti közjogunkban kifejtett felfogása alapján, a külföldi intézmények figyelembevétele mellett és Mohl szellemében igyekszik megállapítani. Az államot csupán berendezéseiben, intézményeiben látja; teljesen hiányzik nála az állam egységes természetének, létének gondolata. És az intézmények czélszerűségi elveit is egymástól való teljes függetlenségük mellett állapítja meg. Nincsenek tudományos vágyai és céljai s ezeknek hiánya eszélyességi tanainak is kárára van. De vannak e mellett helyes elvei. Helyesen és kimerítően állapítja meg az államformák fény- és árnyoldalait és helyes azon elve is, melyet az államhatalmak — törvény-

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1914. évi 453. számában.

** Karvasy Ágost nagyváradi, majd győri jogakadémiai és 1849-től 1868-ig pesti egyetemi tanár az első, ki a politika-tudományt magyar nyelven művelte. Politikai elveit a következő munkákban adja: 1. *A politikai tudományok rendszeresen előadva.* I—III. k. Győr, 1843—44. 2 ik kiadás. U. o. 1845—47, mely munkája a politikán kívül a «status gazdasági tudományt» és a «fináncztudományt» is tartalmazza. 2. *Alkotmányi és igazságügyi politika.* Pest, 1862. 2. kiadás. U. o. 1865. 3-ik kiadás. U. o. 1870. 3. *A közrendészeti tudomány.* Pest, 1862. 2-ik kiadás. U. o. 1866. 3-ik kiadás. U. o. 1870. 4. *A közrendészet tudomány és a cultúrpolitika.* Pest, 1870.

hozói és igazgatási¹ — elkülönítésére nézve ad, hogy azok különböző társadalmi elemekből álló személyiségek közt legyenek megosztva. E tekintetben ajánlja a képviseletet, a helyhatósági szervezetet és az esküdtszéket, melyek útján a társadalom a törvényhozó és végrehajtó hatalomban részesül. Ezen elvei azért is fontosak, mert mögöttük az állam és a társadalom egymástól való megkülönböztetésének gondolata rejlik; az a gondolat, mely mindinkább erősödve jellegzetes vonása a magyar politikai gondolkodásnak.

Tanainak főleg Rottecknek az államhatalmakra vonatkozó tanításai,² Lieber munkájának³ szabadsági elvei alapján és saját tényleges politikai életünk hatása alatt való átdolgozását adja 1862-ben megjelent *Alkotmányi és igazságügyi politikájában*. A szabadság elvének nagyobb érvényesülése és teljesebb kifejtése előző munkáinak felfogásával szemben Lieberre emlékeztet. Az octroyált alkotmányt, a parlamentaris kormányzatot és a szabad megyei és községi szervezetet illető fejtegetéseiben politikai életünk hatására ismerhetni. Haladást jelent munkájának ez a kiadása annyiban is, hogy a képviseletnek és az államformának lényegét helyesebben ismeri föl, midőn azt tanítja, hogy mindegyik képviselő az egész nemzetet képviseli és midőn az államformát az uralom alanyának meghatározásában látja.

Szeremlei Gábor⁴ sajátos gondolkozással megírt *Politica*-ja az államnak csak néhány vonatkozását igyekszik külföldi institutiók nyomán megállapítani. Munkája azonban vázlatos rövidsége, az institutiók hiányos felsorolása folytán a tudomány szempontjából jelentéktelen; míg homályos

¹ Karvasy igazgatási államhatalma a törvények végrehajtásán kívül (végrehajtó hatalom) még mindazt megteszi az alkotmány és a törvények határain belül, mit az állam célja kíván. Karvasy i. m. 21. l.

² Rotteck, Carl v.: *Lehrbuch des Vernunftrechts und der Staatswissenschaften*. II. Bd. Stuttgart, 1830.

³ Lieber, Francis: *Civil liberty and selfgovernment*. New-York, 1852.

⁴ Szeremlei Gábor 1841-től 1847-ig a sárospataki jogakadémián a politika tanára. Munkája: *Politica tanításának rövid vázlatául*. S.-Patakon, 1844.

nyelve és nehézkes gondolatmenete folytán Karvasy világosan megírt, kimerítőbb munkája mellett természetsszerűleg hatástalan maradt.

Kautz Gyula* felfogása szerint is a politikának az a feladata, hogy az állam alkotmányának, kormányzásának és közigazgatásának célszerűségi elveit megállapítsa és ennek megfelelően munkáiban főleg a merőben eszélyességen alapuló elveit keresi a gyakorlati államéletnek. E mellett vezéreszméje, hogy a «just milieu» politikáját a legelfogadhatóbb színben tüntesse fel. Erre pedig eszközül részben a külföldi intézmények ismertetését, főleg pedig a külföld politikai irodalmát használja. Érdeme a külföldi írók nézeteinek, tanításainak pontos és lelkiismeretes összegezése, egybevetése és az, hogy nagy olvasottsága folytán munkája szélesebb körű, az állami intézményeknek nagyobb körét öleli fel, mint elődei. Egyben azonban a sok ismeret és irodalmi adat, valamint vezéreszméje nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy teljesen hiányzik a rendszer, az egységes államtani elveiből és hogy ezek ismételve a legélesebb ellentétben állanak egymással.

Kautznál azonban az állam kiemelkedik a természeti közjogunk által kifejlesztett és policia-tudományunk, valamint politika-tudományunk által is elfogadott szerződési elméletnek egyéni halmazállapotából és természetes egésszé, organismussá lesz. Első hirdetője nálunk e tudományban az állam organikus felfogásának. Szerinte az állam alapja a nép, mint egyrészt bensőleg és szakadatlanul összefüggő egész, másrészt közös jogelvek, életnézetek és intézmények által egybekapcsolt test. Az államnak ezt az organikus voltát azonban csupán annak — mintegy — távlati képében látja, míg az állam életében, szervezeti létében, kormányzati berendezéseiben ez egység elvész és ezekben már

* Kautz Gyula 1851-től 1853-ig pozsonyi, 1853-tól 1857-ig nagyváradi jogakadémiai, 1857-től pesti műegyetemi, majd 1863-tól 1892-ig egyetemi tanár. Politikai elveit adja: *Politika vagy országásztan*. Pest, 1862. II-ik kiadásának címe: *A politikai tudomány kézikönyve*. Budapest, 1876. III-ik kiadás ugyanezen cím alatt. U. ott. 1877.

inkább csak a kormány és nép két ellentétes körét látja. Kormánynak és népnek, mint ellentétes erőknek a construálása tanításának egyetlen elve, mely magyar történeti reminiscentiák és a magyar közfelfogás hatására is visszavezethető; ezeknek egymással szemben elfoglalt állását természetjogunkban a fejedelem és az alattvalók egymás iránti helyzetére nézve kifejtett jogai és kötelességei mintájára szerkeszti. Az államnak mint organismusnak önmagában való czélszerűségét elfogadja, tényleg azonban az állam czélját a jogba és a közjóba helyezi. Az államhatalomnak kormányi, törvényhozási és bíraskodási hatalmakra — mint functiókra és szervekre — való elválasztását az alkotmányosság és a szabadság szempontjából szükségesnek tartja, valamint azt is, hogy ezeknek egyike se birjon a többi fölött hatalommal. Viszont ezeknek egymáshoz való viszonyát erkölcsinek mondja; már pedig az erkölcs az értékelést nem nélkülözheti, sőt ez teszi annak lényegét; ez pedig szükségképen az egyensúly megbontására vezet. Az államban egy felsőbbségnek a létét, valamint annak szükségességét az államkormányzat és az állami akarat egységének szempontjából maga is elismeri. Mindezekből láthatni, hogy Kautznak tanításában az állami akarat, a szabadság, az alkotmányosság mind ellentétes erők, melyeknek egységbe foglalására képtelen; nem veszi észre az eszmét, mely ezeket áthatja, mely ezekben valósulásra törve őket egygyé teszi.

Közigazgatási tanításai kezdetben Karvasy és főleg Mohl nyomán haladva állapítják meg a közigazgatás eszélyességi elveit és az egyéni, valamint politikai szabadság gondolatának hatása folytán beállott természetes fejleményét teszik policia-tudományunknak. Az eszélyességi elvek kutatásának teréről azonban Kautz lassan letér és Stein hatása alatt az állami lét benső kapcsolatainak megismerésére való törekvés jelentkezik nála. Az állam egész rendszerét felölelő munkájában, illetőleg annak második és harmadik kiadásában azonban ez a törekvés még csak homályos és elvétve láthatni, világossá csak a parlamentáris kormányzatról írt értekezésében lesz.

Szilágyi Dezső¹ a politikának hasonló felfogását hirdeti és követi 1874-75-től 1880/81-ig a budapesti egyetemen tartott előadásaiban. E kiváló jogásznak és nagy politikusnak könyomatos jegyzetben fennmaradt előadásai mind céljuk, mind tartalmuk tekintetében csakis a gyakorlati politika szempontjából nyernek jelentőséget. Ő az államban csakis a tett tárgyát látta; az állam megismerésének, kutatásának gondolata tőle mindig távol állott². Politikája az államkormányzat eszélyességi elveit, az államcélok elérésére szolgáló intézmények és eszközök gyakorlati elveit és ez intézmények tapasztalati haladását adja. Az államok egyes hasonczélú és rendeltetésű intézményeinek ismertetése és egybevetése — mondhatnók összehasonlító közjog — képezi munkájának lényegét. Az intézmények alapjai, jogi, erkölcsi, gazdasági indokai nem érdeklik, az államot csak formáiban látja és nem tartalmi lényegében. Az államot egyes intézményeire különváltan látjuk tanításában és ezeknek csakis legidőlegesebb, gyakorlati vonatkozásait állapítja meg. Mindennélfogva összehasonlító módszerével nyert eredményei, illetőleg elvei az elvont tudomány szempontjából ephemer értékűek.

Pisztóry Mór³ — ennek az iránynak tudományos szempontból legértékesebb tagja — szerint is czélszerűségi elvek megállapításában áll a politika hivatása, de ezeknek megállapítása csakis úgy lehetséges, ha előbb az állam termé-

¹ Szilágyi Dezső 1874-től 1881-ig a politika és büntetőjog tanára a budapesti egyetemen. *Politikai jegyzetek*. Sz. előadásai után, közli Takáts Zoltán. Budapest, 1877—88. I—III. kötet. (Könyomat a Nemzeti Múzeumban.)

² «Szilágyi Dezső egyáltalán nem volt se tudós bűvár, még kevésbé bölcselő. Az ő nagy tehetségét a közéletnek csak időleges, actualis tényei, feladatai ingerelték, végső alapjainak tudományos bűvárlata ellenben hidegen hagyta» írja Concha Győző *Pulszky Ágost emlékezete* című munkájában. M. T. Akadémiai Emlékeszések. XIII. k. 2. szám, 31. lap.

³ Pistóry Mór, 1869-ben kassai, 1869-től 1874-ig győri, 1874-től 1891-ig pozsonyi jogakadémiai, 1891-től 1907-ig kolozsvári egyetemi tanár. Munkája: *Állampolitika és történeti fejlődése*. Pest, 1872, melynek csak I. füzeté: *Államismerettan és alkotmányi politika* jelent meg.

szetét, lényegét megismertük. Ennek a felfogásnak megfelelően három kötetre tervezett állampolitikájának első kötetét főleg államismerettani fejtegetések foglalják le. Ezekben Frantz nyomán és nálunk először az inductiv módszer segélyével, de a bölcsészeti irány figyelembe vétele mellett építi fel az állam rendszerét. Tanításának lényege az állam organikus felfogása, érdeme pedig ennek, noha csakis az állam legfőbb életnyilvánulásainak, államhatalmi vonatkozásainak magyarázatában való következtetés érvényesítése. Az állami lét alapja a természeti szükségesség, ezért az emberek életszükségleteik és életezéljaik elérésére ösztönyszerűleg létesítik az államot. A több államnak indokát abban találja, hogy mindegyik az emberiségnek sajátos jelleggel és rendeltetéssel bíró része. Az állam alkotó elemei: a terület, a nép és az államhatalom, melyek szerves egységgé lesznek az államban, mit azonban inkább csak felállítva látunk tanításában, de nem bizonyítva. A népi elemre vonatkozó fejtegetéseiben az egyén eredeti szabadságának elvét hirdeti és az eredeti szabadságot az államhatalom tartalmi korlátozásaként felállítva, az állam és egyén kérdését a teljes ellentétesség állapotában mutatja. Helyesen állítja szembe a társadalmat, mint az egyéni célok megvalósulásának szervezetét a közös célok megvalósítására törekvő állammal. A népi elemnek állami életre való szervezettsége — szerinte — a nép, mely állami fogalom; míg a nemzet, mely főleg érzelmi és nyelvi kapocs, az állam alakító alapja nem lehet, ellenben a népileg szerveződött államokon belül érvényesítendő. Pisztóry nemzetfogalma tehát tartalmilag a faj és nemzetiség fogalmaival esik össze.

Az állam anyagi és szellemi alkotó elemének, ú. m. a területnek és népnek kapcsolatát az államhatalomba helyezi és ezzel ez az állami lét hordozójává lesz. Az államhatalom az állami akarat kifejtésére és megvalósítására hivatott erők összessége, mely azonban egyes erőcsoportok önálló működése folytán törvényhozói, kormányzási és bírói hatalmakra különül. Az államhatalmak azonban ezen működésbeli önállóságukból eredő elkülönültségük mellett is csak szervei

az organismusnak és csak annak egyes részeiként működhetnek. Emellett az állam személyiségét annak egyik tulajdonságaként tanítja, de csak az állam souverainitása, mindenkivel szemben való felsőbbsege kifejtésére használja.

A politika az ismertetett írónál eszélyességi tan; feladata, hogy a gyakorlati államélet eszélyességi, czélszerűségi elveit meghatározza; hivatása: megállapítása annak, hogy az alkotmányi és közigazgatási berendezések mely szervezetével érheti el az állam leghelyesebben a célját. Vizsgálódásaik az államot javarészt csak czélszerűségi szempontból tekintik, azt mint czélszerűségi alakulatot fogják fel. A czélszerűség a tények legviszonylagosabb, legsajátosabb nézetét tételezi fel és ehhez való alkalmazkodásban áll. A tudomány ezzel szemben az állandó összefüggések, a szükségszerűségek megállapítására törekszik, a jelenségek mögött rejlő constans elemet keresi és általános érvényű szabályok meghatározását czélozza. A czélszerűségnek mint a tények legviszonylagosabb oldalához való alkalmazkodásnak általános-érvényű szabályai nem lehetnek, ez elvek tudományos rendszert nem alkothatnak. Ez magyarázza részben azt, hogy az említett írónál az állam rendszeres képére nem találunk; az alap, a politikának, mint tudománynak a felfogása már önmagában akadálya volt annak, hogy az állam rendszeres nézlete ez írónál fejlődjék.

Az államra vonatkozó vizsgálódások — legyen az politika, állam- vagy jogbölcselet — szükségképen az államnak bizonyos eszmei vagy tényleges kialakultságához fűződnek. E szempontból tekintve ez írókat, vizsgálódásaik a szabadság, egyenlőség és alkotmányosság eszméin épült modern állam intézményein alapulnak. Ez intézmények ismertetésével és ezzel kapcsolatban az eszmék terjesztésével saját szellemi életünk fejlődésére, valamint tényleges államéletünknek ez eszmék irányában való átalakulására hatást gyakoroltak. Érdeme ez főleg Karvasynak; őt kiválóképen ez a gyakorlati cél vezette munkájának megírásában, mely közel két évtizeden át a legteljesebb összefoglalása volt a modern állam intézményeinek hazánk iro-

dalmában. Kautz munkája ezzel szemben szellemi és tényleges állami életünk átalakulásával karöltve jár, érdeme így nem annyira a felvilágosítás, mint inkább az irányítás.

Az államélet czélszerűségi elvei mellett az említett írók vizsgálódásai az állam legfőbb kérdéseire is kitérnek és ezekben már előtérbe lép az intézmények benső összefüggésének, az állam organikus létének gondolata. Karvashnál ugyan még nem találjuk ezt; ellenben Kautznál már — noha csak az állam általános nézletére — meg van állapítva; Pisztorý pedig az állam legfőbb működéseiben is kimutatja az állam organikus voltát. Az állam organikus felfogásával pedig kapcsolatos annak felismerése, hogy az állam élete nemcsak a tényleges viszonyokhoz való alkalmazkodásban áll, hogy az állam nemcsak czélszerűségi kapocs és így annak megismerése csak a czélszerűség szempontjából nem elégséges. Ezt látjuk Pisztorýnál, midőn a politikát államismerettani fejtegetésekkel vezeti be.

Az állam — tartalmát tekintve — különböző tényezők összehatásából kialakuló világnézetnek a külvilágban való ténylegesítése. Az állam bensőleg a vallás, a bölcsелем, az erkölcs alapján áll, melyek midőn a belvilágból a külvilágba lépnek, vagyis véges valósulásra jutnak, a jogos-ság, az erkölcsiség, gazdasági hasznosság és czélszerűség által meghatározott folyamattá lesznek. Az államelet és egyes mozzanatai tehát a jog, erkölcs, hasznosság és czélszerűség elveinek együttes hatása alatt állanak, ezek összehatása mellett alakulnak. Az állam kutatásának tehát minden ezen elvek egységes szemléletén kell alapulnia.

Teljes világossággal ismerte ezt fel már Pisztorýt megelőzve és mint első a magyar politikai irodalomban, Kogler Nep. János*. Munkájának bevezető részét tevő fejtegetései, melyekben a politikának, illetőleg az államtudománynak módszeréről és rendszeréről értekezík, teljes világossággal állapítják meg a politikai vizsgálódások helyes irányát. Az államtudomány alapelvének — szerinte — az állameszmén kell

* Kogler Nep. János, kassai jogakadémiai tanár. Munkája: *Általános vagy elméleti államtan*. Pest, 1868.

nyugodnia, ez pedig az «állam lényének, vagyis azon momentum felismerésében áll, melyben az államtest természete, különféle elemeinek s életnyilvánulatainak központja, szóval azon ismerv fekszik, melylyel az állam minden más hasonló együttlétektől különbözik». Az államtudomány nem lehet csupán eszélyességi schémák, jogi, erkölcsi elvek magyarázata, hanem mindezeknek egységes szemléletén kell nyugodnia. Az állam lényegét és ennek alapján az állami vizsgálódások elvét helyesen meghatározva az állam legfőbb életnyilvánulásait ismételve helyesen ismeri fel. Az állam önmagában nyugvó erő, mely mint erkölcsi személy az egyének felett álló és azok változásaitól független lényű. Az állam alapja az ember társulási és szabadsági ösztöne, melyeknek tudatossá léte az államban és egyénben egyaránt megnyilatkozik és pedig abban, hogy ezek az államnak önmaga irányozta akarata alá rendelik magukat, és hogy az állam szabad akaratú tagjaiban él. Az állam organikus voltánál fogva önczel, de mert rendeltetése az emberek legvégső rendeltetésével kapcsolatos, ezért az egyének eszköze is. Az államnak és egyének összefüzttségét, kölcsönös szükségességét ismeri fel és jelöli meg ezen tanításai által először nálunk. Az állam öntudatos közbatalom, mely erőrendszerekre különül, államhatalmakra, melyek mindegyikének viszonylagos önállósága van. Az államhatalomnak, mint egységnek ezen elkülönülését azonban inkább tárgyi alapokon keresve, a helyes irányból eltéved. A souverainitás lényegét az állam önuralmiságában látva, az államsouverainitás elvének első hirdetője hazánkban. Ezek mellett az állam területi, éghajlati viszonyait kifejtve, az állam mint önirányzó tevékenység elhomályosul tanításában és gondolatmenetének egységessége megtörik.

Politika-tudományunkban az állam organikus voltának felismerése mely egyrészt a német tudománynak, nevezetesen Frantznak és Trendellenburgnak, másrészt a magyar jogtörténeti kutatásnak, főleg Hajnik Imrének, hatására vezetendő vissza — eredményezte, hogy a politika mint eszélyességi tan háttérbe szorult és az állam egységes szemléletének gondolata előtérbe lépett, illetőleg hogy ez Kogler által

egyenesen megalapított. Ez organikus államfelfogás kezdetben — Koglernél és Pisztórynál — az államnak a természeti organismusok mintájára való concepcióját adta. A hegeli philosophia hatása alatt azonban a magyar tudományban is uralkodó lett az államnak ethikai organismusként való felfogása, és ezen nézet alapján építik fel Kerkapoly Károly, Kuncz Ignác és Concha Győző politikai rendszereiket.

Az első egységesebb politikai rendszer a magyar tudományban Kerkapoly Károly*. Tanításában az állam a társulásnak a család és társadalom mellett azoknak elemeiből létesülő sajátos alakulata; a munka- és vagyonmegosztás s részben eredeti, részben képződött propinquitas alapján szervezett embersokaságnak — a népnek személyi léte. A nép ebben a személyi létében öntudatra, akarásra és cselekvésre képes. Akaratát azonban közvetlenül nem igen fejezi ki és közvetlenül egyáltalán nem valósíthatja meg. A népnek állami életére, mind a törvényhozásra, mind a kormányzásra szervezkednie kell. E szervezettségében jut az állam a fejedelemtől is a néptől is külön, önálló létre. Ezen külön létben a nép akaratának uralmát biztosítja a törvényhozásban az, hogy állami akarat csak a néptől elismert akarat lehet; a mennyiben pedig a törvényhozás külön szervet nyer a képviselői rendszerben, úgy a megbízás rövidege és a fejedelem fölösztatási joga adnak erre nézve biztosítékot. A kormányzásban, mely a törvényhozás vezetésére, az állami akaratnak részben való kifejtésére és annak ténylegesítésére, azaz a végrehajtásra hivatott, a nép akaratának érvényesülését e hatalom letéteményeseinek, a ministereknek felelőssége biztosítja. Az államhatalom ez ágainak összhangját legjobban a parlamentáris kormányzat adja, mert abban a kormányzás és a törvényhozás szervezeti egységbe foglalvák.

* Kerkapoly Károly, budapesti egyetemi tanár (1868, illetőleg 1873—1891). Politikai rendszerét adja: Dr. Kerkapoly Károly egyetemi ny. r. tanár *politikai előadásai*. Ő nagyméltósága revisiója mellett kiadta Hajnal Vilmos joghallgató. Budapest, 1887.

Az államban a személyi létre emelkedett nép az akarat kifejezésével, illetőleg annak állami és önkormányzati ténylegesítésével önmagát teremti s szabaddá lesz. Az állam a szabadság igazi megvalósulásának állapota — der Staat ist die Verwirklichung der Freiheit, mint Hegel tanítja. Az ember fogalma a szabadság, azaz a maga által való határoztatás, ez pedig a legáltalánosabban az államban, a nép személyi léte által valósul; ezért az állam öncél. Az állam öncélúságából ered önuralmi jellege, azaz souverainitása, mivel azonban az állam az akaratra és cselekvésre képes nép — a nemzet, tehát a nemzet souverain.

Kerkápoly a hegeli philosophián építi fel rendszerét. Az államban a nép személyi létét látja és ennek igazolását akarja adni azzal, hogy a nép mint öntudatos egész akaratának az állam életműködéseiben való jelenlétét kimutatja, illetőleg annak érvényesülését biztosítja. Az állam nála csupán a maga alanyi és akaratati egészében él és az egyének mint az államnak végső elemei eltűnnek. Az államban csupán a nép személyi léte által ténylegesülő önrányzásban való megvalósulását látja az erkölcsi szabadságnak.

Kuncz Ignác* is az ethikai államfogalom alapján áll, szerinte az állam ethikai személy, «a történet productuma, az erkölcsi világrend fejlődésének legmagasabb földi eredménye», mely személyes lét. Ez ethikai államfogalomnak pedig a történet folyamán három fejlődési alakja van: a görög-római kor községállama, a jelenkor nemzetállama és a jövő emberiségi állama. Az egyén önző lény s mint ilyen él a társadalomban; mint állami lény önfeláldozóvá lesz s csak mint ilyen lesz egész emberré. «Az ember eszme állami erények nélkül nem jut teljes kifejlődésre». Az államnak és polgárainak ethikai bensőségben kell élniök és e tekintetben a parlament az összes polgárok gondolat- és akaratvilágának vezetésére hivatott szerv és nem képviselő. Az ethikai állam

* Kuncz Ignác, 1866-tól 1873-ig a pécsi jogakadémia magántanára, 1873-tól 1874-ig győri jogakadémiai, 1874-től 1893-ig pozsonyi jogakadémiai és 1893-tól 1903-ig kolozsvári egyetemi tanár. Rendszerét: *A nemzetállam tankönyve*. Pozsony, 1888 cz. munkájában adja. II-ik kiadás, Kolozsvár, 1899. III-ik kiadás, Kolozsvár, 1902.

szempontjából nem az állami ténykedés sikere, hanem az fontos, hogy a ténykedés által az állami öntudat, a közületi állam fejlődése elősegíttessék. Az önkormányzat fontosságát ezért az adja meg, hogy általa közvetlenül élük a polgárok az államot és így azok ethikai azonossága az állammal teljesebbé lesz; óriás a különbség az állam erkölcsi léte szempontjából, hogy tíz hivatalnok vagy ezer polgár teljesít-e bizonyos functiót. Rendszerét a nemzetállam alapjára építi fel, eszerint az államban csak egy személyiség van: a nemzet és minden egyéb ennek a kisugárzása. Ennek az elvnek következetes érvényesítése, a legvégső momentumokig való kifejtése rendszerének legjellegzetesebb vonása. «Az elvből egy atomnyit sem szabad engedni s a nemzetállam logikájának útján is teljesen végig kell mennünk» — így munkájában is a nemzetet, mint *activ államalanyt*, az állam minden egyes legkisebb működésében is kimutatni a célja.

A nemzet ethikai személyiség, az egyéneket egybefoglaló öntudat, mely áthatja az egyéneket épp úgy, mint összes életviszonyaikat és azokat a köz szempontjából tekintti csupán. Az állam, melyben a nemzet személyisége ilyen ható erő — az igazi állam, a nemzetállam.

Az állam mint nemzetállam öncél, vagyis annak célja a nemzet, azaz a nemzet erkölcsi, szellemi és gazdasági tökéinek személyes léte által történő legmagasabb kifejtése. Az államhatalom alanya a nemzet, annak egyes ágai az államhatalmak, mint tevékenységi körök és mint organumok. Az államhatalmi organumokban mint alany a nemzet a maga egészében van jelen egy bizonyos functióra szervezve s ezért a nemzetállamban a hatalmak elválasztásának helye nincsen; ellenben az organumok önellenőrzése biztosítja azok egységét. A nemzet a parlamentben a törvényhozásra való szervezettségében áll előttünk, a kormányhatalomban pedig a cselekvésre szervezve és ennek legeszményibb szervezete a parlamentáris kormányzat, mert abban lesz leginkább a nemzeti akarat tetté, cselekvéssé.

Elévülhetetlen érdeme, hogy a nemzetet mint a modern államalakulások és államélet alapját felismerve, nemcsak a saját, de a külföld politikai irodalmát is megelőzve, ihlettel

és erős meggyőződéssel fejti ki az államnak mint nemzetállamnak életműködéseit. Eredeti gondolatának — melynek indokát részben saját nemzeti életünk fellendülésében és nemzeti életünknek az államban való fokozottabb érvénysülésében is keresnünk kell — erejétől elragadtatva követi el tévedéseit és jut lehetetlen történeti eredményekhez. A tudomány nem fogadhatja el önellenőrzés elméletét, nem láthatja a nemzet jelenlétét a legkisebb közigazgatási funkciókban épen úgy, mint az állam legmagasabb életnyilvánulásában, érthetetlennek fogja találni, hogy az államnak ethikai nemzet személyisége mellett a gazdasági és természeti erők hatását is vizsgálódása körébe vonja és nem térhet ki annak megállapítása elől, hogy az egyén és a nemzetszemélyiség problémáját csupán felállítja, de azoknak egymáshoz való viszonyát meg nem állapítja és hogy a nemzetállamot inkább csak a jövőben megvalósítandó célként látja.* Emellett azonban gondolatmenetének közvetlensége, a magas erkölcsi felfogás és nyelvének szingazdagsága, valamint alapelveinek helyessége olyan tulajdonságok, melyek Kuncz munkáját politika-tudományunk legkiválóbb termékei közé emelik.

A politikanak Kogler által először kifejtett és a közületi államnak már nála fel-felcsillanó gondolata irányában fejlődik politika tudományunk tovább a hegeli rendszer, majd a nemzetszemélyiség eszméje által megtermékenyítve. Kerkápoly az államban annak személyisége — azaz öntudata, akarata és cselekvése — által ténylegesülő erkölcsiségét fejti ki. Kuncz munkájában az eszményi államnak nemzetszemélyiségi kívánalmait és a nemzetnek az államban nyilvánuló életjelenségeit állapítja meg. Ez az irányzat éri el teljes kifejtését és betetőzését Concha Győzőben.** Egyéni és közületi létviszonyának megfejtése, egyén és állam viszonylatainak megoldása és az állam nemzetszemélyiségének,

* Concha Győző: *Államtani problémák. Budapesti Szemle.* Bpest, 1889. 151. szám.

** Concha Győző, 1872-től 1892-ig kolozsvári, majd 1892-től budapesti egyetemi tanár. *Politika* I. k. *Alkotmánytan.* Budapest, 1895. (II-ik kiadás. U. ott 1906) II. k. *Közigazgatástan.* Budapest 1905.

mint élő és ható erőnek teljes kifejtése Concha Győző nevéhez fűződnek.

Rendszerének bölcselmi alapja az emberi eszme, mely az élet összes jelenségeiben benne rejlő erő. Ez az eszme mindenek előtt való, ez jut tárgyilagos megvalósulásra az emberi cselekvésekben és kapcsolja egybe az emberi élet részszerű jelenségeit. Tartalmilag az ember eszméje abban áll, hogy az ember szellemiségét az anyagiassága által szabott határok közt öntevékenységgel valósággá tegye.

Az ember eszméjét egyénileg és közületileg valósítja. Egyén és köz az emberi eszméne egyformak jelentőségű alanyai, melyeknek egymáshoz való viszonyát az határozza meg, hogy a közben az ember egyetemessége, az egyénben annak sajátossága, végessége él. A közületi életben az emberi eszmének egyetemesebb valósulása alapján veti uralma alá a köz, az állam az egyént. Ezzel az állam az emberi eszme egyik követelményének tesz eleget. De viszont az egyén érvényesülése azért kívánatos, mert a közületileg egyetemesebben valósult emberi eszme csak úgy értékes, ha az egyének öntudatán és akaratán sarkallik. Egyetemesnek és egyéninek az emberi eszméből kifolyólag egyaránt el kell ismertetnie. Az emberi eszme alapján állva, egyén és köz, egyén és állam nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő formái az életnek.

Az emberi eszmének az öntevékenység, a szabadság lényegét teszi. E szabadság az emberi eszmét valósító egyéni és közületi életben él. A szabadság pedig hatalom, melylyel önfelismerte és önmeghatározta korlátok közt az ember eszméje ténynyé lesz. A szabadságnál egyén és köz elváihatatlanok. Csupán az államban élő egyén lehet szabad, mert abban van hatalom az egyéni szabadság biztosítására. Viszont az egyén szabadsága föltételezi a köz szabadságát. A köznek szabadsága akkor lesz valósággá, ha tagjainak önmeghatározó működésén nyugszik, s ez esetben nem is vezethet tagjai szabadságának lerombolására. Szabadság csakis az államban lehetséges és az államban való aktív ténykedés által lesz a szabadság a legegyetemesebb. Az egyén morális szabadsága az, hogy cselekedetének belső

indító okai fölött uralkodhatik. Az egyén jogi szabadsága az, a mennyiben elhatározásait a külvilágban is valósíthatja. Az egyén etikai szabadsága az, ha embertársai fölött bír uralommal. Ez a politikai szabadság, melylyel az egyén az államra nyer befolyást. A politikai szabadság jog és kötelesség egyben, ennek gyakorlásánál az állam egyetemesebb természetéből kifolyólag nem az egyéni, hanem az állami érdekek irányadók. A politikai szabadság concret nyilvánulása a szavazatzog, melyre minősít a köz érdekének helyes fölismerésére való képesség. Az állami akarat helyesen jöhet létre a tagok összességének közreműködése nélkül, de viszont az állam törekvése, hogy mennél inkább tagjainak akaratán nyugodjék. Az általános szavazatzog lehet tehát a nagy értelmi, erkölcsi és gazdasági fejlettség eredménye, de nem politikai elv. A képviseleti rendszer az egyén politikai szabadságán alapul.

Az államban az emberi eszme a maga sajátos és értékes formájában a szabadság, a hatalom folytán lesz valósággá és mint öntudatos akaratnak a tartalma jelentkezik. Ez akaratnak alanya pedig — a nemzet. A nemzet az emberi eszme szempontjából annak egy értékes, sajátos és hatalommal bíró megnyilatkozása; az alanyiség szempontjából személyiség. A nemzet a népből fejlődik az által, hogy a nép öntudatra ébred, létének föltételeit mérlegelve életrendjét meghatározza. A nép ezen öntudatossá létében a nemzet önmagát teremti azzal, hogy önmagát felismeri és céljait, mozgásait meghatározza. A nép, midőn nemzetté lesz, a személyiség színvonalára emelkedik, mivel ekkor megvan benne az öntudatnak és önirányzásnak az a foka, mit személyiségnek nevezünk. Az állam az emberi eszmének nemzeti alakban és annak öntevékenysége által történő valósítása. A nemzetszemélyiség az államnak létkérdése, — a nélkül nincsen állam.

Az állam a nemzet szabadsága. E szabadság morális a nemzet önlényegének fölismerésében és életrendjének meghatározásában. Az állam morális szabadsága él souverainitásában; abban, hogy az állam önnönakaratának ura, hogy főn séges hozzátartozóival és független más államokkal szemben,

Az állam nemzet, a nemzet személyiség és a nemzet ezen személyi volta alapján magyarázza Concha az állam személyiségét. Az államban nyilatkozó működések a nemzetszemélyiség működései és ezek: az öntudat, a belső elhatározás és a külső cselekvés. A személyiség ezen rész-füctiói az államhatalmak, u. m. a fejedelmi, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom. Ezek az államhatalmak egymással szemben önállók, az állami akarathoz önállóan járulnak, épen ez önállóságuk adja meg államhatalmi jellegüket. A birói hatalom nem államhatalom, mert a souverain akaratot legfeljebb csak egyes esetre és nem általánosan, mint a végrehajtó hatalom, egészítheti ki. Hasonlóképen nem államhatalmak a hadsereg, a közigazgatás stb. De viszont ez államhatalmak csakis egy akarat mozzanataiként létezhetnek. A souverain akarat részeinek egysége nem is lesz addig kérdésessé, míg ez államhatalmak a psychikus önállóság állapotában maradnak, vagyis míg az egyén akarati füctióinak képét mutatják. Kérdésessé válik azonban az állami akarat egysége, ha ez államhatalmak külön szerveződnek, ha látható organumokká lesznek, ha így egymással szemben az anyagi önállóság viszonyába jutnak. Ez elválás még teljesebb valósággá lesz, ha ez államhatalmak társadalmilag elkülönült egyénekből állanak, illetőleg ha az organumokban a társadalom egy-egy más osztálya, rendje, nép, főrend, dynastia jut túlsúlyra. Ez esetben a souverain akarat egyes mozzanatait teljesen elkülönült szervek hozzák létre, melyeknek egységét csakis olyan erő biztosíthatja, mely magára az erő alanyára is visszahat — s ez az erő az erkölcsi erő. Az erkölcsi, morális erő tudja csak azt eredményezni, hogy ez államhatalmak jogi elkülönözöttségük mellett az egységes állami akarat mozzanataivá legyenek. Az államhatalmak egymáshoz való viszonyában tehát az állam szabadsága jogi és erkölcsi egyben, tehát ethikus.

Az állam mint souverain morális szabadságában állapítja meg életrendjét, azaz akaratának tartalmát és irányait. Erre pedig az állami akarat tartalmát képező emberi eszme, mint immanens erő vezet. Az emberi eszmének a nemzet öntudatára jutott sajátos képe szerint álla-

pítja meg, hogy mit kíván saját működése által abból való-sítani és mit az egyének működése által. A souverainitás az emberi eszméből kifolyólag korlátozza önmagát az egyénnel szemben s így keletkeznek az egyéni szabadságjogok. De ezzel egyben saját működése által valószínűsíthető akaratait is meg-állapítja, s midőn ez akaratainak végrehajtója tagjaival szem-ben, ekkor éli jogi szabadságát.

A souverainitás önkorlátozása által keletkező egyéni szabadságjogok teszik részben az állam alkotmányát, ezek-ben nyer külső kifejezést az államban öntudatra jutott em-beri eszme s ez adja meg az állam alapjellegét.

Az állam továbbá, mint akarat, mozzanatokra különül, majd szervezetben testesülnek meg e mozzanatok, — az állam szervezetté lesz. A nemzetszemélyiségnek e szervezettsége, vagyis a főszervek, ezeknek egymáshoz való viszonya, to-vábbá az állam akaratainak önkorlátozásából folyó alap-jellege, együtt teszik az állam alkotmányát. Az alkotmány-ban tehát a souverainitás funciói foglaltatnak. A souverai-nitás uralmát igazolandó, vagy a köz létének szükségessé-géből, vagy attól független más indokból (Isten, önnön akarata) vezeti le hatalmát. Ezen alapulnak az államformák, melyek eszerint sajátképi vagy sajátlan értelemben vett államformák. Ezen kereteken belül a felosztás alapja a souverainitás alanyainak száma és e tekintetben van: monarchia, aristokratikus és demokratikus köztársaság. Az államformában a souverainitás alanyai, birtokosai állanak előttünk.

Alkotmány és államforma egyaránt az állam külső megnyilvánulása, mindkettő a legteljesebb elvonatkozás. A valóságban ezek egybekapcsolva jelentkeznek, mivel mind-egyik a souverainitás bizonyos alakulását adja. Azonban ennek ellenére sem áll az, mintha ezek egymást kölcsönő-sen meghatároznák, mintha az állam alkotmánya annak formáját és viszont eldöntené. Hasonló alkotmányú államok különböző államformákban élnek és egyenlő államformák-ban lévő államok különböző alkotmánynyal rendelkezhetnek.

Az állam főszervekre váltan működik, valósággá azon-ban csupán ezek, úgymint a fejedelmi, törvényhozói és

végrehajtó hatalom összeműködése által lesz, ezek együttműködése teszi a kormányzást. A kormányzás mindezen hatalmak közreműködését igényli. Ezen hatalmak egymáshoz való viszonyán alapulnak a különböző kormányzatok. Alkotmányos kormányzat, melyben ezen főszervek egyenlően érvényesülnek. Cabinetkormányzás a végrehajtó hatalom túlsúlyát jelenti; a praesidentialis a köztársasági elnök souverain hatalmát, a parlamentáris kormányzat pedig az államhatalmak önállóságát fejezi ki a parlament, a törvényhozó szerv túlsúlya mellett.

A parlamentáris kormányzat a nemzet állami életének legfejlettebb szervezete. Jelenti ez egyrészt a parlament túlsúlyát, melynek folytán az állam hatalmai jogi önállóságuk mellett a parlament befolyása alatt állván, a legteljesebb szellemi egységben vannak. Jelenti másrészt, hogy a parlament a leghatalmasabb szerv, a parlament pedig a polgárok érületének kifejezője s így az egész souverain hatalom a legközelebb jut az egyesekhez.

Az egyén ethikai szabadsága a parlamentáris kormányzatban lesz a legteljesebb, mivel az egyénnek az államéletre vonatkozó működése a törvényhozás uralma folytán az államélet összes tereire kihat. Az állam pedig parlamentarizmus mellett a merev jogi szabályok helyett az érdekesültségen alapuló ethikai erők szabad játékává lesz és leginkább nyugszik tagjainak akaratan, mivel az az állam egészében, minden működésében activ erő lesz.

A közigazgatás az állami céloknak concrét részleteikben való megvalósítása, a nemzet egyes concrét ténykedései a közszükségletek kielégítésére. Ezen működéseknek olyan módon kell gyakoroltatniok, hogy se az államot, se az egyént érintő feladatok, valamint se a köz-, se az egyéni szabadság kárt ne szenvedjenek. Az emberi eszméből vezetile Concha a közigazgatás egyetemes működési körét, azt, hogy az úgy az államot, mint az egyént érintő feladatokkal foglalkozik. A közigazgatási bíráskodást az egyénnek és államnak, az egyéninek és egyetemesnek helyesen felfogott viszonyából épen oly következetesen fejti ki, mint a souverain állami akarat részfunctiói összhangjának szükségességéből.

Ebben a rövid vázlatban azt kívántuk kimutatni, hogy Concha az összes emberi tevékenységeket az emberi eszmére, mint tárgyilagos, folyton élő és valósuló célra vezeti vissza; hogy az emberi jelenségeket ennek szempontjából ítéli meg; hogy az emberi eszme mind egyéni, mind közületi alakjában a morális, a jogi és az ethikus szabadsággal valósul; továbbá, hogy az állam *activ* alanya a nemzet és hogy az állami functiók a nemzeti személyiség functiói.

Közületi és ethikai államfelfogása és rendszerének a fogalmak önkifejtése útján való fölépítése Hegel rendszerére és főleg Hegel dialektikájára emlékeztet.

Államszemélyiségi tana Stein Lőrinczhez fűzi, kit azonban fölülmul, egyrészt, mert Conchánál az államszemélyiség az államból kifejtve annak létkérdésévé lesz és nem csupán magyarázó elv, mint Steinnél; másrészt, mert az államszemélyiséget a nemzetbe helyezi s így az reális, való létre jut.

Nem a legkisebb érdeme az sem, hogy az állam organikus, az egyénektől külön létének kifejtésébe saját államéletünknek a szent korona eszméjével kifejlődött képét belekapcsolva, rendszere nemzeti jelleget nyer. Ez a nemzeti jelleg csak jobban fokozódik az által, hogy az államéletre nézve mind politika-tudományunkban, mind publicistikánkban feltalálható helyes elveket értékesíti és tovább fejleszti.

Ha igaz Stein mondása: «Der entscheidende Beweis für seine Richtigkeit (der Begriff des Staates) muss dann in der Fähigkeit gesucht werden von ihm aus jede den theoretischen sowie den praktischen Inhalt des Staates betreffende Frage zu beantworten», úgy rendszerének helyességét önmaga bizonyítja azzal, hogy rendszere következetes kifejtésével az állam összes jelenségeit megmagyarázza, hogy az Északamerikai Egyesült Államok alkotmányát, valamint az angol és a belga alkotmányt ennek alapján oldotta meg és hogy rendszere majdnem általános uralomra jutva az államélet számtalan elméleti, valamint gyakorlati kérdésének helyes megoldására vezetett.

E rövid tanulmány keretében nem az államnak a magyar

gondolatvilágban kifejlődött különböző rendszeres forgalmát és rendszereit kívántuk bemutatni, ezért nem terjeszkedtünk ki publicistikánknek számtalan értékes és főleg Eötvös József bárónak munkájában bírt legértékesebb termékére, nem jogbölcséletünk eredményeire és nem vettük figyelembe állambölcséletünknek főleg a nagytudományú Pulszky Ágost sociologikus rendszerében lelett államfelfogását. Célunk egyedül az volt, hogy a politikát, mint tudományt, felfogásának eredetében és fejlődésében, valamint az annak keretében fellépő állami rendszereket, az állami jelenségeknek a politika-tudomány rendszeres műveiben található megfigjtéseit eredetükben és fejlődésükben bemutassuk.

Vizsgálódásainkban — úgy hiszszük — sikerült kimutatnunk, hogy politika-tudományunk lassú fejlődésében zárt gondolatsort nyújt és hogy kezdettől hol megelőzve eszméivel saját politikai és állami életünket, társadalmi viszonyainkat, majd pedig annak átalakulásától, valamint mind saját, mind a német tudomány eredményeitől ihletve az államnak sajátos szemléletével bír, az államnak sajátos vizsgálódását és sajátos felfogását fejt ki. A politika, mint a gyakorlati államélet eszélyességi tana; a politika, mint a nemzet önirányzó tevékenységének tudománya; az állam, mint szerződéses és eszélyességi viszony, az állam, mint a nemzetszemélyiség önirányzó tevékenysége, ez a gondolat-sor két polusa, melyen belül a fejlődés lezajlik. A kezdet sokszor kölcsönzött gondolatok rendszertelensége, a fejlődés útja a rendszerességre való törekvés és a megalakultság, a kifejlődés: az államélet jelenségeinek sajátos, egyetemes és következetes rendszere.

PASTEINER IVÁN.

BÁRÓ JÓSIKA MIKLÓS.

Első közlemény.

Jósika élete és működése meglehetősen elhanyagolt terület a magyar irodalom történetében. A mióta Gyulai Pál 1865-ben megalapozta,¹ a Jósika-kutatás alig haladt egy lépéssel is előre. Van ugyan egy elég terjedelmes életrajza,² ez azonban nőies Jósika-rajongása és szűk látköre miatt messze hátramaradt a tudomány haladásától s Jósika életének és működésének nagy részét homályban hagyja.

A Jósika-életrajzíróra különösen három kérdés tisztázása vár. Ifjúkorának megírása emlékirata alapján, a melyből biztos kritikával el kell különíteni a valót a költészettől; első házasságának és válópörének, szóval irodalmi feltűnése előtti életének a története; végül pedig külföldi tartózkodásának története, mely az Akadémia birtokában levő leveleiből össze volna állítható. A baj csak ott van, hogy ezek a levelek tartalmuknál fogva egyelőre még hozzáférhetetlenek.

A mi viszont írói működését illeti, még itt is nagyon sok a tennivaló. Kutatni kell a Jósikára gyakorolt külföldi és magyar irodalmi hatásokat, azonkívül pedig meg kellene állapítani Jósika írói sajátságait. Az utóbbiba belefogott Papp Ferencz, a mikor jeles értekezésében³ Jósika sajátságos phantasiáját bonczolgatta; a többi hézagot ebben a munkámban szeretném némileg kitölteni.

¹ Gyulai Pál: *Emlékbeszédek*, 1879.

² Szaak Lujza: *Jósika élete es művei*. 1891.

³ *Budapesti Szemle*, 1909. (140. k. 1—25. l.).

I.

Fontos és eddig még el nem döntött kérdés, hogy mely indokok bírták Jósikát regényírásra. Erre a homályos pontra kell világot derítenünk, a mivel egyuttal sikerülni fog az irodalmi hagyomány hatását Jósika regényírásában kimutatni.

Első regénye megírásának indító okáról eltérő nézetek vannak elterjedve; ezekkel gyakran találkozunk a Jósikával foglalkozó írásokban, anélkül, hogy az illető író számot tudna adni arról, miért fogadja el épen ezt vagy azt a véleményt. Petrichevich Horváth Lázár beszél el egy azóta többször adomának minősített esetet, mely Jósikát állítólag regényíróvá iblette volna.¹ A gondviselés, mely a regényírók tehetsége tudatára emelte, e szerint maga P. Horváth Lázár vagy jobban mondva az ő regénye, az *Elbujdosott*, lett volna. A kis púpos Horváth Lazi² ezen némileg dicsekvő, némileg álszerénységgel tett magyarázatát Gyulai Pál elfogadta,³ mások azonban egyszerűen üres adomának minősítették és szembehelyezték vele Jósikának azon nyilatkozatát, hogy első regényének, *Zólyominak* a megírásába még Napkoron, tehát Horváthtal való érintkezése előtt kezdett.⁴ A regényírásra így nem buzdíthatta Horváth példája. Elvetve Horváth magyarázatát egyedül Scott Walter hatásából igyekeztek megfejteni Jósika regényeit,⁵ a mivel élesen szembehelyezkedik maga Jósika,⁶ mikor kijelenti, hogy a belső ösztön tette őt íróvá és ha előtte nem lett volna még regény, ő lett volna annak megteremtője.

Három látszólagos ellenmondás. Közelebről vizsgálva azonban s mindegyiket kellő értékére reducálva, mégis mind-

¹ *Honderű*, 1843. II. 361—363. l.

² Horváth Lazinak mondja Jósika (*Emlékirat*, IV. 86. l.), Kémény is annak mondja leveleiben. (*Irod. tört. Közl.*, 1909. 422. l.)

³ *Emlékbeszédek*, 1879. 226. l.

⁴ *Emlékirat*, IV. 54. l.

⁵ A korabeli írók lépten-nyomon ezt teszik. Így tesz többek közt Kertbeny is: *Ungarns Männer der Zeit*, 1862. 177. l.

⁶ *Emlékirat*, IV. 118—119. l.

egyik megállhat minden absurdum nélkül. Az ellenmondást azonkívül, hogy csak felületesen tekintették a dolgot, az okozta, hogy Jósika első regényet, *Zólyomit* mintegy figyelmen kívül hagyva, általánosságban az *Abafival* megindult regényírásáról beszéltek és ennek sorába számították *Zólyomit* is. Pedig *Zólyomi* egészen más jellegű; Jósika regényírásában rendkívül fontos helyet foglal el, de mégis egyedül áll.

Zólyomi t. i. magyar irodalmi hagyomány terméke. Tulajdonkép nem is regény, hanem jóformán novella, nem is történeti elbeszélés, hanem, mondjuk úgy, várromantika. A Kisfaludy Sándor és követőinek várregéivel való kapcsolata egyrészt külső körülményekből, másrészt *Zólyomi* jellegéből és többi regényeivel szembehelyezkedő jellemvonásai-ból tűnik ki.

Egyfelől Jósika, másfelől pedig a Kisfaludy Sándor által megteremtett és Mailáth, Mednyánszky meg az *Aurora* novellistái által folytatott várromantika között egész kétségtelen összeköttetést lehet megállapítani. Jósikának vannak költeményei, melyek tíz évvel első regényének megjelenése előtt keletkeztek.¹ Ezek közül csak háromról volt az irodalomtörténetnek tudomása Toldy Ferencz révén,² de habár fel is említik ezeket Jósika művei összeállításában, senkinek sem jutott eszébe, hogy azoknak utána nézzen.³ Legfontosabb helyet foglal el közöttük *Átok* című költeménye, melyről az irodalomtörténetnek eddig nem volt tudomása. Ez a költemény az összekötő kapocs a várregék és *Zólyomi* között. Rege ez a magyar előidőkből, mely a szakállas farkas⁴ (Wehrwolf, loup garou) mondáját dolgozza fel. A költemény történetéből és jellegéből érdekes következte-

¹ Ezeket a költeményeket Marosközi Gábor álnév alatt közölte a *Felső-Magyarországi Minerva*, 1828. és 1829. évf.-ban.

² Toldy Ferencz: *Magyar költők élete*, II. 252. l.

³ Ezen költeményekre én hívtam fel a figyelmet. L. *Erdélyi Múzeum*, 1910. 136—141 l.

⁴ A szakállas farkas motivumát Tompa Mihály is feldolgozta egy népregében. Az *Átok* névtelenül jelent meg Szemeréék *Aurorá-jában* (1834.).

tést lehet vonni Jósikának a magyar irodalomhoz való viszonyára. A rege egészen Kisfaludy regéinek modorában van írva: egy régi várhoz fűzött regényes szerelmi történet hátborzongató kísérteties véggel, Himfy-strophában. Történeti háttere nincs, színhelye a Gesti család vára a középkorban. Ezen vonások kétségtelenül a várregék hatására mutatnak, úgy, hogy Jósikát belehelyezik a Kisfaludy Sándortól megteremtett műfaj fejlődésébe.

Egy feltűnő körülmény pedig összeköttetésbe hozza a várrege prózai feldolgozásaival is. Jósika ugyanis egy erdélyi családot Trencsénben szerepeltet. Miért nem Erdélyt választotta színhelyül, miért a vágmelléki Trencsént? Talán nem téves az a magyarázat, hogyha okát a kezdő író természetes félénkségében keressük, mely miatt mintáitól nem mert elterni. Kisfaludynál ugyanis a várrege még csak a dunántúli romokra szorítkozik; követőiben már bővül a várregék földrajza és Mailáth meg Mednyánszky különösen Felső-Magyarország északnyugati részét, a Vág völgyét, Trencsént választják regék színhelyéül. Jósika, mikor Trencsént alkalmazta, úgy látszik, ismerte a prózai várregéket is és ezek példáját követve, helyezte oda történetét. Így fűződött egy erdélyi család romantikusan borzalmas és költött története egy vágmelléki várhoz.

Az *Átok* további sorsa némi felvilágosítást nyújt Jósikának az Aurorával való másforma összeköttetésére is. Mielőtt ugyanis vele még egészen elkészült volna, elküldötte az Aurorának. Döme Károlyt kérte fel a közvetítésre, de Kisfaludy Károly nem fogadta el és udvariasan visszautasította. Ez 1827-ben történt; Jósika azután átdolgozza és befejezi, az *Aurora* közli; Steinacker 1837-ben lefordítja németre és az eredetit is kiadja.

Ez adatokból megállapítható, hogy Jósika ismerte az Aurorát és hogy vele közelebbi érintkezésbe is jutott. Biztos érintkezési pontok állanak tehát rendelkezésünkre, a mikor Jósikát az Aurora várromantikájával akarjuk összeköttetésbe hozni. Az *Átok* világosan bizonyítja, hogy ismerte, sőt felhasználta Kisfaludy Sándor regéit, hogy a Mailáth-féle regék hatását sem tudta kikerülni és hogy

az Aurora novelláit is olvasta. Föl vagyunk tehát jogosítva arra, hogy *Zólyomi*ban is, a mely Jósikának az *Átoknál* későbbi műve, szintén a megelőző magyar várnovella folytatását és irányát keressük

Zólyomi meglehetősen egyedül áll Jósika regényei közt, a minek nem lehet más oka, mint eredetük különböző volta. *Zólyomi* legtöbb sajátsága, még pedig Jósika többi regényeitől különböző sajátsága a várregékből való fejlődést bizonyítja. Legfeltűnőbb és habár jelentéktelennek látszó külső körülmény: terjedelme. Alig 150 oldalra terjed az egész regény. Ez a halomkötetek korában és különösen Jósikánál, a kinek még tíz kötetes regénye* is van, határozottan feltűnő. Nemcsak rövidsége, hanem kiviteli sajátságai miatt is inkább novellának, mint regénynek lehet minősíteni.** A novelláról a történeti regényre való egyenes átmenetet tünteti fel. Nem tekinthetjük regénynek, mert épenséggel semmibe sem mélyed el, nem ad sem részletesebb jellemképet, sem az eseményekten, fejlesztésben és alakításban nem részletez. Mindez csak felületes, csak meg van jelölve, anélkül, hogy bonczolni próbálná. Egy-egy jelenet kelti fel mindössze érdeklődését, úgy, hogy *Zólyomi* érdeke is csak egyes jelenetekre szorítkozik, míg az egész általában a felületes vázlat bélyegét viseli. E tulajdonságok e művet a novella méreteire korlátozzák.

Többi regényeivel összehasonlítva, egy olyan sajátságra bukkanunk benne, mely elszigetelve áll Jósika működésében. A történelmi keret úgyszólván egészen hiányzik. Mindössze annyit tudunk meg egyrészt a leírásokból, másrészt a külsőségek feltüntetéséből, hogy valamikor a rég-múltban játszódik. Maguk az események, a mese folyása ezt egyáltalában nem tünteti fel; nem tekintve egy odavetett évszámot és egy-egy történeti nevet, akár a legmodernebb romantikus korban is szerepelhetne. Az évszám 1574; a név Bátori

* *Egy magyar család a forradalom alatt.*

** A regény és novella közt lényegbeli különbség nincs, mindössze kivitelben különböznek. Ebben elfogadom Keiter és Kellen derék regényelméleti munkájának (*Der Roman*, 1908.) fejtegetéseit.

István neve, mely egy ízben egész váratlanul, mint valódi deus ex machina lép a cselekvény egyre bonyolódó menete elé és elhangzásának varázsával egyszerre ketté vágja a csomót. Magának a regény tartalmának azonban semmi történeti színezete sincs; a történeti keret egészen hiányzik.

Ha már most felvetjük a kérdést, miért nincs még meg a történeti keret *Zólyomiban* és miért van már meg *Abafiban*, a magyarázatot abban kereshetjük, hogy első művében ha volt is Scott-hatás, az még nem volt tudatos és mélyreható, hogy azt még a történeti novella hagyományából fejlesztette, nagyobb fokú idegen hatás nélkül. Későbbi regényei között is vannak ugyan olyanok, a hol a történeti keret vagy egészen hiányzik, vagy csak igen kis mértékben van meg, de közöttük mégis nagy különbség van. *Zólyomiban* főurakat rajzol, sőt fejedelmi beavatkozást is és mégsem alkalmaz történeti keretet, későbbi regényeiben kisebb, közönséges embereket, a kiknek története felsőbb beavatkozást lehetetlenné tesz és így a történelmi keret magától elmarad.

Ezen körülmények elfogadhatóvá teszik ama feltevést, hogy regényírása a megelőző magyar elbeszélő költészet egyik ágából, a várromantikából indult ki. Ezzel magyarázható az az ellentét, mely a regényírása indokáról szóló nyilatkozatok között fennforog. P. Horváth Lázár magának tulajdonítja a dicsőséget, hogy Jósikát regényírásra bírta. Következőképen beszéli el az esetet.* 1834-ben Kolozsvárt meglátogatta őt rokona, Jósika Miklós. Horváth ekkor éppen regényen dolgozott és rokona kérésére fel is olvasott neki belőle egypár részletet. Fejcsóválva távozik el Jósika és ekkor született meg benne az első eszme a regényírásra. Második látogatása alkalmával már ő hozott kéziratot, politikai cikkek gyűjteménye volt ez. De Horváth lebeszélte a politikai pályáról és a mikor harmadszor eljött hozzá, arra buzdította, hogy írja le az erdélyi történelem hagyományait és legendáit, vagyis forduljon a történeti regényhez. Életre kapott az elhatározás, és megszületett *Abafi*. Így lett Jósikából Horváth szerint regényíró.

* *Honderű*, 1843. II. 461—463. 1.

Horváth vallomását sokan egyszerűen adomának minősítették. Pedig bizonyos, hogy valami alapjának kell lennie, mert különben az annyira hiú Jósika, a ki sokkal jelentéktelenebb dolgoknál is kikelt a legcsekélyebb elferdítés ellen,* okvetlenül hamisnak nyilvánította volna. Így azonban csak arra szorítkozik, hogy első regényéül *Zólyomit* jelöli meg és megmondja, hogy ezt még Napkoron kezdte írni, hogy vázlata (charbon) már Kolozsvárra költözése előtt megvolt.** Ebből természetesen az következik, hogy nem Horváth indította regényírásra. De mivel nem czáfolja meg Horváth állítását, valami igaznak kell benne lenni. Igyekezni fogunk belőle kihüvelyezni annyit, a mennyit nyilatkozatából elfogadhatónak tartunk. Jósika azon kijelentését, hogy *Zólyomit* még Horváthtal való találkozása előtt tervezte, el lehet fogadni.

Nem lesz érdektelen megállapítani a *Zólyomi* vázlatát. Két egymás közelében álló vár a színhely. Az egyik vár ura rejtett lakhelyén elrablott leányokból valóságos háremet tart. Tévedésből elragadja a másik vár urának lányát, a minek folytan lassanként ráirányul a büntető igazság figyelme. Az elragadott hajadon végül kedvese boldog nejévé lesz; Zólyomit ellenben, a ki egy görög nővel, Irénével titkos házasságban meglelte boldogságát, bűnének kiderülése elhagyatottságra és egyedüllétre kárhoztatja.

Mindössze ez lehetett az a charbon, a mely Jósika kolozsvári tartózkodása előtt megvolt. Mi ez mármost? Regényvázlat-e? Olyan regényvázlata, a milyeneket Scott W. írt? A felelet rá csak tagadó lehet. Ez nem valami Scott-fele regényvázlata, sőt még nem is regényvázlat. Ez legföljebb egy várrege vázlata, olyan várregéé, a milyeneket Kisfaludy Sándor írt, olyan várregéé, a milyen Jósikának az *Átk*a volt.

* Hiúságát bizonyítják az emlékiratában közölt keserű kifakadásai; ezt az *Athenaeumban* és más lapokban lépten-nyomon közölt czáfolatok és helyreigazítások, a mikor valaki olyas valamit mond, a mi nem egészen állja meg a helyét. Ezzel érdemelte ki a korabeil pamphletistától a «Nebántsdka» nevet (*Magyarkák*, Lipcse, 1845. 154. l.).

** *Emlékirat*, IV. 54. l.

Megállapítható tehát, hogy Jósika eredetileg egy várregét akart írni, vagy legfőlebb egy, a várregékhez nagyon is közel álló elbeszélést, a mely prózai elbeszélés is lehetett. Erre a gondolatra, hogy talán prózai elbeszélést akart írni, Jósikának az a határozott tiltakozása vezet, mintha ő Scott W. követőjeként kezdett volna regényt írni. Úgy látszik, ő is érezte, hogy *Zólyomiban* több a másfele hagyomány, mint a Scott-hatás. A magyar várregék hatása lényegbeli alkatrésze, míg a Scott-hatás csak járulékos eleme a műnek.

Jósika tehát egy ilyen várrege tervével agyában látogatta meg Horváth Lázárt. Ezen látogatás alatt egyszerre egészen megváltozott Jósika egész terve. Horváth őt regényírásra, még pedig történeti regény írására buzdítja. Hivatkozva Jósika jártasságára Erdély krónikaiban és a történeti emlékekben, fegyverek, ruhák, várak diszítések stb. ismeretében, ajánlhatta neki, hogy ezek felhasználásával, mint megannyi requisitumaival a történeti festőiségnek, írjon ezentúl regényeket. Erdély történetének és a történelmi kornak külsőségekké való ábrázolására buzdította. Ez pedig nem egyéb, mint a mit ő maga az angol regényíróknál, Scottnál és Bulwernél tapasztalt. Horváth tehát kijelöli Jósikának azokat a példákat, melyeket követnie kell és egyuttal megjelöli azt is, hogy miképen kövesse azokat. Jósika hazamegy és hosszas munkával megírja *Zólyomit*, már mint regényt. A régi alap megmarad, *Zólyomi* ma is úgy szólván csak várrege; de külsőségekben már látszik Horváth Lázár irányító hatása, a helyek és emberek külső leírásában, valamint itt-ott az események vezetésében már észrevehető a Scott tanulmányozása. Következő regényeiben nagyon is híven ragaszkodik ezen utasításokhoz és *Abafijában* már nemcsak széles történeti keretet ad regényének, melylyel «jó historikus» voltát és «Erdély régiségeiben való jártasságát» akarja fitogtatni, hanem a viseletek- és külsőségeknek túlzóan lelkiismeretes rajzára is mintegy kötelességszerűen terjeszkedik ki.

Így tehát részletekben mind a három ellenmondó vélemény elfogadható. Jósika joggal tiltakozik az ellen, hogy

Scott tette őt regényíróvá, mert első műve magyar irodalmi hagyományra támaszkodik; joggal mondja Horváth is, hogy ő irányította Jósikát, mert csakugyan bizonyos új fejlődési irányba ő terelte; joggal emlegetik a Scott hatását is, mert *Abafijával* határozottan aláveti magát ennek a befolyásnak.

* * *

Miután megállapítottuk, mint lett Jósika regényíróvá, arra a kérdésre szeretnénk feleletet adni, hogy miért lépett egyáltalában Jósika az irodalmi pályára, miért lett magyar íróvá? A mit ő maga erről mond,¹ az csak szép szó, a melynek azonban más értelmezést kell adnunk. Ő azt állítja, hogy valami ellenallhatatlan belső ösztön, valami kényszerítő hatalom késztette regényírásra és meg van győződve róla, hogy az a benne lappangó költői erő és művészi ihlet volt. Hasonlóképp magyarázza különben Petrichевич Horváth Lázár is saját íróvá lételetét.² Nem hiszem, hogy ez lett volna az egyetlen indító ok.

Különösen Jósikánál egy másik ok is közre játszott. Szerencsétlen házasságát tekintem annak.³ Házi boldogtalansága az első mámor és gyors kiábrándulás után egyre nöyekedett. Ideges, zsémbes, elégedetlen lett. Otthonn alig beszélt valakivel, került az előtte annyira ellenszenves szabolcsi duhaj és műveletlen nemességet, a miért folyton gúnyolták; ha pedig nem tudta kikerülni a velök való érintkezést, akkor is annyira tartózkodó volt, hogy felesége családja, a mely nem tudta megérteni, annál kevésbbé elszenvedni a «koldus mágnás» ez alapnélkülinek tartott dolyfét, a hol csak tehetete, bosszantotta. Apósával nem tudott megférni; felesége kicsinyes gondolkodása és parlagias természete gyakran vérig bosszantotta. A tetterő, mely benne megvolt, ezen belső viszályok és körülmények által egyre visszaszorult, de mielőtt teljesen apathiává vált volna,

¹ *Emlékirat*, IV. 117--119. l.

² *Elbűjdosott*, II. 3—6.

³ Ennek rajzát *Emlékiratai* és Toldyhoz intézett levelei után adom. (*Irod. tört. közl.* XXI.)

mindenbe belefog, a mivel reméli, hogy idejét elfoglalhatja majd, hogy szórakozhatik és feleltheti bajait. Így azután mindenhez hozzáfog, a mi csak eszébe jut. Először neki adja magát a gazdálkodásnak; a mikor ezen a téren nem boldogul és egész multságát elkeserítik, teste kifárasztásával akar lelkén könnyíteni. Vadászatokba, multságokba mélyed. De itt sem talál megnyugvást, azért ott hagyja az egész napkori társaságot és búcsú nélkül kedves Erdélyébe távozik. Még ezen távozása előtt az irodalom terén is megpróbálkozott, hogy ezzel is enyhülést és szórakozást találjon. A mi ifjúsági, külföldi, különösen pedig bécsi olvasmányaiból lelkében megmaradt, a mihez napkori tartózkodása alatt a magyar irodalomból hozzáférhetett, az azt a meggyőződést keltette fel benne, hogy ilyen dolgokat ő is tudna írni. Irt tehát verseket.* Holmi játék az egész, nem egyéb üres rímelésnél, a melynél azonban egy Jósikánál fontos tényező: az irodalmi divat hatásának első nyomai-val találkozunk. Első költeménye, az *Arabs és gyilkos*, egy balladaszerű vers, mely Pieffel *Ibrahimjának* az átdolgozása. A bécsi irodalmi körök balladarajongásának nyomait látom ebben, a mint az a császárvárosban Jósika ottléte alatt annyira virágzott. Többi száraz, elmélkedő versei egészen a XVIII. század végének és a XIX. század eleje magyar költészetének modorában vannak írva. Mintha valami falusi lelkész vagy tanító rimfaragásai volnának, milyeneket valami földesúri felköszöntés alkalmával adtak elő elmélkedés alakjában. Az elmélkedő alkalmi költőietlenség benyomását tesz ránk eme versek. Vannak közöttük lyrai versek is, melyek a Kazinczy iskolájának száraz, tettetett sentimentalismusára emlékeztetnek.

Úgy látszik azonban, hogy Napkorra eljutottak Kisfaludy Sándor regéi és az *Aurora* is. Ezekből Jósika elvonultságában is megismerkedik az akkori irodalmi áramlattal, sőt behelyezkedik abba maga is, a mikor megírja regéjét a magyar előidőkből (*Átok*). De a versírás terén kevés szerencsével dolgozott; ő maga is átlátta, hogy álnév alatt

* *Felsőmagyarországi Minerva*, 1828—1829.

megjelent versei mennyire gyöngék; *Átkát* viszont mások nem tartották elfogadhatónak. Így aztán felhagy a versírással, és az akkor divatos prózai elbeszélésre megy át. A prózai regék és a váromantika hatása alatt írja meg *Zólyomit*. Kényelmesen megírhatta ugyan egy hét alatt, a mint azt Szalay László gyanítja,¹ de Jósika maga tiltakozik ez ellen és jóval hosszabb idő gyümölcsének mondja.² Hosszas elkészülésének okát valószínűleg házi bajai által okozott elfoglaltságának és közben Napkorról való távozásának tulajdoníthatjuk.

Erdélybe érve, ott valóságos angломániával találkozik. Rokona, P. Horváth Lázár, az angol regényírás követésére buzdítja. Ő nekiadja magát az olvasásnak, de előbb még más pályán akar szórakozást keresni és babérokat gyűjteni. Ez a politikai pálya. Még falusi tartózkodása idejében is figyelemmel kísérte a politikai eseményeket. Gyakori tartózkodását Pesten arra használta, hogy tájékozódjék a világ eseményeiről, a melyek híre a napkori magányba nem igen juthat el. Élénk érdeklődését a napi politika iránt már 1831-ben kimutatta a fővárosban való tartózkodása alatt. Ekkor írta meg ugyanis első fennmaradt prózai kísérletét, úgy, hogy eme rövid kis czikk emiatt is némi említést érdemel. Ez egy politikai czikk francia nyelven,³ melyben egy a *Quotidiennében* gróf Károlyi György ellen irányuló támadást, mely szerint ő lett volna a parasztlázadás okozója, Jósika erélyesen visszautasít, védelmezve Károlyit és kifejtve a rosszakaratú bécsi tudósítótól kikerült absurdumot. Ez esetben tehát egy magyarországi, a parasztlázadással kapcsolatos politikai mozgalom keltette fel figyelmét. Czikke bizonyítja, hogy már 1831-ben is keresett «elszóródást» a politikában.

Napkorról való eltávózása után az erdélyi országgyűlés mozgalmaiba és törekvéseibe merült. Résztvett tevékenyen a napi politikában; eljárta a gyűlésekre, szónokolt, szava-

¹ *Tudományos Gyűjtemény*, 1836. VII. 119. l.

² *Emlékirat*, IV. 140. l.

Az Akadémia levéltárában akadtam rá.

zott a kormány ellen, a szabadelvűek sorában küzdött, résztvett a tiltott tudósítások elkészítésében, melyek részben okozói voltak Wesselényi későbbi üldöztetésének. Azután pedig összegyűjtötte és átdolgozta politikai és socialis vonatkozású beszédeit és dolgozatait, s ki is adta ezeket. Az *Irány és Vázlatok* kiadója, Barra, azonban rajta vesztett az üzleten a báró íróval szemben tanusított előzékenysége folytán, úgy, hogy a mikor Jósika *Abafit* vitte el hozzá, hidegen visszaütötte.¹ Jósika erre elküldötte Heckenastnak, a ki meggazdagodott rajta.

Jósika láthatta, hogy politikai iratai senkinek sem keltenek. Az angol történeti regények ellenben akkor általános divatban voltak. Horváth figyelmeztetése után indulva fel akarta használni a közönségnek ezt az érdeklődését és — a mint a következmények igazolták — jól okoskodott. Alkalmazkodva a kor izléséhez, megírta *Abafit*, Scott Walter szellemében.

Abafi létrejöttének magyarázatát kétséggkívül az erdélyi társadalmi viszonyokban, az aristokratia közt uralkodó elfogásban kell keresni. A harminczas években ugyanis Erdélyben nagy az angломánia. Nálunk általában már régen bizonyos sympathia mutatkozott a szigetország iránt. Állami életünk és alkotmányunk fejlődésében nem egy olyan érintkezési pont volt, mely a magyarság figyelmét Angliára irányíthatta.² A XIX. század elején azonban nem annyira Anglia állami, mint inkább gazdasági élete és irodalma érdekli nálunk az embereket.

Kazinczy csodálkozva említi³ az erdélyi urak nagy műveltségét, a mit ők utazás által nyernek. A legtöbb erdélyi mágán járt külföldön. Míg a XVIII. században különösen Német- és Franciaországra szorítkoznak, a század vége felé Angliát is felkeresik már itt-ott, majd a XIX. század második tizedében ez általános divatba jön.⁴ Azóta egyre sűrűb-

¹ Barra és Jósika viszonyáról. 1. Budapesti Hirlap. 1884. 314. sz.

² Erről tanuskodik Aranka György munkája: *Anglus és magyar igazgatásnak egybevetése*. Kolozsvár 1790.

³ *Erdélyi levelek*. (Abafi kiadása 85. l.)

⁴ U. o. 118. l.

ben keresik fel a messze Albiont. Jósika téved, mikor azt mondja,¹ hogy a század elején még csak egyetlen egy ember tudott angolul hazájában és az Bánffy Dénes, a kormányzó fia, volt. Úgy látszik, hogy Vay Miklós, ki 1788-ban jött onnan vissza, akkoriban nem járt Erdélyben. Annál meglepőbb, hogy a következő években egymásután keresik fel fiatal főuraink Angliát. Még Wesselényi és Széchenyi angliai útja előtt is többen voltak kint, többek közt Vay József, a ki 7 évig tartózkodott ott, két Teleki,² sőt Kazinczy még többet is említ. Azonkívül, hogy főuraink kint jártak, az angol nyelv házi tanítása is divatba jött. Sokan vannak, a kik megtanulnak angolul, anélkül, hogy kimentek volna Angolországba. Így Jósika egyik nevelője, Holsmay, tud angolul,³ Jósika sógora, Kendeffy Ádám is kitűnően beszél. Petrichevich Horváth Lázár pedig későbbben egészen jól beszél és ír angolul, úgy hogy egész tűrhető angol verssel tiszteli meg 1839-ben a nálunk járó «északi vándorfecskét», Miss Pardoet.⁴

Magának az angol irodalomnak nagy hatása volt már Wesselényi 1822-iki útazása előtt is. Erdély ismerte fel Shakespeare-t és míg Magyarországon Kazinczy még csak németből fordítja, és még két évtized elmulik, míg Vörösmarty megteremti a Shakespeare-cultust, addig Erdélyben ez már 1814 körül nagyban fellendült. És Erdély oly világos felfogást és megértést tanúsított Shakespeare-rel szemben, hogy azt méltán csodálnunk lehet.

A Shakespeare-cultus Erdélyben Döbrentei és Buczy nevéhez fűződik. Döbrentei Shakespeare-rel sokat foglalkozva, a magyar drámai irodalom fellendítése végett 1814-ben az *Erdélyi Muzéumban* pályázatot hirdet, melynek *Bánk bán* létrejöttét köszönhetjük. Ebben a felhívásban a *Szentivánej*

¹ *Emlékirat.* I. 67.

² Kazinczy i. h. 118. l.

³ *Emlékirat.* I. 67 l. — Kardos (*Wesselényi Miklós élete és munkái.* 1905. I. 88.) azt állítja, hogy Wesselényi már gyermekkorában tudott angolul. Ez tévedés, a mint azt Wesselényinek Bécsből anyjához intézett levelei bizonyítják. (L. *Erdélyi Múzeum* 1906.)

⁴ *Kaleidoszkop.* 1842. III. 92. — L. erről J. Pardoe: *The City of the Magyar, or Hungary and her institutions.* 1840. I. 28.

álomból idéz egy részt angolul,¹ a mi kétségtelenné teszi, hogy akkor Erdélyben már angolul is olvasták Shakespeare-t; Magyarországon ez még jó soká csak jámbor kívánság marad, mert hiszen még csak Vörösmarty, Petőfi, később pedig Arany (a *Szentivánéji álom* második átdolgozásánál) fordul az eredetihez. De nemcsak olvasták már ekkor Shakespeare-t, hanem ebben az esztendőben már meg is volt az első *Macbeth*-fordítás.²

Míg Döbrentei Shakespeare elterjedését célozta, Buczy Emil megértetni akarta. Az *Erdélyi Múzeum* több cikkében foglalkozik Shakespeare-rel;³ azok valószínűleg a híres Shakespeare-kiadóra, Rowe-re, mennek vissza. Nem tekintve azonban ezt, meglepő módon tanúsítják, hogy mennyire megértették és méltányolták már irodalmunk ifjú korában a nagy angol költőt.

De a tulajdonképeni angломánia, az angol-rajongás virágkora Wesselényi angolországi utazásával kezdődik.

Ama nagy embereink, a kik a modern Magyarországot megteremtették, Angliából hozták eszméiket; ezeket azután átplántálták a haladó magyarság gondolkodásába. A két nagy ember, a ki ezen változást létrehozta, a legnagyobb és a legmagyarabb magyar: Széchenyi és Wesselényi.

Angolországi utazásuk eszméje nem Széchenyitől, hanem Wesselényitől eredt. Wesselényi családja már 1818-ban foglalkozik az angol utazás tervével, úgy hogy Bolyai Farkas, a marosvásárhelyi collegium matematikai tanára, ebben az évben kéri fel Wesselényit, hogy tervbe vett utazására vigye magával.⁴ Biztosnak tartom, hogy Wesselényi szeretetét Anglia iránt Döbrentei Gábor költötte fel, a ki az angol irodalom egyik legelső ismerője és terjesztője volt Magyarországon.⁵ Döbrenteit Ossián olvasása buzdította az

¹ *Erdélyi Múzeum*. 1814. I. 156. l.

² L. M. *Shakespeare-tár*. 1910. 147. l.

³ Buczy ilyen vonatkozású cikkei: *Erd. Muz.* 7. és 9. 1817. .

⁴ Bolyai levelét közli Kardos i. h. II. 412. l.

⁵ Az angol irodalmat és viszonyokat tárgyzó cikkeket írt az *Erdélyi Múzeumba*, *Felső Magyarországi Művelődés*be, a *Sasba* stb. Fordított Ossiánból, Shakespeare-ből, Sterne-ből (*Eliza és Yorick*.)

angol nyelv megtanulására.* Wesselényi ez irányú szeretete Döbrenteitől származhat.

Az angliai út célja nem egyszerű szórakozás volt. «Mindketten pirultunk — mondja Széchenyi** — hazánk, hátramaradt vérünk oly annyira elaljasodott léte fölött, s mindketten érzünk magunkban kimondhatatlan vágyat, habár egy mákszemmel is járulhatni honunk, vérünk ápolásához.» Azért mentek ki, hogy tapasztalataikat hazájuk javára fordíthassák. Sőt Széchenyi ki is mondja, hogy Britannia nagysága érlelte meg bennük azt a vágyat, hogy «hazájuk és ezáltal az emberi nemnek javához és feldicsőüléséhez» hozzájárulhassanak. Visszatérve, Széchenyi Pestet választotta működése helyéül és itt valósította meg a reformokra irányuló törekvéseit, Wesselényi pedig Erdély reformátora lett. Kolozsvárott kezdett működni és a legrövidebb idő alatt egészen megváltoztatta Erdély szellemét. Míg Széchenyinek csak lassan sikerült eszméit megvalósítani és hatása csak lassan vált érezhetővé, addig a Wesselényi által okozott változás meglehetősen gyorsan következett be. Ennek oka a magyarországi és erdélyi viszonyok különbözőségében rejlik. Széchenyi Pesten működött, de Pest nem volt még Magyarország központja, Széchenyi még csak azzá akarta tenni. Pest nem volt Magyarországnak olyan képviselője, mint Kolozsvár Erdélynek. Kolozsvár maga volt Erdély; az arisztokratia viszont maga az ország. Magyarországon az arisztokratia elmagyartalanodott, elébb magyarrá kellett tenni; így hatása a közre és a társadalmi állapotokra nem lehetett oly mélyreható, mint Erdélyben, hol ők maguk alkották a magyar nemzeti társadalmat. Magyarországon az arisztokratia és a nemzeti szellem inkább szemben állt egymással, Erdélyben tulajdonképen egy volt.

Így aztán nem lehet csodálni, hogy a mikor Erdélyben a felsőbb társadalomban elterjed valami szellemi áramlat,

* Döbrentei levele Dessewffy Józsefhez (*Kazinczy levelezése*. XVI. 169. l. 1818 szept. 8.)

** Széchenyi: *Wesselényi és Kossuthról* cz. czikkében a *Jelenkor* 1843 évi jan.-ban.

az általánossá lesz és a korszellem jellegét veszi fel. Ilyen volt a huszas és harminczas években az anglománia.

Elterjedését nemcsak az erdélyiek angolországi tartózkodása okozta, hozzájárult az is, hogy nagy számmal tartózkodtak Magyarországon és különösen Erdélyben angolok. Mintegy ekkor fedezték fel az angol utazók Magyarországot és mint azelőtt a Kelet ismeretlen országait, később pedig a tropikus tájakat keresték fel csapatosan, úgy akkoriban hazánkat árasztották el. Maga Jósika is megemlékezik egyik levelében az angol turistákról;* P. Horváth Lázár pedig azt írja nővérének, Rindsmaul Emilia grófnőnek, hogy alig érkezik Pestre gözös, melynek fedélzetén több vagy kevesebb külföldi, különösen angol és francia ne tűnének fel a gyakorlott szemnek.** Townson, dr. Bright, King, Gleig, Paget, Miss Pardoe nemcsak egyszerű turisták, hanem irodalmi dilettánsok is, a kik kötetekre terjedő munkákat írnak Magyarországról, a mivel természetesen közelebb visznek a külföldhöz. Ezek közé lehet számítani Pückler-Muskau herceget is, a kinek egész műveltsége angol és a ki Byron-rajongásával nem kis hatást gyakorolt nálunk.

Az erdélyi társadalomban ez az érdeklődés mély nyomokat hagyott. Angol szokásokat utánoznak, sokan beszélnek angolul, miközben a francia nyelv némileg kimegy a divatból. Erre különösen az angol utazók műveiből lehet következtetni. Mig dr. Bright 1814-ben még csak a francia és német nyelvvel boldogul nálunk, addig Miss Pardoet már Pesten is olyan emberek környezik, a kikkel angolul beszélhet. Különösen Döbrentei vette buzgó pártfogásába. Ezenkívül Jósikával és P. Horváth Lázárral is érintkezik. A velük folytatott valószínűleg angol, társalgás költhette fel benne azt az eszmét, hogy egy új angol folyóiratot alapít, melyben előkelő helyet szánt a magyar íróknak és a magyar irodalomnak. A munkatársakat tekintve, különösen az előbb említett három íróra gondolhatott, a kik mind erdélyi emberek voltak.

* *Toldyhoz*, 1842 szept. 29. (*Irod. tört. közl.* XXI. 77. l.)

** *Kaleidoszkop*. III. 79.

Még Miss Pardoe előtt járt nálunk John Paget, a ki Erdélyben nagyon is otthon érezte magát, a mire az erdélyieknek angol nyelvtudása is némileg közbejárt. Paget annyira megszereti Erdélyt, hogy eltávozása után nemsokára visszatér; báró Wesselényi Polyxenát, báró Bánffy László özvegyét, a kivel Olaszországban ismerkedett meg, veszi nőül és ő lesz Wesselényi törekvéseinek folytatója.

Wesselényi angolországi útjával hozhatók kapcsolatba az 1834-iki országgyűlés reformmozgalmai, a jobbágyság felszabadítására vonatkozó törekvések, a gazdaságról alkotott utópisztikus rendszerek, milyenek az irodalomba is bekerültek és Jósika több elbeszélésében kifejezésre jutnak. Anglia hatása a társadalmi szokásokban is érvényre jut, a mint az Jósika *Irány* cz. művének *Anglománia* cz. fejezetéből kitűnik. Habár általánosságokra szorítkozik itt Jósika, mégis észre lehet venni, hogy Erdély angol-majmolására gondol. Az angol hatás azonban talán legnagyobb a lótenyésztésben és a vadászatban. Wesselényi híres ménését Angolországból hozott lovakkal gyarapítja, példáját a többi főurak is követik. A mágnások angol mintára parforce-vadászatokat tartanak, a mikhez 1840 óta, Paget kezdeményezésére, angol ebfalkát használnak.* Sőt Paget gondoskodása még tovább terjed. Hogy bizonyos egyöntetű irányt adjon az erdélyi művelődésnek, 1843-ban egy társaságot alapít, melynek célja az angol irodalom legjelesebb termékeit megszerezni, hogy mindenki akadálytalanul hozzájuk férhessen.** A társaságnak angol czime van: Reading club. Megjegyzem még, hogy ez az erdélyi angol szolgálhatott mintául Jósikának *Élet útjai* cz. regényéhez, melyben egy angol utazónak egy erdélyi főúr özvegyével való házasságát adja elő, a kik szintén Olaszországban találkoztak.

Az angol viszonyok iránt való fokozatosabb érdeklődés természetesen az angol irodalomra is kiterjed. A sentimentalis-romantikus kor hangulatába Shakespeare nem illeszkedik be annyira, mint akár Byron, akár Scott, akár Bul-

* *Händler*. 1843 I. 212.

** U. o. 421. l.

wer és ezért különösen ez a három jut rendkívüli népszerűségre.¹

Első közöttük Byron. Mindenki rajong érte; a társaságban a fiatalság, a haladó angломán gyakran kerül miatta összeütközésbe az öregekkel, a kik még a francia és olasz hagyományokon fejlődtek. Byron lesz az asszonyok szerelme, a férfiak mintaképe. Nem egy közülük csak azért érez együtt a görög szabadságharczczal, mert Byron a szabadságharczosok közt van. Nem egy keresi fel Byron zászlóit, hogy mellette, az ő vezérlete alatt harcolhasson. Ezt bizonyítja a költőnek barátjához, Parry kapitányhoz intézett ama kijelentése, hogy seregét tizenegy nemzetiségű zsoldos had alkotja; közöttük pedig az erdélyieket is megemlíti. Maga Jósika is arra gondolt, hogy Byron seregéhez szegődik, a mikor házi bajai mind súlyosabban kezdték kedélyét szorongatni.² P. Horváth Lázár egész működése tulajdonképp Byron-cultus. Regényében az erdélyi társadalmat rajzolva, ennek a Byron-cultusnak igen előkelő helyet juttat. A Byronimádás nemsokára aztán Magyarországra is elhatott, a mint azt Gaal humoristicus novellája (*Lord Byron*) bizonyítja, a melyben a magyar nők rendkívül érzékeny és fellengős Byron-szeretetét tárja fel.

A harminczas években igen nagy népszerűségnek örvendett Scott és Bulwer is. Míg Magyarországon német fordításokban olvasták, Erdélyben az eredetit is gyakran meg lehetett találni. Az angol utazók műveiből világosan rá lehet ismerni arra a nagy hatásra, melyet az Angliában is istenített Scott és a még korábban nem nagyon becsült Bulwer a magyar társadalomra gyakorolt.³

A történelmi regény iránt mutatkozó rajongásban azonban nemcsak az angломánia, hanem egy másik, specialisabb ok is irányadó. Ez az, a mit Jósikának Scott regényírásával való

¹ Ez leginkább P. Horváth L. regényéből, az *Elbujdosottból*, a *Kaleidoszkóp*ból és a nálunk járt angolok (különösen J. Paget) műveiből tűnik ki.

² *Emlékirat*. IV. 51. — A Byron-cultusról l. cikkemet *Don Juan en Hongrie*. (*Revue de Hongrie* 1912.)

³ Paget: *Hungary and Transylvania*. 1839.

összeköttetése magyarázatánál már annyiszor kifejtettek: az erdélyi természeti és történeti viszonyoknak hasonlósága a skóciaiakkal. Eddig ezt a tételt nem általánosították eléggé; csak azt magyarázták ki belőle, hogy mi volt az, a mi Jósikát Scotthoz vonzotta és így Jósika regényírásának alapját keresték az erdélyi és skót viszonyok hasonlóságában. Ez a hasonlóság azonban egészen másforma következtetést enged meg. Azt, hogy Scottnak nem Jósika, hanem az egész erdélyi és magyar társadalom előtti népszerűsége származott ebből a hasonlóságból. Jósika, a mikor Scottot mintájául választotta, hódolt ez irodalmi divatnak, maga is csak azon befolyás alá kerül, mely alatt az egész erdélyi társadalom állott.

Jósikát tehát kora ízlése és társasága vezette Scotthoz. De hogy már természetében magában volt valami romantikus hajlam, azt *Zólyomija* bizonyítja, mely még akkor nyúlt vissza az erdélyi múlthoz, a mikor még határozott Scott-utánezést benne nem veszünk észre. Jósika romanticismusát újabban az erdélyi viszonyokból igyekeztek ki-magyarázni.* Véleményem szerint tévesen. Jósikát nem szabad elszigetelve csupán erdélyinek képzelnünk. Az ő romantikus költészete nem egyedül Erdély romantikus fekvésének és történelmének kifolyása, hanem az egész Magyarországon elterjedt romantikus szellem és irodalom jelensége. A múlt hazafias imádása teszi a magyar irodalom lényeges jellemző vonását már évtizedek óta. A nemzeti büszkeség és önbizalom felébresztése volt a költők és írók jelszava. Már Beszenyei is ezt szolgálja működésével, ezt a XVIII. sz. hazafias epos- és drámai irodalma. A múlt hazafias dicsőítéséhez Kisfaludy Sándor egy új elemet csatol: a középkor lángoló cultusát, mint a nemesi Magyarország legfényesebb és legspeciálisabb korszakáét. A XIX. sz. romanticismusa azután valósággal a hazafiság költészete. Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Bajza, Czuczor működése mind a nemzeti eszme szolgálatában áll. A romantikus törekvésekből kiinduló fiatal írói nemzedék pedig úgyszólván kivétel nélkül a középkori

* Papp Ferencz (*Budapesti Szemle*, 1909, 140. k. 1—7. l.)

multért hevülő romantikus rajongással van tele. Így tehát Jósika, a kit irodalmi mintái által különben is könnyű volt kora irodalmi áramlataival összeköttetésbe hozni, nem elszigetelt jelenség, ő is az egész ország érzelmeit és felfogását követi; romanticismusa nem Erdély állapotaiból, hanem a magyar irodalmi romanticismus általánosságából magyarázható. Az erdelyi különleges állapotok hatása csak arra szorítkozik, hogy Scott mintájára volt romantikus.

Érdekes, mennyire túlozzák nálunk Scott hatásának jelentőségét Jósikára. Pedig mindössze három regénye van, melyeken ez biztosan megállapítható: *Abafi*, az *Utolsó Bátor*i, és a *Csehek Magyarországon*. Igaz, hogy itt ez a hatás meglehetősen mély nyomokat hagyott, az is igaz, hogy ezek legjobb regényei, de rendkívüli termékenységet véve tekintetbe, Scott hatása mégis csak elenyészően csekély. Scott ezen regényekre nemcsak tárgyi, hanem felfogásbeli és szerkezeti hatást is gyakorolt. Az Erdély történelméből meritett széles epikai keret, mely a történeti személyek magánéletéből van véve és romantikus színben van feltüntetve, egyenesen Scottra mutat. Annyiszor hangzottak azon általánosságokat,* a melyekben Scott hatott, hogy egészen feleslegesnek tartom azokat részletekben fejtegetni. A középkori állapotok, várak, titkos utak, összeesküvések, száműzött rablók és becsületes emberek küzdelmeiben ugyanazon alkalmazási módokat találjuk, mint Scottnal. Ő is felkutatja a könyvtárakat, a régi történetírók műveit, korabeli memoire-okat és feljegyzéseket, családi hagyományokat és legendákat, poros okiratokat és peres aktákat; a mikor pedig néhány intim adaton kívül semmit sem talál, maga alkot phantasiájából az angol költőre támaszkodva valami intim mesét, mely regényében romantikus csaletek gyanánt szerepel. Említett három regényében

* Többek közt Szaak Lujza i. m. XI. fejezet. — Jóval jelen dolgozatom elkészülte után jelent meg Zsigmond Ferencz érdemes dolgozata (*Scott és Jósika*. Irodalomtörténet 1913. 129. és 217.), a mely érdekesen világítja meg Jósika legáltalánosabb æsthetikai elveinek, melyek későbbi regényeiben is feltalálhatók, Scottal való kapcsolatát.

leginkább a történelem romantikusan kiszínezett alkalmazásában található fel Scott hatása. De ez is változik némileg, mert míg mesterénél szoros kapcsolatban van a regény tulajdonképeni meséjével, addig Jósikánál ez egészen episodszerű részlet. E három regényben tárgyi hatásokat is találunk.¹ *Abafit Waverley* és *Ivanhoe*, *Bátoryt Kennilworth*, a *Csehek*et *Ivanhoe* inspirálta, míg utóbbiban a feltételezett *Quentin Durward* hatásokat² a legjobb akarat mellett sem tudom feltalálni.

Scott hatása tehát főképen a történelem alkalmazási módjában és ez is csak első három történeti regényében mutatkozik. Mielőtt azonban Scottnak nagyobb mértékű hatása Jósika speciális vonásává válhatott volna, hozzá kapcsolódott egy francia romantikus hatás, mely regényírását lényegesen megváltoztatta. Ez a tipikus Jósika-regény egyik lényeges alkatrészét eredményezte. Mivel a francia romantikus hatásokról még úgyszólván semmit sem mondtak,³ nem lesz érdektelen, ha kissé közelebbről tekintjük meg. Nem a *Könnyelműek* az első regénye, melyben francia romantikus hatást találunk. Ha *Zólyom*ban még nem is találjuk meg, *Abafiban* már egész biztosan rá lehet ismerni. Isidóra jellemében, történetében és szerepében ugyanis Hugo Victorinak nem csekélymértékű befolyását állapíthatjuk meg. Mintha egy második *Lucrece Borgia* tűnne fel előttünk, a kiben meg van mintaképének minden tulajdonsága, kivéve ördögi kegyetlenségét. De mivel ez még nem tartozik a francia regény által gyakorolt befolyásokhoz, mellőzzük. A lábra kapott divatos francia romantika végleges elfogadását jelenti a *Könnyelműek* cz. regénye. A könnyelműek, a kik tulajdonképen nem is könnyelműek, hanem mindössze könnyen hevülő, szerencsétlen emberek, az ismeretlen, exotikus országokba vezetnek: Canadába, indiánok, négerék és angol telepesek

¹ Ferenczi mutatott rá a *Waverley*-nek *Abafira* gyakorolt hatására. (*Erdélyi Múzeum-Egylet kiadványai* 1886. 84. l.)

² Kont Ignác: *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie*. 1902. 396. l.

³ Kont a legnagyobb általánosságokra szorítkozik és tele van tévedéssel.

közé, a kiknek körébe odavetődik egy magyar embers ez a legborzasztóbb katastropha okozójává lesz. Maga az exotikus vidék, Amerika, Serédy szerelme a néger nő iránt nem kis mértékben Renét juttatja eszünkbe.* Chateaubriand meghonosította a távoli vidékek cultusát. A társaság művelt, de blasirt és pessimista embere a műveletlen, vad népek közé megy, hogy nyugalmat és boldogságot találjon, de tépett lelkével, megviselt, hajótört szenvedélyeivel nem képes már a nyugodtság visszaszerzésére. A Saint-Pierrei optimismus és Rousseau-féle természetimádás Chateaubriandban a pessimista világfelfogás annál élesebben való feltüntetésére szolgál. Jósikában Serédy ugyancsak rendkívül művelt ember, de helytelen irányú fejlődése által blasirttá és pessimistává lesz. Előbbi tulajdonsága az, a mit Jósika könnyelműségnek nevez. Messze Canadában azután szerelmi boldogságot talál egy neger nő karjaiban. De szerelme csak romlást okoz; az európai lábanyomában csak baj és szerencsétlenség támad. És ott a távol Amerikában egy véres tragédia játszódik le, mely az *Atala* szomorú szerelmét juttatja eszünkbe. A néger nőnek van férje; törvenytelen viszonya mindnyájuk borzasztó sorsát vonja maga után, mert Motabu felesége meggyilkolása után mindaddig nem nyugszik, míg csak borzasztó bosszút nem áll a csábitón. Bosszujában már a Sue-féle borzalmak és családi tragédiák kezdenek fejledezni; a bosszú és gonosztettek világában már átmenet, mely Jósikát mind jobban és jobban behálózza.**

A francia romantika bosszuálló üldözőjét ismerjük fel Motabuban, a milyennel Hugo V. regényeiben és drámáiban lépten-nyomon találkozunk. Az üldöző típusának egy másik a'akja Dimóné az *Utolsó átoriban*, ki a fejedele-

* Azt hiszem, hogy itt nemcsak Renét v. Atalát, hanem a *Natchezt* (1833) is figyelembe kell vennünk. Lehet, hogy angol vagy német példák is irányították Jósikát.

** Kovács János (*Sue hatása a magyar regényirodalomra*, 1911.) érdekesen bizonyítja Sue hatását Jósika három regényében (*Kélművelés ház*; *Pygmalion*; *Könnyelműek*), mivel azonban csak utánzást keres, jóval kisebbre szabja a hatás mértékét, holott ez Jósika egész gondolkodására átalakítólag terjedt ki.

lem törvénytelen testvére, de származása miatt oly nagy gyűlölettel van bátyja iránt, hogy, mint valami titkos szellem, megrontását czélozza; előbb behálózza, azután pedig minden gyűlöletével, árulásával és fényes tehetségével tönkrejuttatásán fáradozik. A végén még attól sem riad vissza, hogy fejedelem- és testvérgyilkossá legyen, de terve balul üt ki, ő maga lesz a merénylet áldozatává. A *Csehek*-ben a Káldor-család borzalmas története mutat ugyan hasonlóságokat a *Notre Dame* néhány jelenetével*, mégsem hozható egyenes kapcsolatba a francia romantikával. Valószínűleg drámai hatással van itt dolgunk, mely pedig maga is nem a francia romantika, hanem inkább a német sors-tragédia felé mutat.

Francia romantikus hatásokat tehát találunk a Scott Waltertől inspirált regényekben is, de csak lényegtelen részletekben. De legalább átmenetül szolgálnak azon regényehez, melyekben ez a befolyás már sokkal nagyobb mértékben mutatkozik. Első ilyen regénye *Zrínyi a költő*. Mielőtt azonban az angol és francia hatásnak történeti regényeiben való egyesülését nyomon követnők, még egy másféle francia hatást, a hajmeresztő rémtörténetekét kell fel-tüntetnünk.

Sue Eugène társadalmi regényeket írt sociális tendenciákkal; a francia társadalom legalacsonyabb rétegeibe, bűnösök, gonosztevők, előkelő szélhámosok és csalók világába vezetett. A kifogástalan dandy-író abban lelte örömét, hogy a legsivárabb és legfekeetebb piszokban turkáljon, hogy megbolygassa a rendőri krónikák legsötétebb titkait és azokat a legtúlzóbb phantasiával közönsége számára feldolgozza. A tárcza-regények gyári munkája kezdődött meg vele és alig lehet nyomon követni azt a rendkívül káros befolyást, melyet gonosztevő-regényeivel gyakorolt. Gonosztevő-regények váltották fel a rablóregényeket, a *Mystères de Paris* és *Juif errant Rinaldo Rinaldini*t és *Abellinot*. Amint a rablóregényekből a magyar betyárromantika fejlődött ki, úgy

* Kont a *Csehek*-re gyakorolt Hugó-hatásról mint valami elintézett dologról beszél (i. h. 396.)

keletkezett a francia gonosztevő-regényekből nálunk a magyar gonosztevő-romantika. A *Párisi rejtelmek* magyar rejtelmeket vonnak maguk után, a milyenek Nagy Ignác, Kuthy és Jósika gonosztevő-regényei. Jósika maga is bizonyos szeretettel van a borzasztó és túlzott iránt, de főkép közönsége izlését követi, a mikor magát teljesen ezen irány sodrába veti. Ezáltal annyira beleszokik e borzalmakba, hogy később sem tud hatásuktól szabadulni. Még későbbi történeti színezetű regényeinek is lényeges alkatrészévé válnak, a mi által annyira leszáll regényei színvonala, hogy komolyabb irodalmi értékük már alig van és céljuk mindössze csak az olvasó kíváncsiságának foglalkoztatása.

A nagy gonosztevők előkelő világába, hallatlan borzalmaiba lépünk első tárcza-regényünkben, az *Akarat és hajlam* ban * (1845). Jósika társadalmi regényei mind a legáljasabb bűnök, gyilkosságok és gaztettek világában játszanak. Az ember valóságos undorral fordul el az *Akarat és hajlam*, *Két emeletes ház*, *Gordiusi csomó*, *Szegedi boszorkányok* és *Rejtett seb* bűneitől. És nem a gonosztettek maguk, nem az abszolút romlottság taszít vissza bennünket, mert hiszen Suet azért elolvassuk és ha közbe borzadunk is, mégsem tesszük le bosszankodással a könyvet. Jósikánál az döbönt meg leginkább, hogy ilyen állapotok nálunk volnának lehetségesek, anélkül, hogy legcsekélyebb nyomukat látnók való életünkben. Ha ismeretlen álmországban festene ilyen világot, esetleg megnyugodnánk benne, még ha kételkednénk is lehetőségében. De a mikor Magyarország társadalmát rajzolja ilyen romlottnak, akkor csak visszautasítólag léphetünk fel regényeivel szemben. Gyilkosság, szélhámosság, tervszerű csalások, pénzhamisítás, uzsora, útonállás, csempészet, lopás, sikkasztás, gyermekcsere, boszorkányság, szemfényvesztés és hitszegés a legtarkább tömkelegben lépnek elénk, mint olyan tulajdonságok, melyek a magyar társadalomba be vannak gyökerezve. Sőt gyakran épen a legelőkelőbb társadalom van ilyennek festve. Ezen tények után csak mosolyognunk lehet kortársai

* Megjelent a *Budapesti Híradóban*.

túlzó buzgóságán és vakságán, a mikor a *Honderű* jóakaró kritikusa Jósika egyik legnagyobb érdeméül tudja be, hogy nem követi a francia romantika borzalmait.* Ezt 1847-ben írták, a mikor a *Könyvelművek*ből már a második kiadás is fogytán volt, a mikor az *Akarat és hajlam* könyvalakban is már egy éve megjelent, a *Két emeletes ház* pedig szintén már kikerült a sajtó alól. E nyilatkozatot nemcsak vak tiszteletnek, de egyenesen vakságnak kell tulajdonítani.

Scott hatása első történeti, a francia romantikaé pedig társadalmi regényeiben túlnyomó. A kettő egyesüléséből lesz az a történeti regény, mely Jósika speciális regényfajtája. Ez azonban szintén nem mind egyforma, hanem két csoportra oszlik: az egyik, melyben a történelmi hatás, a másik, melyben a rejtelmek és gonosztettek hatása túlnyomó. Mindkettő Jósika tipikus regénye.

Az első csoport *Zrínyi a költő*vel kezdődik. Még úgyszólván csak átmeneti fok, de mégis már lényeges átalakulást mutat. Személyei történetiek, de meséje költött. Ezt az eljárást már korábbi regényeiben is tapasztaltuk, de csak episdjaikban, míg a főcselekvény személyeivel együtt teljesen költött volt. Ahhoz képest tehát baladást észlelhetnénk. De nem úgy van. Minthogy meséje költött, érzi ő maga is, hogy így regénye történeti jellege elveszne; s hogy mégis megmentse, külsőségekhez folyamodik, történeti adatokat, csataleírásokat stb. bigyeszt hozzá, melyeknek a regénybeli cselekvényhez semmi közük.

Az e fajta Jósika-regénynek tehát jellemző tulajdonsága, hogy történeti személyek költött eseményeit kapjuk benne és hogy a történelmi elem a száraz történelmi adatok föl-sorolásából áll. *Zrínyi*ben legjobban meg lehet ezt figyelni. A személyek történetiek, Jósika a neveken alig változtat: Zrínyi, Löbl Zsófia, Zólyomi, Montecuccoli és a velencei szereplők mind történeti alakok, a kiknek igazolása végett az író folyton forrásokra hivatkozik. De a történet maga egészen költött. Hogy Violetta cserélt gyermek és tulajdonkép Löbl Zsófia, hogy nem lehet Zrínyi felesége, mert vélt

* *Honderű*. 1847. II. 154—155.

apja életmentőjének ígérte kezét, hogy Rialti folyton üldözi szerelmével, hogy állítólagos anyja, Zenoné, tatár fogságba esett, hogy igazi leányának, Fiametta tánczosnőnek, köszönheti életét, hogy a szegény tánczosnő, Mirza kánnak szeretője, valósággal a dogek leánya, Zenoné gyermeke, a ki ezen fölfedezés után magát agyonlövi: mindez a költőnek romantikus leleménye. Ellenben történeti színezetet akar adni regényének olyanféle leírások belevegyítésével, a milyenek a velencei állapotok föltüntetése, a politikai pártok, később a magyar országgyűlés, Zrínyi lakása és szerepe, az öreg Zólyomi megnótáztatása Erdélyben és Rákóczy György szerepe.

*Zrínyi*ben még a történeti keretet is némileg érdekessé tudta tenni. Kevésbé sikerült ez *Jósika István*ban. Itt maga a történelmi keret szolgál a regény alapjául. A szokásos eljárásnál fogva maga az alap válik tehát száraz krónikaszerű érdektelen külsőséggé. Az olvasó érdeklődését nem Jósika István törekvése és fejlődése foglalja le, mert ebben az író túlságosan ragaszkodik a valósághoz. Annyira megy, hogy minden változtatást félénken kerül; nem mintha így fenn tudná tartani az elfogulatlanságot a művészi alkotásban, csak egyedül azért, hogy azt ne mondhassák róla, hogy elfogult, a mikor őt akarja dicsőíteni.* Csupa történelmi hűség miatt annyira művésziatlenné válik, hogy átveszi a történelem két ellenmondó ítéletét a hős felett; mindkettőt idézi és kijelenti, hogy ő nem tudja, melyiknek adjon igazat és így inkább egyikhez sem csatlakozik. Elképzelhetjük, mi sül ki az ilyen eljárásból a jellemzésben.

Eme regényei csoportjába tartoznak a forradalom utániak egy része: *Zöld vadász*, *Jó a tatár*, *Két királynő*, *Hat Uderszky-lány*, *Klára és Klári*, *Magyar kényurak*, *Magyar család a forradalom alatt* és *II. Rákóczy Ferencz*. Közös jellemvonásuk a Scott hatásából fönnmaradt széles történeti keret alkalmazása száraz, külsőleges krónikaszerű modorban. De bennük a francia romantika egy elemére is bukkanunk. Alapjukul többé-kevésbé egy titok szolgál.

* *Jósika István* ajánlása.

Igaz, hogy a titok már az előtti regényeiben is szerepelt, így *Abafiban*, a *Csehekben* és *Bátoriban*; de míg ezekben a titok valami véletlenül fordul meg, a későbbiekben rendszeren valami bűn lappang alatta. Így *Zrínyiben* Anna gyermeksempészsége bűnnek van föltüntetve, mely egész életén keresztül nyomja a lelkét, számos megalázásnak és veszélynek téve ki. *Jósika Istvánban* hasonlóképp vészes következményekkel jár az öreg Füzyné vallásos rajongása, melynek hatása alatt egy titkos apáczarendet akar létesíteni és hogy ennek híveket szerezzen, még a legszélsőbb eszközöktől sem riad vissza: Theodorát így ingerli fel apja ellen, a kit sikerül is elvesztenie. De nemcsak itt van titok, hanem főképen Theodora első szerepében: férfiruhában jár mindenüvé apjával rablásra és habár ciliciummal dereka körül, rettentő fájdalmak között, résztvesz apja minden rablókalandjában; annál borzasztóbbá válik alakja, mert ő jól tudja, hogy ezáltal apja romlásán dolgozik. A *Zöld vadászban* a bűnös titok Drágfyék legközelebbi rokonának, Tihamérnak elűzése; *Jő a tatárban* Héderváry Pálnak és íródeákjának Szirmay Dóra ellen irányuló összeesküvésében nyilatkozik, melylyel jó hírét akarják aláásni; úgy látszik, hogy ez a jelenet Shakespeare *Othellojából* vagy a *Sok hűhó semmiértből* került Jósika regényébe. A *Hat Uderszky lányban* Gunda törvénytelen születése és Wanda borzasztó bűne: a testvérgyilkosság, a *Magyar családban* a gyilkos, uzsorás és kém Zádor Márton áskálódása adják az alapul szolgáló bűnös titkot, melyből az egész bonyodalmas cselekvény származik.

Igy egyesülnek Jósika regényírásának ebben a részében a Scott-hatás alatt keletkezett sajátságai olyanokkal, melyek a francia romantikában lelik gyökerüket, ha nem is egyenesen Sueből kerültek, a mit mindenesetre bajos volna bebizonyítani.* Látva, hogy Jósika már előbb is elfogadott bizonyos francia romantikus hatásokat, anélkül, hogy azokat Sueből kellett volna származtatnunk, megállapodhatunk

* Nem igaz, a mit Kont állít, hogy Scott a francia történeti regények közvetítése útján hatott Jósikára. Nem igaz, hogy Bruxellesben Dumast és Balzacot kezdi utánozni. Nem igaz az sem, hogy Dumas példája után kezd többkötetes regényt írni (*Bátori*, *Cse-*

abban, hogy tárgyalt regényeiben mintegy az ott föltüntetett kezdetet folytatta Sue egyre erősödő hatása alatt. Kivétel a *Magyar család*, mert itt Zádor egészen világosan Sue világából van véve, minek bizonyítására, csak az *Akarat és hajlam* uzsorásával való hasonlóságát hozom fel.

A romantikus titoknál még jobban összetartja regényei ezen csoportját a történeti keret alkalmazásának a módja, tehát az angol hatásból származó elem. Ez ugyanaz, mint a mit *Zrínyiben* és *Jósika Istvánban* találtunk, csak hogy még jobban bővítve, a történethez még hívebben előadva. Említett regényeiben sorra megismerkedünk a mohácsi vészszel,¹ a tatárjárással,² Kis Károly bukásával,³ Mátyás második házasságával, Bécs ostromával és Beatrix cseleivel,⁴ Izabella királynő udvarával és a máltai lovagok hadjáratával a tripoliszi törökök ellen,⁵ a rozgonyi ütközettel,⁶ Róbert Karoly havasalföldi hadjáratával,⁷ a negyvennyolczadiki forradalom politikai küzdelmeivel és hadjárataival,⁸ a Rákóczy-fölkelés történetével ép úgy, mint Rákóczy életfejlődésével.⁹

A tipikus Jósika-regények második csoportját két lényeges vonás választja el az előbbiektől. Egyrészt teljesen hiányzik belőlük a történeti keret és még ha történelmi személyek szerepelnek is bennük, a történeti külső teljesen elmarad. Azonkívül egyenesen valami gonosztett szolgál a

hek). Legalább is kétséges, hogy Dumas még forradalom utáni történeti regényeire is egyáltalában olyan nagy hatása volt, a melyet Kont feltételez. *Eszther* és a *Tudós leánya* még megengedik ezen hatás föltevését, a többiek azonban egyenesen kizárják. Így tehát legalkalmasabb lesz, ha megmaradunk a mellett, hogy csak általánosságban követjük a francia és angol hatást, a helyett, hogy biztos támasztékok nélkül egyes írók hatására hivatkoznánk.

¹ *Zöld vadász.*

² *Jó a tatár.*

³ *Két királynő.*

⁴ *Hat Uderszky lány.*

⁵ *Két barát.*

⁶ *Magyar kényurak.*

⁷ *Klára és Klári.*

⁸ *Egy magyar család a forradalom alatt.*

⁹ *II. Rákóczy Ferencz.*

regény alapjául, mely egészen világosan rámutat a gonosztevő-regényekből való származásra. Ilyenek: *Eszther*, *Nagyszebeni királybíró*, *Tudós leánya*, *Rom titkai*, *Végváriak*. Mintha Jósika ezekben a Suetől tanult borzalmakat történeti színezettel ellátva a magyar multba helyezte volna át. A Scott-hatás alatt keletkezett regényből úgyszólván már csak a külső történelmi jelleg maradt meg, lényegileg egészen történeti gonosztevő-regénynyé süllyedt. *Eszther* tárgya nem más, mint a király kéjhölgyének kitartó bosszúállása a király megesketett feleségével szemben. Mindenkép meg akarja semmisíteni és ellene irányuló törekvéseiben sötét bűnök nyomába jut. Rokiczana törvénytelen gyermek, gonosz anyja, a bán testvére, Diána többször el akarta tenni láb alól, úgy hogy a gyermekgyilkosság sötét bűne néz itt is reánk. *Eszther* gyűlölete és a gyermekgyilkosság kísérlete az a két borzalmas motívum, mely itt a Sue világába vezet. A *Nagyszebeni királybíró* mintegy megismétli a *Zólyomi* tárgyát. Azt hiszem, ez a regénye legalkalmasabb arra, hogy nemcsak első munkája óta bekövetkezett esetleges változását, hanem egyúttal a történelemmel szemben tanúsított eljárását is figyelemmel kísérjük. A történelem Szász (Harteneck) Jánosról semmi intim compromittáló adatot nem tud. Valószínűleg nagyravágyása vitte a vérpadra. Jósika forrása, Cserey Mihály, a bíró egyéb vétkei közt parázñaságát is fölemlíti, hogy házában szép szász leányokat tartott és megéjtésük után megétette őket. Megemlíti Dél Jánossal való örökös ellenségeskedését is.* Ez elég volt Jósikának ahhoz, hogy a legborzasztóbb bűnökkel és fajtalanossággal elárasztott regényét megírja. Ehhez pedig újra fölhasználta nemcsak *Zólyomi* alakját, hanem részben meséjét is. De *Zólyomi* és a *Nagyszebeni királybíró* megírása közé majdnem húsz esztendő esik. Ezalatt pedig nagyot változott Jósika. Első munkájában a tárgyat még meglehetősen egyszerűen dolgozza föl: a hős háremet tart, hova a lányokat úgy raboltatja el és álöltözetben érintkezik velük; de a mikor egyik kísérlete megghiúsult és ő maga is titkon megdősül, mintha

* Cserey Mihály *Krónikája* (1852. 333—334.).

egy ideig tetteinek semmi következménye sem volna. De mivel a megghiúsult kísérlet megtorlást kíván és ártatlankat kevernek gyanúba, az igazságszolgáltatás a gonosztevő nyomába akad. Iréne elválík Zólyomitól, a törvény azonban sohasem tudja vétékét rábizonyítani. A *Nagyszebeni királybíróban* a mi változtatást találunk, mind Jósikának a borzalmas iránt azóta kifejlődött vonzalmából magyarázható. A kéjencz és züllött, de becsületesnek látszó gonosztevő Szász János nem tart már háremet, nem is ragadja el a szüzeket, hanem egyenként csábítja el és ejti meg őket; azután pedig elteszi láb alól. A mikor pedig egyszer kivételesen erőszakkal akar célhoz jutni és Serédy Ilkát elragadja, kísérlete dugába dől, mert Ilka Advig segítségével megszabadul. Advig Szász János veszedelme; két barátnője esett már a csábítónak áldozatul, őt is behálózta, de Advig ezt a szerelmet a kéjencz megbuktatására használja föl. Az ő jelentése alapján fogják perbe és végzik ki. A *Zólyomival* való hasonlóság szembeszökő és röviden így foglalható össze: Zólyomi is, Szász János is kéjvágynak fiatal leányokat áldoznak föl: míg az előbbi erőszakkal, az utóbbi csábítással keríti őket hatalmába. Mindkettő bukása egy nem sikerült nőrablással kapcsolatban következik be. Mindkettő szeret és szerettetik, míg azonban Zólyomi valódi jelleme ismeretlen marad Iréne előtt, Advig keresztüllát Szász Jánoson; Iréne elhagyja férjét, a mikor megtudja bűneit, Advig maga leplezi le kedvesét. Életükhöz mérten az előbbi boldogtalan magányban él, utóbbi vérpadon végzi életét. A mit Jósika *Zólyomi* meséjéhez hozzátett és a mit változtatott rajta, nem egyéb aljasságnál, mérgezésnél, bosszúállásnál és árulásnál. De nemcsak Szász személyében hódolt a borzalmas iránti vonzalmának, hanem a többi alak rajzában is. Az ember azt hinné, hogy gonosztevők közé került, a mikor a XVIII. századi Szebenbe vagy Segesvárbá lép. Méltó ellenfele Szásznak Dél János, a ki hamis pénzverő, gyilkosok és rablók czimborája; szemben áll Szászszal Advig, a nem nőies elhatározottság megtestesítője, az asszonyi szörnyeteg példája, a ki hidegen, csak gyűlölettel szívében jelenik meg a bíró előtt, hogy kieszközölje Szász halálítéletét.

A *Tudós leányában* Borbála királynő bűnös fajtalansága, Gara Sándor és Máté megszöktetése, Wallmeroden és Méta üldöztetése leheli a Sue-féle regény levegőjét. A *Rom titkai* a Czobor család ármánykodását a jogos örökös Elemér eltüntetésére. Bűnös családi per gyilkossági és hamisítási kísérletekkel. Végül a *Végváriakban* Végvári Orbán bűnös kegyetlensége saját öcsésével szemben, a kit családjá leöltetése után húsz hosszú esztendőn át tartott egy szűk pinczeboltban fogva, míg végre az egész büntörténet kiderül és a bűnösök megbűnhődnek.

Az embert valóságos undor fogja el e gonoszettek olvasára. A romanticismus kettős törekvése: a realismus és idealismus egyesítése iránt, itt elérte a lehetőség határát. A realismust a piszokban és bűnben, az idealismust a képzelet legmerézebb csapongásában, a piszoknak lehető legnagyobb túlzásában keresik itt. Az író semmit sem tesz, hogy a kedvezőtlen benyomást eloszlassa, sőt ellenkezőleg a borzalmakat még lehetőleg fokozza, hogy annál nagyobb hatása legyen a sensatiót hajhászó közönségre. Így fejlődött ki az angol és francia hatás egyesüléséből, az utóbbinak túltengése mellett, Jósika regényírásának legélvezhetlenebb része.

A romanticismusnak a reális felé való törekvése nemcsak a bűnök realismusában mutatkozik Jósikánál. Van egy pár kisebb regénye, a hol a realistikus fele törekvő romantika hatását lehet észrevenni. Ilyen főleg három van: az *Élet útjai*, a *Pygmaeon* és az *Első lépés veszélyei*. Nem merjük ráfogni, hogy ez vagy az a mintakép inspirálhatta, keptelenségnek tartjuk azt a véleményt, mely szerint *Pygmaeont* Flaubert hatása alatt írta volna meg s mely szerint George Sand és Balzac folytak volna be stylusára, illetőleg előadására.* Ezek olyan dolgok, a mikről ugyan lehetne beszélni, de melyekben biztos eredményre sohasem lehet jutni. Mindhárom említett regénye a francia kései romantika termékeinek hatását tünteti fel. Bizonyos romantikus

* Szaak Lujza i. m. XI. fejr. és *Pesti Napló*, 1889. II. 237. sz. Ezt Kont is átveszi.

vonások, fellengés és excentricitás vannak bennük, gyakran nem természetes eszközökkel dolgozik, de itt mégis közelebb áll a valósághoz, mint többi regényeiben. Az *Élet útjai* a nő problémáját tárgyalja. Az özvegy, a ki első férje iránti imádatában, bár ez megcsalta őt, örök hűséget akar tartani, de végre, a mikor megjelenik az a férfi, a ki megérdemli, örömmel követi a nő természetszabta föladatát és feleségévé lesz. Sőt Josikánál épen az a baj, hogy nagyon is gyorsan veti magát a hódító angol karjai közé. Az egyedül álló nő problémája és az eszmében rejlő tanulság némi hasonlóságot mutat George Sand regényeivel. Ezekben szintén a nő áll előtérben, a nő társadalmi állása foglalkoztatja, regényeinek mindig van valami socialis tendenciája. A grófnő jellemében, a történetben magában és az angol excentricitásában csupa romantikus vonásokat találunk. *Pygmalion*ban maga az a motívum, melynek a regény nevét köszöni, nagyon különös és romantikus. Egy fiatal lány, a ki megőrült, a gyógyítási kísérletek közben beleszeret mesterébe, egy fiatal szobrászba, a ki gyógyítása céljából a szobrászatban oktatja; a lány, akármilyen mintát adnak is elébe, öntudatlanul mindig mestere fejét mintázza le. Végül a szerelem gyógyítja ki. A mostoha törekvései és a tábornoknak való hizelgései, a szélhámós Carnet Arsène cselszövései, Vidra úrfi parlagi naivsága mind olyan dolgok, melyek beillenének valami Sue- vagy Dumas-regénybe, de ép oly kevésbé emlékeztetnek Flaubertre, mint akár az előadás, szerkezet, vagy bármi az egész regényben. A problematikus nő alakját még egyszer szerepelteti Jósika az *Első lépés veszélyei* című regényében. Ebben éri el a realismus felé való törekvése legmagasabb fokát. Nemcsak az események fejlesztésében, hanem a hősnő jellemének rajzában, egyre változó és ingadozó határozatlanságában meglehetősen közeledik az úgynevezett realistikus jellemzéshez. Már csak egy lépés választja el a házasságtöréstől Ildát, a ki nem tud megelégedni férje erőteljes, egyszerű, czikornya, érzélgés és túlzás nélküli természetével; valami más, finomabb élvezet után vágyik. Ezt Zsolnayban reméli föltalálni és majdnem elbukik; egy szerencsés véletlen jön közbe és ad

az egésznek kedvező megoldást. Az itt mutatkozó realistikus törekvés valószínűleg a francia kései romantika realistikus áramlatából származik, abból, a mely Balzactól és Sandtól Flauberthez vezet át. Érdekes, mennyire hasonlít eme regény Feuilletnek Jósika halála után megjelent egyik regényéhez, melynek czime: *Un mariage dans le monde*.

Jósika irodalmi pályáján így sorakoznak egymás mellé a legkülönbefélebb idegen hatások. Nem művészi czélok, hanem a hatás és a közönségnek való tetszés-vágya vezettek.

II.

Az eddigiekben Jósika regényírásának ama vonásait tárgyaltuk, melyek a külföldi példák hatásának nyomai. Ezek máshonnan származó sajátságai is átalakultak Jósika pályája alatt es gyakran Jósikára jellemző modorossággá váltak, a mire a fejlődés folyamán rámutattunk. Jósika regényírásában azonban vannak olyan vonások is, melyek szoros kapcsolatban vannak magával az író jellemével és egyéniségével, vagy legalább is azon felfogással, a melyet magának a regény feladatáról, lényegéről és eszközeiről alkotott. Eme sajátságok egynémelyikét akarom itt föltüntetni, különösen kiterjeszkedve azokra, a melyeket még eddig nem vettek észre vagy pedig helytelenül magyaráztak. Eljárásunk nem más, mint hogy az embert igyekszünk feltüntetni regényei alapján.

Ha régig olvassuk Jósika műveit, egy darabig érdekelni fognak, itt-ott a helyzetek újdonságukkal meglepnek, de tovább menve, arra a sajátságos eredményre jutunk, hogy a regény közepén az előzmények megismerése után kivétel nélkül előre sejtjük a regény végét. Ezzel természetesen minden érdeklődés elmúlik, Jósika fárasztóvá és unalmassá válik. Mi az, a mi minden regényében változatlanul visszatér és mi azt okozza, hogy az olvasó a regények befejezését előre sejtí? Ennek oka az író felfogása, mondjuk úgy, hogy philosophiája vagy talán még pontosabban: a művészetre, különösen pedig a regényre alkalmazott æsthetikai felfogása. Erkölcsi világnézet, mely regényeiben mint költői igazságszolgáltatás jut kifejezésre.

Az erkölcsi elem regényeiben már Erdélyi János¹ előtt is sokat hangoztatott dolog volt.² Erdélyi első regényei alapján erkölcsi célú fedez fel benne, a mivel szembe-helyezkedik Papp Ferencz³ és igyekszik bebizonyítani, hogy az erkölcsi cél Jósikánál nem komoly, hanem csak «látszat». Az általa felhozott példák nem annyira Jósika céljára, mint inkább regényeiben feltüntetett erkölcsi felfogására vonatkoznak. Papp, mikor a maga állítására felhozott adatait így általánosítja, téved. A tévedés oka, hogy Jósika eme sajátságaiból nem arra következtettek, a mi regényeinek elolvasása után leginkább szembe-szökő, hanem egy, a regényről írt theoretikus munkájában⁴ említett elvnek bizonyítására. Regényei erkölcsi jellegét csak mint az író világfelfogásának következményeit lehet tekinteni.

Jósika bizonyos, sajátos világképet alkotott magának és regényeiben állandóan ebben mozog. Ebben a tőle elképzelt világban semmi költőiség sincsen. Ő maga meg van győződve arról, hogy ez a való világ és hogy regényeiben a valóságot híven tükrözteti.⁵ Saját szavai szerint: «abban a költői világban, mely néha vigaszt ad a való költőietlenségeért, nem vegetálok.»⁶ Ő tehát azt hiszi, hogy a regényeiben festett világ a való élet, melyben nincs költészet. Pedig regényei világa egészen phantastikus, úgyszólván nyomát sem találjuk bennük a realismusnak. Képzelt álmvilág az egész. Mintha egy rossz álom kínozná az író, melyben a gonoszok egyre üldözik és boldogtalanná akarják tenni, de hirtelen felébred és észreveszi, hogy mindez csak csalódás volt, valósággal mégis csak boldog lesz. A világnak általa alkotott képében tehát van némi pessimisticus árnyalat, mely azonban végtelen, lehet mondani

¹ Erdélyi János kisebb prózái II. 67.

² Többek közt Honderű, 1843, II. 458.

³ Budapesti Szemle, 1909. 140. k. 15—19. ll.

⁴ Regény és regényírtészet. 1858. 51. l.

⁵ Regényeiben lépten-nyomon emlegeti, hogy a való világot rajzolja. Így tesz az Élet útjai előszavában is.

⁶ Toldyhoz írt levelében, 1845 szept. 15.

naiv optimizmus által enyhül. A világ a Jósika-regények szerint nem más, mint a jó és rossz hazája, eseményei ezek küzdelme; a Jósika-féle világnézet a jó és rossz dualismusa. Emberei a szerint cselekszenek, hogy melyik kategóriába vannak besorozva. A jók csak jót tehetnek és azért boldogok lesznek, a rosszak csak rosszat és azért bűnhődnek. Jósika sajátos világa tehát tulajdonkép a rossznak a jó ellen való támadását tünteti fel.

E romantikus felfogás nem az író hosszas élettapasztalataiból, hanem belső küzdelmeiből, családi boldogtalansága miatt érzett elkeseredéséből, meg olvasmányaiból eredt. Ez tette képessé arra, hogy az előre rossznak bélyegzett emberek részéről a legborzasztóbb dolgokat is érthetőknek tartotta.

Az író felosztja a világot jó és rossz emberekre; optimizmusa a jókat juttatja győzelemre. A Jósika világában a jó emberek, vagy azok, a kiket az író jóknak mond, mindig boldogokká lesznek. Mivel a boldogság nagyon relatív dolog, Jósikánál bizonyos sajátos színezetet nyer. A jók boldogulása és a rosszak kudarcza nem magából a küzdelemből folyik, nem azért semmisül meg a gonoszság, mert a jók erősebbek, hanem csak azért, mert az író erkölcsi felfogása szerint minden gonoszságnak, minden hibának bűnhődnie kell. Egy, a regény eseményein kívül álló valami irányozza tehát sorsuk fejlődését, akárcsak Keménynél. Míg azonban ez Keménynél a begyökerezett tragikum szelleme,* mely gyakran a régi görög tragédiák fátumára emlékeztet, addig Jósikánál nem egyéb, mint az írónak erkölcsi felfogása, mely sok tekintetben megfelel a keresztény morálnak. Akaratuk ellenére is boldogulniuk kell a jóknak és meg kell halniuk a gonoszoknak. Ez a Jósika-féle regényben az emberek sorsa.

Jósika regényei egytől-egyig feltüntetik ezen erkölcsi felfogást. Nem regényei célja erkölcsi, hanem az író felfogása az. Természetes, hogy regényeinek minden egyes elemébe belegyökerezik a felfogása és így regényei-

* Péterfy: *Br. Kemény Zsigmond mint regényíró*, VI. fejt.

nek alakjai és meséje is ezt tükröztetik. Jósikának a regény feladatáról alkotott felfogása* nem abból indul ki, hogy minden regénynek egy erkölcsi eszmét kell megérzéskíteni, nem is azt mondja, hogy az eszme erkölcsi legyen, csak erkölcsi hatást keltsen. A regény céljáról alkotott elméletének theoretikus oldala az, hogy minden regényben egy eszmét kell feltüntetni, a mint ő mondja: «egy főképzetet kell felfogni s azt bebizonyítani.» Ezen elmélet azonban nem saját regényírására vonatkozik, hanem a regény általános feladatairól alkotott felfogását tünteti fel. Az ő regényeiben felfogása theoretikus oldalához: az alapeszme követeléséhez, hozzájárul egy pszichologiai oldal: az alapeszmét egyénisége követelményeivel szabja és ezáltal válik az erkölcsivé. Ezen felfogás még eleinte öntudatlan, lassanként azonban annyira meggyökerezik, hogy tudatossá válik, s a regényírásról szóló elméleti munkájában már az erkölcsi alapeszmét tartja a regény lényeges követelményének. Papp Ferencz tévedése, a mikor Jósika erkölcsi felfogását nem tartja komolynak, három okból magyarázható: nem vette tekintetbe az erkölcsi célnak öntudatlanul az író világfelfogásából való származását, továbbá hogy ezen erkölcsi felfogás bizonyos tekintetben igen sajátos, annyira tágkörű, vagy mondjuk elfogult, hogy azok a dolgok, a melyek ma sértenek, az ő erkölcsi felfogását legkevésbé sem zavarták meg. Harmadik és legfontosabb oka az erkölcsi eszme tökéletlen kivitelének a művészi erő és tehetség fogyatékosága.

Az eszme és alakok részletes keresztülvitelében nem azért találunk olyan vonásokat, a melyek a tiszta erkölcsi felfogást sérteni látszanak, mert nála az erkölcsi cél csak látszat és nem komoly, hanem mivel az erkölcsi elemet öntudatlanul viszi bele és nincs annyi művészi ereje, hogy azt érvényesíteni tudná. Zólyomi nem azért nem bűnhődött halállal sokszoros vétkeiért, mert az író erkölcsi felfogása nem egészen tiszta, vagy csak látszólagos, hanem mivel az író a boldogság elvesztését is elég nagy büntetésnek tartja.

* *Abafi* függelékében.

Ha tudatosan elhatározott pedantériával látott volna elbeszéléséhez, akkor természetesen máskép járt volna el: Zólyomi nagy vétkeért nagy büntetés járt volna. Az író érezte a büntetés szükségét, de nem a halálbüntetését. És micsoda Zólyomi büntetése? Házasságának, családi boldogságának felbomlása. De hát elég büntetés ez olyan vétkekért, miket Zólyomi elkövetett? Jósika szerint igen. Benne ugyanis egy sajátos felfogás érlelődött meg a szerelemre és házasságra vonatkozólag. Ha ezzel megismerkedünk, magyarázatot nyerünk a Zólyomiban feltűnő látszólagos következetlenségre.

Jósika felfogása szerint nem a szerelem nyújtja a valódi boldogságot, hanem a házasság. A jó férfiak és nők, kiknek egyedül lehetséges Jósika szerint a boldogság elérése, mind annyira tisztességesek, hogy a szerelemnek a házasság előtt történő kielégítése még gondolatnak is teljesen lehetetlen. A férfi és a nő között a közelebbi érintkezés, az egymásnak élés egész boldogsága csak a házasság után következhetik be. Egyedüli kivétel talán Ilma és Elemér szerelmi találkozása (*Rom titkai*), mely valósággal lehelni látszik az érzékiséget, naturalisticus szerelmi boldogságot, és még ebben az oly égő színekkel festett találkozásban sem ütközik az író az erkölcsi rendbe; találkozásuk minden érzékiség mellett is a szellemi szerelem gyönyörteljes érintkezése volt; még legnagyobb szerelmi elragadtatásukban is csak az ölelésig és a kéjes csókig mentek; a valódi boldogságot ők is csak a házasság által érik el. Jósikának magának sokaig nélkülözni kellett ezt a családi boldogságot; első házassága egészen elkeserítette és kettős kecségtetéssel tüngett fel előtte a házaselet örömeit, melyekben második házasságában végre ő maga is részesült. Ezen házassága előtt a saját boldogtalansága, utána pedig boldogsága éreztették vele, mennyit ér az együttérző, békés családi otthon.

A két házastárs jellemének megegyezőnek kell lenni ahhoz, hogy házasságuk boldog lehessen. Ha az egyik fél jó, a másik gonosz, a házi boldogság lehetősége ki van zárva és nagyobb csapás a kényszerű együttélés, mint ha egymásról le kell mondaniok. A maga esetéből tudja, hogy

mily pokollá válik az ember élete, ha a házastársak nem összeillők és nem tudnak összeférni.

Jósika szerint tehát a házasság a legnagyobb boldogság, de egyenlőtlen elemek között ez valóságos bűnhődéssé lesz és ilyenkor jobb, ha a két fél elválik. A bűnösre nézve ez tehát büntetés, az ártatlan félre pedig jutalmazás, még akkor is, ha az előbbi nyugodtan tovább él, az utóbbinak pedig szíve reped bánatában.

Jósika ezen felfogását regényeinek sok házassága mutatja, melyek közt több olyan van, melylyel az erkölcsi cél látogat-voltát akarták bizonyítani. Jósikának a házasságról rendkívül komoly felfogása van, valóságos szentség számba megy nála, úgy hogy hőseinek valódi boldogsága másképp el sem képzelhető. Zólyomi és Iréne szerelme benső, habár titkos házassággá válik; mindaddig nagyon boldogok, míg Zólyomi bűnei napvilágra nem jönnek. Ezáltal méltatlanná lesz a családi boldogságra, melyre csak egyformán nemes kedélyek tarthatnak számot. Iréne elhagyja. Nincs meg benne az a heroikus lélek, hogy férje sorsát még boldogtalanságában is megoszssa. Ezt lehetetlenné teszi az, hogy Zólyominak tettei miatt bűnhődnie kell, Irénének pedig jutalmat kell venni. A lehe-ő legnagyobb bűnhődés Jósika szemében a családi boldogság elvesztése, annak a házasságnak felbomlása, a mely annyi gyönyörűséget okozott neki. Irénének viszont jutalmazás, hogy nem kell a boldogságra méltatlan férfival együtt laknia, mert az író felfogása szerint a boldogtalan házasságnál alig van nagyobb szerencsétlenség. Hisz leveleiben is nem vagyoni romlása, hanem házasságának felbomlása miatt kesereg. Habár Iréne szereti Zólyomit és habár elsorvad elválásuk után, mindez nem olyan nagy csapás, mint ha férjével tovább is együtt kellene élnie: a valóságos halál kisebb baj Jósika szerint, mint az erkölcsi halál. A házasság boldogsága jóval felette áll a szerelemének.

E felfogást megtaláljuk Abafi, valamint Cœlesta (*Utolsó Bátor*) szerelmében is. Abafi szereti Krisztiernát, a fejedelményt, a ki — úgy látszik — szintén kezd érdeklődni iránta. De őt nem veheti el és azért megelégszik Csáky

Gizellával, a kivel kimondhatatlanul boldoggá lesz. Krisztierna viszont elválík férjétől és visszatér hazájába. Az erkölcsi igazságszolgáltatás eszméjébe itt Jósika látszólag erősen beleütközik. Hol van itt erkölcsi igazságszolgáltatás, a mikor a jó hősnek olyan nőt kell elvenni, a kit nem szeret és a hol az, a kit szeret, látszólag boldogtalanná lesz? Magyarázata ugyanaz, mint az előbbinek: Abafi és Krisztierna oly különbözők (ha nem is jellem, de állás tekintetében), hogy együttes boldogságuk teljesen lehetetlen. De mind Abafi, mind Gizella a házaselet örömeiben lelik meg a kiérdemelt boldogságot. Ép úgy Krisztiernánál is mellekes a szerelem, az ő erényének jutalma szintén nem keletkező szerelmének kielégítése, hanem férjétől való elválása által menekülése a házi boldogtalanságtól. Épen ilyen Coelesta esete is. Szerelmes az utolsó Bátoriba, Erdély fejedelmébe, de Szerafinnal való házasságában mégis boldog lesz. Ennek is csak az az oka, hogy Jósika a házaselet boldogságát oly sokra becsülte, hogy azzal minden szerelmi látnatot elfelejtetett. De Batori Gábor halállal bűnhődik, nem a családi boldogság elvesztésével. Zólyomi is, Batori Zsigmond is úgy bűnhődnek, hogy nélkülözniök kell az egyszer már megismert családi életet és ez Jósika szerint elég bűnhődés. Batori Gáborra Coelesta elvesztése nem lenne elég büntetés, mert nem ismerte még a családi szerelem boldogságát; ha elveszti, e veszteség nem sujthatja érzékenyen; bűnhődése tehát csak a halál lehet.

A könnyelműek: Serédy és Idali egyaránt érdemetleneknek mutatkoznak a családi boldogságra; a beállott zavar boldogságuk minden lehetőségét tönkre teszi; a költő által nagynak tartott bűneikért a családi élet elvesztésével bűnhődnek.

Füzy Ara, Jósika István felesége, a kinek semmi bűne sincs, szintén elveszti családi boldogságát. Igen: mert férje olyan hibát követett el, mely a bűnhöz közeledik; ezáltal méltatlanná vált rá, feleségére pedig a további együttélés valóságos büntetésszámba ment volna.

Az erkölcsi czél komolyságába ütköző esetek tehát az író erkölcsi felfogásából magyarázhatók, de semmi esetre

sem bizonyítják azt, hogy nála ez a felfogás csak «látszat». A bizonyításra felhozott többi példa az író művészi tökéletlenségéből származik. Az, hogy Abafi, annak ellenére, hogy Bátorival halálos ellenségeskedésben van, megjelenik az udvari ünnepélyen, nem az író erkölcstelenségét, hanem egyrészt következtelenségét, másrészt jellemzési ügyetlenségét bizonyítja. Az, hogy Abafi tulajdonkép ép oly könnyelmű volt, mint Serédy (*Könnyelműek*) és mégsem bűnhődik, az az olvasó előtt világos. De maga Jósika nem annak fogja fel. Ő kijelenti Abafiról, hogy a tökéletesség mintaképe és ennek kívánja tekintetni. Kijelenti, hogy már egészen megjavult és ezért részesülhet a Jósikától oly nagyrabecsült jutalomban: a házi boldogságban. Ha Abafi alakja és szerepe nem felel meg az írótól róla alkotott felfogásnak, ez az erkölcsi eszme szempontjából egészen mellékes, mert a regénynek nem erkölcsi, hanem művészi részébe, a kivitelbe vág. Az erkölcsi eszme végleges és teljes keresztülvitelében tehát a művészi erő hiánya akadályozta. A *Könnyelműek*ben a két főszereplőre viszont kimondja, hogy könnyelműek és habár mi könnyelműségükből semmit sem látunk, sőt nagyban rokonszenvezünk velük, ezekre mégis borzasztó büntetés vár. Jósika erkölcsi érzésében van itt a hiba? Nem. Egyedül alakjai jellemzésében. Ő meg van győződve arról, hogy Serédyék könnyelműek, tehát büntetést érdemelnek. Hogy könnyelműségüket nem tudja bemutatni, az művészi tehetetlenségének következménye. Rákóczy kettős szerelme (*II. Rákóczy Ferencz*) és Rákóczyné különös szerepe szintén a művésznek, nem pedig az embernek a tévedése.

Művészietlen fejlesztésének ezek olyan példái, melyek látszólag az erkölcsi felfogással juttatják ellenkezésbe. Vannak azonban olyan botlásai, melyeket épen ezen erkölcsi felfogás okozott. Ezek legerősebb bizonyítékai erkölcsi érzése rendkívüli intenzitásának. Legfeltűnőbb Zách Klára példája (*Klára és Klári*). Klárát Jósika a jó emberek kategóriájába sorozza. Klára légies női alak, a kiben legkisebb hiba sincs; könnyörülő, barátságos, emberszerető, szemérmes, jó leány és hű szerető; egyáltalában nem bűnös tehát, a

mikor Kázmér herczeg erőszakoskodásának áldozatává lesz. Az apai merénylet után bekövetkező általános bosszúnak áldozatul kellene esnie. Mindenki azt hiszi, hogy szegény Klára már régóta halott, a mikor egyszerre félreeső, messze vidéken mint Széchy Sándor boldog feleségét látjuk viszont. Szobalánya, Klári, a ki hasonlított úrnőjéhez, szenvedte el helyette a borzasztó büntetést. Jósika itt az őt annyira lenyűgöző erkölcsi felfogástól még annyira sem tudott szabadulni, hogy megtartotta volna a történeti valóságot, melyet így egészen meghamisított, csak azért, hogy az erkölcsi igazságszolgáltatásnak eleget tegyen, hogy a jó Klára valamikép ne bűnhődjék. De hiszen Klári, a ki magát Klaráért feláldozta, szintén ártatlan volt. E szerint neki sem lett volna szabad elvesznie. Nem is pusztult el, csak szépsége lett oda; ezt fel kellett áldoznia, mivel lekötelezettje volt Klárának. Életének meg kellett maradni, hogy ő is elnyerhesse a Jósika szerinti legnagyobb boldogságot: a házasság örömeit. Az előbbi esetekben láttuk, hogy Jósika a házasságot többre becsüli a szerelemnél, az utóbbiban, hogy elébe helyezi a szépségnek és egészségnek.

Itt tanúsított eljárásának művészietlen és hibás voltát, azt hiszem, felesleges közelebbről megvilágítani.

* * *

Hugo V. szerint* ahhoz, hogy valaki jó regényíró legyen, három tulajdonság szükséges: phantasia, érzés és tapasztalat. Csak e három fellépésével képzelhető a jó regényíró. Az újabb æsthetika** pontosabban megfogalmazva ezen követelményt, a képzeletet és tapasztalatot tartja szükségesnek. A tapasztalatot azonban elemeire bontja és belső meg külső tapasztalatot különböztet meg. A belső tapasztalat körébe esik az író egész érzés- és gondolatvilága, tehát a szív és az elme, a külső tapasztalatba pedig az életből és olvasmányából nyert műveltsége: a tapasztalás és a tanultság.

* *Han d'Islande* harmadik kiadásának előszavában (1833.).

** Keiter u. Kellen: *Der Roman*, 259—260.

Jósika phantasiájával legutóbb foglalkozott Papp Ferencz,¹ azért nem szándékom erre kitérni. Vizsgálat alá vesszük azonban érzés- és gondolatvilágát, a belső tapasztalatot és megfigyeljük tapasztalásának regényeiben található nyomait. Olvasmányaira nem terjeszkedünk ki külön, a mennyiben eddigi fejtegetéseink körülbelül teljesen olvasmányai hatását tárgyalták.

Ha regényirodalmunkban a regényíró szükséges jegyeit keressük, ki lehet mondani, hogy Eötvös működésében a szív és elme egyesül,² hogy Kemény szívével,³ Jókai phantasiájával ír. Jósikára vonatkozólag még nem vetették fel a kérdést, hogy lelkivilága mikép nyilatkozik regényeiben. Jósika nem szívével, hanem eszével ír. Bizonyos passiv szerepet játszik az előadott eseményekkel szemben. Nem tud velük egyesülni, mélyükre hatni, érzésvilágukat átérezni, és innen van, hogy sem a kor, sem az emberek szellemét nem tudja sem eltalálni, sem következetesen keresztülvinni. Emberei gondolkodásmódjába nem tudja magát beleképzelni, úgy, hogy nem is tudja őket valószerűen és jellemükhöz híven ábrázolni. Nem tud a kor szellemébe hatolni: nem érez együtt a feltüntetett korról, hanem hidegen, távolról tekinti külsőségeit. Innen van, hogy még akkor is, a mikor a korszellem úgyszólván magától kínálkozik, akkor is elejti, nem aknázza ki. Ilyen a korrajz, a melyet a *Csehek Magyarországon* című regényben ad. A vallási és nemzeti ellentét a két ellenséges párt között valósággal önként ajánlkozott az írónak és Jósika mégsem ezt vette alapul, hanem ismét az erkölcsi dualismust: az egyik pártot a jók, a másikat a gonoszok alkotják. A magyar párt csupa becsületes, igaz hazafi és a királyhoz hű ember, a csehekét a szabad zsákmányosok, rablólovagok alkotják. Ha az író bele tudott volna hatolni a kor szellemébe, ha érezni tudott volna Mátyás korának

¹ *Budapesti Szemle*, 1909, 140. k. 7 — 14. l.

² Péterfy: *Br. Eötvös József mint regényíró* (Összegyűjtött munkái I. 17.).

³ Péterfy: I. 109.

szívével, a vallási rajongásra vett volna súlyt; így is kitér röviden rá, de teljesen elejti. anélkül, hogy bármi módon mélyitené. Egészen más volt Kemény eljárása, a mikor a *Rajongókban* s az *Özvegy és leányában* épen a korszellemet ismerte fel és a kor vallási eszméjét tette regénye alapjává.

Jósika eljárásával a korképet egészen meghamisítja. De meghamisítja azáltal is, hogy a kort, nem lényeges vonásait helyezvén előtérbe, helytelenül stylisálja. Egyoldalú és elfogult. A magyarok partján van minden jóság és becsületesség, a csehek részén a legtöbb gonoszság. Pedig ez egyenesen megmásítja a valóságot: a magyarok részén ép oly erőszakosságok történtek, épúgy voltak rabló kényurak, mint a csehekén.

Hasonlóképen mutatkozik az ész és külső nyugodt megfontolás szerepe abban a viszonyban, melyben Jósika hőseivel áll. Hősei valami általános tétel megtestesítői. Már abban is, hogy bizonyos céljának megfelelőleg öltözteti őket bizonyos ruhába, valami didaktikai színezetet találunk. Az erkölcsi eszme alkalmazása maga nagyon gyakran a légművészetlenebb eljárásra készíti. Ez okozza azt is, hogy hősei gyakran nem igazi embereknek, hanem báboknak, vagy az író eszével megconstruált gépeknek, sőt gyakran egyszerűen abstract tételeknek látszanak. Cselekvésük és érzésük nem természetesen jellemükből folyó, hanem erőszakolt. Az író saját előre megalkotott eszméjét és felfogását, nem érzését fejezi ki. Nem érez együtt személyeivel. Innen van az a gyakran erőszakolt, néha affectált hang, mely személyei beszédében itt ott feltűnik; ha beszélgetésük Jósika lelkéből fakadna, érzelmeik is sokkal természetesebbek volnának. Így azonban megfigyelései után indul, a külsőt tudta csak eltanulni a szenvedélyek kitöréséből, következményeiből, anélkül, hogy mélyebben bele tudna hatolni az emberi lélekbe és különösen az érzések körébe. A lelki állapotoknak és jelenségeknek csak külső nyilvánulásait figyeli meg és írja le, anélkül, hogy magát az emberi lelket meg tudná érteni. Van valami benne, a mi ezen érzékét teljesen eltompítja, a mi mások érzéseinek megérté-

sére és fejlesztésére alkalmatlanná teszi. Ott, a hol megfigyelés szükséges, néha egészen sikerült dolgot alkot, a mint azt Gizella betegségének leírása is tanúsítja. Ez a jelenet bizonyítja talán legbiztosabban azt az óriás haladást, melyet regényirodalmunk hatvan év alatt tett. A *Kartigám*ban ugyanis van egy hasonló jelenet, a hol az elájult herceg betegségében kibeszéli Krisztina (Kartigám) iránti szerelmét a feltékeny márkgrófnő előtt. A különbség feltüntetésére *Kartigám* jelenetének néhány sorát fel-
említjük: «A hercegnek nem vala ugyan másként szokása álmában beszélni, de a nehéz szívbéli nyughatatlansága okozta, hogy akkor kivehető szózattal imigyen kezdett fohászcodni: Óh szépséges Krisztina! héjában égjenek a szívemben az én hévséges lángjaim, melyeket bennem a te tökéletes ékességid felgyújtottak.» A márkgrófnő feltékenységét és gyűlöletét felkelti a titok kipattanása. Mennyivel más *Abafiban* Gizella lázának leírása, mennyi bensőség és igazság, mennyi megfigyelő képesség, mily nagy előadásbeli és jellemzési haladást találunk itt a XVIII. század legelterjedtebb regényével szemben.

Jósikában tehát kevés lélekismeret van. Más emberek érzéseit nem tudja természetesen fejleszteni. Már maga az a körülmény, hogy alakjaiban a szerelmet a házaseletnél kisebb értékűnek és kevésbbé fontosnak tartja, hogy egyetlen alakjában sem találunk érzéki szerelmet, lángolást vagy kívánságot, hanem mindenütt csak csendes sóvárgást, valami határozatlan szerelmi házasság boldogságai után, ábrándozást és fellelengést, bizonyítja, hogy nem tud az emberi lélek érzéseinek mélyére hatolni, hogy alakjait csak úgy alkotja meg, a mint őket lehetségeseknek elgondolja, de nem a mint őket igazaknak érzi. Mennyire mások Kemény alakjai, a kik tüzzel és hévvel szeretnek, a kiknek mindenük a szerelem és a kik belepusztulnak a szerelmi csalódásba, míg Jósikánál az emberek a szerelem meghiusulása után is a boldogság révébe jutnak egy kissé széles, de nem fergeteges küzdelem árán. Vannak azért Jósikánál is szerelmi fájdalmak, de ezek leírásánál sohasem érezzük ott lüktetni az író fájdalmát is; valósággal különállva tekinti őket, mély

sympathiával és sajnálkozással ugyan, de nem rokon fájdalommal. Ilyenkor Kemény tulajdonkép maga beszél; hőseinek fájdalma az ő fájdalma; hőseinek szerencsétlensége az ő szívét szorítja össze. És hősei éreznek fájdalmukban, érzésük cselekvéssé és küzdelemmé lesz. Jósika hősei elmélkednek és elmélkedésük megnyugvássá válik. Sem cselekvés, sem küzdelem, hanem csak szó, csak fontolgatás.

Nemcsak a kor alakításában, személyei jellemzésében és szerepében nyilvánul, hogy «szívének» kevés szerepe van regényeiben. Még ott is, a hol határozott személyi vonatkozásokkal találkozunk munkáiban, ott is hideg marad, ott is a ridegség passiv szerepével lép fel. Legjobban a *Völgy rózsája* cz. elbeszélésében tűnik ez fel.* Ebben a kis novellában, válópörének folyama alatt, rajzol egy falusi nemesi lakot, szembeallítva egy izléssel és műveltséggel berendezett kényelmes kastélylyal. A mikor az öreg Bereghy Márton életmódját, szokásait, házat és alakját rajzolja, egészen biztosan a szabolcsi állapotok és öreg ipja, Kállay Leo lebegtek szeme előtt. Az elhagyatott, piszkos, túlszűfolt, kényelem nélküli falusi lak szembehelyezve Vándory kényelmesen és izléseesen, bár fényűzés nélkül berendezett kastélyával, a szabolcsi állapotoknak s a tőle annyira óhajtott és Szurdokon megvalósított ideális háztartásnak szembeállítását jelenti. Az öreg Bereghy magát úrnak képzei, nagyon büszke nemesi voltára, gazdasszonya kormányja alatt áll, egész nap pipázik és káromkodik, gond nélkül él, lopja a napot és semmit sem tesz, csak béreseit szidja; műveltsége semmi sincs, könyvet tán életében sem olvasott, szeret parancsolni és felsőbbséget gyakorolni. Mindez nagyon emlékeztet arra a rajzra, melyet Jósika a szabolcsi viszonyokról ** adott, a hol a Kállay-család több tagjában megtaláljuk e vonásokat.

Mindezt Jósika a legderültebb komikummal adja elő; a maró gúnynak legkisebb nyomát sem látjuk. Ügyszólván el akarja magát erőszakkal szakítani az előtte feltóduló sza-

* *Visszhangok.*

** *Emlékirat*, III. és IV. kötet.

bolcsi képektől és mintha szándékosan változtatna itt-ott régi benyomásain. Seholsem tűnik ki, mennyire befolyásolták épen ezen állapotok az író lelkét, mennyit szenvedett ezek hatása alatt, mennyi gyötrelembe, küzdésbe és kínba került, míg beléjük tudott végre nyugodni. Egy elveszett életkor, egy megölt ifjúság képzete fűződött e viszonyokhoz, és Jósika, mikor ilyen állapotokat rajzol, mégis hideg és objectiv tud maradni. Egyetlen egyszer szól közbe ő maga erősen satirikus hangon, a mikor saját tapasztalásából a parlagi úr és a falusi igazi magyar nemes ház képét még néhány félszeg és ellenszenves vonással megtoldja.

A férfinakodás, rossz borok, az örökös ivás, pofozkodás és duhajkodás, teketória nélküli szíves vendéglátás és vendégmarasztás, mind egy kis kitérésként jutnak eszébe, de még ezek sem oly éles alakban, hogy az ember csak sejthetné is, mennyit szenvedett az író ezek miatt. E csekély kitérésen kívül semmi keserűség sincs az egészben; mintha az író valahol tapasztalta volna ezeket a dolgokat, anélkül, hogy bármily vonatkozásban lennének vele; mintha felismerte volna félszepségüket, a min most jókedvűen nevet. De hogy gyakran sírt miattuk, hogy a maga élete mennyire hozzá volt nőve e viszonyokhoz, azt egyáltalában nem mutatja, még csak nem is sejteti. Előadása azalatt, míg Bereghy fiának lassankénti kicsiszolódását írja le, a legféltelenebb humorral teli, gúnyolódik, csipked és nevet, de satirájában inkább valami jókedvű derűtség van, mint bármi sértő vagy élesebb gúny. A szenvedő visszaemlékezés keserűsége csak az említett kis kitérésben nyilvánul. Szíve nem mutatkozik, objectiv szemlélődőként egyedül eszével alkotta meg e viszonyok rajzát. Tapasztalását csak arra használta, hogy a rajz valószínű legyen. Azt hinné az ember, hogy *Békessy kalandjaiban*, az egyedüli satirikus regényben, melyet Josika írt, megtaláljuk az író szívét, hogy legalább itt fordul lelke keserűségével és érzése boldogtalanságával az annyira megsínylett viszonyok felé. És csakugyan abban az iróniában, melylyel az alföldi állapotokról, a társadalomról, az ifjúság túlzásairól és a nemesség parlágias műveletlenségéről szól, látszólag érzésének is juttat

szerepet. Pedig ez ismét csak látszólagos. Satirájában nem a keserű érzés hangja szólal meg, hanem a figyelő értelem bosszankodása; nem érzését támadja meg a társadalmi állapotok fonáksága, hanem józanságát; nem azért írja meg regényét, hogy szenvedése okait pellengérre állítsa, hanem hogy ezen állapotok nevetséges voltát kiemelje. Itt is tehát nem az érzés, hanem a megfigyelő józan ész vezet. Ennek kétségtelen bizonyítékát adja az a nyilatkozata, melyet egyik levelében tesz ezen regénye írásáról: * «A feladat (a satirikus-humoristikus Békessy írása) nem könnyű, mert nyomott kedélyű egyénnek, mint magam, egy kis hyperstheniát kell előidézni, míg e nemből írhatok.» Minthogy regényébe «semmi személyességet vagy sértő célzást» nem akar belevinni és egyedüli szándéka a humoristikus elem kiaknázása, világos, mennyire fontos Jósikának ezen kijelentése. Valósággal kényszerítenie kell magát arra, hogy megírja ezt a satirikus rajzot a korabeli állapotokról. Semmi személyes érzés nem vezet, egyedül a józan megfigyelés, hogy a «közéletben levő nagy komikai elemet» értékesíthesse. Ha szíve keserősége lenne regénye indító oka, az könnyen találna táplálékot sok szenvedésében és kintelt érzéseiben. Így nehezen, kényszerítve megy a munka, mert csak «a gyöngeségek humoristikus rovogatása», nem az élete keserőségeiért való bosszúállás a célja. Itt is, mint mindenhol Jósikánál, csak az ész szerepel.

Jósika annyira sem tud személyei érzésvilágába behelyezkedni, hogy a mikor saját viszontagságait tünteti fel egyik hősében, még akkor is a legnagyobb hibákat követi el. Forradalmi regényében ** Kémendy Jenő történetében tulajdonképp saját menekülését mondja el. De egynehány év alatt úgyszólván idegen lett neki akkori szereplése. Nagy megerőltetésre van szüksége, hogy magát visszahelyezze abba a kedélyállapotba, melyben menekülése közben volt. És ez sehogysem sikerül neki. Annyira távol van egész lelkével és érzésvilágával az akkori események-

* Toldyhoz, 1842 jan. 11.

** Egy magyar család a forradalom alatt.

től, hogy bár a külsőségek hű visszaadásán buzgólkodik, menekülése egyik legfontosabb dologáról: álruhában való meneküléséről nem tesz említést. Az olvasó egyre csak bámul, hogyan kerülhette ki Kémendy Jenő honvédtábornok az előtte tornyosuló sok veszélyt. Jósikának csak jó sokára jut eszébe, hogy mellékesen, zárójelben odavesse, hogy Kémendy vadásza útlevélével utazott. E nagy tévedést csak úgy tudjuk megérteni, ha felteszszük, hogy az öregedő író akkori helyzetét már nem tudta képzeletébe egészen híven visszaidézni és magát a menekülése közötti érzelmekbe újonnan beleélni, mert az érzelmek teljes felelevenedése az akkori külsőségeket is felelevenítette volna előtte.

Ha így tekintjük Jósika regényírását és észreveszszük, hogy az író érzésének, szívének mily kevés szerepe van, mind alakjaiban, mind magában a regény meséjében, úgy tovább menve, a Zólyomi és Abafi állítólagos Jósika-voltát* is meg lehet döntenünk. Vannak ugyanis, a kik azt állítják, hogy eme két alakja maga Jósika. Ezt a *Karthusi* Eötvöséről lehet mondani, de nem Jósikáról, a kinek regényei alakjaiban semmi része sincs, a ki csak eszével tekint a személyeket és eseményeket, anélkül, hogy személyes érzelmeiből valamit beléjük vegyítene. Eme regényeiben is csak a külső részletekben kereshetjük Jósikát és itten is csak értelmi világa tárul elénk. Alakjaiban nem saját magát rajzolja; Zólyomi, Abafi nem Jósika. Más kérdés, hogy azok az eszmék, melyeket ezen alakjaiban megérezkít, nem tényleg az ő tapasztalásaiból vannak-e véve. Ez azonban a nélkül is lehetséges, hogy bennük magát rajzolná. Zólyomiban a feslett és romlott élet következményeit akarja elénk tárni. Jósika annyit forgott a világban, hogy e meggyőződését bátran merithette az életből, anélkül, hogy saját életének kellett volna ehhez indítékul szolgálni. Sőt Jósika optimistikus hiúságát és jellemét tekintve, egyenesen kizártnak tartom, hogy a maga — semmi esetre sem nagyon súlyos — bűneit a szerelem terén ennyire túlozva

* Szaak Lujza i. m. 140. l. és újabban Kont is elfogadja (i. m. 393. l.)

alakította volna regénynyé. A *Zólyomiban* hangoztatott eszméhez kapcsolódik az *Abafié*: még a legromlottabb emberből is válhatik igen kitűnő, igen becsületes ember. Ez is lehetett oly meggyőződés, melyet tapasztalataiból vont le, a nélkül azonban, hogy magára gondolt volna. Sőt e feltevés meglehetősen absurd is. Abafi egy teljesen elzüllött ember, közönséges lump és naplopó. Volt-e Jósika valamikor ilyen? Mikor némileg nekiadta magát a könnyelműbb életnek, akkor is csak a szenvedések és belső családi bajok elől akart menekülni. Legkevesbbé sem ő volt oka kisebbszerű hanyatlásának. De nem is züllött el. Az a munkakedv és munkaerő, mely Abafin erőt vesz megtérése után, Jósikában kezdettől fogva megvolt. Volt alkalmunk rámutatni arra a sokféle elfoglaltságra, mivel lázadt kedélyét le akarta csillapítani és melylyel nyugalmat akart szerezni. Abafi eszméjét tehát szintén nem vehette saját életéből, annál kevésbbé lehetne ez Jósika maga. Nála, a ki tapasztalása, nem pedig érzése gyümölcseit adja regényeiben, ez ki van zárva. Alakjainak érzelmi világa nem Jósika érzelmi világa, csak a külső máz, a viselkedési szabályok és az események, egyedül ez származik gyakran Jósika saját élményeiből. A mikor Keményben kifogásolta, hogy szerelmi jelenetein meglátszik a szerelemben járatlan theoretikus,* ez csak a külsőre vonatkozott. Kemény valóban saját érzéseit önti alakjaiba, így a szeretőkbe is, csak a külső, megszokott alakban nem tudja a szerelmesek érintkezését feltüntetni. Ellenben Jósika, tapasztalásai alapján, a szerelem külső formáit meglehetősen kitanulta és regényeiben e jeleneteket a saját érzéseinek közelebbi feltárása nélkül e tapasztalás alapján adja.

Elmélkedéseinek nagy száma is az ész emberére vall. Elmélkedéseinek az érzéshez semmi közük. Megfontolgat, megbeszélget egyes dolgokat, melyek épen eszébe jutnak, gyakran a regény menetével való minden kapcsolat nélkül.

Mindeme, az elme körébe vágó jelenségek magyarázatát

* *Emlékirat*, IV. 137. 1.

Jósika egyénisége adja meg. Miért nem lángol ő is hőseivel együtt, miért szerepel csak passive, mint obiectiv szemlélő? Negyven éves mult már, a mikor első regényét megírta. Nincs abban az ifjú korban, melyben minden csekélységért lelkesedni, tüzelni tud az ember. Bizonyos józanság mutatkozik egész valójában, melyben nincs egy csepp bohém elem sem. És ennek oka nemcsak korosabb volta, hanem magában Jósika természetében van valami pedanteria féle, valami, a mi a mindennapi élet kicsinyességeihez köti, valami, a mi őt majdnem irodalmi philisterré bélyegzi. Az a felfogásbeli józanság, mely benne épúgy, mint alakjaiban mutatkozik, az, hogy mindig a földhöz marad kötve, de magasabb szempontokig, költői emelkedettségig nem tud feljutni, egy hosszú élet kiábrándulásain kívül jellemében rejlik és veleszületettnek tekinthető. Ha pedig phantasiája a legborzasztóbb bűnök országába vezet, ha legborzasztóbb dolgait mondja el olvasóinak, ez nem józanságának hiányosságából ered, hanem épen ama külsőleg obiective megfigyelő nyugodtságából, melylyel a legszörnyűbb eseteket is minden különösebb felháborodás és lelki emotio nélkül tudja nézni, kigondolni és papírra vetni. A borzasztónak oly nagy szerepe nem azt mutatja, hogy nem volt józan nyugodtságú, mikor az ilyen dolgokat leírta, hanem épen azt, hogy annyira tudott magának parancsolni, hogy olyan dolgokat gondolt ki, mik a közönség ínyét legjobban csiklandozták.

WEBER ARTHUR.

A SUFFRAGETTEK.

Lassanként egész Európa ujságolvasó közönsége kezd hozzá- szokni ahhoz, hogy a napi hírek között állandó rovatként ott szerepeljen az angol suffragettek garázdálkodása. A jelenség meg- lehetőszen új, alig pár éves. Szemünk láttára született s csecsemő- korában a röpiratok és ujságczikkek korlátai között adta magá- ról az első életjelt. Nem sok idő kellett ahhoz, hogy az újszülött megtanuljon járni, s hogy hatalmas tüntető körmenetekben hir- desse a «votes for women» hangzatos jelszavát. Idáig rendben volt a dolog. Az egész kérdés megmaradt azon a ponton, a melyen még lehetett vitatkozni róla, s minden különösebben bántó, dissonans accord nélkül besorakozott korunknak ú. n. aktuális problémái közé. A nagy mozgalomnak fejlődéstani gör- béje azonban itt egy hirtelen, merész emelkedést mutat: mintha a kamaszkornak teljes vadságát, teljes fegyelmetlenségét akarná utánozni. A sajtótermékek hangja kezd egyszerre szenvedélyesebb lenni, a tüntető felvonulások szinte emlékeztetnek a páriszi asz- szonyok híres október 5-iki versaillesi menetelésére, s ebben a zűrzavarban egyszerre megszületik a harczos suffragette. Először egy, aztán tíz, majd száz és ezer. Mintha Pandora szelenczéje nyílt volna meg, egészen váratlanul. Egyik brutális merénylet a másik után: régi, mérhetetlen értékű műkincsek, templomok pusztulása, felpofozott ministerek, botrányok az udvari ünnepe- lyeken, lóversenytéren, a kihallgató bíró szobájában, isteni tisz- teleteken. börtönben egyaránt — mindezek és ehhez hasonló jelenetek megdöbbentő gyorsasággal követik egymást. A mozga- lomnak ez a határtalan elfajulása oly készületlenül találta az angol társadalmat, hogy csak most kezdenek a megfelelő véde- kezési módok fölött gondolkozni, melyek között természetesen a büntetőjogi intézkedések is ott volnának. Mert egyelőre még a törvény is tehetetlen velük szemben: miss Sylvia Pankhurst, az

egész harcznak sáppadt, vérszegény éltető lelke, megtanította az angol bírakat arra, hogy az éhség-strike ellen appellálni nem lehet.

A harczos suffragetteknek ez ideig egy dolgot sikerült maguknak kivívniok: egész Európa osztatlan ellenszenvét és megvetését. Még azok is, kik a mozgalom kezdetén pártjukon voltak, lassanként elfordultak tőlük: a küzdelemnek azt a modorát, mely culturát és haladást hirdet ugyanakkor, midőn a Westminster apátságot akarja bombával a levegőbe röpíteni és Velazquez-képet vagdal szét fejszével, épeszű és komolyan gondolkodó ember akkor sem helyeselheti, ha a nők szavazati jogától várja azt a bizonyos szebb jövőt. De egyszersmind éppen ebben az ellenmondásban van megadva a kérdésnek egyik alapvető tulajdonsága. A végleteknek ez az érthetetlen találkozása még aránylag felületes szemlélőre is azt a benyomást teszi, hogy a mozgalom mai nyilvánulása egyszerűen csak érdek-összeütközésekből nem magyarázható.

A nők választójogáért folytatott küzdelem többé-kevésbbé mindenütt felfalálható, a hol egyáltalában parlamentarismus van. A harcz azonban Angliát kivéve mindenütt magán viseli azt a bizonyos elmosódott, színtelen jelleget, a melyet többnyire akkor látunk, ha az összeütközést nem gazdasági érdekek conflictusa váltotta ki, hanem az eszmék, az ideológiák ellentéte. Forradalmakat, az állami vagy társadalmi élet mélyébe markoló átalakulásokat mindig csak nagy gazdasági aránytalanságok hoztak létre. Ilyesmiről pedig a feministáknál nem igen lehet szó. A kenyérért való küzdelem egyformán nehéz, de egyformán nyitva is áll férfi és nő számára egyaránt; a választójognak apró formája rendes körülmények között nem szülhet Dantonokat és Robespierreket.

A história tarka lapjai azonban itt-ott mégis látszólag czáfolják a történelmi materialismus fent vázolt tételét. Csak futólag, taláломra álljon itt két közismert példa: a homousion és homoiusion rémes emberirtásai és a későbbi keresztes hadjáratok. Mindkettőnek megértéséhez egy hatalmas világtörténelmi tényezővel kell számolnunk: a tömegsuggestióval. Olyan jelenség ez, melyet több-kevesebb mértékben megtalálhatunk a történelem összes nagyobb átalakulásaiban, s szinte azt lehet mondani, hogy minden históriai következetlenség, logikanélküliség a suggestiv elemekben találja magyarázatát. A suggestiót, melyre a világ egyetlen modern nyelve sem tudott helyes kife-

jezést találni, a szó betűszerinti értelmében kell vennünk: subgerere, valakit egy képzet hatalma alá hajtani. Az egyénnél suggestiónak nevezzük azon jelenséget, midőn a józan, bíráló, gondolkodó én fölé egyetlen uralkodó képzet kerül, s bizonyos ideig az egész öntudatot, összes működéseivel együtt befolyásolja. Tartama lehet egészen rövid s jellege is ártatlan, de máskor hosszú időkre kihat, s nem egyszer oly hatalmas, hogy kiméletlenül lerombolja az ész és a morál minden korlátját. A lényeg az, hogy az öntudatbeli műveletek alapszínét a suggestiv képzet adja meg. Teljesen hasonló módon van ez a társadalomban is. A társadalmi élet logikáját, következetességét a gazdasági tényezők kölcsönhatása adja meg, irányt szabva egyszersmind a további gazdasági fejlődésnek. Ha valamely eszme, valamely ideologia e határokat túllépi s önmaga akar erőszakosan, lökészerűen változtatni a sociális fejlődés menetén, már bizonyos suggestiv erővel lép fel, legalább is azokkal szemben, kik az ilyen átalakulások lehetőségében hisznek. S minthogy épp ezeknek a száma oly óriási, a suggestio veszedelmesen ragadós: csaknem érthetetlen gyorsasággal képes egyénről-egyénre áttérjedni. Így fejlődik ki a tömegsuggestio képe, magán viselve az előbb említett sajátságokat: a kritika- és logika-nélküliséget. Milyen végzetes lehet a tömegsuggestio hatalma, arra a példák száma legió. Egyike a legsötétebbeknek a «gyermekes keresztos hadjárata». A német-római birodalomban 50,000-nél több gyermek tépte ki magát rimánkodó és kétségbeesett szüleinek kezei közül, s rohant a szent sír felé; közöttük egy sem volt 18 évesnél idősebb s ezrivel a 8—12 évesek, — és közülök egy sem ért Lombardiánál messzebb, hacsak nem mint a szaraczenok eladott rabszolgája, vagy a keleti császárság s az olasz kényurak idő előtt letiport rabnője.

A tömegsuggestio majdnem elkerülhetetlen kísérője minden történelmi átalakulásnak. A baj akkor kezdődik, mikor a kísérőből vezér lesz: midőn egy időre teljesen a suggestiv képzet lesz úrrá. Csak egy időre, mert végül mindig felülkerekedik a szükségszerűségek vas következetessége, — hanem a tömegsuggestio uralmának korszaka akárhányszor emlékezetesen szörnyűsége. Gondoljunk csak a francia forradalom terreurjére!

Legyen szabad egyszer megint a kicsinyeket a nagyokkal összehasonlítani. Igaz, hogy a történelem sohasem ismétli önmagát, — de az a néhány törvény, melyekből szüntelen változatoságát megteremti, ugyanaz és örökkévaló. És mindenekelőtt vál-

tozatlanul egyforma az eseményeknek öntelt. apró játékszere: az ember. A mi a nagy, korszakos átalakulásokban néha oly óriás szerephez jut, az még könnyebben válik vezérlő tényezővé ott, a hol nem kell a fejlődés szükségszerűségeivel szembehelyezkednie. Ritkán volt ez tisztábban és szebben látható, mint az angol suffragettek mostani örületében. Már említettük, hogy az egész mozgalomnak gazdasági jelentősége alig van; legalább is nincs valamilyen külön, speciális gazdasági problémája, melyet meg akarna oldani. Ha valahol, itt igazán elmondhatjuk, hogy a küzdelem pusztá ideológiáért folyik. És a harczoló fél a női nem, melynél az öntudatnak emotív, érzelmi része amúgy is sokkal hatalmasabban fejlődött ki, mint a férfiaknál. És végül: a nők angolok. Ugyanazon népfajnak gyermekei, mely minden időben a legfogékonyabb volt az összes társadalmi suggestiókkal szemben, -- a hol a spiritizmusnak, az occult tudományoknak már akademiaja volt akkor, midőn Európában jóformán még a nevét is alig ismerték Svedenborgnak. Ez a hármass kapcsolódás: angol nőknek egy ideológiáért folytatott küzdelme, körülbelül az egész rejtélynek megadja a kulcsát. A megfejtés nagyon egyszerű: tömegsuggestio, a szónak legigazibb és legrosszabb értelmében.

Annak a mozgalomnak, a mely néhány év előtt egy érvekkel kellőképen körülbástyázott jelszót írt zászlajára, ma már nem ez a jelszó adja meg tartalmát. Jellemző a tömegsuggestióra: az eredeti eszme, a melyből kiindult, nem elég erős ahhoz, hogy a későbbi féktelenségeket megmagyarázza, hanem a mint terjed, úgy nő és úgy szed föl idegen elemeket magáta, mint egy lavina. Végül a tartalom és a nyilvánulás szorosan fedik egymást, s a női jogok angol előharczosainál legegyszerűbben rombolási kényszerképzetnek volnának nevezhetők. A rombolási vágy a maga teljes zabolátlanságában egyik legközönségesebb tünete a tömegsuggestiónak; a suffragettké azonban az az érdek, hogy tervszerűen, jó előre megfontoltan hajtják azokat a tetteket végre, melyeket a népvándorlás barbárjai is csak a harczok, véres ostromok hevében feltüzelt vadságukban követtek el. Rombolás és minél több botrány, ez lett a cél és a jelszó. Lehetőleg egészen nyíltan, minél több ember jelenlétében. Mert ez is hozzátartozik a hysteriás tömegsuggestióhoz: szereti a nagy nyilvánosságot, és szereti a vértanúságot. Az angol kormány nagyon téved, ha azt hiszi, hogy szigorúbb törvényekkel egykönnyen elejét fogja venni a további garázdálkodásoknak. A mar-

tyrság dicsősége, a hogyan ők a börtönt vagy a tervezett deportálást beállítják, csak olaj lesz a tűzre. Egyetlen mód volna alkalmas arra, hogy büntetőjogi úton győzni lehessen velük szemben, de nehezen képzelhető el, hogy egy tökéletesen polgárisult állam erre a lépésre elhatározhatná magát. Ez volna a teljes macchiavellismus: a mozgalom minden tagját, egyszerre, bármilyen módon, végérvényesen elnémítani. A mint a mese mondja: hogy még hírmondó se maradjon belőlük. Mert egyetlen hírmondó újból fölfogat mindent.

Nehéz volna még egy olyan történelmi kort vagy epizódot találni, melyben a rombolás kényszerképzeete oly tisztán, oly logikátlanul nyomulna előtérbe s válnék jóformán egyetlen czéllá, mint a suffragettek harcában. Egyáltalán fölösleges azon törnünk fejünket, hogy micsoda észszerűségi kapcsolatba lehet hozni a nők választójogát a National Gallery évszázados, kristályos művészetével? Egy híres festmény, melyet összevagdálnak, egy múzeum, melyet felgyújtanak, egy templom, melynek normangót íveit bombával repítik a levegőbe, mind csak egy-egy symbolum: a pusztítás vad orgiáját ülő démon symboluma. Ez a démon vált fölöttük most úrrá, akárcsak a középkori híres táncz-epidemiák szerencsétlen áldozatai fölött a «danse macabre» szelleme.

Azonban, bármily furcsán hangozzék is, valami pathológiás törvényszerűség van abban, hogy a progressiv cultura nagyhangú hirdetői éppen a múzeumokat, képtárakat, építészeti remekeket akarják elsősorban tönkretenni. Ezt a jelenséget úgy hívják, hogy conträr-suggestio. Körülbelül úgy lehet értelmezni, hogy az extasis beszámíthatatlanságában az egyének, vagy az egész tömeg, homlokegyenest az ellenkezőjét teszik az eredeti suggestiv képzetnek, s akárhányszor megsemmisítik azt, a mit el szeretnének érni. Európa történelmében a legóriásibb conträr-suggestiv korszak a vallásháborúk kora, midőn a felebaráti szeretet és keresztyéni türelem nevében milliók gyilkolták és kínozták egymást. Igaz, hogy e háborúknak sokkal nagyobb volt a politikai, mint a vallási háttere, de ez utóbbi még éppen elég volt ahhoz, hogy hatalmas suggestiv és conträrsuggestiv nyilvánulásokat váltson ki. Így csapott át a szabadság, egyenlőség és testvériség jegyében megindult francia forradalom is a legszörnyűbb absolutismusba, a rémuralomba, — s így magyarázható az is, hogy a harczos suffragettek, kik a nők egyenjogúsításától várják a cultura aranykorszakát, egyelőre konyha-

késsel és dynamittal igyekeznek a British Museum határtalan kincsei közé bejutni.

A suffragettek a szónak komolyabban vett büntetőjogi értelmében nem gonosztevők. Nem azért, mert tetteiknek bizonyos laza erkölcsi alapot tudnak vagy legalább is akarnak adni: ezt a maga módja és etikája szerint a legtöbb rablógyilkos és legtöbb tolvaj is meg tudja tenni. Hanem egyszerűen azért, mert hiányzik belőlük a józan megítélőképesség: egyetlen kényszerképzet óriási suggestiv hatalma alatt cselekszenek. Hogy ez mennyire igaz, annak bizonyítására csak ismételhetem, hogy a suffragettek nemcsak nem félnek a nagy nyilvánosságtól, hanem egyenesen keresik azt. Közönséges, orvosoktól megszokott saját-sága ez a hysteriának: szereti a publicumot, szinte exhibitionista. Az igazán szép, classikus hysteriás rohamokat még soha, egy beteg sem kapta akkor, ha egyedül volt. s még reménye sem lehetett arra, hogy legalább roham alatt illő számú közönséget gyűjt maga köré. S orvosilag a harczos suffragetteket bizonyos különleges tartalmú kényszerképzetekkel megáldott súlyos hysteriásoknak kell tartani. A kórtani kép így teljes: a tömegsuggestio, termékeny talajra találván, megcsinálta a tömeghysteriát. Mennyire mehet ez a beteges düh, arról legszebb fogalmat az a fúria nyújtott, ki nemrégiben egy csecsemővel a karján, a csecsemő védelme alatt akart egy népes gyülekezetbe bombát becsempészni!

A hysteriások nagy része szereti az önsanyargatást. Ennek közelebbi okaira, melyek között az extasisban beálló érzéketlenség egyik főhelyet foglalja el, kitérni hosszadalmas volna és túlságosan szakszerű fejtegetéseket követelne. Legyen elég itt is egy-két példa. Hányszor olvassuk a napilapokban, hogy valakit megkötözve, véresre verten találunk meg a jó szomszédok, s az első kihallgatáskor előadott rablógyilkos-támadás együgyű mesévé zsugorodik össze a vizsgálat folyamán. Az egészet, a véresre verést és a megkötözést, az illető maga követte el. Miért? Hacsak valamely más büntettnak (pl. lopásnak) rejtegetése, képzelt gonosztevőkre háritása nem forog fenn, a mi aránytalanul a ritkább eset, úgy azt kell mondanunk: mert az illető hysteriás. Nagystylú nyilvánosságot, nagy feltűnést akart, s vele együtt az önsanyargatást. A ki látott már ilyen ön-megkötözött, ön-véresrevert, ön-sebzett egyént. az el fogja hinni, hogy ilyesmit csak magasfokú érzéketlenség mellett lehet cselekedni. Még világosabb példákat szolgáltat a járványszerűen fellépő suggestiv

érzéketlenségre a történelem. A középkori flagellánsok, kik valóságos extasisban félholtra korbácsolták magukat, szorosan idetartoznak. De legpontosabban a suffragettek viselkedéséhez hasonló példa (s itt bocsánatot kell tőlük kérnem: nem frivol szándékból from ezt ide) a boszorkányperek sötét, rémképekkel teli fejezete. Ha lesz valaha az emberiség művelődéstörténetének korszaka, melyért a végtelen időig szégyenlenie kell magát minden embernek, — ha lesz valaha egy lángokból, vérből, pokolfeletti gyötrelmekből sodort fonál, mely borzalmasan húzódik át hét hosszú évszázad históriáján, úgy a boszorkányperek története az. Egyetlen kihallgatási módja a kínpad, s egyetlen megkegyelmezése az elevenen való megégetés. Mennyi suggestiónak kellett a bírák és a tömegek részéről közrejátszania, hogy csendes nyugalommal sorolják be a boszorkánypereket a megszokott napi események közé, arról e helyen fölösleges beszélni. De annál jobban fog érdekelni, hogy minden borzalmasság, minden elképzelhetetlen kín biztos tudata ellenére is ezrivel és ezrivel akadtak nők, kik önként jelentkeztek az inquisitiós bírák előtt s önként vádolták be magukat, mint boszorkányokat. Itt megáll az emberi józan ész. Logikát, egészséges okszerűséget hiába keresünk: csak a tömegsuggestió irtózatossága képes magyarázatot adni.

Az angol suffragettekre pedig nem várnak a kínzókamrák, a kínpad és a pribékek. Az udvarias vizsgálóbíró szobája, a börtön pár napi nyugalma, s legfeljebb az elkeseredett rendőrök és utczaik tömeg ökölcsapásai, — ennyi a martyrium. Még meg is toldották az éhség-strikekkel, a hősiességsanyargatás e legáltalánosabb fajtájával, a minek azonfelül az a jó oldala is megvan, hogy a szabadba vezet. S mindezekért mégis kijár nekik a vértanúk palmaága. Tagadhatatlanul elég olcsón jutnak hozzá. De a lényeg, a lélektani substratum feltétlenül ugyanaz maradt. Annak, hogy büntetőjogi berendezéseink mások lettek, igazán nem a suffragettek az okai. Sőt — és ez az ő védelmükre legyen mondva — nagyon valószínű, hogy viselkedésükön semmit sem változtatna az, ha a kriminalogia egyszerre háromezer éves ugrást tenne visszafelé.

A legutóbbi időben egy öngyilkossági esettel kapcsolatban nagyon furcsa vádak merültek fel a női választójog harcászata ellen. Teljesen züllött, morális anarchiába sülyedt étellel vádolta őket a nagy nyilvánosság, a sajtó. Nehéz volna megmondani, hogy mennyi ebből az igaz. Valószínűleg nagyon sok. E ponton ismét két olyan tünetre lehet rámutatni, a mely jóformán minden

suggestiv járványnál megtalálható. Egyik az, hogy a hysteriás exaltatio sohasem marad meg egyetlen képzet uralmánál, hanem a kisugárzás, az irradiatio sajátos módján átesap más képzetkörökre is, még pedig elsősorban olyanokra, melyek az eredeti suggestióra legkönnyebben rezonálnak. Ezért látjuk p. o. az öldöklésben megvadult katona-tömegeknél az erőszakos bűntettek egész tárházát a leghamarább fellépni. S mi sem természetesebb, mint hogy a suffragettekénél, kik egy eddigelé kizárólagosan férfi-előjogot követelnek maguknak, és kikenél az egész beteges, rombolási suggestio ebből az egyetlen képzetből nőtt ki, az irradiatio elsősorban a többi úgynevezett him-előjogot érinti, lehetőleg az ivás, a kártyázás, a családi kötelekektől való teljes függetlenítés, és mindenekelőtt a szabad szerelem, a szónak legszorosabb és — tegyük hozzá — legantiszociálisabb értelmében. (Csak egészen futólag említem föl, hogy ez a sexualis mellékszínéződés az eddig ismert suggestio-járványok ³ 4 részében biztossággal kimutatható.)

A másik tünet pedig, mely a harczos suffragettek magán-élete elleni vádat oly valószínűvé teszi, az előbbiből folyik, súlyosbítva azzal a körülménnyel, hogy mindig akadtak nagyon is hideg gondolkodású emberek, kik a tömegek suggestióját saját hasznukra tudták fordítani. Így volt, és így van ez, a világtörténelem legszélsőségesebb jelenségeitől kezdve a hétköznapi élet apróságaiig egyaránt. Ez volt egyik titka Napoleon csodálatos pályafutásának, s ebből él meg az a szegény csepüréző bűvész, ki ártatlan csodáival a ponyva közönségét mulattatja. Az exaltált, korlátolt ítélőképeségű tömegekkel vajmi könnyű visszaélni, s nagyon is elképzelhető, hogy a suffragettek társaságában ott van egy csomó kétes, számítani igen jól tudó férfi.

Mindez természetesen bizonyos fokig feltételelesen volt mondván. Mert nagy kérdés, hogy vajjon mindaz, a mit a napi sajtó a suffragettekről ír, igaz-e. Nem az egyes közlemények jóhiszeműsége az, a mit az ember jogosan hajlandó kétségbevonni, hanem maga az anyagi igazság. A legtöbb activ, cselekvő erejű suggestió járványnak rendes következménye szokott lenni, hogy a nagy közönség, a társadalom is részesévé válik a suggestiónak és pedig sajátos passiv módon, a mit úgy szoktak kifejezni, hogy rémlátóvá válik. A gyáva, sötétben félő ember a fogason lógó felöltőben már kísértetet lát, s ez a hétköznapi példa még hétköznapiabban ismétlődik az aránytalanul könnyebben suggerálható társadalom keretein belül. Hányszor történt már meg,

hogy egy eldobott conserves dobozt meghiusult bombamerényletté fújtak föl! Milyen idegesek, izgatottak voltunk körülbelül mindannyian a nemrég lefolyt balkán háború mozgósítási kacsá-hírei között, s mennyire hajlandók voltunk egy-egy katonai behívó jegyben már a hadüzenet világtörténelmi actáját látni! Az ilyesfajta suggestiónak egyik legvilágosabb példáját az orosz-japán háború egyik epizódja szolgáltatta, mely a tömegrémületnek ritka szép iskola-esete. Az oroszok balti-tengeri hajóhadát elindították a keletázsiai vizekre. Az angol partok közelében, Hull mellett, egy éjjel a japáni flottát találják maguk előtt, s szinte pánik szerű hősiességgel támadják meg az akkor már rettegett sárga ellenséget. A japáni hajóhad — egypár ártatlan, angol halászbárka volt s ezek sietve hódoltak meg a győztes muszka admirálisnak. Az esetnek persze diplomatiái folytatása lett, minden további következmény nélkül. Európa mosolygott, pedig nem volt rá semmi oka. Mennyire igazuk volt az oroszoknak, ha a rémlátó ember fölcsigázott képzeletével mindenütt a japáni pánczélosokat vélték látni, azt pár héttel utóbb, a csuzimai tenger-szorosban, szomorú végükkel pecsételték meg.

Ilyenformán vagyunk mi, s így van elsősorban az angol társadalom a suffragettekkal szemben. Eddigelé jóformán tehetetlenül nézte garázdálkodásaikat, s valószínűleg többet írt és ír számlájukra, mint a mennyire tényleg rászolgáltak. Közös tulajdonsága ez minden tömegsuggestiók járványának: az igazság jó darab ideig, mindkét félre nézve, megszűnik csak félig is megközelíthető fogalom lenni. A «votes for women» jelszava ma egy félőrrült, brutális tömegnek lett csatakiáltása. — komoly kárára annak a komoly női többségnek, mely igazán és becsületesen megmaradt az eszmék culturküzdelménél. S az angol kormányt nem lehet csodálni, ha kifogyott türelméből és a suffragettek harczos vandáljaival úgy készül elbánni, mint vandálokkal szokás. Ő az erősebb, — vae victis!

Vajjon tényleg ő lesz-e az erősebb? Ki merne itt jósolni?

Valószínű azonban, hogy igen. Minden időknak történelme a mellett szól, hogy suggestív epidemiák a fejlődés rendes, logikus menetét meggátolni nem voltak képesek. A tömegsuggestiók közös és szigorúan szükségszerű sorsa volt, hogy lassanként vesztettek erejükből; — a merészen fölszökő görbe ismét aláhanyatlott s elveszett a hétköznapi megbékéltető síkjában. II. Károly «merry England»-je pár hónap alatt elfelejtette Cromwell forradalmának és uralmának zordságait, — s talán ugyan-

azok a párizsi asszonyok, kik a terreur démonjának vad suggestiója alatt tapsoltak, midőn Marie Antoinette feje a porba hullt, 21 évvel később virágokat szórtak Marie Thérése hercegnő lábai elé a Tuillériák lépcsőin: «XVI. Lajos leánya, áldj meg minket!» A tömegek lélektana a fellobogó szalmatüzek oktalan, következetlen sorából szövődik össze.

De ez a szalmatűz ma, a harczos suffragettek kezében veszedelmes játékszer. A mit ők fölperzselnek, az nem az angoloké, hanem az egész emberiségnek amúgy is megfogyott, megtépett kincstárából való. A National Gallery, a Westminster Abbey, s a többi emlék csodálatos culturértékeit egyetlen új világrend sem képes többé visszaadni; — ezeknek a nevében követelheti az egész emberiség, hogy legyen vége a komédiának!

SZÖLLÖSY LAJOS.

GOJNÓ ÁLTAL.

A hadi törvényszék az imént hozta meg az ítéletet, mely a résztvevő tisztek sötét, gondterhes ábrázatáról ítélve, rettentő lehetett.

Mindnyájan csendben és gondolatokba merülve jöttek ki a parancsnokságtól, mintha lelkiismeretük legfőbb törvényszékével tanakodnának az aláírt ítélet igazságáról.

Néhány percz múlva megjelent a lovassági kaszárnyában egy tiszt, kit egy katona követett, papirtekercscsel a kezében. Ez a hadnagy kapta a megbízatást, hogy Leal őrmesterrel a haditörvényszék ítéletét közölje.

A katonák az őrségen egymást faggatták tekintetükkel és kettő közülök, a törvényszék ezredesével és tisztjével, a börtön felé indult, hol Leal őrmester tartózkodott.

Ez egy fapadon ült, fejét kezére támasztva. Midőn az ajtó kinyílt, felállott s megpillantván feljebbvalóját, kezét homlokához emelte. A tiszt előlépett, határozott hangon felolvasta az ítéletet és nyomban kiment a börtönből, melynek ajtaja bezárult. A szűk folyosón az őrség egy katonája maradt őrt állani, fegyverrel a vállán.

Leal őrmester nem mozdult meg; nyugodtan hallgatta végig az ítéletet, s midőn az ajtó becsukódott, tovább is nyanyabban a helyzetben maradt, összetett lábakkal, kezével a jobb halántékán.

És így állott sokáig; inkább látszott szobornak, mint élő lénynek, olyan mozdulatlanok voltak a szemei s oly nyugodt a teste. De hirtelen lehanyatlott a keze, nehézkesen, mint valamely halotté: két forró könnycsepp gördült végig napbarnította orcáján, mialatt egy végtelenül gyötrelmes sóhaj, egy a lelke mélyéből kitörő kiáltás akadt meg

torkán s ajkát egy páratlanul gyengéd és szeretetteljes szó bagyta el.

— Anyám! — mondta a szerencsétlen és a padra roskadt, arczát kezeibe temetve.

Ezalatt a hálóteremben, az őrszobában és a kaszárnya minden melléképületében halkán beszélgettek a katonák.

— Mi történt az őrmesterrel? — kérdezték azok, kik a sétáról visszatértek.

— Halálra ítélték! -- válaszolták a kérdezettek.

És mindenkinek volt egy szánakozó szava Leal őrmester iránt, kit bajtársai nagyon szerettek.

Attól a percztől kezdve, hogy a végzetes hirt megtudták, ünnepélyes csend uralkodott a kaszárnyában; a katonák a fegyverszíjakat tisztították, de nem zendítettek rá szokásos dalaikra; a tisztek a zászlóteremben maradtak, leverten, szomorúan és csak a trombita éles hangja hallatszott helylyel-közzel, de mintha most nem volna olyan vig, mint rendesen.

Egy száj sem nyílt mosolyra ezeken a komoly és néma ábrázatokon s a levegőben, melyet beszíttak, a szomorúság felhője úszott.

Még az nap reggel Leal Francisco őrmester bement a siralomházba. A midőn sapka és kard nélkül, lefokozva, a katonák kettős sora között áthaladt, anélkül, hogy tisztelgénének neki azok, kik előbb parancsa alatt állottak, most pedig fedezetél szolgáltak, érezte, hogy szíve a fájdalomtól és szégyentől összeszorul.

Szemét a földről fel nem emelve és számat nem adva magának arról, a mi körülötte történik, belépett a kápolnába. Kis szoba volt ez, oltárral és feszülettel, melyet két hosszú, vékony gyertya világított meg s a melyhez még egy asztal, szék és ágy tartozott.

Az ezredes, ez a daliás hadfi, ki katonái iránt igaz szeretetet érzett és Leal őrmestert nagyra becsülte, belépett, hogy beszélgessen vele.

— Ne légy szomorú, — mondta neki és káromkodott egyet — bátorságot kell mutatnod ebben az utolsó, döntő pillanatban; egy katonának sohasem szabad elbusulnia

magát. Istenemre!... hogy egy becsületes ember ilyen helyzetbe kerüljön egy asszonyfemély miatt!

— Ezredes úr, — szólt közbe Leal — én vitézül fogok meghalni, de... előbb... az anyámat akarom látni.

És a nagykeservesen visszafojtott könnyek megint elfutották szemét.

A kápolna ajtajában őrt álló katona az ezredes zokogását vélte hallani.

Neki is van anyja és e pillanatban talán annak az agg nőnek szeretetére gondolt, ki életet adott neki és kinek kedves képét Leal őrmester az emlékezetébe idézte.

— Megigérem neked, — folytatta megindult hangon az ezredes — hogy látni fogod anyádat. Sürgönyöztek neki, kívánságod szerint, s ma este ide fog érkezni.

— Köszönöm, ezredes úr. Most még csak bocsánatot kell kérnem öntől, kit anyám után legjobban szeretek, és kérem, járjon közbe Silva szüleinél, hogy bocsássonak meg nekem.

Ebben a pillanatban lépett be a szobába az ezred lelkésze.

— Nem szükséges, hogy kérdezzelek, — mondta Leal-hoz fordulva az ujonnan érkezett — hogy megbántad-e bűnödöt, mert ezt eléggé bizonyítják szavaid; de felteszem, hogy gyónni akarsz.

— Igen, atyám, még e perczben.

Az ezredes kiment a kápolnából és Leal izgatottan, idegesen, karjait kuszált taglejtésekkel mozgatva s szemeit a lelkészre szegezve, belefogott beszédjébe.

— Két éve, hogy szolgálatba állottam s ugyanannyi ideje, hogy Silva elsőosztályú őrmester barátja vagyok. Mindketten ugyanazon a napon hagytuk el családjunkat (mert az ő faluja az enyémhez igen közel fekszik) s azóta nem is váltunk el egymástól. Egyszerre lettünk altisztek s csak néhány hónap különbséggel ő első, én másodosztályú őrmester. Úgy szerettem, mint ha testvérem lett volna és mindig együtt jártunk mindenüvé. Egyikünk pénze a másiké is volt, s a kaszárnnyában nem volt két jobb barát.

Egy napon a kedvesem, ki dohánygyári munkásnő, azt mondta, hogy Silva udvarol neki s megígérte, hogy felkeresi, mi alatt én őt állok. Észrevettem, hogy Silvának csakugyan nem volt közömbös ez a nő, és szóváltás támadt közöttünk. Ő megsértett, én válaszoltam; kardot rántottunk s az első vágásra, melyet a fejére mértem, földre rogyott.

A zokogástól összeszorult a torka a szerencsétlen bűnösnek és szemében a gyűlölség s a szomorúság tekintete fénylett.

— Óh! az asszonyok, — folytatta rekedt hangon — átkozottak legyenek mindannyian! Később győződtem meg róla, hogy az elvetemült azért akart féltékenynyé tenni Silva iránt, hogy ne gyanakodjam arra a személyre, a kivel megcsalt. És én, a ki annyira tudatlan voltam, hogy elragadtattam magam a haragom által és megöltem a legjobb barátomat! Nem érdemlek bocsánatot, atyám!

— Isten könyörületes, — vágott szavába a lelkész, ki némán figyelt — s az ő törvényei nem oly szigorúak, mint az emberekéi. Ez — tette hozzá, a feszületre mutatva — megbocsát mindenkinek, a ki őt keresi és inkább van részvéttel a szerencsétlenek, mint a boldogok iránt, mert azoknak van szükségük oltalomra és vigasztalásra. Légy bátor és tűrj megadással, mert a bűnbánat, melyet mutatsz, biztos záloga megváltásodnak.

És felemelvén a jobb kezét, feloldotta a bűnöst, ki térden állva mozdulatlanul, meghatottan, tekintetét a Megfeszítettre irányítva, fogadta a vallás vigaszát.

A délután szomorúan és némán telt el a halál ez előcsarnokában.

A leáldozó nap vörös fénye lángba borította a kápolnát és az érzéketlenség egy neme vett erőt Leal őrmesteren, ki az ablakkal szemben ült, tágra nyílt szemekkel, kezeivel térdére támaszkodva.

Úgy látszott, hogy a szoba ajtajában őt álló katona lépteit nem hallja, sem az ablaktáblákat megremegtető szél zúgását.

Ha benyitott valaki, hogy meglátogassa, bosszusnak mutatkozott, mert állapota jutott az eszébe.

Szivesebben maradt gondolataiba merülve, szomorú magányában, senkitől sem háborgatva.

Bár többször felszólították, vonakodott enni és csak egy csésze levest ivott.

Midőn az éj beállott s a gyertyalángok, mintha valamely titokzatos fuvalom mozgatná őket, rezegni kezdtek: nyugtalanságot érzett.

Izgatottan járt-kelt a szobában, mintha örülési roham lepte volna meg; sokat és gyorsan beszélt, néha anélkül, hogy tudná, mit; leült, de rögtön felugrott helyéből, mintha szaladni akarna; folyton az ajtóra nézett és két piros, majdnem barna folt az orcáján, árulója volt a láznak, mely testét emésztette.

Hajnal felé sürgönyt adtak át neki, melyben anyja jöveteléről kapott hírt. Ekkor végre, miután örömkönnyekkel a szemében megcsókolta a papirost, engedett a sok kérésnek, hogy feküdjék le.

Eloltottak egyet a két gyertya közül, melyek a feszületet megvilágították s ruhástul lefeküdt az ágyra. A félhomályban elaludt, de borzasztó álma volt, tele bajjóslatú látománynyal és a tébolyodottak szorongásával: a halálra ítélték nyugtalan, összefüggéstelen, gyötrelmes álma, előhírnöke amaz örökkévalónak és nyugodalmasnak, melyből nincs felébredés.

* * *

A lovassági ébresztő vidám hangja keltette fel Leal őrmestert. Felugrott ágyából s már talpon volt és még mindig úgy tetszett neki, hogy álmodik. Ránézett a feszületre s miután székére hanyatlott, mozdulatlanul maradt, szomorú gondolataiba merülve.

Igaz volt! A halál mindinkább közeledett. Óráról-órára, perczről-perczre látta őt közelebb jönni, száraz kezeiben a fehér lepellet, hogy holttestét betakarja.

Nemsokára ráborítja fekete árnyékát élete napjára, mely a legfényesebb színekben ragyogott, hogy teljesen elsötétítse. Meghalni huszonkét éves korban, midőn a nő legszebbnek és az ég legderűsebbnek látszik; midőn az élet legédesebb

s a csalódások súlya nem nehéz: útunk végén lenni, a feledés mély örvényébe esni, anélkül, hogy az élet virágos kertjein keresztülhaladtunk volna; oly messze menni az édes anyától, midőn oly közel voltunk hozzá, itt hagyni őt sirva, a fájdalomtól összetört szívvel és a gyalázatban, becs-telenül, gonosztevő módjára meghalt fiú emlékével. Ez ret-tenetes volt.

Fél hatot ütött az óra a közeli toronyban, midőn egy tiszt kivont karddal és mögötte négy katona vállra vett kara-bélylyal, a kápolnába lépett.

A hadnagy értésére adta Lealnak, hogy a borzasztó pillanat, életének utolsó pillanata közel van. Az elítélt fel-ugrott székéről, a tisztre egy rettegéssel és haraggal vegyes pillantást vetett s karjait az égnek emelve, felkiáltott:

— A nélkül, hogy anyámat látnám! Lehetetlen! . . .

A lelkész, ki ebben a pillanatban nyitott be, könnyes szemmel intette őt engedelmességre. Mondta neki, hogy a törvény kérlelhetetlen és határidőt szab az ítélet végre-hajtására, s ez a határidő már letelt. Megjegyezte, hogy anyja talán azért nem érkezett meg, mert meg akarta kímélni az utolsó találkozás fájdalmától; és szeliden karon fogva őt, kiment vele a kápolnából s mindketten lementek a lépcsőn, egész az udvarig.

Leal ment anélkül, hogy számot adott volna magá-nak róla. Felszállott egy rozszant szekérre és lovas katonák s egy tiszt kíséretében áthaladt a helység néhány utcáján, mígnem a mezőre ért.

A temetőfal közelében megállott a szekér s az elítélt leszállott.

Reggel hat óra volt. A nap két hegy között emelkedett és sugarainak arany áradata szétterült a vöröses síkságon, melyet a vértócsákhoz hasonló pipacsföldek tarkítottak.

A fehér temetőfal egyik oldalánál, mely mögött óriás cziprusok nyúltak a magasba, mintha kíváncsiak volnának a szomorú látványra, — egy zászlóalj gyalogság helyezke-dett el; sárga-piros lobogója élesre fent szuronyok er-deje felett lengett, mely a napsugarak visszavert fényében ragyogott.

A másik oldalon az ezrede állott: lovas katonák kivont karddal és az arcvonal előtt a himzett zászlóval.

Mögöttük a mező terült el s a háttérben a falu fehér házacskáival és a templomtornyokkal, melyek a szélzászlók hegyes végeivel mintha az égig érnének.

Minden mosolygott ezen a képen. Fény, színek, illatos szellők, ragyogó egyenruhák, fák és virágok, zene és katonák.

De mindenkinek az arcán mély szomorúság ült.

Leal nem merte szemét a földről felemelni.

E hadi pompa ellenére ő gonosztevő volt és úgy fog meghalni, mint a gyilkosok, lefokozva, becstelenül. Agyon fogják löni, nem mint hadi foglyot, hanem mert bűntényt követett el.

Óh! ha hadi fogoly volna, akkor büszkén emelné fejét és utolsó tekintete az engesztelhetetlen gyűlölet pillantása volna a szeme előtt lobogó ellenséges zászlóra s a végtelen szeretet pillantása ama hely felé, hol a kedves haza fekszik. Meghalna a szent ügy vértanúinak megadásával, a honfi büszkeségével s a katona bátorságával.

De az egyenruha, melyet viselt, ugyanaz volt, mint azoké a katonáké, kik a négyszöget alkották és a haza ama zászlajában a hazával együtt azok a törvények voltak képviselve, melyek ellen rossz órájában vétett. Katonának lenni s úgy halni meg, mint a gonosztevők! Ez volt az oka az ő szégyenének.

Az őrcsapatot vezénylő tiszt egy szavára két katona lépett elő Leal őrmester századából, hogy bekössék a szemét.

Ugyanazok, kiket a fegyver használatára ő tanított, a törvény nevében most a fejére fogják azt elsűtni.

Az elítélt a lelkészhez közeledett s miután néhány mondatot mondott a fülébe, átengedte magát azoknak, kik a szemét bekötötték és most a temető falához vezették, hol térdre esett.

Négy katona lépett elő egy tiszt parancsára s karabélyát lövésre készítette.

Rettentő pillanat volt ez. A leghalkabb resz sem zavarta meg a völgy nyugalját; még a lovak is szobroknak

látszottak. Egyszerre megjelent az alagút torkolatában egy mozdony s a vasszörnyeteg gözsípja élesen visszhangzott, mialatt a kürtöt övező füstkoszorú fekete csigavonalban csavarodott a magasba s a léghen elenyészett.

Leal, midőn a mozdony fütttyentését hallotta, fel akart kelni. Végső gondolata a szeretett anya volt, ki talán ebben a pillanatban érkezett meg, hogy felfogja az ő utolsó sóhaját. De ugyanakkor hallatszott a sortűz és három golyó találta fejét a szerencsétlennek, ki élettelenül esett a zöld füre, míg a negyedik lövedék a falba csapódott.

A katonák elvonultak az agyonlőtt holtteste előtt, de nem avval a harczias arczkifejezéssel, melylyel a gyakorlatról szoktak visszatérni. Komolyan és szomorúan haladtak, mint azok a csapatok, melyek egy legyőzött várost hagynak el, — mialatt a völgy mélyén a trombita éles hangja hallatszott s a síkságon tovaszáguldó mozdony füstbóbitája a Leal halálát okozó lövések füstjével egybevegyült s most lassan a kék ég felé emelkedett.

BRIONES GABRIEL után, spanyolból

SZOPORI NAGY MIKLÓS.

A FÖLD HYMNUSA.

Ne zárj engem kebledbe, föld anyám!
Hymnusodat míg el nem dallanám.
Életem tőled nagy időt kapott,
Ne sajnálj még egy-két rövid napot.
Egyebem sincs, a mit jószágodért adnék,
Dalom nélkül talán adósod maradnék.

Köszönöm is, hogy látni engedéd
E szép világot, isten remekét,
Hol rám oly sok öröm derűje várt
S most is kegyelsz, midőn időm lejárt.
Hűs a lég körültem, de szívem még meleg;
Közelgetek hozzád, hogy megismerjelek.

Kutató elmémet ápolod,
Föllebben itt-ott egy kis fátyolod;
De rám újabb nagy titkok intenek,
Szédít a mélység, visszarettenek.
A mi hozzád fordul s nyugtot keres nálad:
Csak remegő sejtés, hódolat, csudálat.

Mi a lényed? talány már léted is.
Tudósok mondják: csillag vagy te is;
Testvéreid nem ismeretlenek,
Az égboltján felettünk fénylenek
S álmot édesítő derült éjszakákon
Kölcsönös bűbájjal merengtek egymáson.

Sőt tán szövetség is van köztetek.
Érintkezvén, egymást megértitek
S érzétek, mozgástok mindannyija
Istent dicsőítő harmónia
S mit halandó elme soha föl nem érhet,
Rezgő sugarakkal folytatlok beszédet.

Légy bár csillag; *élőlény* vagy bizony.
Nyomot hágy az idő vonásidon,
Szárnya alatt növekszel és vénülsz,
Napról-napra végcélodra készülsz.
Érezvén magadat ős élő valónak,
Így adhatsz életet annyi milliónak.

Örök társad, szinte férjed a nap,
Szeretetét várod, nyered annak;
Szeretetét ha megvonná tőled,
Bele halnál, elhagyna az élet.
Kettőtök szívének egybeolvadása
Soha meg nem szűnő teremtés forrása.

Ám a családi béke, hasztalan!
Köztetek sem mindig zavartalan,
Haragszik a férj, olykor rád ijeszt,
Fagylal, vagy éget s el kell tűrni ezt.
Meződet pusztítja, szived' szomorítja,
Tüzes villámit is kebledre hajítja.

Néha pedig titkos kín is gyötör,
A belső láz egészségedre tör;
Megrázkodol, zúzod, rontod magad'.
Dörög az ég, hogy szinte rád szakad.
Szörnyű kétségbesés sujtja az élőket,
Hogy magaddal mindjárt romba döntöd őket.

Futó lázzal szünik gyötrő bajod
S a teremtés munkáját folytatod.
Ünnepled is, öltesz pompás ruhát,

Hő szerelmét a nap csókolja rád
Serdülő tavasszal, mikor újra ébred
Egész világodon a szendergő élet.

De föld-anyám! gyász a te végzeted,
Hogy a mit szülsz, mind eltemetgeted,
Magadba zárod, a sirt ott lelik
S kebled velök soha meg nem telik,
Rétegekben rejlik ott egymásra hányva
Eltűnt évezredek jelző maradványa.

Örüljek-e, béküljek-e veled,
Hogy az egyént bár végkép elnyeled,
De mindig újul a faj, a család,
Hirdetve az élet diadalát
S hogy nekem is velök újra kell születnem,
Mikor láthatólag rég semmivé lettem?

Oh föld-anyám! most rám ne is figyelj;
Mulass hazánk harczos vitézivel,
Csak őket lásd, rajtok függjön szemed,
Őket segítse védő szellemed.
Zászlónkat, mely ügyünk szentségét hirdeti,
Már is a győzelem szellője lengeti.

Lengesd tovább! és kiket a halál
Hazánkért küzdve vérmezőn talál,
Nyisd föl nekik szülői kebeled,
Öleld magadhoz, egyesítsd veled
S hogy hálás utódok sohse felejsék el,
Koszoruzd nevöket örök dicsőséggel.

LÉVAY JÓZSEF.

SZEMLE.

Erzsébet királyné emléke.

(1898 szeptember 10.)

Még az a világháború is, mely döntő hatást és irányt ad nemzeti államunk fejlődésének és alakulásának fennállásunk második ezerévében, mély hálánknak és kegyeletünknek soha ki nem haló emlékezetébe idézi nemzetünk védangyalát, Erzsébet királynét, mert az ő oldalán vezette be nemzetét az új ezredévbe szeretett királyunk, ki agg korában kénytelen kardját kihúzni az ország létérdekeinek, az igazság, az erkölcs, a keresztyén civilisatio szent javainak védelmére azok ellen, kiknek harcza örök szégyene lesz erkölcsi felfogásuk súlyedésének s vakmerő kihívás és támadás az egész emberiség ellen.

A kegyetlen háború rohamos eseményei között sem feledkeztünk meg 1898 szeptember 10-éről, arról a napról, melyen örült orgyilkos kezének töre állította meg a legnemesebb szív verését, mely valaha dobogott, és örökké gyászossá tette e napot nemzetünk történetében.

Az országgyűlés azonnal törvényt hozott és az 1898:XXX. törvenyszikkkel «a haza jótevő nemtőjének, a nemzet hálájával és kegyeletével őrzött áldott emlékét» törvénybe iktatva, elhatározta, hogy az ország fővárosában a megdicsőülthöz méltó emlék állíttassék fel.

Ez az emlék még ma sem áll. Van a királynénak emléke Cap Martin-ben, van az innen Mentonba vezető úton, Territetben, Meranban, Salzburgban, van Bécsben, sőt ez az emlék, melyet igen sokan előnytelenül bíráltak, folyton nyer az által, hogy a zöld háttér erősebbé válik; van hazánkban is a vidéken, így: Gödöllőn, Szegeden és másutt is, de nincs az ország fővárosában.

És most ismét azt olvassuk az ujságokban, hogy az Erzsébet királyné-emlék végrehajtó bizottsága június 17-én hozott ha-

tározatával a művészek kérelmére elhalasztotta a pályázat határidejét szeptember 30-áról 1915 május 1-ére. Igaz, hogy azóta közbejött a világháború. Ám a határozatot akkor hozták, midőn még csak sejteni sem lehetett, hogy bekövetkezőben van az összeütközés.

* * *

A halasztás keserű, vagy mondjuk inkább: szomorú érzelmeket kelt fel — azt hiszszük — mindnyájunkban, mert fájdalom reánk, hogy épen a magyar nemzet, mely szenthez méltó hódolattal ragaszkodott védangyalához, nem állíthatta fel az ő emlékét és nem válthatta valóra a 16 évvel ezelőtt meghozott törvényt.

Minek tulajdonítható ez a nagy késedelem? Valóban nem akarunk szemrehányást tenni a szobrászoknak az újabb halasztásért. Horatius szerint a művészek azok a kiváltságosak, kiknek minden szabad.

Ha tavaszra van kitűzve a határidő, azt mondják, el vannak más dolgokkal foglalva, hiszen élniök is kell (a miben nagyon igazuk van), ha pedig ősszel jár le a pályázat, akkor a sérelem az, hogy a nyári pihenőtől akarják őket megfosztani.

És a kiállítási helyiség mily fontos! Csak egy hely jó a pályaművek kiállítására: a Műcsarnok, és ha ezt a Képzőművészeti Társulat foglalja le a saját kiállításaira, várni kell addig, míg a Műcsarnok szabad lesz. Azonban, sajnos, bármily alkalmas is a Műcsarnok, magában véve nem biztosíték, hogy jó világítása, melyre méltán súlyt vetnek, a jóság sikerével fogja megvilágítani a műveket.

Főfontosságú kérdés: vajjon valamely mű pályázat vagy közvetlen megrendelés útján adassék-e ki? Kétségtelen, hogy a leghelyesebb és legegyszerűbb, ha a megbízó annak adja a megrendelést, kit művészi mindennemű tulajdonságainál fogva erre legérdemesebbnek, mert leghivatottabbnak talál. Ámde ezt csak magánosok, magán- és társadalmi egyesületek, testületek tehetik meg minden nehézség nélkül. Állam, hatóságok legfeljebb akkor, midőn oly kisebb művészi megbízásokról van szó, melyeknél a verseny nemcsak fölösleges, hanem teljesen indokolatlan is lenne. Másképen áll azonban a dolog akkor, ha nagyszabású művészi feladatok megoldásáról van szó. Ekkor a versenyt mellőzni nem lehet. Nemcsak méltó, hanem az állam, a hatóságok részéről kötelességnek tekintendő, hogy alkalmat adjanak a feladat fon-

tosságánál fogva művészi versenyre, hogy verseny mutassa ki a legjobb művet és biztosítsa annak kivitelét, mert midőn az állam, a hatóságok fedezik a mű költségeit, már ez is indokolja, hogy a közpénzekből készülő műveknél nyilvános pályázat döntse el a kivittel való megbízásnak a leghivatottabb művészre való ruházását.

Ezt a kérdést Kossuth Ferencz kereskedelmi minister rendezte 1908-ban kiadott szabályrendeletével, melyet a tervpályázat feltételei tárgyában bocsátott ki. Ez a rendelet kimondta, hogy a tervpályázat általános vagy szűkebbkörű és mindkettő országos vagy nemzetközi is lehet.

Ez a szabályrendelet mindazáltal a többi ministeriumokat csak annyiban köti, a mennyiben azt a maguk részéről is elfogadták, mi annál inkább is érthető, mert a pályázat feladatai igen sokszor más és más feltételeket kívánnak. Ez áll különösen az Erzsébet-émléknek a miniszerelnök vezetése alatt álló országos bizottságára is, mely egyrészt az első pályázatokat különben is az érintett rendelet kibocsátása előtt hirdette ki. másrészt pedig a későbbi tárgyalások alkalmával kifejezésre is juttatta, hogy a szabályzatot a bizottság csak annyiban tekinti irányadónak, a mennyiben a maga részéről is megfelelőnek találja.

A pályázat feltételeinek helyes megállapítása kétségtelenül igen fontos. Ezt azonban nem érthetjük azokra a feltételekre, melyek a lényegét nem érintik, melyek a mellékkörülményekre vonatkoznak. Kifogást csak akkor lehetne tenni a feltételek ellen, ha azok a kitűzött feladat művészi megoldásával egyenesen ellentétben állanának. Már pedig ezt sem az első két pályázatra nem lehet mondani, midőn az emlék helye Budán a Szent György-térre tűzetett ki, még kevésbbé lehet azokra a pályázatokra, melyek a sikló és a Ferencz József-kapu közt elterülő Várhegyen megfelelő hely kikeresésére, továbbá rendezésére, majd pedig a katonai építészeti igazgatóság telkén az emlékmű megoldására vonatkoztak, mert ennél a három pályázatnál a feltételeket az összes illetékes művészeti testületekkel tartott közvetlen tárgyalásokban állapították meg, és így joggal védhető az Erzsébet-émléknek végrehajtó, valamint országos bizottsága is az ellen a vád ellen, hogy a feltételek megállapításánál a művészek véleménye nem jutott érvényre.

Művészeink szeretik úgy tüntetni fel a dolgot, mintha a feltételek közt különösen a kitűzött hely nem lett volna alkalmas a feladatra és ez okozná a sikertelenséget. Kénytelenek va-

gyunk azt az unos-untig hangoztatott locus communist, mely az emlékbizottság tárgyalásai közt is kifejezésre jutott, ismételni, hogy nincs oly rossz hely, melyre művészileg jól tervezni ne lehetne és nincs oly kiváló hely, mely biztosíték lenne rossz mű ellen.

Egyébiránt a helynek jóságára vagy alkalmatlan voltára nézve nagyon eltérők lehetnek a nézetek. Sajnos példáját láttuk ennek Kassán a székesegyházba szánt Rákóczi-emléknél is. A legilletékesebb bizottságok részletesen, alaposan tárgyalták a pályázati föltételek meghatározásánál a hely kérdését is és a helyet valóban hivatott művészek véleményére jelölték ki, melynek nyilvánítását legkevésbbé sem befolyásolhatta az a körülmény, hogy a kormány nézete szerint is ez volt a megfelelő hely. Az emlék helyéül, teljes egyetértéssel, az egyház kereszthajójának északi falát tűzték ki. És im megesett, hogy ugyanazok a művészek, kik ezt a falat önként, parancsolóan kínálkozó providentiális falnak jelentették ki, utóbb az ellenvéleményt nem tűrés hangján azt az ítéletet hozták, hogy ez a fal teljességgel lehetetlen és ezen a művészi megoldás képtelenség. Föl kell tennünk, hogy megfellelkeztek arról a tényről, hogy ugyanezt a feladatot számtalanszor és számtalanszor oldották már meg művészek.

Az egészen szomorú és sajnálatos csak az a tény, hogy művészeinkben nem volt meg akkor az ihlet a megoldásra.

És Budán, az Erzsébet-emléknél tehettek kifogást a művészek a hely, a kijelölt Szent György-tér ellen, melyet örömmel és lelkesedéssel fogadtak el, midőn a királyi engedély közzététetett? Hiszen nem volt kezük megkötve; különösen nem, midőn a tér nagynyújtására a miniszerelnöki palota és a színház lebontása, majd később még a hadtestparancsnokság palotájáé is megengedettetett.

Mi azt véltük és véljük, hogy az emléket a mai Szent György-téren is föl lehetett volna állítani. Azt mondják, hogy nem lehetett volna olyat, a milyet a törvény, a minőt a nemzet kívánt. Szerintünk a mai tér megtűrt volna még talán oly méretű emléket is, mint Bécsben Mária Teréziáé, de ha nem is lett volna akkora, megint hangoztatnunk kell azt a közhelyszerű tételt, hogy a monumentalitást nem a nagy méretek, nem a nagy tömegek adják.

Ámde a tér megnagyobbítása lehetővé vált. Nem volt gátja a művészi feladat megoldásának. És mégis bármily nagy művészi becsű és érdekű műveket hozott is létre az az első

pályázat, melyen a jury egy 10,000 koronás első pályadíj helyett 10—10,000 koronával a négy legjobb pályamű szerzőit tüntette ki, és a második pályázat, melyen a díjakat szintén nem adták ki, hanem a második díjul tervezett 6000 koronában négy mű részesült. — a jury a pályaművek közül kivitelre egyetlenegy sem talált alkalmasnak. Vajjon a pályázati föltételek voltak-e okai ennek?

Midőn a Szent György-teret, majd ez után a királyi várkertnek az Ybl Miklós-terre néző alsó lejtőjén kijelölt új helyet szintén elejtették, egymásután három pályázat hirdetése történt. Az egyik: alkalmas hely keresésére a Várhegynek a sikló és a Ferencz József-kapu közé eső részén, melyen az első díjat Jám-bor és Bálint építészek nyerték. Ezután kihirdettetett a második pályázat az emlékmű most már megállapított helyének, tudniillik a hadtestparancsnokság mögött levő katonai építészeti igazgatósági épület telkének építészeti rendezésére. Ezen a pályázaton a föltételek között ki volt mondva, hogy az emlékmű teréhez a Lónyay-villa telke is hozzácsatoltatik és így a rendezés keretébe ezt is be kell vonni. Ez alkalommal ismét Bálint és Jám-bor építészeket tüntette ki a jury az első díjjal, úgy hogy most már ki lehetett hirdetni a harmadik pályázatot magára az emlékműre és a tér végleges rendezésére, még pedig a második pályázaton az első díjjal kitüntetett terv alapulvétele mellett.

Ennek a pályázatnak eredménye 1913 májusban dőlt el. Sajnos, sikert nem mutatott föl. A díjak kiosztattak, de a kivitelre egyik művet sem találta a jury elfogadhatónak és ajánlhatónak. És ime újra megjelent a bűnbak. A pályázati föltételek: az örök bűnös! A második pályázaton elfogadott rendezés az emlékmű terét az Albrecht-út alá helyezte. Ez az oka, hogy a harmadik pályázaton megfelelő mű nem jött létre. Elismerjük, hogy nem előnyös a helyzet az Albrecht-út szintje alá helyezett emléktérrel. Ámde ez a megoldástól függ, mely teljes mértékben biztosíthatja az emlékműnek a kellően rendezett téren való hatását. Van is erre példa. És hogy a megoldásnak ily úton is van módja, elismerte maga a jury és elismerték a bizottságok, melyek a pályázati föltételeket megállapították és melyek megállapításában illetékes művészek vettek részt.

Ámde nem ezen fordult meg a dolog, hanem azon, hogy az Albrecht-út szintje alá helyezett térre tervezett pályaművek közt nem volt egy sem, mely a kivitelre igényt tarthatott volna. Ha lett volna, akkor a jury ítélete bizonyára úgy szól, hogy ime

itt van előttünk a pályamű, mely méltó a királyné emlékének megörökítéséhez, méltó tehát, hogy kivitelre jusson, de mivel aggályai vannak arra nézve, hogy az emléktér az Albrecht-út színvonala alatt van, emeltessék az föl annyira, hogy az Albrecht-út magasságába és az ezen haladó szemlélőnek néző vonalába jusson.

A jury bizonyára ezt mondta volna. De nem mondta...

A mi pedig azt a kifogást illeti, hogy voltak pályázók, kik a Lónyay-villa telkére helyezték az emlékművet, ezért valóban nem lehet a pályázati feltételeket okolni. A Lónyay-villát egyenesen azért vásárolta meg az országos bizottság, hogy az emléktér nagyítsa és ez által megakadályozza, hogy akár a mai, akár a későbbi épületek az emlék terének s különösen magának az emlékműnek hatását megrontsák.

Ismételten kell hangoztatnunk, hogy a kijelölt hely sohasem volt akadálya alkalmas mű tervezésének. Lehetett volna ezt a mai Szent György-térre tervezni. Ámde mit eleinte providenciális helynek tartottak, azt néhány hét múlva már teljesen elégtelennek, meg nem felelőnek nyilvánították. A tárgyalások folyamán az az elhatározás történt, hogy a ministerelnöki palotát le kell bontani és hét méterrel hátrább vinni. Azonban maga Ő Felsége járult 1899 november hónapjában ahhoz, hogy az emlék a Szent György-téren maradjon s a királyi vár északi szárnyépülete és a Lovarda-utca tengelyének metszési pontján legyen elhelyezve. A ministerelnökség kiköltözése a régi Sándor-palotából ki is mondatott s a hivatalok számára a régi Tigris-szállót bérleték ki a Nádor-utcában.

Utóbb úgy találták, hogy a ministerelnöki palotának hét méterrel hátrább helyezése sem elégséges. Vissza kell annak vonulni egészen a honvédelmi ministerium palotájának vonaláig és így a Várszínházon kívül még a hadtestparancsnokságot is le kell bontani!

Az elmondott intézkedéseknek idejébe esik az emlékműre kibírdetett első pályázat, mely 1902 január 22-én, és a második, mely 1903 május 31-én járt le.

A pályázó művészeknek joggal nem lehetett kifogásuk a hely ellen, hiszen kívánságukra történt a térnek fokozatos bővítése. És mégis azt hangoztatták, hogy a kitűzött feladat teljesen elhibázott, mert lehetetlen a műnek olyképen való megoldása, hogy az a pesti oldalról is teljes hatással birjon és lehetetlen, hogy oly emlékmű, mely a Várhegy oldalára reáluló hatalmas építészeti alkotás, a királynénak intim emléke legyen.

Ki kell jelentenünk, hogy a pályázati föltételek sohasem kívánták, hogy az emlékműnek, ha csak magát az építészeti alkotást vesszük is, a pesti oldalra is legyen hatása, annál kevésbé az emlékmű azon részének, mely magát a királynét örökítette volna meg. Soha senkinek eszébe nem jutott a müncheni Bavaria által sugallt emlékmű!

A mi pedig a Várhegy bástyájára helyezett építészeti mű és a királyné intim emlékének összeférhetlenségét illeti, erre nézve is a tényállás az, hogy a pályázati föltételek a művészek-től sohasem kívánták azt, hogy tervezzenek óriás emlékművet Janus-arczczal, mely a pesti oldalon mint hatalmas architektura keltsen hatást, s Budán, a Szent György-tér felé pedig mint a királyné intim emléke idézze föl a hála és kegyelet érzelmeit a felejtethetlen királyné iránt.

Ily emlékmű valóban lehetetlen. De ily feladatra a művészeket nem is szólította fel senki. Azt azonban kénytelenek vagyunk mégis megjegyezni, hogy igenis képzelhető a vár bástyáján is, ha a tér a ministerelnöki palota és a várkert közt megengedi, oly megoldás, mely architektúráját a pesti oldalról mutathatja, míg a Szent György-tér felé az architekturai megoldás keretében magának a királynénak emléke helyezhető el.

Mi volt azonban a fejlemény a Szent György-térre kihirdetett két pályázat sikertelensége után? Az, hogy a végrehajtó bizottság az általa felkért szakértők: Schulek, Hauszmann, Rauscher, Lechner véleménye alapján elfogadta azt a tervet, hogy a ministerelnökség, a Várszínház, a hadtestparancsnokság épületei lebontása után a honvédelmi ministeriummal egy vonalban építendő új ministerelnöki palota és a várkert közötti téren állítandó fel a királyné emléke, mely fákkal veendő körül. Mindefféle architektura a vár bástyáján mellőztetett.

Ime tehát esztendőök után visszakerült az emlék helye elzárt, magában álló térre. És a Szent György-térnek ez a legnagyobbított része nem nagyobb, mint a mai Szent György-tér. Ha beismerjük is, hogy ez a tervezett tér nyugodtabb, a kocsijárásnak kevésbé kitett, mint maga a mai Szent György-tér, mégis joggal kérhetjük, hogy nem lett volna-e helyesebb megmaradni a Szent György-téren, hová először tűzte ki királyi elhatározás az emlék helyét?

Ámde szerencsére a ministerelnöki palota és a várkert között az új tér megalkotása csak terv maradt, mert változott a helyzet és az a határozat történt, hogy a ministerelnöki palota

és a hadtestparancsnokság, melyek a Várhegy észak felé eső részén levő épületeken kívül már egyedül képezik a várnak a XVIII. századból és a XIX. század elejéről fennmaradt részét, nem fognak lebontatni, hanem továbbra is fennmaradnak.

Ekkor történt, hogy legfelsőbb elhatározás a királyné emléke számára új hely keresését is megengedte.

Hosszú szünet után indult meg újra a tárgyalás az emlékmű ügyében és annak helyéről, mint fentebb említettük, a királyi várkertből az Ybl Miklós-térre eső lejtő közepe tűzetett ki, mihez a király is hozzájárult. Utóbb azonban ezt a tervet is az elejtés sorsa érte. A megoldást kereső tárgyalások során az emlékmű helyéről az országos bizottság a Várhegyen a katonai építészeti igazgatóság telkét fogadta el, melynek bástyája alatt vezet a várba a Ferencz József-kapuhoz az úgynevezett királylépcső.

Az ezen térre kihirdetett pályázat, mint erről is már előzőleg szoltunk, sikertelen maradt és az 1913. év október havában újabb pályázat tétetett közzé, — erős a meggyőződésünk, hogy ez az utolsó, mert lehetetlen, hogy művészeinket minden tehetőségük, lelkesedésük meg ne ihlesse oly mű alkotására, mely csakugyan méltó a királynéhoz és mely előtt örömmel fognak elnémulni azok a hangok, melyek nemzetközi pályázattól, idegen művésztől várják azt az ihletet, mely a magyarok királynéjának szent emlékének megörökítő művet képes lesz megalkotni. Lehetetlen, hogy magyar művész elől idegen vigye el a babért!

Az új pályázat az emlékmű helyéről megtartotta a Várhegyen a katonai építészeti igazgatóság telkét, de alternative megengedte az emlékmű tervezését a városligeti köröndre is.

A szobrászművészek nyolcz hónappal a pályázat kihirdetése után léptek elő azzal a kívánsággal, hogy a pályázat bizonyos feltételeit változtassák meg. A végrehajtó-bizottság elnöke, mint egyszersmind az Országos Képzőművészeti tanácsnak választott elnöke, szükségesnek látta a szobrászok kérvényét a tanács szobrászati osztályában is tárgyaltatni. A tárgyaláson a szobrászművészek kívánságai és az országos bizottság határozata értelmében hirdetett pályázat feltételeinek a végrehajtó-bizottsági elnök által kívánt megtartását védő álláspont közt nagy ellentétet mutatott, de végre is kölcsönös loyális nyilatkozatokkal sikerült megnyugvást ébreszteni, hogy sérelemről nincs ok panaszkodni.

A pályázati feltételek nem kívánták az emlék építészeti megoldásáról plastikus minta bemutatását, még pedig a pályázók ér-

dekében nem, mert a rendezés terve már eléggé ismeretes, hogy rajzokból is meg lehet itélni a terv architekturális részét. Ámde, miután a művészek azt most maguk kívánták, nem volt ok kívánságukat nem teljesíteni és így kimondatott, hogy minden pályázó az építészeti részből annyit mutasson be 1 20 nagyságban, mennyit műve megértésére szükségesnek tart és ezen minta költségeiért aránylagos megtérítést nyerjen.

Sérelemnek tekintették a szobrászok azt is, hogy külön díjazásban részesíttethessék valamely pályaműnek építészeti, szobrászati vagy rendezési része és az országos bizottság a kivitelnél különböző pályaművek különböző részeit választhassa.

Ha ez sérelem lenne, akkor az mindenesetre a dolog természetében rejlenék, mert mivel lehetne megakadályozni azt, hogy egyik tervben az egyik, a másikban a másik rész legyen jobb akár művészi, akár kiviteli szempontból? Ámde a díjjal kitüntetett tervek úgyis az országos bizottság tulajdonába mennek át és ha a pályázati feltételekben nem lenne is kimondva, a bizottságot a nélkül is megilleti a jog, hogy a díjazott terveket a kivitelnél tetszése szerint használhassa fel úgy, a hogy ezt az emlékmű érdekében legjobbnak véli.

A művészek végre is belenyugodtak abba az önként érthető biztosításba, hogy külön részeknek külön díjazására és a kivitelnél különböző pályaművekből külön-külön részeknek alkalmazására úgyis csak abban a végső esetben kerülhet a sor, ha egységes értékű pályamű nem lenne.

A mi végre azt a főkvánságot illeti, hogy a pályázat lejártá halasztassék el 1915 májusára, ez előtt, ha nehéz szívvel is, meg kellett hajolni, mert a művészek arra hivatkoztak, hogy ki vannak merülve és nem képesek oly lelkesedéssel dolgozni, mint erre okvetlenül szükségük van. Ez mindenesetre döntő ok.

Volt még más főfontosságú kívánságuk is. Az, hogy a pályázat egyszerre ne két helyre tűzze ki az emlék tervezését, mert ez megzavarhatja a művészt, megzavarhatja a juryt. Ámde az országos bizottság határozatával szemben e téren engedményt tenni nem lehetett, már azért sem, mert bizonyára vannak művészek, kik akár az egyik, akár a másik helyre pályamű tervezésének már munkájában vannak.

Tehát 1915. évi májusra várható a megoldás. A királyné halála után több mint 16 évre. Valóban szomorú, hogy ily hosszú idő után még nem áll az emlék és csak annyit tudunk, hogy a hely tekintetében van döntés. Megtartatott a már kitű-

zött hely: a katonai építészeti igazgatóság telke a várban és, mint új hely, alternative kitüzetett a Városliget köröndje.

Minek róható fel a nagy késedelem?

Az országos bizottság utolsó ülésében közéletünk egyik legkitünőbb alakjától gyönyörű beszédet hallottunk, melyben kritikát gyakorolva, arra a következtetésre jutott, hogy a politika rontotta meg a királyné emlékművének ügyét is. Nem osztozhattunk ebben a nézetben. Politikai szempont egyetlenegyszer játszott bele az ügybe, de ez közvetlenül a törvény meghozatala után a hely kijelölésére vonatkozott, mert a királyné emlékének a Szent György-téren elhelyezése alkalmat adott a Hentzi-szobornak onnan máshova áttételére és ezzel oly gravamennek megszüntetésére, mely állandóan keserű felszólalások kútforrásául szolgált. Ezt csak helyeselni lehetett és az ország egyhangú lelkesedéssel fogadta, hogy a királynénak emléke a várban, a Szent György-téren állíttassék fel.

E mellett a hely mellett kellett volna kitartani. De e helyett kerestük folyton a jobbat és a szakértők addig akarták nagyobbítani a teret és addig akartak régi épületeket lebontani, mígnem bekövetkezett az a határozat, hogy ha a Szent György-tért a hosszú szakértői tárgyalások teljesen alkalmatlanná tették arra, hogy a királyné emléksobrát ott állítsuk fel, akkor más helyet kell keresni.

Számos terv merült fel. Felemlítették az Erzsébet-teret, a a városligeti köröndöt, az Alagút fölötti esplanade-ot, a Margitszigetet, az Andrássy-út végén az ezredéves emlékmű eltávolításával ennek helyét, sőt a Gellért-hegyet is. A mi az utolsó-előtti helyet illeti, ez komolyan nem volt számításba vehető; az utolsó pedig arányaiban oly hatalmas méretű művet tesz fel, melynek megvalósításáról még csak álmodni sem lehet, és így a Gellért-hegyen azzal a királyné emlékművét összekötni nem szabad. Nagy kérdés, vajjon nem lenne-e helyesebb a Gellért-hegy ormát mai állapotában — az erődítmény maradványai-val — meghagyni? Arra, hogy az oromra egyedül a királyné emléket állítsuk, gondolni sem lehet, ez ellenkeznék az ő egész lényével, ha pedig Pantheon vagy a Széchenyitől szeretettel ápoltszeme: az Üdvlelde létesítése tervezetnék, ebben csak egy részlet lehetne a királyné emléke, ez pedig nem felelne meg a törvény szándékának, de nem a nemzeti gondolatnak sem és már azért sem lenne elfogadható, mert beláthatatlan időre halasztódna és az emlék felállítása oly tervhez lenne kötve, melyről nem

tudjuk, még fog-e valósulni valaha. Egy szóval ily terv ellenkeznek a királyné emlékééről szóló törvénnyel.

A királyi várkert alsó lejtőjén az emlék felállításának eszméjét, mint hallottuk, szinte félve vetette fel a végrehajtó bizottság elnöke. Megnyugtatták, hogy nem új az eszme és midőn az országos bizottság elé terjesztette, négy szavazat híján örömmel és lelkesedéssel fogadták el.

Szinte verseny volt, hogy kit illet a várkerti hely eszméjének felvetése. Jelen voltunk, midőn két hazai intézetünk igazgatója vitatta, hogy ő volt az első. A végrehajtó bizottság elnöke, ki előtt a vita folyt, megnyugtatta őket, hogy az eszmére előjoga senkinek sincs. Számosan lehettek, kik elsőeknek vélték magukat, midőn a várkertet találták legjobbnak, sőt Roskovics Ignác festőművész az országos bizottságnak már legelső ülésében ajánlotta a királyné emlékének helyéül a várkertet.

Hiába volt azonban a nagy egyértelműség a várkert választása mellett. Ez is elejtetett és így került újabb tárgyalások és a hely kiválasztására vonatkozó pályázatok után meoldásra a kérdés, midőn az emlékmű helyéül a katonai építészeti igazgatóság telke fogadtatott el.

Ime, nem a politika rontotta el a megoldást, hanem az, hogy a helyre nézve folytonos változások történtek. Egyik mellett sem tudott kitartani a bizottság. Egyik eszmét félretolta a másik és egyiknek sem volt a megvalósulásra ideje. De ezt nem a politikának az emlék ügyébe való beavatkozása okozta. — hála Istennek, ebben a politika semmi ellentétet sem keltett soha — hanem a politikának csak annyiban volt hozzá köze, hogy a politikai helyzet egyik alkalommal igen hosszú, más két alkalommal rövidebb időre nem engedte az ügy tárgyalását, mert a nemzet fontos ügyei akadályozták azt meg. Politikának csak annyiban volt része az ügy halasztásában, hogy a kormányváltozások következtében az országos bizottság elnökének: a minis-terelnöknek nem volt ideje a megvalósításra.

Ma is azt mondjuk, mit mindenkor vallottunk. Föl kellett volna állítani az emléket a Szent György-téren. Ez volt a király határozata és az országos bizottság első döntése. Ez a legelőkelőbb, a legméltóbb hely a királynéhoz. Ha ettől eltértünk, akkor a legszébb s a királynéhoz legillőbb és legmegfelelőbb hely a várkert kijelölt helye volt. És ha Budáról az emléket nem akartuk elvinni, akkor az említettek után mind előkelőség és szépség, mind hangulat tekintetében a katonai építészeti igazgatóság telke emelkedik ki.

Ha azonban a pesti oldalon kívánjuk az emléket fölállítani, akkor nem szenved kétséget, hogy a választás csak a Margitszigetre, vagy, és pedig első sorban, a városligeti köröndre eshetik, melyen az elhelyezésre nézve már régebben vázlat is készült és az úgy megbeszélésre alkalmat is szolgáltatott.

De akár Budán, akár a pesti oldalon, a megnevezett vagy itt meg nem említett helyek bármelyikén, mely méltónak mutatkozott, állíttatott volna föl az emlék, a nemzet azt örömmel üdvözölte volna, mert türelmetlenül várja, forrón óhajtja, hogy annyi év után a végső döntés megtörténjék és álljon végre az az emlék, melyhez hálás szívvel zárandokolhat.

Szent meggyőződésünk, hogy a jövő év tavaszán lejáró pályázat meg fogja hozni a kívánt eredményt, mert ha ez el nem következne, — mit kizártnak kell tekinteni — a megoldásnak nem lenne más útja, mint hogy az eddigi pályázatok szobrászati és építészeti részleteiben a mű megalkotására rendelkezésre álló nagybecsű útmutatás alapján az országos bizottság az eddigi pályázók közül a kivitelre leghivatottabb szobrászt és építészt bizza meg.

Hosszú cikket és abban nem újat írtunk. Mindazok, miket fejtegetéseink magukban foglalnak, ismereteseek, részint a végrehajtó bizottság elnökének a miniszterelnökhöz, mint az országos bizottság elnökéhez intézett és annak idején a bizottság tagjai között kiosztott s a lapoknak is megküldött jelentéséből, részint ismereteseek az ügy fejlődésének és alakulásának körülményei a folytatott tárgyalásokból mindazok előtt, kik a cikkíróval együtt tagjai azoknak a bizottságoknak, melyek feladata a királyné emlékének kérdésével foglalkozni.

* * *

A miket mondtunk, azoknak célja részint a fölvilágosítás, részint a megnyugtatás.

Legyen szabad még néhány szóval fejezni be ismertetésünket.

Válságos idők nehezettek ránk. Súlyos megpróbáltatások közt a pusztításaival irtóztató háború vetette ismét föl azt az eszmét, melynek íróink közül újabban gróf Teleki Sándorné és Berczik Árpád adtak tekintélyes szavukkal hangot. Az eszme az, hogy a nemzeti gyűjtésből: a gazdagok nagy adományaiból, a szegények filléreiből létesített nagy alapnak a szobor fölállítása után megmaradó részéből a háború áldozatainak: a szánsalomra-

méltó árváknak menedékháza állíttassék föl. Méltó emlék a királyné nemes szívéhez, melynél többet soha senki nem szenvedett és a ki átérezve mások szenvedéseit, haláláig iparkodott azoknak enyhülést szerezni. Nem kételkedünk, hogy az eszmét úgy az országos bizottság, mint a törvényhozás föl fogja karolni. Mennyei honában örömmel fogja azt fogadni áldott királynénk.

Nem zarándokolhatunk ugyan még ahhoz a szoborhoz, melyet a törvényhozás országunk nemtőjének szent emlékére rendelt, azonban az egekbe küldhetjük hozzá fohászunkat és kérésünket. Imádkozik is, hogy a súlyos megpróbáltatásokból megvívhatatlan erőt nyerjen nemzetünk második ezer éves életére.

Ha valamikor, úgy most, midőn halála évfordulóján a hála érzelmeivel emlékezünk meg róla, most, midőn dicsőséges királyunkra ismét súlyos gondok nehezedtek, melyek között, mint ő mondta, szeretett királynénk mindenkor biztató támasza volt, szabad idéznünk azokat a szavakat, melyeket jóságos királyunk népeihez 1898 szeptember 18-án kelt szózatában intézett: «Fájdalmunk közössége újabb, benső köteleket fűz a trón és a haza közt. Népeim változhatatlan szeretete megerősít kötelességem nemcsak azon fokozott érzetében, hogy a Reám bízott küldetésben kitartsak, hanem megerősít egyszersmind a siker reményében.

Esedezem a Mindenhatóhoz, adjon még erőt, hogy véghezvihessem azt, a mire hivatva vagyok. Imádkozom, áldja meg népeimet és világosítsa föl őket, hogy megtalálják a szeretet és egyetértés útját, a melyen viruljanak és boldogokká legyenek».

Bárá Forster Gyula.

Wartha Vincze.

(1844—1914.)

A halál ez év július 20-án megint ellátogatott hozzánk s áldozataul Wartha Vinczét ragadta magával. Igaz, hogy ő, pár év óta ágyba döntve, várta megváltását a szenvedésektől, de elvesztése mégis fájdalmas, mert tudtuk, hogy mindvégig közügyek foglalkoztatták, jó tanácsokat adott, velünk aggódott és velünk örült betegségének legvigasztalanabb napjaiban is.

Alig volt budapesti lakos, ki ne ismerte volna őt. Magas termetén sok szem megakadt, pedig igyekezett testtartásával ellensúlyozni a természetnek azt a bőkezűségét, a melylyel őt,

növés dolgában, embertársai fölé emelte. Hatalmas domborodású, férfiasan szép fejét sokan szemlélték bámulattal. Határozott jellemét, szilárd akaraterejét, nőiesen finomúl érző lelkét csak azok ismerték, a kik vele együtt, egy czélért dolgoztak. Azon kevesek közé tartozott, a kik alapos szaktudósok, de sokoldalúságuknál fogva minden ismeretág haladása iránt érdeklődnek, és a sors megajándékozta fogékonysággal, tehetséggel a művészetek iránt is. Rajongással csüngött hazánk tudományos és közművelődési ügyein s lelkiismeretes munkásságával emelkedett azok sorába, a kiket meggyőződésünkől tisztelünk.

Wartha 70 évet élt s közel 43 évet a kir. József-műegyetem szolgálatában töltött el. Az egyetemi színvonalra emelt József-műegyetemen a chemiai technológiának ő volt első, szakszerűen képzett professora. Széleskörű készségéről tanúskodik, hogy kezdetben mineralógiát is adott elő.

Külföldön a chemiai technológia tananyagát már régen több tanár között osztották fel, míg nálunk a legutóbbi időkig egyedül ő látta el e tanszéknek sokféle és egyaránt fontos feladatát. Munkakörét megnehezítette, hogy tanítványainak szükségletei különböztek a szerint, hogy melyik szakosztályba tartoztak. Tekintve, hogy a szervetlen és szerves készítményeknek gyártása nálunk még ma sem kecsesítő vállalkozás, első-sorban a technológiai feladatok kielégítésére alkalmas mérnökök neveléséről gondoskodott. A cement-, asphalt-, petroleum- és vasipar terén támasztott követelményeknek kielégítésére törekedett. Az ivó- és ipari czelokra használható víz eltartása, tisztítása, vizsgálata általa vált országos jelentőségűvé. A víz keménységének megállapítására a régiéknél használhatóbb módszert dolgozott ki. A tüzelőanyagokat tüzetes vizsgálat tárgyává tette s nagy része van benne, hogy széntelepeinket és bányászásra érdemes ásványi szeneinknek hőfejlesztő értékét megismertük. Az agyagipar kiváló jelentőségét felismerve, tudományos kutatásával maga is derekasán hozzájárult felvirágoztatásához. Olyan agyag- és porcellánárú gyűjteményt hordott össze, a mely páratlan a maga nemében.

Nyugtalan szenvedélylyel és szakértelemmel gyűjtötte a löfegyvereket és a műegyetemet egy fejlődéstörténetileg értékes gyűjteménnyel ajándékozta meg.

Élénk érdeklődéssel kísérte borgazdaságunk fejlődését. Izgatott a homoki szőlő-termelésre. A borok rendszeres és állandó chemiai vizsgálatát sürgette, noha azt sohasem hitte, hogy a

chemiai elemzés valamely bor természetes, vagy mesterséges voltának bizonyítására feltétlenül elégséges. A mesterségesen festett vörös borok chemiai vizsgálatával sok lelketlen borhamisító üzelmét leplezte le. A borban a fuchsin kimutatására közölt módszert a magnesiumoxil alkalmazása által megbízhatóbbá tette. A borvizsgáló szakértő-bizottságnak több éven keresztül volt elnöke, valamint sok éven át működött a szabadalmi tanácsban is.

Bár Warthát a chemiának főleg gyakorlati vonatkozású feladatai vonzották, nem haladt el érzéketlenül azok mellett sem, a melyek inkább elméleti természetűek. Ezek között különösen figyelemreméltó a hidrogén égéshőjének szabatos meghatározása, mely vizsgálatot Schuller Alajossal, egyik nagyon bizalmas barátjával és kartársával, végezte.

Nagyobb önállóan megjelent munkája *Az agyagárúk technológiája*, melynek megírására a M. Kir. Természettudományi Társulat megbízásából tartott cyklusos előadás szolgált alkalmul: továbbá a *Chemiai technológia*, melynek, tudományos irodalmunk nagy kárára, csak első részét fejezhette be.

Warthának elévülhetetlen érdemei vannak a kir. Józsefműegyetemnek és egyes intézményeinek fejlesztésében is. A mai vegyészmérnöki szakosztály alapját ő vetette meg; a műegyetem könyvtárának rohamos fejlődése az ő könyvtárnokságával kezdődött; a műegyetem gazdasági élete akkor fordult jobbra, mikor a gazdasági előadásógot, az ő vállalkozása következtében, sikerült meghonosítani.

Wartha lelkének egész hevével küzdött azért az eszméért, hogy az új műegyetem a Duna jobbpartján épüljön és azok, a kik ezt a tervet ellenezték, most már bizonyára elismerik, hogy az eszme életre való volt. Böven kivette részét a műegyetem közigazgatásából is. A közbizalomnak engedve, decánja volt a gépészmérnöki szakosztálynak (1875 6—1877 8. tanévekben) s két ízben, (1896 97., 1897 98. és 1907/8—1909 10. tanévekben) összesen öt évig, viselte a rectorságot is. Fájdalom, a lassan elhatalmasodó kór már annyira megtámadta egészségét, hogy mikor Ő Felsége 1910-ben, a zárkő elhelyezésekor, az új műegyetemet legmagasabb látogatásával megtisztelte, Ő Felségét már ő nem kalauzsolhatta.

Eredményekben gazdag munkásságának jutalmául kétszer részesült legfelsőbb kitüntetésben. Először a ministeri tanácsosi czímet, azután a Ferencz József-rend középkeresztjét kapta, a csillagdiszítéssel.

Tudományos munkásságának értékét ismerte el a M. T. Akadémia, midőn 1873-ban levelező, 1891-ben rendes tagjának s 1908-ban másodelnökének választotta.

A tisztán tudományos munkálkodás mellett kiváló érzéket tanusított a tudományokat népszerűsítő törekvések iránt is. Lelkesedéssel csatlakozott Szily Kálmánhoz, a ki 1868-ban a K. Magy. Természettudományi Társulat működésének új irányt jelölt ki. Tevékeny részt vett minden mozgalmában e Társulatnak, melynek választmányi tagja, 1868-69-ben másodtitkára, 1894/96-ban első titkára, 1899-1909. években elnöke is volt. A munkában sohasem válogatott; kisebb-nagyobb közleményeinek se szeri, se száma. Tudott uralkodni tudós ambícióján, mikor felvilágosítani, tájékoztatni akart, nem ügyelve a közlemények terjedelmére. Hasznos munkásságáért a Társulat közgyűlése 1910-ben tiszteleti tagjainak sorába iktatta.

Wartha kétszer nősült. Második neje gróf Hugonnai Vilma volt, ez a csodálatos energiával és fennkölt gondolkodással megáldott nő, a ki a milyen hű társa volt a boldogság éveiben, éppen olyan önfeláldozó gondozója és vigasztalója volt a megpróbáltatás komor időszakában.

A megboldogult hivatott és ékesen előadó tanár, széles látókörű tudós, melegen érző ember és e hazának igaz fia volt: méltó reá, hogy emlékezetét kegyelettel őrizzük.

Ilosvay Lajos.

Medveczky Frigyes.*

(1856—1914.)

Tisztelt gyászoló közönség! Nekem jutott az a szomorú feladat, hogy bölcsészettudományi karunk és a Magyar Tudományos Akadémia nevében elbúcsúztassam a drága halottat, a ki-ben az egyetem, a kar, a kar minden egyes tagja, a magyar tudomány és a magyar közoktatásügy oly súlyos veszteséget szenvedtek. Elvesztettük benne — hadd említsem ezt első helyen — a lelkes, az igazi egyetemi embert, a ki lelkének egész hevével ezen az intézetben csüngött, a ki, hogy egy hegeli kifejezéssel éljek, az egyetemen mint substantiájában élt, a ki egész erejét, melyet szaktudományának művelése szabadon ha-

* Augusztus 21-én halt meg Medveczky Frigyes, kinek koporsója előtt, a boldogultnak lakásán, a M. Tud. Akadémia és az egyetem bölcsészetskara nevében mondatott e búcsúztató beszéd.

gyott, az egyetemnek szentelte. Harminczkét évig volt karunk tagja; e hosszú idő nemcsak nem csökkentette buzgalmát, hanem folyton fokozta és öntudatosabbá tette. Hivatott őre volt az egyetemi hagyománynak, egyetemi szellem hatotta át minden ténykedését, az egyetem lényegét, követelményeit, méltóságát senki úgy nem ismerte, át nem érezte, mint ő. A kari üléseken, ha az egyetem valamely fontos ügye került szóba, fáradhatatlan volt. Halk szava ilyenkor megerősödött, kissé akadozó beszédje mind folyékonyabbá és formásabbá vált és végül lelkes, mindenkép érdeknélküli, teljes odaadásával urrá lett minden türelmetlenkedésen. Gyenge teste, sűrű betegeskedése gyakran megakasztotta irodalmi és tanári munkásságát. De a reá bízott egyetemi munkálatokat, jelentéseket, véleményadásokat oly beható gondal, lelkiismeretességgel és felsőséges tudományos készültséggel végezte, hogy sokszor az alkalmat meghaladó, önálló értéket tudott nekik adni és velük rendszeren a maga részére hódította meg a kart. Tiszta egyénisége a legtiszteltebb egyéniséggé tette mindnyájunk előtt.

Igen jól tudta, mit jelent az egységes szellemű, egyetértő, egy irányban dolgozó tanári testület az egyetemi munka szempontjából. Ez kifejezést talált abban, hogy őt magát az abszolút collegialitás szelleme hatotta át és senki nálánál buzgóbban a legnemesebb értelemben vett collegialitást a karban nem ápolta. Különben is tetőtől-talpig úri ember volt, de úri voltát még fokozta, megnemesítette, melegen szivessé tette collegialis érzéke. Még ha valaki mint ellenfele lépett is föl vele szemben, — nem tudom, előfordult-e — soha még zárt körben sem szeretett zokszót ejteni ellene. Neki különben csak tisztelői és barátai voltak. Senkit soha cserben nem hagyott, senkit nem bántott. Ilyesmit róla csak elgondolni is lehetetlen volt.

Ebből az ő nagy lelkességéből nőtt ki egyik nevezetes alkotása, a *Felső Oktatásügyi Egyesület*, melyet ő alapított, vezérelt, és — ne tagadjuk — melynek majdnem egész munkáját is ő végezte. Ezt a testületet az egyetemi ügy magasan álló, tudományos órévé és organumává akarta tenni, hogy minden dilettantismust, kapkodást és elvtelenséget ez ügy köréből kizárjon. Sikerült is neki felsőiskolai életünknek minden nevezetesebb tényezőjét e munkába bevonni. Elképzelhetjük, mi volt ő reá nézve, midőn az új egyetemek kérdése került szőnyegre. El-el-lankadó erejét ez a nagy kérdés feltüzelte, szinte megsokszorozta magát, fáradhatatlan volt ülések, értekezletek rendezésében és

vezetésében, s valljuk meg, e nagy ügynek jó mederbe terelésére tán ő tett legtöbbet közöttünk. Idevágó kiadványai marandó értékűek az egyetemi kérdés történetében. Midőn a múlt évben a halál szétdulta páratlan bensőségű családi boldogságát és ezzel halálos csapást mért ő reá is, az egyetem eszméje talán az egyetlen forrás volt, melyből elcsüggedt élettereje még némi erőt tudott meríteni. Külföldre menekült, hogy újabb tanulmányokkal némi befejezésre juttassa idevágó gondolatait. Életének tragikumához tartozik, hogy a halál ebben is megakasztotta. Fájdalmunkat, melyet e koporsó előtt érzünk, még növeli, hogy ez a nemes ember épenséggel nem volt az, a mit szerencsés embernek szokás mondani. A sors ebben is, másban is mostohán bánt vele. Nagyon is finom lélek, kényes lelkiismeret, szigorú önbíráló volt. Nem volt hijjával mások elismerésének. De magának nem tudott eleget tenni és nem tudta elérni, a miért tehetségével, becsületes lelkével és önzetlenségével oly hévvel küzdött.

Valójának ezek a vonásai benső kapcsolatban voltak tudományos munkásságával és jelentőségével. Neki a philosophia az egyetemes tudomány volt, scientia universalis; de tudományos törekvéseiben tartózkodni tudott nemcsak az egyoldaluságtól, hanem a másik szélsőségtől is, a fölszínességtől, a gyorsan kész általánosságoktól. Rendkívül széles és alapos áttekintést szerzett a tudományos gondolkodás különböző ágai és a philosophia minden iránya és története fölött. Ha műveltségen harmoniába kötött nagy terjedelmű, gazdag gondolatvilágot értünk, mely nemcsak elméleti ismeretekben merül ki, hanem az egész egyéniséget, az egyéniség életét is általhatja, akkor bátran mondhatjuk, hogy Medveczky Frigyes Magyarországnak egyik legműveltebb embere volt. És ez volt legmélyebb oka annak, hogy a tudományegyetem gondolata uralkodóvá lett lelkében, és mellette az Akadémiáé, mint hasonlóan egyetemes intézmény, közvetlen közelében foglalt helyet.

Nem írt sokat, a minek okát nemcsak gyöngé egészségében kereshetjük. Oly egyetemes szellem, mint Medveczkyé, nem szívesen aprózódik el szakadozott tanulmányokban. A philosophiának, a szó szigorú értelmében, voltakép niucsenek részei, melyek egymástól függetlenek volnának. A philosophia egységes tudomány, egységes és egyetemes, melyet nem igen lehet részletekben földolgozni. A philosophiai írók vagy történeti műveket írnak, vagy irodalmilag előkészítik gondolataik rendszeres összefoglalását, de a philosophia és a tudományos gondolkodás mai

stadiumában magát ezt az összefoglalást a legvégére kénytelenek halasztani. Így tett Medveczky is, de a sors itt is megtagadta tőle azt a nagy munkaerőt, mely széles tanulmányainak, egész gondolatvilágának összefoglalására szükséges lett volna és azt a hosszú életkort is, mely ily nagy munkának szükséges előfeltétele. De azért művei, értekezései, beszédei számat tesznek philosophiai irodalmunkban. Német nyelven írott műveit itt mellőznöm kell, a magyarok közt is csak kettőt említek. A *társadalmi elméletek és eszmények* cz. műve, mely Akadémiánk kiadásában jelent meg, irodalmunkban egyetlen ilyenmű munka és *Pascalja* is első kimerítő méltánylása a nagy francia mystikusnak irodalmunkban. Az utóbbi mutatja, mily gyöngéd és finom érzéssel tudja magát a szerző a lélek legsubtilisebb állapotaiba beleérezni; az előbbi pedig philosophiai gondolkodásának főirányát, az ethicizmust, jelzi. Valóban Medveczky nem volt hideg, elvont, elméleti természet; elméleti gondolkodása is a gyakorlat szolgálatában állott, a gyakorlatot széles értelemben véve, melyben erkölcsi életet és cselekvést jelent. Kant az igazi erkölcsiség jellegét küzdelmes természetében találta. A miért nem kell véres küzdelmet folytatnunk, nem is erkölcsi értékű és jelentőségű az ő ethikai rendszerében. Medveczky Frigyes is küzdelemnek fogta föl a maga életét; e küzdelemből az egyetemes tudományos képzés kérdését választotta főcéljának Főeszköze a célhoz: a philosophia művelése, a mely, mint az egyetemes tudomány, mindent magába foglal. Így tartozott össze lelkében egyetem és philosophia: az egyetem kérdése a philosophiára tartozik, mint annak első rendű problémája. A philosophia maga pedig a tudományos gondolkodás egysége. Ebben az értelemben reformálta a Philosophiai Társaságot, melynek működésébe majd minden tudományos emberünket belevonta. Hogy hosszú tespedés után mily magas színvonalra emelkedett e társaság, mutatják értékes kiadványai. Mennyi munkájába került ez is Medveczkynek! Küzdenie kellett minden talpalatnyi helyért, külső és belső akadályok ellen, melyek közt a legmakacsabb saját törékeny teste volt. De e küzdelemben soha sem vesztette el türelmét; e küzdelemben soha nem szennyezte be lelkét; minden alantasság távol maradt tőle. — Nem szólhatok itt rólad többet, de mind meg fogjuk őrizni emlékedet, melyet lelkünkben mindig nyájas, világos fény fog övezni. Isten veled!

Alexander Bernát.

ERTESÍTŐ.

Magyar tárgyú francia elbeszélések.

Noël Bangor: *Le sang bleu. Scènes de la vie hongroise.* Paris, 1914.

Ha külföldön rólunk írt könyv jelenik meg, van okunk némi bizalmatlansággal venni kezünkbe, mert nem egyszer tapasztaltunk arra való hajlandóságot, hogy felfedezzenek bennünket, mint valami exotikus népet, a mely furcsaságával kelt érdeket. Nem lehetetlen, hogy e könyv szerzője is erre gondolt, a mikor előjáróban jónak látta megjegyezni, hogy nem egészen képzeletből alkotott, történetei magvát a valóságból vette, személyei közül nem egyet ismert és bejárta a helyeket, a hol éltek.

A kötet öt novellát tartalmaz a magyar életből. Az első adta a könyv címét: *Le sang bleu* (A kékvér). Bártfai Rosnyó Boldizsár Lőcsén lakik az ősi curiában. Fia nagy tehetségű festő, de ő családjához méltatlannak tartja, hogy fia tanár vagy festő legyen, az ifjú tehát művészetét csak titokban gyakorolhatja és titokban járul hozzá a háztartás költségeihez. És ez okczza vesztét. Egy német báró ráveszi egy régi festmény lemásolására, aztán pedig arra is, hogy a festő nevét ráhamisítja. Becsületérzése fellázad ugyan ellene, de a rábeszélésnek és jelentékeny pénzösszegnek végre is enged. Ezzel csalás és öngyilkosság okozójává lesz és elhibázott életét egy kolostorba visszavonulva éli le az utolsó Bártfai Rosnyó.

Ez a tragikus bukás érdekes cselekvényben folyik le néhány élesen jellemzett személylyel. Maga Boldizsár szerzőnk szerint typusa az elszegényedett, de családjára büszke nemesnek. Ünös untalan emlegeti őseit, Thurzó nádort, noha rokonsága vele nagyon is közvetett; még cselédeinek össze nem illő, kopott livréejét is nagy őse szokásával magyarázza meg. A négyes fogatot elengedhetlen családi kötelességnek tartja, jóllehet kölcsönzött lovakból állítja össze. Azonban becsület dolgában rendkívül kényes, őszintén vendégszerető és a mennyire hiú őseire, annyira

szerény saját érdemével, vitéz honvéd-multjával szemben. Fia az elnyomott nagy tehetség átkával keblében félénk, gyámoltalan gyermek módjára bolyong az életben.

A romantikus mult e képviselőivel szemben a gyakorlati gondolkozást, egész a gonoszságig, az idegen báró Landeck képviseli, a ki valóságos előadást tart az ifjú Rosnyónak arról, hogy Magyarországnak mindene van, csak éppen a legnagyobb hatalom, pénz ő felsége hiányzik.

Comment finit la maison des Egressy (Mi lett a vége az Egressy családnak) az előbbivel rokon körből való, ez is egy régi nemesi család kihalását tárgyalja. Egerfalusi Egressy Árpád megegyezett testvérével, az Ukrainába szakadt Elekkel, hogy egyetlen leányát ennek egyetlen fiával házassítja össze, s így egyesítik a család utolsó két ágát és nagy vagyonát. Egressy Géza meg is érkezik Oroszországból és, noha személye igen kellemetlen kiábrándulást okoz az itthoni Egressy családnak, a házasság létrejön, egy Borbála (Biri) nevű leány is születik belőle. Jóval később, a mikor Elek is hazajön. derül ki, hogy Géza helyett orosz szolgája, a ki tőlük megtanult magyarul, érkezett meg, miután gazdáját útközben megölte. A fiatal asszony nem éli túl a csapást.

«Én ismertem Egressy Birit, ki agg hajadonul halt meg, mert születése szegyenét nem akarta magával vinni másnak a tisztességes családjába. Azt hiszem, sokkal inkább szegvelte, hogy apja szolga, mint azt, hogy gyilkos volt. És így mult el a fényes Egressy-ház.» -- E szavakkal végződik e történet.

La mère du Honvéd (A honvéd anyja) egészen a nép körébe vezet bennünket az előbbi felnépies milieu után. Egy fiatal csikós a szabadságharczban beáll honvédek és az orosz invasio után súlyosan megsebesülve találja anyja és menyasszonya a csatatéren. Az anyai ház egy időre jó menedékkül szolgál, de mielőtt egészen felgyógyulna, német katonák veszik körül a házat, hogy magukkal vigyék az elárult honvédet. Anyja szóval tartja őket mindaddig, míg fiát a házból elszöktetve, biztosságba nem helyezi, aztán felgyújtja maga felett a házat. A katonák azt hiszik, hogy fia is ott veszett.

Ime mind a három novellában idegenek okozzák derék, becsületes magyarok vesztét. Dugonics regényeiben és drámaiban ezt szinte törvénynyé emelte, de itt az ő türelmetlen magyarságáról, mely egész az idegenek gyűlöletéig emelkedik, természetesen szó sem lehet. Itt csak annyit érezhetni belőle, hogy az

utolsó Rosnyó tragikás bukásában, az Egressyek végzetszerű pusztulásában s a honvéd anyja hősi önfeláldozásában melyik oldalon van szerzőnk rokonszenve.

A hátralévő két darab nem csak terjedelemre áll az eddigiek alatt. *Les fiançailles de Ludmille* (Ludmilla eljegyzése) szerelmi történet különösebb érdek nélkül. Keszthely Béla szerelmes Szilvinyi Ludmillába viszonzás nélkül. Egy halászaton Béla veszályba jut és ekkor Ludmillából kitör a szerelem, a melyről maga sem tudott.

Az *Honneur de brigands* (Zsiványbecsület) nem egységes történet, mint az eddigiek, hanem rablókalandokat és egy darab történelmet tartalmaz. Szerzőnk úgy adja elő, hogy nagybátyjától, a Kékkő várában lakó gróf Cserény Vilmostól hallotta, de ez talán csak az előadás módja, a mit nem kell szó szerint venni. Annyi bizonyos, hogy az adomák közül a hosszabbat és mulatóságosabbat nyomtatásban is olvashatta, mert rég megírta Jókai *Az új földesúrban*, ezt pedig francziára is lefordították. Szemes Miska agyafurt hunczutsággal ráveszi Ankerschmidt gazdatisztjét, hogy ez pénzt ad neki az elloptott drága sertések kiváltására és menedéklevelet a visszahajtásukra; a sertéseket pedig éppen ő lopta el és eszeágában sincs visszahozni. Ugyanezt cselekszi Kékkőn Tchetversky Palkó egyik embere, csak hogy itt van még folytatása is, a mi Jókainál hiányzik.

Az adomák után következő történet forradalmunk egy epizódját adja elő: Rózsa Sándor rablótársaival együtt kegyelmet kap, hogy az ellenség ellen harcoljon. Ez történelmi tény, Jókai vitte meg nekik a kormány kegyelmét. Hogy az egész úgy történt-e, a hogy' szerzőnk előadja, ahhoz szó fér, pl. mi nem látjuk a *vertu guerrière* mintaképét a híres zsiványban, mert bizony rabló maradt ő a háborúban is.

Ime, ez legrövidebbre vont tartalma e kötetnek; de még nem szóltunk arról, a mi a szorosán vett történeteken kívül van benne: a magyar föld és népelet ismertetéséről. Hosszabb-rövidebb, elég hű rajzokban jelennek meg előttünk a magyar Alföld, dobsinai jégbarlang, délibáb, Tiszavirágzás; eperszedő tót lányok, a kukoricza-fosztás, a csárdás, országos vásár Aradon, halászat a Tiszán (kétszer is, meglehetősen egyformán); az alföldi paraszt, csikós, falusi kocsmáros stb. Nem hiányzik a nép babonája sem: egy gyilkosság óta a vidék lakosai kísértetet látnak.

Mistral eposainak egyik jellemző sajátága, hogy a cselekvénynél alig kisebb jelentősége van bennük *Provence* földje és

népe ismertetésének. Nem tudom, ez volt-e a mintája, de effélére törekszik szerzőnk is, néhol egész a túzásig. Én például szívesen elengedném a Hortobágy statisztikáját (14,000 szarvasmarha, 4600 disznó stb., 119. lap), Szepes művészeti kincseinek leltár-szerű részletezését, a hosszú nótákat, más nyelvű olvasó pedig a lépten-nyomon felbukkanó magyar szavak nagy részét, ide értve neveink folytonos Gábor, Lajos, Gyuri, Rozi, Terka stb. formáját is. Mindezek folytonos magyarázatra szorulnak és nem válik a kötet javára, hogy úgy meg van rakva jegyzetekkel, akár egy rosszul megírt tudományos munka. Aztán a szó magában nem is jellemző, nem úgy mint pl. a közmondás vagy népdal, a melyekből szintén kapunk ízelítőt, de csak francziául, az utóbbiakból elég sokat, mert a mi népünk sokat énekel; szerzőnk legalább így látja.

A ki sokféléről ír, kiteszi magát a tévedésnek. Itt is akad nem egy, olyan súlyosabb is, hogy a Tisza a halászok millióit táplálja az év minden szakában (146). Minthogy a valóságban ezrekről se lehet szólni, a tévedés meglehetősen vaskos.

Az elmondottak együttvéve olyan benyomást tesznek ránk, mintha írónk kelletén túl bizonyítaná, hogy ismer bennünket.

Ki az, a ki ennyire ismer bennünket? Bizonyosan csak annyit mondhatok, hogy nő rejtezik a férfinév alatt, mint pl. a George Sand vagy George Eliot álnév alatt. Valószínűnek tartom, hogy egy francia nő, a ki hosszabb időt töltött hazánkban és legalább valamennyire nyelvünket is megtanulta. Jelen kötetén kívül csak egy munkájáról van tudomásom: *Les deux icresses* című regénye jelent meg 1913-ban. Paul Bourget, az ismert regényíró, ehhez írt Előszavában nagy elismeréssel szól róla, a minthogy valóban értékes alkotás is, noha tárgyalt problémája nem nagyon rokonszenves (egy előkelő gazdag irlandi száralomból feleségül vesz egy, az orvosoktól már halálos betegnek mondott, tüdővésztes francia leányt, a ki aztán másba szeret bele és férjét megcsalja).

De elég erről ennyi. Bennünket nem a felső tízezer tétlen élete, a hogy Bourget nevezi ezt a világot, foglalkoztat, hanem az a magyar élet, a melyet szerzőnk oly nagy rokonszenvvel rajzol. A rokonszenv magában nem ad irodalmi értéket, s ha e kötet egyebet nem nyújtana, nem foglalkoznánk vele. Azonban cselekvénye, jellemei, leírásai, stylusa tekintetében jobb ma gyáros népies írónkra emlékeztet; olvasása úgy hat ránk, mint — mondjuk — Abonyi Lajos, Vadnai Károly novellái. Az

igazság hangját, a mit Bourget másik munkájában kiemelt, itt is érezzük, nemcsak a jellemzésben, hanem az egésznek magyar levegőjében is. Ha a Baedeker-szerű részletektől megtisztulna egy újabb kiadásban, csak nyerne vele.

Szigetvári Iván.

Vértessy Gyula novellás könyve.

A vér és egyéb történetek. Írta Vértessy Gyula. Budapest, Franklin-Társulat, 1914. 8. r. 328 l. Ára 4 K.

Sajátságos hatással volt rám az a 31 novella, a melyeket Vértessy az első novella címe alatt egy kötetbe összefoglalt. Csupa épkézláb história. Nincs bennük semmi sajátos, különcödő, újszerű, meglepő, de mindegyik érthető, világos, van meséjük s rövid terjedelmükhöz mértén megfelelő tartalmuk, van kezdetük, bonyodalmuk, megoldásuk, a mint a logika az eseményektől megvárja, s a mint az élet ezt a követelményt rendszerteljesíti is. Szóval Vértessy elbeszélései régi szabású dolgok, s a sok modern novella után, melyeknek szerzői minden áron valami eddig nem ismert dologgal akarnak elkápráztatni, jól esik Vértessy kötetét forgatni, mely a régi, kipróbált eszközöket többre becsüli, mint az új, de kétes értékű fogásokat.

Mint régi szabású íróra, Vértessyre is szabad alkalmaznunk azt az æsthetikai jelzőt, melylyel a mult század második felében olyan sokszor éltek, de a mely azóta egészen a lomtárba került: realista. Vértessy realista író, a kit az élet mindennapi képe érdekel, azok az apró események, melyek a kis emberek körében történnek. Kis emberen nemcsak a szegény embert értem, hanem azt, kit tehetségei, sajátosságai nem emelnek ki a tömegből. Az írónak az a rendes módszere, hogy elmond egy kis történetet, egyszerű, köznap, gyakran jelentéktelen históriát s nem magával a mesével kíván érdeklődést kelteni, hanem a történet szereplőinek lelki rajzával: mi megy végbe hősei lelkében, mialatt az esemény-mozzanatokat átéli. mit éreznek, mit gondolnak életük egy-egy fordulatanál. Hogy ez a lélek nem valami bonyolult, s a problémák, melyek foglalkoztatják, látszólag kisszerűek, a megélhetés körül forognak, az nem baj. Az élet kis tragédiái sok hűt bírnak lelkünkben együttrezgésre.

Tragédiákról szoltam. Vértessy elbeszélései többnyire csöndes tragédiák, a lemondásnak, a nyomornak, a kétségbeesésnek szomorú példái. Vajjon a vérük közössége magyarázza, vagy talán

az idősebb Vértesinek, a nagyobb nevű Arnoldnak, hatása a fiatalabbra, hogy mind a kettőt az életnek sötétebb fele vonzza s a pessimista szemével a szenvedést, a csalódást vagy legalább a szürkéséget látják meg az ember életében? Van egy egészen külső bizonyossága is ennek a kapcsolatnak: az öngyilkosság motívumának kedvelése. Vértesi Arnold egy egész kötet novellát bocsátott közre *Öngyilkosok* cím alatt, az ifjabb pedig e kötetében is négy novellája csomóját oldja meg egy-egy revolver-dörrönéssel. A két író világnézete alapján egy, de Vértesy Gyuláé mégsem oly keserű, s mintha ennek következtében életképeiben több volna a realitás is. Az idősebb azt rajzolta legnagyobb kedvvel, mint dönti az embereket a társadalom igazságtalansága szennybe, bűnbe, erkölcsi, anyagi és testi romlásba; az ifjabb is rajzol elzüllő alakokat, főként írókat, de bukásukért nem a társadalmat, hanem magát az egyént teszi felelőssé. a kinek vagy a tehetsége volt gyöngé (*Egy szegény ördögről*) vagy nagy csalódása törte meg (*Lefelé*). Helyette inkább a szegény embernek, a kishivatalnoknak vergődéseit figyeli meg (*A vér*) s eszmétlen, örömtelen, rideg életét festi, melynek még ünnepnapjai is fanyar accorddal végződnek (*Születésnap vacsora*). Még gyakoribb motívuma, mint fordul el az ember gyöngeségében ideáljaitól s alkuszik meg a sorssal. kisszerű, köznapi, de biztos jelenért elcserélve a megálmodott szép jövőt.

Hősei tehát, hogy bemutatthassa rajtuk a lemondás és megalkuvás lesújtó következményeit, többnyire gyöngék vagy gyávák. A kisértésnek nem tudnak ellenállni, a nagy próbák elől kitérnek. Az első meg a második merész, költői álmait föláldozza a mindennapi kenyérért (*Bérbén, Hivatal*), a harmadik szerelméről mond le, hogy ne gátolja hirneve megszerzésében (*Út a hegyre*), a negyedik nem meri sorsát hozzáköttni egy szegény emberhez, mert fél a reá váró megpróbáltatásoktól (*Becsületes leány*), az ötödik eltűri, hogy felesége megcsalja, mert úgy jó módban élhet (*Kegyelemkenyéren*) és így tovább. Sorsuk vagy örökös lelki szenvedés vagy csöndes tompultság. Embereinek egy második csoportját nem a multjuk, hanem a jelenük teszi szerencsétlenné. Az öregedő férfiak ezek, a kik érzik, hogy életük nyara elmúlt vagy a végéhez siet s következik az ősz, a tél, a mely után már számukra nincs tavaszi újulás. (*Félek az ősztől, Prolongálás, Upmann mellett*.)

Úgy látszik, ezekbe az elbeszélésekbe erősen belevitte az író a maga subiectivismusát, szereplői vívódásai egyenesen az ő

lelkéből fakadtak. A többiben is sok olyan elemre találunk, a melyek mintha magának az írónak életéből sarjadtak volna ki. A novelláknak majdnem a fele írók között játszik, s ha nem is író a hősük, több-kevesebb szerepet mindig juttat nekik; a költőknek azt a faját szerepelteti legsűrűbben, a melyhez maga is tartozik: a szerény, ambitiosus, de a maga tehetségének körét és erejét jól ismerő, magát túl nem becsülő költőt. Sok hű, jellemző vonást köszönnek elbeszélései ennek a subiectivismusnak, de van veszedelmes hatásuk is: bizonyos egyformaság, egyszínűség, mind a tárgyban és beállításban, mind az emberekben, s őt a meseszövések technikájában is. Egy-egy fogását több ízben is használja, így a cselekvény megindítására egy margitszigeti sétát (*Nagy elhatározások, A kiknek nincs tavaszuk*), keretül meg egy öngyilkosnak halála előtt irt levelét (*Don Juan átka, A múlt bűne, A halál ura, Étvágy nélkül*), a melyet azzal a czéllal küld meg az írónak, hogy használja föl novella-tárgyul. Egypár ósdi alakot is szerepeltet, p. o. a vidéki leányt, a ki rajong az ujságból ismert költőért. Az élet, igaz, ma is ismer ilyen leányokat, de az irodalomban már nagyon is kimentek a divatból.

Egyáltalán Vértesynek ezekben a legsajátosabb, egyéniségére legjellemzőbb novelláiban kevés a változatosság. Épen azért igen szívesen vesszük azt a pár elbeszélést, melyekben az életnek ha nem is derültebb, legalább mozgalmasabb, színesebb fordulatait ragadja meg, azokat a novellákat tehát, a melyekben realismusából enged valamit a romantika javára. Frissen, ötletesen elbeszélt történettel igazolja p. o. azt a tételét, hogy az ember ne világosítsa föl barátját, ha olyan leányt akar elvenni, a kinek multja nem egészen tiszta. Sem a bizonyítás, sem a tétel nem új — az utóbbinak helyessége nagyon kétséges is — de Vértesy előadásában egészen elfogadható. Hasonlóképen mozgalmas, gyorsan perdülő és ezáltal érdeket gerjesztő *Az ostoba apród*, meg az *És felmentették* és *A gyilkos*. Az első szintén nem új tárgy, de jól van kidolgozva: az unatkozó gazdag asszony, a ki egy szegény ördög udvarlására vágyik s mikor megkapja, csakhamar elúzi magától s ezzel romlásba dönti az éhenkórász poétát. A másik kettő ügyes védőbeszéd rokon tárgyban. Ott egy férfit, itt egy leányt igazol, a kiket a lelki kényszer gyilkosságba kergetett. Ebben a nemben legsikerültebb darabja a kötetnek az *Álmok vége*, Vértesynél szokatlanul erős idealismus terméke. A régi udvarlóról szól, a ki még egyszer akarja látni ideálját. Meg is látja, sőt többet is talál nála. mint

várt: a fiatal szűzies leány helyett érzéki asszonyt, a ki ölelésre tárja karját. Szenvedélye őt is elragadja, de megundorodik utána az élettől. A másik nemből Vértessy sajátos tárgyai közül az *Öreg irnokokat* emelem ki, a melyben két elszegényedett, irnokságra szorult, de szegénységükben is boldog urat mutat be: az idealistát, kit felesége tönkretett s megcsalt, és most a leánya részéről fenyegeti a férjét hasonló veszedelem a miről azonban ő mind nem tud, s a realistát, ki önzően magának és a gyomrának él.

A novellák egyszerű, de természetes magyar nyelven szólnak, mentek mind a cikornyától és merevségtől, mind a homályosságtól. Minden szava, mondata értelmes, kifejező, világos; sajnos, hogy ez ma már érdem.

P. P.

Nőírók regényei.

Rozsda. Regény, írta Szende-Dárdai Olga. Két kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1914. 8. r. 248 és 267 l. Ára 6 K.

Mary. Irta Asbóthné Ferenczi Sári. Budapest, Franklin-Társulat, 1914. 8. r. 186 l. Ára 3-60 K.

Nőíróknak sohasem voltunk szűkében, sőt vagy egy félszázadja Gyulai Pál, épen e folyóirat lapjain, érdemesnek tartotta, hogy a nőírók költői működését magasabb, egyetemesebb szempontból ítélje meg. Viszont értékes nőírónk talán sohasem volt annyi, mint jelenleg. A tudományos életben és tudományos irodalomban nem váltotta be eddig a női nem azt a vérmes reményt, melyet a feminizmus rajongó hivei a nőknek ú. n. felszabadításához fűztek, de a költészet terén derekasán megállják helyüket, s alkotásaik egy és más tekintetben kiállják a versenyt a férfiírók műveivel. A figyelemre méltó női alkotások közé tartozik ez a két regény is.

A kapcsolatok egész sora fűzi egymáshoz a *Rozsdát* s a *Maryt*, és az ellentétek ép akkora sora választja el. Az előbbi egy jónevű nőíró műve, a ki tollát a rövidebb elbeszélések tekintélyes számán gyakorolta be; az utóbbit eddig csak mint két derék irodalomtörténeti tanulmány s egypár csinos vers szerzőjét ismertük, jelen regénye első kísérlet e nemből; a *Rozsda* terjedelmes mű, a *Mary* nem is a harmadrésze; az az események hosszú sorából van összeszerkesztve, ez valójában egyszerű, egységes történet. De mind a kettő alapjában ugyanazt a tár-

gyat dolgozza föl: a már nem egészen fiatal, de szép leánynak szerelmét, s a céljuk is ugyanaz: azt az érzelmi életet bemutatni, mely ennek a leánynak lelki világát betölti. Ezt az eljárást nem tudjuk kellőképen méltányolni. Szendéné — magyarul ugyanis Szendéné Dárday Olga az író neve és nem Szende-Dárday Olga — és Asbóthné, mint szerencsére oly sokan társaik között, ismerik tehetségüknek terjedelmét, minőségét, mélységét s olyan föladatot vállaltak magukra, mely egyéniségükhöz illik és erejüket nem haladja meg. Valóban, mit várhatunk inkább asszonyainktól, mint a női lélek elemzését? Nem az asszony tudja-e legjobban meglesni és rajzolni a lelkükben fakadó sejtelemszerű vágyakat és lázongó érzelmeket, indulattá fokozódó szenvedélyeket és ábrándos ellágyulásokat? Ezt kapjuk a két regényben, még pedig Asbóthnében kevesebb színnel, de a valóhoz hívebben megrajzolva.

A *Rozsda* hőse egy előkelő, de szegény leány, Zsarnay Rita, a kit gazdag nagynénje városról városra, hôtélről hôtélre czipel. Szépsége, vonzó egyénisége, értelme megigéz minden férfit s vándorlásuk minden állomását egy-egy hódítás jelzi. A fontosabbak: egy német földbirtokos, egy Mephisto-arczú, de szép lengyel gavallér, egy müncheni fiatal orvos s végül egy daliás magyar úr. Az első hármat nem szereti, de a szerelem határát már-már érintő rokonszenv vagy érdeklődés csatolja hozzájuk. Feleségül nem megy egyikhez sem; az orvoshoz nem, mert rokonérzése nem elég erős, hogy elviselje vele a köznapi élet szürkeségét, a lengyelhez nem, mert kiderül róla, hogy gazember, a földbirtokos meg őt hagyja el, mert szegény. Az utolsó az igazi. Már nagynénje halála után találkozik vele Portoreben, s mivel a férfi piszkos ruhában csónakját javítja, bárkásnak nézi. Mire úri vonásai, nemes tartása, műveltsége észrevételi vele, hogy úri emberrel van dolga, jóformán már meg is szerette. Mindketten existenciájukat veszítették el: a leány nagynénjét, a fiatal ember azt a hatalmas vagyont, melynek uraként nevelték, de a melyet egy váratlanul született nyápicz unokaöcs elhódított tőle. A közös sors még közelebb hozta őket egymáshoz, s a naponkénti együttes csónakázások alatt szerelmök annyira kifejtett, hogy egy vihar alkalmával egy önfeledt pillanatban egymáséi lettek. A vihar nagy kerítő már Aeneas és Dido óta! Szerencsére a sors kegyelmesebb volt Ritához, mint a szegény karthágói királyasszonyhoz: mindjárt másnap kiderült, hogy a nagynéni óriási vagyona örökösévé Ritát tette; hogy pedig az elegáns barcaiuiolo minden

lelkifurdalás nélkül nőül vehesse kedvesét, csakhamar az is, hogy az unokaöcs meghalt, s a nagy birtok örökösévé ő lesz.

A regénynek vannak értékes tulajdonságai. Az által, hogy hőse bekalandozza Közép-Európát, szerzőnek alkalma nyílik egy pár szép s hangulatos természeti kép festésére, melyeknek értékét még emeli, hogy nyilvánvalóan saját szemléletén alapszanak — persze ez a mai globe-trotter világban már nem jelent annyit, mint ezelőtt ötven évvel. Azután Szendéné, a mint tárcza-novelláiból tudjuk, nemcsak ötletes és szellemes, hanem okos asszony is, a ki ezt a regényét is teleszővi találó megjegyzéseivel, a szöveget fejen találó gondolataival. Hősei, viszonyaiknak megfelelően, nem annyira szerelmi ömlengésekben törnek ki, hanem igen okosan vitatkoznak, rendszerint komoly társadalmi kérdésekről, s a párbeszédéből minduntalan kivillan az író értelmének fénye. Különösen érdekes részlet, mikor a magyar gavalier férfias okoskodásának erejével lerontja a nála fejlettebb eszű, nagyobb dialektikájú Ritának nőies eszmemenetét. Jó a leány lelki életének rajza is, noha maga a típus kissé elkoptatott s még inkább az a helyzet, melyben üresfejű és üresszívű nagynénjével áll, úgy hogy a kép egyes vonásai már nem hatnak az újszerűség ingerével. Igen kedvesen beszél el a szerző az utolsó kalandot, melynek enyhe romanticismusa éppen nem bántó, s annyi hangulatot, annyi érzést visz bele a két egymást szerető lélek naponkénti érintkezésébe, hogy a regény legsikerültebb részének kell tartanunk. A merész kiindulópont, a bárkásnak nézett úri ember, meg nem is olyan merész: magam is emlékszem egy esetre, mely hasonlóképen indult, de természetesen nem lett efféle folytatása.

De vannak fogyatkozásai is a regénynek, és sem nem kevesek, sem nem kicsinyek. Hogy a végén kezdjem, Ádámmal mi is fölsóhajthatnánk: «Csak az a vég, csak azt tudnám feledni!» Arra a jelenetre a viharverte elhagyott kastélyban semmi szükség sem volt, s ha általánosságban, emberileg nem is valószínűtlen, Rita és lovagja között egészen az. A mint ezt a komoly, becsületes, lovagias bárkást ismerjük, neki kellett tudni uralkodni az érzékein. Ha a lengyel Mephisto lett volna a helyén, az más! Azután az a csöstül való áldás! Valóban nemcsak a «fiancée» volt «trop belle», hanem a szerencséje is. A jóakarató véletlen a regény folyamán több ízben is nagyon mohón kap az események kerekébe, még olyankor is, mikor aránylag kevés fáradsággal más úton is helyes kerécsapásba lehetett volna terelni az elbeszélés gördülő szekerét. A gyors kibontásnak szolgálatára

igen sok fölösleges szereplőt is léptet föl, a kik jönnek, meg teszik a kötelességüket, mennek vagy meghalnak, hogy többet ne találkozzunk velük. Fölösleges episodokban sincs hiány, sőt tulajdonképen még a főcselekmény sem egyéb, mint episodok mozaikja. Ezzel megjelöltük a regény organikus hibáját.

A mint a poétika tanítja, a regény hosszabb, bonyodalmasabb eseménysorozat. Eseménysorozat van a *Rozsdában* is, de a bonyodalom egészen hiányzik, mert a regény egyes mozzanatai teljesen függetlenek egymástól, s nem kapcsolja őket más össze, mint a főhős személyének azonossága. A regény négy kalandja — használjuk ezt a *chanson de geste*-ek óta divatos terminust — nemcsak önmagában kerek, befejezett, hanem a következőkre a legcsekélyebb hatással sincs, úgy hogy mindegyiket külön-külön — s az elő hármat együtt is — el lehetett volna hagyni, a nélkül, hogy az utolsó kaland, a mely a regény magvának tekintendő, a legkisebbet szenvedte volna. Ha a regény egy-két magyarázó szó után a II. kötet 138. lapján kezdődnék, senkinek eszébe nem ötlenék, hogy több mint másfél kötet hiányzik előtte! Szóval a *Rozsda* valójában nem regény, hanem több mellékes episodon kívül négy önálló novella, melyek külön-külön becsesebbek, mint az egész. Úgy látszik, Szendéné alapján novellista tehetség; lehet, hogy nagyobb compositiókhoz is lesz ereje, de ez a regénye sok becses vonása és kedvessége, okossága ellenére sem bizonyítja.

Asbóthné regényének hőse, Mary, nem olyan ragyogó szépség, mint Rita, s maga a regény is egyszerűbb, igénytelenebb, de nem az értéke rovására. Mary vagyonatlan, művészi hajlamú csinos leány, közel a harminczhoz. Találkozik egy nála öt évvel fiatalabb mérnökkel s az öregedő leány első, de örök szerelmével megszereti az életerős, céltudatos fiút, noha szellemi világa az övénél korlátoltabb, sekélyebb. Ez a motívum nőíróinknál igen kedvelt; bele kell nyugodnunk, noha nincs egészen ízlésünk szerint. Itt annál szívesebben teszszük, mert az író elég ügyesen teszi érthetővé és elfogadhatóvá Mary szerelmének ébredését és megerősödését. A fiúnak jól esik a szép leány vonzalma, erős részvétet is érez iránta, de feleségül természetesen nem őt veszi, hanem egy régi vonzalmát, a ki fiatalabb, talán szebb is, de mindenesetre módosabb, mint Mary. A befejező mozzanat a maga erős realismusával megkapó. Pár év múlva, mikor Mary az élet küzdelmei elől egy szerelemnélküli házasság

révébe menekült s a mindennapi élet örömtelenségében elközségesedett, szinte eldurvult, lelke eltompult, találkozik a férfival s nejjével. Az ellentét ezeknek fiatalsága, derűje, elegantiája s a maga öregsége, kedvetlensége, közönségessége között lesujtja őt is, az olvasót is, de a mi megindulásunkat a jelenet valószerűsége az æsthetika régiójáa, a tragikus felé emeli.

Nem regény valójában a *Mary* sem, csak hosszabb elbeszélés, s a megindítás nehézkességén megérzik a kezdő író, de egy jól megcomponált, egységes cselekvényű és hangulatú elbeszélés. Az író józan önmérséklettel, méreteiben is, igényeiben is kis themát választott s ebben is minden erejét hőségnek megértetésére fordította. Sikerült is ennek a jobb sorsra érdemes női léleknek vergődését megérzéskíteni; beelátunk Mary szívébe, értjük lelkivilágát — azokat az érzéki gondolatokat azonban, melyek egy alkalommal lelkében feltámadnak, itt is elengedtük volna: sem megindokolva nincsenek, sem nem eléggé discret a rajzuk. Rokonszenvünk azért az ő részén van, szánjuk sorsának hullámozása között. Élőnek érezzük, nem elgondolt alaknak s talán nem csalódunk, ha élményi elemeket keresünk benne: a szerző ezt az alakot látta, ismerte az életben. A többi alak, maga a fiatal ember is, el van nagyolva; igaz, hogy szerepük is csak episodikus, a leány kedvéért van mindegyik.

A cselekvény német emberek között játszik — csak a férfi magyar — s Németországban. Nem talátom helyesnek, ha az író képzelete, kényszerítő szükség nélkül, a haza határain túl kalandozik. Úgy értem, hogy az olyan mesét, mely bárhol és bármilyen emberek között lepöröghet, a melynek nincs sajátosan idegen eszmevilága, jobb hazai milieube localisálni. A *Mary* is ilyen történet, s hogy Asbóthné mégis kivitte — Berlinbe, a Stahrenbergi tó partjára, Münchenbe — annak talán az a magyarázata, a mit föntebb föltevészként említettem, hogy a regény főalakja, esetleg a mese magva is valóság s Németországhoz van kapcsolva. A fiatalok életmódja és viselkedése valóban inkább a hideg, józan, fegyelmezett germánok, mint közöttünk magyarok között van helyén. A berlini viszonyokat, a férfi és női studensek, művésznövendékek érintkezését a valósághoz hiven s találon rajzolja a könyv.

Az emberi lélek újszerű vonásait nem tárja föl a regény, az érdeklődést lekötő, merész képzelettel szőtt mesét szintén nem

nyújt, de egy s az életben nem épen ritka folyamatnak rokon-szenves képét rajzolja. A fiatal író fejlődése elé bizalommal tekintünk.

S hogy újból összekapcsoljuk a két regényt: mindegyik könnyen, folyamatosan, jól olvashatóan van írva, de az elejesajátszerű véletlen, mindkettőnek a továbbiakhoz képest gyöngébb. Szendéné könyvének első lapjait több, a fővárosi salonokban divatos phrasis és magyartalanság ékteleníti, Asbóthnéét pedig egypár döcögő, nehézkes mondat. A mint belemelegszenek az elbeszélésbe, stylusuk is javul: nyilvánvalólag nem a stylérzékük hiányzik, csak a műgondjuk nem volt elég.

T. P.

FABRICZY KORNÉL EMLÉKEZETE.*

Ma telt le négy éve, hogy Akadémiánk tiszteleti tagja és nagy jótevője, Fabriczy Kornél, lakóhelyén, Stuttgartban fáradhatatlan munkás élet után örök nyugalomra tért. E napon óhajtottam teljesíteni Akadémiánk második osztályának megtisztelő megbízását és emlékbeszédet mondani Fabriczy fölött, mert így a naphoz fűződő emlék is mélyíti kegyeletes érzelmeinket, melyekkel annak a férfiúnak tartozunk, ki életében birt és szerzett anyagi javainak úgyszólván összességét intézetünkre hagyta.

Fabriczy az újabbkori művészettörténelmi irodalomnak egyik legtermékenyebb munkása volt, de nem volt magyar író. Nagyszámú munkáinak túlnyomó része német nyelven, kisebb része olasz és francia nyelven jelent meg; magyarul nem közölt semmit, közéletünkben sem vett részt, külföldön lakván, csak látogatóba járt, de meglehetősen sűrűn, hazánkba. Mindazonáltal az Akadémia igen helyesen cselekedett, a mikor őt nem a kültagság laza kötelékével csatolta magához, hanem tiszteleti tagjai sorába iktatta. Mert, ha — alapszabályaink értelmében — tiszteleti tagokul olyanok választandók, a kiktől vagy mint «tudománypártolóktól» az Akadémia «disze s java öregbedését várja», vagy a kik, mint «jeles tudósok és írók, a tudomány vagy az Akadémia körül érdemeket szereztek», úgy elmondhatjuk, hogy Fabriczy mindkét rendbeli minősítésnek fényesen megfelelt s a mint tudományos írói hirneve díszére, úgy a hazai tudomány s Akadémiánk iránti nagyszerű áldozatkészsége valóban javára vált intézetünknek.

* A m. tud. Akadémia f. é. október 5-én tartott összes ülésén elmondott emlékbeszéd.

Bátran szemébe nézhetünk annak a kérdésnek is, hogy miért nem volt Fabriczy magyar író. Ő tudományos irodalmi tevékenysége kizárólagos, de eléggé tág teréül az olasz renaissance-művészet, különösen a XV. századbeli építészet és szobrászat történetét választotta. Valljuk meg, hogy ennek az anyagnak oly roppant terjedelmű s annyira a részletekbe mélyedő feldolgozását, a minőt a Fabriczy írói munkássága tár elénk, a magyar irodalom magába sem fogadhatta volna, egészen eltekintve attól, hogy nyelvünk elszigeteltsége kutatásai eredményeit épen azok elől vonta volna el, a kiket azok leginkább érdekeltek. Fabriczy-nak, írói életcélját tekintve, úgyszólván szükségszerűen német íróvá kellett lenni, mert egyetlen nemzeti irodalom, — nem véve ki a francziát, az angolt, sőt még, bármily paradoxnak hangozzék: az olaszt sem — mondom, egyetlen nemzeti irodalom sem tekintí oly mértékben földadatának, mint a német, a részletező feltárás, megvilágítás, megállapítás tudományos munkáját épen az olasz renaissance művészetre nézve végrehajtani, s e téren úgyszólván az egész világirodalmat szolgálni.

De Fabriczy épen csak mint író nem volt magyar; egyébként szívében, lelkében hű maradt az idegenben is magyar hazájához. Gyermekek- és ifjúkori benyomásai, atyjának befolyása lelki és szellemi fejlődésére, a Szepesség emléke, melynek fiául mindig büszkén vallotta magát, néhány hű személyes barátság, melyet szeretett az atyáról a fiúra is átvinni: megannyi erős kötelékül szolgált, melyet szeretettel ápolt maga is, gyakran ellátogatván magyar barátai közé, különösen Vas- és Tolnamegyébe, úgyszintén Budapestre, szorgalmasan levelezvén az itteniekkel s folytonosan melegen érdeklődvén a magyar irodalom iránt. A magyar szépirodalom és történelem jelesebb termékeit megküldette magának Stuttgartba s még évekkel halála előtt, — talán az akkor megjelent új, díszes kiadás hírének hallatára — Mikes Kelemen leveleit kívánta olvasni.

Koronkint bántotta is őt az, hogy Magyarországon oly kevesen tudnak valamit az ő létezéséről s hogy például a tübingeni egyetem részéről tiszteleti doctorrá lett megvá-

lasztatásáról, — melyre pedig nagyon sokat tartott — oly kevesen emlékeztek meg a hazából. Bizalmas leveleiben nyilatkozik csak meg sohasem szünő érdeklődése a magyar viszonyok s különösen a magyar szellemi élet iránt, valamint erős magyar érzése, mely olykor följajdul Ausztriához való közjogi viszonyunk visszásságai miatt.

De legékesszólóbb bizonyága volt magyar érzésének szeretete Akadémiánk iránt, melynek könyvtára számára gondosan küldözgette nemcsak nagyobb műveit, hanem kisebb tanulmányainak lenyomatait is s a melynek javára előbb 1902-ben, majd kiegészítőleg 1907-ben összesen a 300,000 koronát megközelítő értékű alapítványt tett néhai atyja, Fabriczy Sámuel, az Akadémia egykori levelező-tagja emlékére.

Már a fiúi kegyelet e ténye is arra kötelez, hogy a mikor a Fabriczy Kornél életéről és érdemeiről emlékezünk meg, ne feledkezzünk meg arról sem, kit ő maga mintegy összekötő kapocsnak ismert el közte és Akadémiánk között s kinek szellemi hatása kétségkívül sok tekintetben elhatározó volt boldogult tagtársunk irányának, pályájának kialakulására is.

Fabriczy Sámuel 1791-ben született Poprádon, hol atyja evangélikus lelkész volt. Fiatalon ügyvédi oklevelet nyervén, az 1811. 2-iki országgyűlésen mint gr. Van der Nath Henrik küldöttje s Okolicsányi János tornai főispán titkára vett részt; gyönyörködött a vitákban s főleg itt szerezte publicistikai ismereteit. Majd Berzeviczy Gergely ügyvédje lett s e nagy tudású és széles szellemi látkörű férfiú hatása alá került. Dolgozott utóbb a megyei követek utasításának szerkesztésével megbízott megyei bizottságban és egyháza kormányzatában is, mint egyházkerületi főjegyző s senioralis felügyelő. Az 1848-iki magyar parlamentáris kormány szervezésekor Eötvös cultusminister őt tanácsosául hívta meg a ministeriumba. A szabadságbarcz kitörésekor visszavonult Lőcsére, hol a köztisztletben álló férfiú 1858-ban halt meg. Akadémiánk 1832-ben választotta őt meg törvénytudományi osztálya levelező-tagjává s 1861-iki Almanachunk szerint Fabriczy osztályának alapos és sok-

oldalú ismeretei, szerénysége és jelleme által valóságos disze volt». Legelső munkája még latin nyelven jelent meg *Elementa juris criminalis hungarici* cím alatt 1819-ben. Azután magyar nyelven közölt számos értekezést és bírálattal a *Tudományos gyűjteményben* és egyéb folyóiratokban a büntetőjog, perjog, magánjog, közjog és közigazgatási jog különböző kérdéseiről. Azonban ifjabb korában aesthetikai, historiai és ethnographai dolgozatokat is tett közzé, melyek ez irányban való műveltségét is tanusítják.

Ennek az atyának második fiaként született Fabriczy Kornel 1839-ben. Külső életfolyását leghivebben vázolom, ha közlöm azt a rövid önéletrajzot, melyet ő maga tett közzé a *Repertorium für Kunstwissenschaft*-ban hét évvel halála előtt.

«Lőcsén születtem, — úgymond — a Szepességen, Felső-Magyarország régi culturhelyei egyikén, mely még ma is őrzi Szent Jakab-templomában s annak régi faragott és festett képeiben e vidék egykori csúcsives művészete virágzásának tanubizonyságait. Gymnasiumi tanulmányaimat szülővárosomban végeztem, miközben sokszoros szellemi hatással volt reám a szülői ház, különösen classikai műveltségű atyám és egy a művészet minden megnyilatkozása iránt melegen érző nagybátyám, ki — bár munkakörének szerény korlátai között — mint építész maga is tevékeny volt a művészet terén. Ez a körülmény, valamint természetes hajlamom döntötték el pályám választását is, melyre hat évig készültem Bécs, Karlsruhe és Zürich építészeti és mérnöki főiskoláin, a legutóbbi helyen Semper előadásait is hallgatván. E helyeken szerzett ismereteimet 1864-től 1876-ig a gyakorlati vasútépítés terén értékesítettem Erdélyben, Württembergben és Magyarországon. Ez évek szabad órái azonban megengedték, hogy jobban elmélyedjek a művészettörténet tanulmányába, melynek kezdetleges ismereteit már mint középiskolai tanuló buzgón igyekeztem megszerezni. Miután hivatásomnak erőimet megfeszítő, gyakran félig művelt vidéken, sok nélkülözés és fáradozások között való teljesítése egészségemet megrendítette, 1876-ban megváltam burokratikus értékelés szerint eléggé magas állá-

somtól a magyar államvasutaknál s elhatároztam, hogy tevékenységemet ezentúl egészen az annyira szívemhez nőtt művészettörténet terére helyezem át. Miután Ausztriát és Németországot már előbb többször bejártam, most öt évi fáradhatatlan tanulmányt fordítottam Olaszhon, Franciaország és Anglia műkincseinek beható megismerésére s azután Stuttgartban telepedtem meg.» Fontosabb irodalmi műveinek száraz elősorolása után, mint e tevékenységét ért elismerést és kitüntetést csak kettőt említ meg: a m. tud. Akadémia tiszteleti tagságát és a tübingeni egyetem tiszteleti doctorságát.

Életfolyásának ezt a vázlatos képét még csak azzal kell kiegészítenem, hogy Fabriczy megtelepedése Stuttgartban egybeesik nősülésével. Congenialis élettársat csatolt magához, mikor 1880-ban nőül vette Ziegler Zsófiát, ki nemcsak buzgó, odaadó és együttérző segítő munkatársa volt tanulmányaiban és utazásaiban, hanem zongorajátékával és különösen művészi énekével lelkes zenekedvelő férjének szabad óráit is földerítette. Fabriczy életére neje elbetegedése vetette a legsötétebb borut; azontúl munkaképességének, munkakedvének megcsappanásáról panaszkodik s életének legfajdalmasabb tragikuma az volt, hogy mikor végül őt is ágyba döntötte a kór, nélkülözni volt kénytelen szintén súlyosan szenvedő nejének támaszát és vigasztalását.

Fabriczy mint építész lett művészettörténésszé s így ezen a téren érdeklődése természetszerűen elsősorban az olasz renaissance építészete felé fordult; az akkori építészet plastikai díszének gazdagsága s a két művészeti ág akkori széjjelválaszthatatlanul szoros rokonsága volt útmutatója az egykorú szobrászat tanulmányozása terén. Élete munkája azután mindvégig e kettőt, az építészetet és szobrászatot öleli át; a festészet és rajz úgyszólván csak amazokkal való vonatkozásaiban vonta magára figyelmét, de vannak irodalmi munkái, melyek a képirás, sőt olyanok is, melyek az iparművészet alkotásaival foglalkoznak.

Irodalmi működésének kezdeteként ő maga a Lützow folyóirata számára 1877-ben modern művészeti tárgyakról

írt czikkeit jelöli meg; de csakhamar igazi hivatása terén látjuk őt: a Hohenstaufen II. Fridrik császár idejéből való, tehát a proto-rennaissance-hoz tartozó capuai hídkapu és annak szobrászati dísze az első olasz művészettörténeti tárgy, melynek beható tanulmányt szentel. Azóta Nápoly lett egyik középpontja kutató munkájának; a másíknak Firenzét választotta. A nápolyi nagy állami levéltárban megbüvölték őt a Cedole della Tesoreria Aragonese jobbára catalan nyelvű kéziratai, ezek a gyönyörű pergamentre írt 167 kötetre menő pénztári naplói az Aragon uralkodóházának, melyek a nervus rerum gerendarum fonalán az ep oly művelt mint romlott, ép oly fényűző mint pénzsóvár nápolyi udvar egész életét megjelenítik s természetesen a művészeti megrendelések és alkotások tekintetében is gazdag adatforrásul kínálkoznak. E forrásból folytak Fabriczy-nak a Nagy Alfonso Castello-nuovobeli diadalkapujára s egyéb nápolyi művekre vonatkozó, a *Repertorium für Kunstwissenschaft, Jahrbücher der preussischen Kunstsammlungen* és a *Rassegna d'Arte* hasábjain megjelent többrendbeli tanulmányai, melyek a Giuliano da Majano, Giuliano da San Gallo, Francesco di Giorgio Martini, Fra Giocondo da Verona, Guido Mazzoni, Aristotele Fioravante, Francesco da Laurana és Vincenzo da Cortona művészi munkásságához is nem egy eddig ismeretlen adalékot szolgáltatattak. Fabriczy különösen a Bertaux megállapításaival szemben meggyőző módon jelöli meg a diadalkapu plastikai díszében az Andrea dell' Aquila, Isaia da Pisa, Paolo Romano és Guglielmo Monaco munkakörét s azok nézetéhez csatlakozik, a kik a kapubélés mindkét márványdomborművének főalakjában a bölcş Alfonsóra vélnek ráismerni. Az ő fiának, Ferranténak, a mi Beatrixunk atyjának ismert nápolyi mellszobrát, azokkal szemben, kik a Guido Mazzoni művének tartják, Fabriczy a kevésbé ismert Adriano Fiorentinónak tulajdonítja.

Ha már a nápolyi és nápolyvidéki művészeti emlékek történeti elemzése sokszoros vonatkozásokat hozott fölszínre a kisebb-nagyobb toscanai mesterekkel is, még dúsabb aratása volt Fabriczynek ezen a téren, midőn évenkénti hosz-

szas olaszországi tartózkodásai alatt levéltári kutatásait a firenzei Uffizi, az Opera del Duomo és a fiesolei Badia archivumaiba helyezte át. Különösen a múlt század kilenczvenes éveitől kezdve egymás után láttak napvilágot könyvei és cikkei, melyek a renaissance-kori toscanai építészet és szobrászat ismeretének tág terén teljesítenek valóban hűzágpótló munkát.

Ide tartozik az a műve is, melyet kétségkívül munkás élete legbecsesebb alkotásának kell tekintenünk: a Filippo Brunelleschi életét és működését tárgyzó, német nyelven 1892-ben megjelent vaskos könyve.

A nagy francia műtörténész, Eugen Müntz, kihez Fabriczynkat szoros irodalmi kötelékek csatolták, a nyolczvanas évek végén Párizsban olyan könyvsorozatot indított meg, melynek a világ legkiválóbb művészei életrajzát kellett volna magában foglalnia. Maga Müntz írta meg a Donatello életrajzát, Colignon a Pheidiasét; a Brunelleschi-monographia megírására Müntz Fabriczyt kérte föl. Ez az eredetileg szerény keretben tervezett életrajz a föl kutatott anyag gazdagsága következtében nőtt nagygyá; benne írója a renaissance sokoldalú tehetségeinek szintén egyik csodás példáját szolgáltató mester munkásságának képzelhető legteljesebb képét adja, olyat, mely egyúttal leglelkiismeretesebb kritikáját nyújtja a vonatkozó irodalmi forrásoknak, beható technikai megvilágítást a firenzei dómkupola építése menetének, mindig helytálló æsthetikai méltatását az újkori építészet nagy megalapítójától ma fölmutatható alkotásoknak s gondos és megbízható körülhatárolását a Brunelleschi kétségbevonhatatlan művészi *œuvre-jének*.

Fabriczynak sikerült e művében helyes mértékére szálítani le a becsét azoknak a legendáknak, melyek különösen a Brunelleschi híres kupolája körül keletkeztek s az egykorú, vagy közel egykorú krónikások és biographusokkal, különösen Manettivel és Vasarival szemben a mesternek ott a hol kell, igazságot is szolgáltatott. Ha már a Battistero híres ajtóinak domborműveire nyitott pályázat pragmatikus története alkalmat nyújt a szerzőnek a Ghiberti nagy szobrászi jelentőségének méltatására is, Brunelleschi

mindkét jeles kor- és munkatársának, Ghibertinek és Donatellónak életére nézve is több fontos adalékot találunk könyvében. Találunk benne továbbá nagyon helyes ítéletet arra a kérdésre nézve, mely körül napjainkban a művészet-történeti doctrinák egyik végétől a másikba csapnak, hogy t. i. mennyi része volt az olasz renaissance-művészet kialakulásában az antik művészet hatásának és mennyi a kor szelleméből és szükségletéből s a közvetlen előzményekből merítő művészi inventiónak.

Fabriczy a firenzei San Lorenzo templomban látja azt az alkotást, melyben Filippo Brunelleschi a renaissance-építészetet, mely főleg a tömegek újszerű rhythmusában nyilvánul, tulajdonképen föltalálta; de különös melegséggel méltatja a bájos kis Cappella Pazzi építési megszerkesztését. A firenzei mester profán alkotásainak során a Palazzo Pittire nézve kimutatja, hogy annak mai alakjában mennyi tulajdonítható első építőjének s jelentőségét főleg abban keresi, hogy ez volt az első kísérlet a középkor hatalmasai részéről addig használt városbeli várak helyett palotát építeni. Az Ospedale degli Innocenti keletkezésének történetét Fabriczy nemcsak Brunelleschiről írt könyvében fejti ki, hanem arról külön tanulmányokat és okmánytárakat is közölt.

Tudósi lelkiismeretességét és fáradhatatlanságát Fabriczynknak legjobban jellemzi az, hogy ő soha egy mű megírásával a maga elé tűzött föladatot teljesítettnek nem tekintette, hanem megállapodás nélkül gyűjtötte tovább is a vonatkozó anyagot, melyre kutatásai közben reábukkant. Így majdnem minden munkája mellett találhatók voltak könyvtárában jegyzetek is, melyek mintegy tovább fűzik a műben letárgyalt anyagot. Bár Brunelleschi-kötete maga is bőven tartalmaz jegyzeteket és okmánykivonatokat, *Brunelleschiana* cím alatt a porosz *Jahrbücher* 1907-iki évfolyamában, tehát még kévéssel halála előtt, terjedelmes ily anyagot bocsátott közre, mintegy könyve kiegészítésül.

Ugyancsak Brunelleschire vonatkozó tanulmányai folyamában fedezte föl Fabriczy a Vasaritól használt egyik legfontosabb forrásmunka eredetijét, a «Libro di Antonio Billi»-t, a firenzei Magliabecchianában lappangó kézirat

alakjában, melyet azután ki is adott, későbbi másolatainak bírálatával együtt s igen tanulságos commentárt készített a szintén főleg Billi kéziratán alapuló «Codice dell'Anonimo Gaddiano»-hoz.

Kutatói és gyűjtői hangyaszorgalma különösen alkalmassá tette Fabriczyt arra, hogy lehető teljességgel állítsa össze úgynevezett «prospectusait» egyes művészek összes ismert munkáinak. Ilyen becses prospectusokat birunk tőle Bernardino Rossellinóra, Michelozzóra, Simone Cronacára, Giuliano da Sangallóra, Giuliano da Majanóra, Niccolo Lambertinire, Pagno di Lapo Portigianira, Niccolo dell'Arcára, a Ferrucciakra és Andrea Sansovinóra vonatkozólag. Már ez a felsorolás is mutatja, hogy Fabriczy nemcsak az elsőrendű mesterekhez tartotta magát, szorgalmasan föl-kutatta és megismertette az olyanok munkásságát is, kik név szerint majdnem feledésbe mentek, de saját korukban műveikkel az átlagos igényeket ki tudták elégíteni. Ilyenek Nanni di Miniato, Giovanni Minello, Francesco di Giulio da Verona s különösen a pistojai Domenico Rosselli, kire vonatkozó német és olasz nyelven megjelent tanulmányában kifejti, hogy az olasz renaissance festészete már megleghezősen föltárt és ismert, ellenben szobrászatára ez sokkal kevésbé mondható; a minek oka, hogy a festészet iránt általánosabb lévén az érdeklődés, arra nézve a kortársak is több följegyzést hagytak hátra; most már föladatunk a szobrászatot is a maga egészében föltárni.

De becses tanulmányokat birunk tőle Donatellóra nézve és pedig úgy német, mint franczia nyelven; foglalkozott Verrocchióval, továbbá Michel-Angelo, Christoforo Romano, Agostino Busti, Omodeo szobrászi műveivel, sőt Innocenzo da Imola, Tintoretto és Baldovinetti egyes festményeivel is.

Giuliano da San Gallo korántsem csak mint építész foglalkoztatta Fabriczyt; különösen beható tanulmányt szentelt festői jellegű kézrajzainak is és a vatikáni Barberinico-dex, a sienai vázlatkönyv, a firenzei Uffizi és Biblioteca Nazionale és a Geymüller-féle magángyűjtemény szorgos átvizsgálása alapján kritikai leíró catalogust állított össze e művész összes létező rajzairól.

Ugyanily mintaszerű catalogue raisonnéját szerkesztette meg az összes toscanai eredetű fa- és agyagszobroknak egész a Cinquecento kezdetéig; a három fő szobrásziskola, t. i. a pisai, firenzei és sienai szerint csoportosítva, nem kevesebb mint 368, az egész világon szétszórt műtárgyat ismertet itt nagy alapossággal, köztük budapesti múzeumainkban levőket is.

Érdekes magyar vonatkozásokat is találunk boldogult tagtársunknak nem egy művében. Így egy műismertetés keretében foglalkozott Estei Hippolit esztergomi érseknek az innsbrucki egyetemi könyvtárban levő misekönyvével, illetőleg annak festményeivel. A fiesolei származású Ferrucci szobrászcsalád összes tagjainak működését felölelő több munkája szükségkép rávitte Fabriczyt a magyarországi viszonylatokra is. Így a *Jahrbücher*-beli közleményében találkozzunk Bakócz primásnak egy, Alfonso ferrarai herceghez intézett levelével. A *L'Arte* című folyóirat hozta egy ily című czikkét: *Due Opere di Andrea Ferrucci, esistenti in Ungheria*. Ebben megemlékszik Mátyás király visegrádi váráról s annak szobrairól, Oláh Miklós kevésbé későbbkori leírása szerint s az utóbbiakat, melyek ma már nem léteznek, Vasari nyomán Verrocchiónak és Ferruccinak tulajdonítja. Továbbá leírja részletesen az esztergomi bazilika Bakócz-kápolnájának oltárát, melyet — ugyancsak Vasari útmutatása szerint — szintén a Ferrucci művének tart. A kápolna építőjét a Giuliano da Sangallo vagy Simone Cronaca követői között keresi s behatóan megokolja, hogy miért nem osztja a Pulszky Karoly nézetét, ki abban a Baldassare Peruzzi művét vélte látni. Andrea Ferruccitól származónak tartja a pécsi székesegyház Corpus-Dei-tabernaculumát is, melyet tudvalevőleg Szathmári György püspök készíttetett.

Ránk nézve különösen érdekes Giovanni Dalmatáról magyar és horvát kútforrások nyomán írt terjedelmes német tanulmánya. Ebben kétségbevonhatatlanul megállapítja, hogy a Quattrocento ezen egyik legjelesebb és legtermékenyebb dekoráló szobrásza azonos Magister Joannes Duknovich de Trau-val, ki Mátyás király számára sokat dolgozott s tőle

Horvátországban nemesi birtokot is kapott. E tanulmány egyébként is a Mátyás budai várára s annak szobrászi díszére nézve számos becses, részben új megállapítást tartalmaz s a mellett a dalmát mester olaszországi műveit is részletesen ismerteti. Itt megemlíthetem, hogy Fabriczy Giovanni Dalmatának tulajdonította Beatrix királynénak a bécsi udvari múzeumban levő ismert márvány-dombormű képmását; de csak ezt, míg a Mátyásét később s mástól készítettnek tartotta.

Nagy elismeréssel találkozott s angol fordításban is megjelent boldogult tagtársunknak a *Monographien des Kunstgewerbes* sorozatában megjelent, az olasz renaissance-kor érmeit ismertető munkája. Főleg Heiss és Friedländer műveinek fölhasználásával, de saját kutatásai bő eredményeinek értékesítése mellett írja le itt Fabriczy a Pisanóktól Leone Leoniig és Vittoriáig az összes nevesebb éremkészítők sajátosságait s jelentősebb munkáikat, melyeket képekben is bemutat. Föltünteti a technika és ízlés változásait a korról, a képmásművészet e nemének szoros összefüggését a renaissance életével s — mint egy olasz méltatója írja —: «szerencsés synthesisbe foglalja össze a szerteszétszórt irodalmi anyagot, éles egyéni megfigyeléssel ajánlja némely érem szerzőségének új megállapítását s újítja meg félig vagy egészen elfeledett művészi egyéniségek emlékezetét».

A Fabriczy irodalmi tekintélyét saját szakkörében semmi sem jellemzi élesebben, mint az a tény, hogy a Burckhardt világszerte elterjedt *Cicerone*jának — ennek a legkedveltebb és legmegbízhatóbb útmutatónak az olaszországi művészet világában — a hetedik kiadástól kezdve Wilhelm Bode mellett a Venturi ajánlatára társszerkesztője lett s előbb csak az építészeti részt, utóbb, a 8-ik kiadástól kezdve a szobrászatit is átdolgozva ő rendezte sajtó alá. A Fabriczy érdeme, hogy e könyv, mely a Burckhardt halálát követő első években részeinek aránytalansága, a Burckhardt fölfogásától eltérő megállapítások és polémiák beférkőzése által meglehetősen eltért rendeltetésétől, újabb kiadásában ismét visszakerült eredeti módszerének medrébe

s eredeti szerzőjének genálisan kifejezett æsthetikai ítéleteihez ragaszkodva, csupán a történeti adatoknak az újabb kutatás és kritika eredményei alapján való pótlására és helyreigazítására szorítkozik.

Szinte beláthatatlan az az irodalmi munkásság, melyet Fabriczynk jelzett főbb művein kívül is német, francia és olasz folyóiratok hasábjain részint rövidebb-hosszabb cikkek, okmányközlések, műtörténeti adalékok és megjegyzések, részint könyv- és czikkismertetések alakjában kifejtett. Szépművészeti muzeumunk könyvtára, melynek idevonatkozó anyagát Kammerer barátom szívességéből s Rózsaffy Dezső dr. úr előzékeny segítségével módom volt rendszeresen átvizsgálni, nem kevesebb mint 265 czédula katalogus-szám alatt tartalmazza a Fabriczy munkáit.

Kutatói és írói érdemeit s kvalitásait híven és igazán jellemezték azok a méltatások, melyeket néhány, magát megnevezni nem akaró firenzei barátja a *Rivista d'Artéban* s az ő saját fölkérésére barátja, Hans Mackowsky a *Repertorium für Kunstwissenschaft* hasábjain halála alkalmából tettek közzé.

Ezek szerint ő szakkörében mint kutató, mint az ismeretek kiterjesztője és méltatója méltán áll Wilhelm Bode mellett. Átfogja az egész területet s a közismert nagy nevek mellett egy sereg kisebb művészt is megismertet velünk. «A Bode divinatorius látását, nagy műértői tulajdonait nem találjuk meg Fabriczynál. Ő sem tért ki a föltevések és attributiók elől, de a merev biztosság s a dictatorius föllépés hiányzanak benne. Sohasem átalotta tévedéseit utólag nyilvánosan is beismerni. Természete nem volt prófétai, de a kitartásra irányzott. A mint építész korában nem a szabad alkotást, hanem a vasuti mérnök matematikailag exact szerkesztéseit választotta hivatásául, úgy nyilvánult tudományos munkájának módszerében is ez a tények exactságára helyezkedő intelligentia.» Az okmányszerűen bizonyíthatót tekintette minden további kutatás szükséges alapjának. Csak az ő akaratának szívóssága volt képes ekkora önmegtagadó kutatói és adatgyűjtői munkát végezni. S neki öröm volt ez a munka. A született levél-

tári kutatónak nemcsak buzgalma, hanem az a szerencsés vaksága is lelkesítette őt, a mely minden legapróbb adatnak megörül, a melyet a keresés és találás már magában kielégít, a nélkül, hogy az eredményt a ráfordított fáradsággal összemérni próbálná. Mintaszerűek okmányközlései, valamint azokhoz írt commentárjai is, melyek megírására pontos, még a legkisebb helyi publicatiókra is kiterjedő irodalomismerete képesítette.

Nagy figyelemmel kísérte a mindinkább szétforgácsolódo művészettörténeti irodalmat; már kiterjedt ismeretségei is segítségére voltak ebben, még inkább semmi akadálytól vissza nem riadó fáradhatatlan szorgalma. Az irodalmi anyag megismerése nála annál pontosabb és behatóbb volt, mert rendszeren az ismertetés és bírálat szándékával járt együtt. Mint műismertetőt pedig nagy szorgalom mellett jóakarát is jellemezte. Elfogulatlanul látott az olvasáshoz, fölényét a maga legsajátabb szakára nézve sem érezte soha. «Nem védte annak határait kicsinyes féltékenységgel a betolakodók ellen. Tolla sohasem lett ostorra vagy épen pallossá; nem-tetszése legfőlebb a sajnálat formáját öltötte.» A polemiát egyáltalán nem szerette, bírálatainak, vitatkozásának személyes éle sohasem volt. Ellenben szívesen fölmelegedett a dicséretben, inkább a tudományos propagandára törekedvén, mint arra, hogy lekötelezzen valakit. Így némely ismertetése valóban értékes, tájékoztató értekezéssé nőtte ki magát.

A Fabriczy művei pontos, lelkiismeretes és kimerítő összefoglalásai a tárgyra vonatkozó ismereteknek és alkalmasak a népszerűbb formában való fölhasználásra is, de ő maga ritkán nyúlt az ismeretnépszerűsítés eszközeihez. «Era un critico pei critici, uno studioso per gli studiosi», mondja róla az olasz nekrológ. Tudott azonban a közönség szélesebb körei számára is írni, ezt különösen a nem szakfolyóiratok, mint például a *Münchener Allgemeine Zeitung* mellékletei számára írt dolgozatai mutatják, melyeknél olasz méltatói kiemelik a «stile piano ed eleganté»-t is.

Ő maga egy magánlevelében azt mondja egy íróról, hogy «látszik szerzeményeiben a *Mache*, a gyötrelmes,

izgató, speculativ munka. Már pedig az olyan művész, a ki ezt a látszatot nem bírja alkotásai végleges formájában elenyeszteni, nem érte el a tökélyt». Ez mutatja, hogy teljesen tisztában volt az írás művészetének kriteriumaival; mindazonáltal igazat kell adnunk Mackovskynak abban, hogy a stylus kifejező ereje és vonzó szépsége szempontjából Fabriczy nem tartozott a jeles írók közé. Könyvei, terjengő részletezésök által, gyakran válnak szintelenekké, szárazakká, sőt fárasztókká. Habár meleg, szinte rajongó érzés volt benne a művészeti szép iránt, «nélkülözte a szellem simulékonyságát, a kéz könnyedségét, a kifejezés természetességét. Körmondataiban hiányzik a fölépítés áttekinthetősége, kifejezéseiben az egyéni kinyomat, stylusában a rhythmus. Nem volt a szó és az előadás mestere, a szigorú tudomány szolgája volt, az is akart lenni, ebben ismerte föl legnemesebb életföladatát, ez az ő ethikai nagysága.»

De a mint ez az ő írói sajátossága nem volt alkalmas soha Fabriczyt életében népszerű s kedvelt íróvá tenni, ép oly alkalmas viszont biztosítani tudományos munkássága eredményeinek maradandó értékét, mint olyan alapköveket, a melyeket mindenki fölhasználni lesz kénytelen, ki az olasz renaissance plastikájának és építészetének megismerését munkálja.

Művei e tagadhatatlan, nagy irodalmi értékének fölismerése is, nemcsak a kegyelet kötelezné véleményem szerint Akadémiánkat arra, hogy azokból legalább egy-két kötetnyit jó magyar fordításban is hozzáférhetővé tegyen közönségünknek. Ezt a gondolatot legyen szabad ez alkalommal a művészettörténet körül együttesen érdekelt I. és II. osztályaink szíves figyelmébe ajánlanom.

Még hátra van, hogy Fabriczyról, az emberről mondjak néhány szót, a mire azért vállalkozhatom, mert, bár magam csak fölületesen ismertem őt, köztünk élő személyes barátai szívesek voltak e részben igen becses adatokkal szolgálni; így Kammerer Ernő útján birtokába jutottam Fabriczy legbensőbb barátja, Fletzer Ignác úr följegyzéseinek, dr. Györy Tibor egyetemi magántanár úr pedig készségesen

bocsátotta rendelkezésemre a boldogútnak hozzá intézett számos levelét, melyekben — mondhatom — egész nemes lelke föltárult előttem.

Fabrizy nem hiába foglalkozott oly sokat az olasz renaissance-szal, ennek a korszaknak universalitásra való törekvéséből, abból a sokoldalúságból, mely a tanulmánya tárgyává tett mesterek legtöbbjét jellemezte, valami reá is átszállott. Kepzettsége, irodalomismerete ritka kiterjedésű volt. Már nyelvismeretei is megkönnyítették a különböző irodalmakba való behatolást. Fiatal korában mérnökké és építészszé képezte ki magát, e mellett nem csekély geológiai ismeretei is voltak s hogy a botanikához is alaposan értett, azt az bizonyítja, hogy a stuttgarti müegyetem nagy herbariumának tudományos rendezését rábízta. Művészet-történeti kutatásai rávitték a szélesebbkörű történelmi tanulmányokra is és mert rajongó híve volt a szépnek minden alakjában, élvezni tudta nemcsak a művészet, hanem a természet s a költészet szépségeit is, sőt a költészet és különösen a zene állandó kísérői voltak életének, üdítői a munkában kifáradt szellemének. Vergilius és Shakespeare, Goethe és Arany, Carducci vagy Leopardi és Petőfi egyaránt lelkesítették, egyaránt otthonos volt költői világukban. Izlése azonban minden téren megtartotta a classikai irány iránti hajlamát, melyet talán még a Semper tanítása csepegtetett belé s az olasz renaissance tanulmánya erősített meg. Így a zenében is, melyben az egyszerű zenekedvelő mértékét messze túlhaladó műveltségre tett szert. Maga is szépen zongorázott, e kedvtelésével azonban házassága után fölhagyott, mert neje fölülmulta benne; képes volt csak azért útrakelni, hogy egy hangversenyen a Beethoven kilenczedik symphoniáját meghallgassa; egy-egy kedvelt kottát «élete kincse»-nek nevezett bizalmas leveleiben.

Ezek a költői és művészi hajlamok egyáltalán nem zárták ki nála a szinte végletekig vitt rendszereteket, pontosságot és szorgalmat, mely egyedül képesítette akkora tudományos anyagnak rendszeres földolgozására. Szép, apró írása, sohasem szünetelő figyelmének és önuralmának jele, még a hevenyészett czédula-jegyzeteken sem tagadta meg

magát s mindenre kiterjedő gondosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy összes ismerőseire sajátkezűleg címzett borítékokat hagyott hátra gyászjelentésének pontos szétküldhetése végett.

Egyik jó ismerőse helyesen nevezte őt mimosa-termésetnek, mert volt benne valami érzékenyen és félénken elzárkózó tartózkodás, mely nem tette közlékenynyé a tőle távolállókkal szemben, de melyet csak az tarthatott kényes ráartatóságnak, a ki lelkének igénytelenségét és szerénységét nem ismerte, melyben csak az láthatott ridegséget, a ki barátai iránt a síron túl is tartó hűsége és gyöngédsége példáit nem látta. Fabriczy valójában nagyon vonzó egyéniség volt azokra nézve, a kiknek sikerült közeledni hozzá s a legragaszkodóbb és legáldozatkészebb barát azok iránt, a kiket szeretetétbe zárt. Hány törekvő fiatal tehetség tapasztalhatta tudományos és művészeti téren érdeklődésének melegét, buzdításának erélyét, szolgálatkészségének kifogyhatatlanságát.

Az áldozatkészségre nemcsak a baráti szeretet s az ügy iránti lelkesedés képesítette, hanem főleg saját bámulatos igénytelensége, mely lehetővé tette, hogy a nélkülözés minden érzése nélkül vonhassa meg magától azt, mit szívesen tett le a barátság, vagy a tudomány oltárára. Csak bizalmas leveleiben árulta el néha hozott áldozatainak nagyságát s irodalmi munkássága önzetlenségét. «Első nagy művem (a *Brunelleschi-monographia*) érdekében — írja 1903-ban Győry Tibornak — három olaszországi utat kellett tennem, mely legalább 2000 márkámba került, (csak!) máig egy fillért sem vettem be érte s örököseim is aligha fognak belőle meghizni, bár művem általános elismerésben részesült. A múlt évben kiadott egy másik művemre (*Giuliano da Sangallo's Handzeichnungen*) nem tudtam kiadót találni, magam voltam kénytelen 500 márka költséggel kiadni; eddig ötven példány kelt el 250 márka bevétellel. Itt is biztos tehát a deficit, bár a kritika művem értékének elismerésével nem fukarkodott. De azért mégis idealista voltam és maradok is halálomig s áldom az eget érte, hogy 65-ik évemben oly mértékben vagyok még az, mint voltam

20 éves koromban.» És egy más helyen: «Az a tudat, hogy az ember tudott áldozatokat hozni eszményeiért, már magában is jutalom!»

Igy csak az gondolkozhatott, a ki egyedüli életcélját, örömét, boldogságát a munkában találta; s ez volt a Fabriczy jellemének legkiemelkedőbb vonása. «Csak a munka boldogít», írja ő maga és másutt: «az élet valódi boldogsága az, ha az emberi művelődést előbbre vihetjük». Rettegéssel gondolt szemei gyöngülésére, munkaképessége csökkenésére; hogy mily szigorú követelményekkel lépett föl egyébiránt a saját munkaerejével szemben, azt elárulta, mikor 66 éves korában arról panaszkodott, hogy már négy óránál tovább egyfolytában nem tud levéltári munkát végezni. Rövid önéletrajzában is azt panaszolja, hogy testi bajok éveken át akadályozták abban, hogy erejét oly hatályosan fordítsa kedvelt tudománya művelésére, mint szerettte volna.

Bár ily szerényen ítélte meg a saját munkássága sikerét, nem tagadta meg azt a vágyát, hogy élete nyomot, emléket hagyjon hátra. «Mert hiába — írja 1903-ban — minden nemesebb érzésű emberben megvan a vágy, hogy földi existenciájának nyomait azon arasznyi időn túlterjessze, melyen át itt élnie engedtetett.»

Fabriczy nem volt hívő lélek, de stoikus életbölcseisége nyugodtan nézett szembe az elmulás gondolatával, s kötelességérzete, munkaszeretete és az emberi művelődés szolgálatának vágya nagy erkölcsi fölemelkedésre képesítették lelkét. «Ha elérkezik az elenyésztés ideje, — írja Tolnaszántóról 1904-ben — annak is nyugodtan fogok szemébe nézni.» Csak azért jajdul föl kevéssel halála előtt, hogy a sors oly hosszú munkás élet után nem méltatta könnyű, gyors halálra; de még akkor is azzal óvja a csüggedéstől és buzdítja fiatal barátját, a mi élete munkásságában szinte jelmondásává vált: «Sursum corda!»

Sursum corda! ezt vonjuk le tanulságképen a Fabriczy fáradhatatlanul munkás életének példájából és e jelmondással adjuk át emlékezetét az utána és utánunk jövő vendőknek.

BERZEVICZY ALBERT.

MACHIAVELLI FÖLTÁMADÁSA.

Midőn a világtörténetnek eddig soha, senkitől nem hallott szárnycsattogásai között az elmélkedés, az ismeretszerzés, a lelki tájékozódás és magábaszállás szükséglete bennünk ébredsz, bármit ragadjon is meg a gondolat, lelkünk akaratlanul a gigási esemény, a folyó háború felé fordul s mindenekelőtt a háború nagy kérdőjével áll szemben, melyre a közelmúlt elsatnyult, élvágyó érzékenysége, megtévedett gondolkodása, gyermekes hiszékenysége oly apodiktikus, szerinte fölebbbezheteretlen feleletet adott.

A háború, azt mondta a paciñsmus, gyalázat az emberiségre, a bestialitás, az állatiasság győzelme az emberiség fölött, melyet csak barbárok viselhetnek, de nem az emberiség élite-je, Európa nemzetei.

Harmadik hónapja viselnek az emberiség első nemzetei háborút s kérdem: érzi-e lelkiismeretük a gyalázatot, érzik-e az állatiasság győzelmét emberségük fölött? Nem tűnik-e föl lelki szemeik előtt a háború, minden borzalma, szenvedése, testi, lelki, gazdasági pusztításai mellett is, valami másnak, mint a minek kiadta az önszeretet magát dédelgető lágysága, a felhőkben kalandozó képzelődés hamis lidérczfénye?

Ha a háború nem gyalázat, ha mezején elvérzeni dicső halál, a mint mi legalább hiszszük; ha a háború nem bestialitás, mert az állat, a bestia önfeláldozásra nem képes, a mi pedig már éppen positiv tény és ha nem kevésbbé tény, hogy ily önfeláldozásra nagy nemzetek szabad polgárait sem orosz kancsuka, sem busás angol napizsold, hanem honszerelmük szabad folyása hajtja, — kérdem ekkor, mi is a háború?

A háború a maga lényegében az emberi életnek igen egyszerű ténye, de végtelenül bonyolult a maga jelenségeiben, melyek közt a világba lép.

A háború egy nemzet akaratának legmagasabb, legintensívebb, a nemzet testi, értelmi, gazdasági, erkölcsi erőit egyesítő megnyilatkozása. S mivel minden akarat, mely több a szándéknál, ép úgy cél és eszme, mint fizikai erő is, az állam akarata, a háború, hasonlóképen a nemzet testének és lelkének, a nemzet psychejének és fizikumának együttes megmozdulása.

A nemzetek életéhez válhatlanul hozzátartozik, mert a nemzetek a földön is, nemcsak a szellem ætheri világában élnek.

Háború nélkül, vagyis akaratuknak fizikai erővel való érvényre juttatása nélkül a nemzetek kísértetökké, a világban testetlenül hazajáró lelkekké lennének.

Az ábrándozók azt hiszik, hogy a háborút csak az emberiségnek nemzetekre, államokra válása okozza s megszűnéné, ha az emberiség egy államba vagy egy szövetségbe egyesülne. Mily nagy tévedés! Minden nemzetnek a saját házában is kell akaratának lenni s ha ennek ott saját tagjai ellentállnak, nincs más eszköze, hogy a lázadókat akarata előtti meghajlásra bírja, mint a fegyverek ereje.

A XIX. századnak legvéresebb, négy évig tartó háborúja Észak-Amerikában 1861-től 1865-ig belháború volt. A mondhatni állandó sereg nélküli észak-amerikai nemzet — mert rendes katonái eltűnő csekély számmal voltak s vannak polgárai számához viszonyítva, — folytatta déli részei ellen, melyek a néger rabszolgaságot nemcsak megszüntetni nem akarták, de annak fenntartásához a többi részek, az egész Unio támogatását is követelték. Ugyancsak a XIX. századnak leggyalázatosabb háborúja, a párisi commune-e a francia köztársaság ellen 1871-ben, ismét belháború volt. A leggyalázatosabbnak mondom, mert a németek által legyőzött, megalázott Franciaország ellen saját fiai, Párizs honáruló községe viselte akkor, midőn Franciaországot az ellenség még elfoglalva, hatalmában tartotta, s a magyar költő rég megírta :

Istennél a bocsánat!
 S bűnért irgalmazás;
 Csak egy, mit nem bocsát meg...
 A haza-árulás! Garay János: A zarándok.

A háború, bármint forgassuk, akarat hát, a nemzetek akarata, mely nélkül végkép soha el nem lehetnek, sőt nem is létezhetnek.

Más vonatkozásban azt is mondhatni, hogy a háború az állam akarata, de ez új szóval is csak az előbbit mondtuk, mert mi más az állam a művelt emberiségnek nagykorúvá lett, szabad egyedeire nézve a XX. században, mint a nemzeteknek önmagukat irányzó tevékenysége. Még a czár, a szultán sem akarhat az orosz, a török nemzetnek akár készsége, örvendező, akár kelletlen, duzzogó akarata nélkül.

Minden akarat a világon, legyen az nemzeté vagy egyesé, alá van vetve a lelkiismeret, az igazság, az okosság, az alkalmasság törvényének. Lehet őszinte, becsületes vagy álnok, jogos vagy jogtalan, okos vagy oktalan, alkalmas, megfelelő, időszerű vagy alkalmatlan, helytelen, idétlen. Lehet az értékelés szempontjából egyszerre igen különböző, sőt ellentétes elemekből összeálló értékű.

Nézzünk hát szembe a nemzetek akaratának azzal a szédületes magasságú és mélységű megfeszítésével, melyben mi magyarok olyannyira létünk gyökeréig érintve vagyunk s a mely nagyobb, mint az összes háborúk, miket az emberiség máig megért.

Mert bizonyos, hogy ennek a nagy küzdelemnek nemcsak méretei, melyek között vívatik, nagyobbak azoknál, melyeket az emberiség eddig folytatott, de az értékek is, melyek kockán állanak, ilyenek.

Xerxes és Görögország, Róma és Carthago, Nagy Sándor és a kelet, Attila, Törökország s a keresztyénség, Napoleon és Európa harcrai térbelileg is szűkebbek, mint a mai küzdelem, mert ez a mai emberiség minden részére vagy egyenesen vagy közvetve kihat annál a szoros kapcsolatnál fogva, mely az öt világrész között úgy gazdasági, mint szellemi és erkölcsi tekintetben létrejött. Az emberfajok: a fehérek, a sárgák, a feketék is inkább belesodródtak a küzde-

lembe, mint bármikor. Az értékek pedig, melyekért a harc folyik, az emberiség sok ezer éves culturájának a XIX. század mesés fejleményei által annyira megnagyobbodott, a népek összes, legalsóbb rétegeit is fölemelt, jobb sorsra juttatott értékei.

A jobb, a szebb, a nemesebb emberi lét, melyre a XIX. századnak fáradozásai révén fölemelkedtünk az emberi és polgári szabadság által. a humanus socialpolitikának a szenvedő osztályok sebeit gyógyító, erejét emelő munkája, az emberi szellem gazdagítása által nemcsak a tudomány általános vívmányaiban, hanem az egyes népek lelki különbségeinek eredeti, dús gyümölcseiben. Ezért a magasabb-fokú emberi létért, ennek értékeiért folyik a harc.

E nagy értékeket mind elpusztítani akarná angol ön-hittség, orosz zsarnokság, szerb martalócz kapzsiság.

Mert a mi és német szövetségesünk leveretése nemcsak minket, de másokat is kiszolgáltatna a többi nemzeteket csak alsóbbrendű emberekül tekintő angol insularis elfogultságnak, és az orosz szolgálalkúség, a szerb vadság prédájává tenne.

Szent kegyelettel, jogos büszkeséggel tekintünk, gondolunk vissza 48 és 49-iki élet-halálharcunkra s mégis mai küzdelmünk kibatásaiban sokkal messzebbmenő, mert nemcsak mi vesznenk el benne, ha erőinket végsőig megfeszíteni nem tudjuk, de magát az emberiséget érné végtelen nagy csapás, a mi föltámadásunknak ellentálló kölapot pedig örökre lezárna.

Az emberiségnek e szívfacsaró, velőkig ható, szenvedésteljes nagy küzdelméből egyben a lelki erők legnemesebb virágai fakadnak. A halálmegvetés, az áldozatkészség, az önzetlenség legnagyobb foka azoknál, a kik tűzben vannak, az egymásért élés, a türelem, a szenvedés, a lemondás a honnmaradottaknál. De csodálatosképen utóbbiaknál éppen a nemeslelkűek között egy magában véve nemtelen érzés is: az irigység.

Igen, a kiket koruk, testalkatuk visszatart a harczmezőről, a szégyenkezés és irigység egy nemével nézik azokat, kiknek megadatott a harczban életük, testi épségük kocz-

káztatásával tanuságot tenni a mellett, a mi az embernek szent: szabad nemzeti létébe foglalt sajátos érzelmi, költői, erkölcsi világa, családi, társadalmi berendezése mellett.

Mert az embert nem egyszerűen a föld hordozza, hanem az a föld, melyet lelke választott, mert meg van szentelve azok vére, verejtéke, azok porai által, a kik neki szentek, kedvesek, a kik az ő világából valók voltak. Mert az embert nem egyszerűen testi-lelki táplálék elteti, hanem az a testi-lelki táplálék, melyet a saját módja szerint szerzett, mely az ő és előzői lelki munkájának, sajátos küzdelmeinek, különös vérmérsékletének, eszejárásának a gyümölcse.

A mily kincse, a mily szent az egyesnek saját külön lelki világa, a melyen kívül élni nem bir, ugyanilyen neki az a nagyobb lelki világ, melyet a nemzeti lét körülötte az erkölcs, a jog, az emberség meghatározott kívánalmai, a szépnek mindennemű megjelenési formái, a hétköznapi élet szokásai által fölépített.

Ez a nagyobb lelki világ egész emberi valójának, erkölcsi létezésének támaszpontja, melyet elvesztve emberségében rendül meg. De e külön lelki világ valami egyetlen a maga nemében, melyet kipótolni, melyet másféle lelki világgal felcserélni lehetetlen. A száműzöttek, a sors más csapása által hazátlanokká váltak kinja, vágyódása e külön lelki világ után, annak színtere, a haza földje után, magyarázza legjobban a külön nemzeti világnak ezt az egyetlen-ségét.

A nemzeti létért halni kész ragaszkodásnak csak a teljes, tökéletes, holtig tartó szerelemben van a párja, mely ezt a férfit csak ahhoz a nőhöz, ezt a nőt csak ahhoz a férfihöz örökre, elválaszthatatlanul kapcsolja.

A nemzeti létnek ez az egyetlensége, mondhatni megmagyarázhatatlansága adta a hozzá való ragaszkodásnak ugyanazt a nevet, mely a férfit a nővel az életre összekötő kapcsolatot szerelemnek hívja.

A mily magasztos erkölcsileg az odaadó, megingathatlan szerelmi hűség, erkölcsileg még magasabb a honszeretet, mert az az egyetlen nemzet, mely lelki világunk alapja, hordozója, egyetlenségében is az egész emberiségre sokkal

döntőbb tényező, mint bármily kimagasló, egyetlen emberi lény.

A mi irigységünk, az itthonn maradottaké, hogy nemzetünket úgy, mint a harcza vonulók, nem szolgálhatjuk, hogy honszerelmünket életünk föláldozásával nem bizonyíthatjuk: végelemzésben, külső látszata ellenére is, egyike a lélek nemes, erkölcsi megnyilatkozásainak, melyet harcunk, háborunk, vagyis legmagasabbra fokozott nemzeti akaratunk fakaszt.

Oh a háború, kimondhatlan bajai, csapásai mellett, egy nagy revelatio.

Annak a nagy titoknak kinyilatkozása, melyről Shakespeare beszél *Troilus és Cressidában* (III. felv. 3. szín.): «Van az állam lelkében megközelíthetetlen titok, melynek hatása istenibb, hogysem szó vagy toll kifejezhetné».

Csak a háborúban, csak benne és általa lesz igazán világos, érthető: mi az állam, mik a nemzetek, melyek általa irányozzák a maguk összetétét s egyes tagjaikét is.

A kicsinyes, rövidlátó felfogások az államról kártyavárként omlanak össze, midőn a nemzetek közt megszólal a háború kürtje. Ekkor látszik legvilágosabban, hogy az államok nem mesterséges csinálmányok, hanem az emberi életnek természetes folytatásai, kiegészülései, az egyén életének betetőzései s ehhez épp úgy hozzátartoznak, mint az egyénnek akár önfenntartó, akár család-fenntartó, akár családi, akár felebaráti, akár művészi, akár tudványó munkája.

A háborúban megszűnnek a korlátok, melyeket az emberi rendeltetés szükséges követelménye az egyén és az állam közé helyez s az egyes polgár beolvad nemzetének életébe, a hadba menők egészen, a honnmaradottak érzelmiileg, de tevékenységük nagyobb részével is inkább, mint rendes, békés időben.

Ma is «pro aris et focis» megy a küzdelem s az erkölcsi világrendnek oly törvényei nyernek alkalmazást, melyekre békés idők nem szolgáltatnak eseteket. Mivel pedig az erkölcsi világrend egy, nyilvánvaló, hogy az egyes emberek, valamint az államok akarata és tettei is, melyek a háború rettentő mechanikáját szülik, erkölcsi törvények alatt álla-

nak. A háború nem egyszerű mechanika, ágyúk, fegyverek ügyes csatája, nem is egyszerű jogi vita eldöntése, a háború az erkölcs megnyilatkozása s mint ilyen lehet jó vagy rossz az egyik vagy a másik félen, vagy akár mind a kettőn.

Szóval a háborúban látszik leginkább, mennyire erkölcsi alakulat az állam, ha legfőbb életnyilvánulása: a háború, az erkölcs törvényei alatt áll.

Egy emberéleten át tanítom, — mondhatnám, szinte a közfelfogással szemben, mely az államot valami mechanikus és jogi gépezetnek nézi, — hogy az állam életében nagyobb tényező az erkölcs, mint a jog. Az államnak a jog csak eszköze, hogy azt, a mit az erkölcs parancsol, lehetővé tegye.

Az államnak ez az erkölcsi mivolta életének hétköznapi nyilvánulásaiban első tekintetre nem ötlük szembe. Mert a katonatartás- és adóztatásnak, a rendőri kényszernek, a fegyintézeteknek, az árveréseknek, az egészség, a gazdasági jólét előmozdításán fáradozó közintézményeknek mélyen a földbe lenyulnak a gyökerei.

Midőn azonban a nemzet a maga állami, országló voltában életének legmagasabb célpontjához, midőn létezésének végokához, összes energiáit egyesítő akaratának érvényesítéséhez eljut annak következtében, mert célja elérését kívülről megakadályozni akarják, mert létét egészben vagy kiterjedésében megtámadják, akkor világossá válik, hogy az állam s az a nép, mely általa éli a maga külön életét az emberiség nagy társaságában, természete legmélyén, bensejében erkölcsi valóság, melynek tettei, viselkedése, a mint a conventionális szóval mondjuk, politikája végső fokon csakúgy az erkölcs legfőbb, benső törvényei alatt állanak, mint a legutolsó, egyszerű halandói.

A puszta jog a maga formális, külső szabályaival nem képes e viselkedésnek legmagasabb, döntő problémáit megoldani s e viselkedésnek csakis egyes meghatározott területeit, béke idején p. o. a területi határkérdéseket, az államok és polgáraik érintkezésének módjait, az egymásnak okozott károk megtérítését, háborúban a szárazföldi és tengeri hadviselés korlátait tudja szabályaival körülírni.

Ellenben igazolható-e egy állam háborúja, igazolható-e célja, léte, megtarthatja-e helyét az emberiség nagy társaságában vagy helyet kell engednie egy új, még nem létező, csak állami létre törő népnek, meg van-e sértve létérdekében, becsületében, mindezen legfőbb kérdésekre már csak az erkölcs adhat feleletet, mely a küzdő felek belső értékét, az össze-emberiség céljainak szolgálatára való alkalmasságát dönti el.

Nézzünk már most szembe az emberiség élete fölött uralkodó erkölcsi és jogi világrend törvényeivel s azok alkalmazásával napjaink eseményeire.

Ez események elejét nincs miért hosszasan ismételni, köztudomású az. Szerbia, szomszédunk, a kit védtünk, ótalmaztunk, a török hódoltságból kiszabadulni segítettünk, a bolgárok elleni harcában Slivniczánál az eltiprástól megmentettünk, ünnepélyes ígérete ellenére, melyet két évvel ezelőtt tett, türte, engedte, sőt támogatta a szervezett összeesküvést, mely Boszniát és Hercegovinát, sőt délszláv részeinket tőlünk el akarta ragadni s e végből trónörökösünket hitvesével együtt Szerajevóban meggyilkolta.

Követelésünkre, hogy az összeesküvő szervezet, a merénylet bűnrészesei ellen indítandó vizsgálat a mi közbejöttünkkel történjék s hasonló ellenséges tervezések ellenében a jövőre közös megállapodással együttes eljárás létesíthessék: Szerbia nemmel felelt s minket a jogos önvédelem helyzetébe hozott, mely a nemzetek között a háborút Isten és ember előtt igazolttá teszi. Oroszország követelésünket Szerbia eltiprásának tüntette föl és rögtön mozgósított, holott kijelentettük, hogy szomszédunk területi integritását érinteni nem kívánjuk, csak biztonságunk állandó veszélyeztetése ellen keresünk garantiákat.

Németország igazunkat elismerve, mellénk állott s Anglia fölhívására elvállalta a közvetítést köztünk s Oroszország között. Mialatt e közvetítés folyt s az orosz államférfiak becsületükre fogadták, hogy a hadsereg nem mozgósítatott, a mozgósítás — tudtukkal-e vagy hátuk mögött — a csár által már elrendeltetett. A német császár és a czár bizalmas sürgönyváltásának nyilvánosságra hozása volt az egyetlen mód e kétszínű játék leleplezésére, a következmény a hadüzenetek,

melyek részünkről s a németek részéről újra az önvédelem eszközei voltak az orosz hatalom terjeszkedési törekvései ellen. Megjött ezzel az alkalom a francia köztársaságnak is, hogy a czárral rég elhatározott s negyven éven át előkészített revanche-háborúját Németország ellen megkezdhesse, a melyhez Oroszországnak felkészülésére 15 év óta öntötte a francia milliárdokat.

Magát Németország felé eső határán óriási erődítések által 40 éven át körülsánczolva, Franciaország rákényszerítette Németországot, hogy támadását ellene a semleges Belgiumon keresztül kezdje, ennek beleegyezése nélkül is.

Németország kísérlete Belgiumot mindennemű garantiával megnyugtanni, hogy a német seregek átvonulása se területi integritását, se souverainitását egyéb tekintetben érinteni vagy épen csorbítani nem fogja, hogy Belgium minden kárát megtéríti, sikertelen lévén, öfenntartása érdekében s bevallva, hogy jogsértést kénytelen elkövetni, Belgiumra vetette magát.

Ebben keresett jogcímet Anglia, miután Németország békés ajánlatait meghallgatta és saját békéltető lépéseit egy ideig látszólag folytatta, hogy semlegességét feladva, az ellene nem irányult háborúba beavatkozzék.

Másik jogcíme volt a barátság Franciaország iránt, melyhez ha nem is szerződés, de jóakaró megegyezés csatolta, hogy nemzetközi közös érdekeikben vele fog tartani, holott Anglia kormánya a parlamentben mindig tagadta, hogy szabad keze bárminő módon meg lenne kötve.

Erre következett japán szövetségesének igénybevétele s ez ázsiai pogány fajnak bevonása a keresztyén Európa háborújába.

Volt-e oka Németországnak Belgium ellen gyanakodni, hogy ez semlegességét Franciaországgal szemben védeni nem fogja, sőt hogy vele az átvonulás iránt meg is egyezett? ma még végleg el nem döntött vita-pont. Eldöntése azonban nem is szükséges, hogy a mai világháború okai, kezdése és folytatása fölött az erkölcsi világrend szózatát megszólaltassuk.

S ez a szózat különösen lesújtó Európának magát az erkölcsi világrend törvényei alapján állónak hirdető két

vezérnemzetére, a francziára, de főleg az angolra, mert bűntársai lettek a nyugoti civilisatio leghatalmasabb ellenlábásának, Oroszországnak s, a mi még súlyosabb, pártfogásukba vették a nagyzási hóbortban szenvedő, ember-telen vadsággal harczoló, a politikai gyilkosságot állami életének 'rendes eszközévé tett Szerbiát.

Mind csak az erkölcsi világrendről beszélek, miért nem a nemzetközi jogrendről?

Azért nem, mivel attól hasztalan várunk feleletet az itt harczban álló igényekre. Ezek az igények ugyanis nem jogi, hanem a szellemi felsőbbség, az erkölcs igényei, melyeket a jog nem rendezhet, körül nem írhat, mert ez igények a jognak külső világán túl a szellemi értékkülönbségre, a jellembeli belső érdemességre vannak alapítva, melyeknek mértékeit és normáit a jog is máshonnan, nem önmagából, hanem a szellemvilágnak abból a rendjéből meríthetné, a melyben a nemzetek belső, lelki, szellemi erejük szerint sorakoznak, továbbá az elismert közerkölcsnek azokból a szabályaiból, melyek iránt a világon az emberek között nincs vélemény különbség.

Miről van ugyanis szó ebben az élet-halálharczban? Arról, vajon az emberiség célját inkább fogja-e szolgálni a Bosznia, Herzegovina, Dalmácia, Horvátország, Istriával megnagyobbodott Szerbia; vagy mi. Arról, — hogy a Dardanellákat ne is említsem, — vajon a Szerbián keresztül az Adriában tengerhez jutó Oroszország és a német nemzetet a világ piaczaról leszorító Anglia uralma kedvez-e az összes emberiség törekvéseinek, vagy az-e, hogy e törekvésekben nekünk és szövetségesünknek döntő szavunk megmaradjon. Arról, az emberi civilisatiónak érdekében áll-e, hogy a világ uralmán orosz és angol megosztozzanak, mert hiszen a valóban nagy, de physikai életerejét elvesztett francia nemzet száz év múlva 25—30 milliónyi néppé fog összehülyödni, vagy hogy a világ összes érdemes nemzeteinek meg legyen illő része az emberiség sorsának irányzásában.

Csupa jogilag meghatározhatlan, jogilag meg nem mérhető, valóságos imponderabiliák ezek, ezért nem szóltam a nemzetközi jogrendről mostani világháborúnk megítélésében.

Nem azért tartom a felmerült óriási harc alakjában folyó nemzetközi pert jogilag eldönthetlennek, a miért gróf Apponyi Albert is, a ki különben a nemzetközi viszályok birói eldöntésének hive, ez esetben elfogadta a háború szükségességét, mert, nyilvános fölszólalása szerint, az előzményekből ítélve, nem lehetett arra számítani, hogy az alperes s beavatkozó pertársainál meglesz a bona fides a hozott ítélet előtt meghajolni.

Az ok, azt hiszem, másutt van. A magánjogi bíró sem dönti el, mi az erkölcs parancsa, midőn a *turpis causáról* ítélt, hanem egyszerűen átveszi a közerkölcsnek normáját. E nagy világperben azonban honnan vehetne a hágaí vagy bármely más választott bíró mértéket a szellemi felsőbbség, a jellembeli érdemesültség eldöntésére máshonnan, mint a szellemi és erkölcsi világrendnek mérték- és normarendszeréből?

Ezért ítéltünk e világtörténeti nagy összecsapás fölött csak az erkölcsi világrend szempontjából, a mint azt legjobb lelkiismeretünk szerint a keresztyén emberiségnek kétezer éves fáradozása által megállapítottnak tudtuk.

Csakhogy erkölcsi világrendünknek eddig elismert codexével szemben az Úrnak 1914. esztendejében egyszerre fölnyíltott egy épen 400 év előtt, 1514-ben írt, de már csak az irodalomtörténészek kíváncsiságát ingerlő, megfejtetlen rejtélyeket tartalmazni látszó codex, Machiavelli Miklósnak *A fejedelem* című codexe az államférfi kötelességeiről.

S Szerbia, Oroszország, Franciaország, Anglia *facta concludentia* útján kijelentik, hogy nincsenek abban rejtélyek, hogy az egyház nem jól tett, midőn elítélte, Nagy Frigyes hibázott, midőn támadta, Macaulay együgyű volt midőn benne rejtvényt látott, midőn értelmét kereste.

Nincsenek abban rejtélyek, hanem világos, egyszerű igazságok, melyeket ők is követendőnek tartanak alkalomadtán.

Machiavellinek ime néhány ilyen egyszerű, félreérthetetlen igazsága. «Hogy Romulus testvérét megölte, azután Titus Tatius megölésebe beleegyezett, a kit kormányzó-társává tett», ezt, mondja Machiavelli, nem lehet helytele-

níteni, «ha az ember a szándékot tekinti, mely a gyilkosságra vitte». «Általános szabályként kell tartani, hogy... rendkívüli eszközökért senkit kárhoztatni nem lehet, ha azok egy királyság rendjére vagy egy köztársaság alapítására szükségesek.» «Ha a cselekedet bűnös is, csak sikere legyen, nem vádolható.»

«A hol az ország megmentéséről van szó, nem szabad arra nézni, vajjon az jogos-e vagy jogtalan, enyhe vagy kegyetlen, gyalázatos vagy dicséretes, hanem minden tekintetét félretéve, meg kell azt az eszközt ragadni, mely életét, függetlenségét megmentheti.»

Machiavelli már a köztársaságról írt munkájában, a Livius történelme fölött írt *Discorsijaiban* nyíltan vallotta azt az elvet, hogy a czél szentesíti az eszközöket, hogy az államférfi róka és farkas legyen egy személyben, mit másik művében, a *Fejedelemben*, a róka- és az oroszlánra módosít.

Ebben állítja oda Borgia Césart az új államot alapítani kívánóknak mintaképül s halmozza el kétszínűségét, csalásait, gyilkolásait magasztalással. Így az Orsiniek kivégzését Sinigagliában ekként magasztalja: «Hogy azok valamikép tönkre ne tegyék, a színleléshez folyamodott s annyira értett érzelmei eltitkolásához, hogy az Orsiniek újra bizni kezdtek benne, mely bizalmat a herczeg mindenkép ápolni igyekezett, ruhákat, ékszereket, lovakat ajándékozva nekik, úgy hogy együgyűségük valamennyinek fejét kezébe adta Sinigagliában.»

«És minthogy észrevette, hogy a multban folytatott szigorúsága némi neheztelést támasztott, hogy az alattvalók aggodalma megszűnjék s befolyása ne gyengüljön, úgy nyilatkozott, hogy a mult kegyetlenségeit nem ő, hanem ministere követte el. Hogy ez kétségtelenné váljék, a kormányzót, — kit mint a kegyetlenségben nagyon gyakorlott embert teljhatalommal ruházott föl, — ketté vágatva véres kardok között kiszégeztette Cetena piacznán.»

S miután Borgia Césár összes aljasságait, rémtetteit hatalma megalapítására elmesélte a *Fejedelem* hirhedt VII. fejezetében, így végzi előadását: «A herczeg pályafutását tárgyalva, nem rosszalhatom, sőt a hogy tettem, most is

csak helyeselhetem, hogy mindenki például tekintse azt, a ki szerencsével vagy mások segítségével jutott az uralomhoz.»

De olyanokról is, a kik büntettek útján jutnak hatalomhoz, a nélkül, mondja, hogy méltatná őket, példákat mutat azok számára, a kik abba a kényszerhelyzetbe kerülnek, hogy ilyeneket utánozzanak. Így állítja oda Agathoclest, a páratlan szerencsésű szicíliai polgárt, a ki Szicília királya lesz. «Egy fazekas fia volt, mondja, s egész pályafutásában becsutelen életet élt, de gázságait oly szellemi és testi ügyességgel vitte véghez, hogy az egyeduralomig birt emelkedni. Ha kérdezzük, mint volt képes Agathocles ennyi aljas büntett után a hatalomban biztosan megmaradni? Ez a kegyetlenségnek helyes vagy helytelen alkalmazásától függ. A helyesen alkalmazott kegyetlenség az, a melyet egyszer gyakorol az illető a saját biztonsága érdekében, a helytelen, a melyet azután is folytat.»

«Korunk tapasztalata azt mutatja, hogy azok a fejedelmek vittek nagy dolgokat véghez, a kik szótartásra, tett ígérletükre keveset adtak és az emberek fejét ravaszsággal elcsavarni tudták s végül a becsületeseken diadalmaskodtak.... A fejedelemnek az oroszánt és a rókát kell szemé előtt tartania, mert az oroszán nem bírja a hurkot elkerülni, a róka pedig nem képes a farkassal megküzdeni. Rókának kell hát lennie, hogy a hurkot fölismerje, s oroszánnak, hogy a farkasokat elűzze. A kik csak az oroszánt akarják játszani, elpusztulnak.»

«Merem állítani, nagyon hátrányos mindig becsületesnek lenni, de jámbornak, hűségesnek, emberségesnek, istenfélőnek látszani nagyon hasznos.... Mert az emberek egészben véve inkább ítélnék szemükkel, mint érzelmeikkel. A szemé mindenkinek nyitva van, keveseknek helyes az érzése. Mindenki látja, a minek látszol, de kevesen, milyen vagy.... A fejedelem azon legyen, hogy életét és hatalmát biztosítsa, ennek eszközeit mindig tiszteletreméltóknak fogják találni és dicsérni, mert a tömeg mindig a látszat és a siker után indul. Napjainkban egy fejedelem, a kit jobb meg nem nevezni, örökké a békéről és szótartásról

be-zél, s mind a kettőnek ellensége s hatalmát, hírét el is veszítette volna, ha mindkettőhöz hű marad.»

De zárom már idézeteimet a Machiavelli *Fejedelmének* e legjellemzőbb fejezetével s e fejezetnek utolsó mondatával, mely négyszáz év után épp oly igaz, mint volt négyszáz előtt. Nekem sem szükséges nevet említenem, mindenki tudja, ki volt szájjal a béke hirdetője, s nem kell a többi analógiákat sem a képmutatás, a szószegés, a gyilkolás tekintetében névszerint felsorolnom, melyeket Európa három vezérállama részint saját személyében, részint mint Szerbiának, Obrenovics Mihály, Obrenovics Sándor és Ferencz Ferdinánd gyilkosának bűntársa elkövetett.

Az eredmény, melyre az erkölcsi világrend szempontjából napjaink eseményei tekintetében jutunk, az, hogy Európa három vezérnemzete Machiavellinek négyszáz év előtt hirdetett, fölháborító politikai morálja alapján áll s a magát az emberiségi haladás zászlóvivőjének kiadó franczia, az álszenteskedő orosz, a képmutató angol e Machiavelli-féle morált valósítja meg tetteiben.

Az emberiség pedig, mely e tettek súlyos következményei alatt görnyed ma, a legszomorúbb jövő előtt áll, ha nem sikerül Machiavellit az irodalomtörténet könyves polczaira visszahelyezni. A mi nemzeti lelkiismeretünk szerint — s más iránytűnk nincs, nem is lehet, — ily jövőt megengednünk nem szabad.

Az egyéni lelkiismeret-szabadság a művelt emberiség közkinccse. A mai harczban a nemzetek politikai lelkiismeret-szabadságáról van szó, melyre Machiavelli politikai valását, politikai morálját akarnák rákényszeríteni. Harczunk, háborunk ezért valóságos szent háború a tiszta politikai morálért.

Az erkölcsi esés ugyanis, melyet a szerajevoi merényletnek pártolása, miatta Európának a gigási küzdelembe sodrása jelent, sokkal nagyobb, mint első tekintetre látszik. Valóságos visszaesés ez még Machiavelli mögé is.

Mert Machiavellinek volt mentsége, midőn hajmeresztő erkölcsi tanácsait kieszelte. Bűnös volt, de büntetést enyhítő körülmények csökkentik.

Olaszország, Európának tanítómestere, civilizációjának bölcsője, most 400 éve, midőn Machiavelli könyvét befejezte, a legszánandóbb állapotban volt. Durva erőszak, erkölcstelenség, apró zsarnokok, külállamok beütéseinek prédája, a teljes anarchia hazája.

Machiavellit, a régi kor történeteit lapozó, a saját korának politikai eseményeiben részes gondolkozót erős olasz nemzeti érzése téveszti meg s hazafias kétségbeesésében állítja föl erkölcstelen politikáját, úgy vélekedve, hogy bármi módon is, bármily erkölcstelen eszközökkel is, legyen vége Olaszországban az anarchiának. S ha népe egy erős államban egyesülni tud, ez fogja a neki, Machiavelinek is oly kedves szabadságot, a rendet, a jogot, az erkölcsöt lehetővé tenni.

De nincs mentsége követőinek, Szerbiának s Oroszországnak, melyek szintén a nemzeti államalakulás szent czégére alatt követték Machiavelli tanácsait. Az olaszok állammá tömörülési vágyának a legnagyobb culturalis erő az akkori Európában adta az alapot. Szerbia culturája az orgyilkolások jegyében áll, Oroszország pedig, mely a szláv nemzeti állam elvével üzente meg a háborút, a nemzetiségi elv bármily alacsony fokú érvényesülésének kérlelhetlen eltiprója a saját államában a finnek, a lengyelek, a kisoroszok, a románok s annyi más nemzetiséggel szemben.

A szerajevói merénylet s mindaz, a mi megelőzte, igaz, csak alkalom volt e nagy küzdelem kitörésére, melynek igazi mozgatója végelemzésben a nemzeti államalakulásra, a létező nemzetek érvényesülésére, hatalmuk fenntartására vagy terjesztésére való törekvés.

Azért mégis hiba ez alkalom és előzményei fölött el-siklani, mert a szerajevói merénylet, a vele kapcsolatos, előző és rákövetkező cselekmények bírálata nélkül a mai nemzetközi morál fölött itélni nem lehet.

A német nép is egy államban tömörült, az olasz is kivívta egységes politikai létét 1870-ben, de gyilkolás, szószegeges, család, hazudozás nélkül.

A politikai morál, mondjuk röviden: a politika, lelkiismereti esetei sokkal bonyolultabbak, mint a magánmoráléi. Olaszország Mózes, Cavour is nemzetének politikai fölépí-

tésében, mondják, nem egyszer fölkiáltott: becsületes ember vagyok-e még, vagy gazember leszek?

De Szerbia tényeinél s azok jóváhagyásánál pártfogói részéről ily «casus conscientiae»-kről nincs szó. Nem szükség a rigorista morál magas álláspontjára helyezkedni, prima facie evidens bűncselekményekről van itt szó.

S ezzel egyben az emberiség jövőjéről: vajjon vissza akar-e esni Machiavelli politikai erkölcsének színvonalára, sőt még az alá?

A mi seregeink Oroszország és Galiczia homokján, Szerbia hegyei között nemcsak a mi nemzeti létünkért küzdenek, hanem az emberiség erkölcsi színvonaláért, a Machiavelli codexe ellen.

S mivel Magyarország és Ausztria polgárait egy érzés, egy akarat hatja át, a miénk s a tiszta politikai erkölcsé lesz a diadal, mert ma inkább áll, mint 49-ben Petőfi marosvásárhelyi éneke: Most egy a lélek, egy a szív, a kar, mikor győznél, ha most nem, oh magyar. Egy ember a haza s ez halni kész, s ezért, óh népem, épp ezért megélsz.

CONCHA GYŐZŐ.

A HADSEREG EGÉSZSÉGÜGYI SZOLGÁLATA A HÁBORÚBAN.

Az előző háborúk tapasztalatai a hadsereg egészségügyi szolgálatát teljesen átalakították. A hadvezetőségnek elsőrendű gondja, hogy a sebesültek gyors és szakértő segítséget kapjanak s hogy a betegségeket, különösen pedig a járványokat elhárítsák. Azon tapasztalat, hogy a régebbi háborúkban több katona halt meg betegségben, mint sebesülésben, az intézkedések egész sorát léptette életbe, melyeknek eredményességét a japán-orosz háború fényesen igazolta.

A hadsereg egészségügyi szolgálat a az állam minden polgárát közelebbről érdekli, hiszen az általános védkötelezettség óta a hadsereg néphadsereg, melyben testvéreink, fiaink, véreink szolgálnak. Ez az oka annak, hogy a budapesti kir. orvosgyógyászati társaság még 1913 márczius 15-én a következő indítványt tette:

«Az utolsó évek tapasztalatai mindenkit meggyőzhettek arról, hogy az államok és nemzetek érdekellentéteiket ezen túl is fegyveres úton fogják elintézni. E tekintetben, úgy látszik, nincs nagy különbség culturnemzetek és műveletlen népek között. De annál nagyobb azután a különbség, a midőn arról van szó, hogy a sebesültekről gondoskodjunk és a háborúkat követő járványokat megelőzzük. Az egészségügyi intézkedések jó vagy rossz voltának jelentőségét az angol, német, japán, francia, orosz, török, olasz hadviselések tapasztalatai rideg valóságukkal elének tárták. Az állam és társadalom legfontosabb érdekei közé tartozik, hogy a hadsereget megóvjuk azon borzalmaktól, a melyeknek az elégtelen egészségügyi viszonyok azt kiteszik. Valóban mi sem képes az önfeláldozást, a lelkesedést erősebben lelohasztani, mint ha a harczvonalba vonuló katonaság az úton nyomorgó,

éhező társaikkal találkozik, a pihenőhelyeken járványok pusztítanak. Nem ok nélkül tartják a béke barátjai Verescsagin festményeit tanulságosaknak.

A budapesti kir. orvosegyesületben s a bécsi cs. kir. orvosegyesületben ez év folyamán a legilletékesebbektől hallott információk büszkeséggel s örömmel tölthetnek el. Mindkét egyesületben felszólaltak a közös hadsereg és honvédségek képviselői és kijelentették, hogy hadseregünk e tekintetben példásan fel van készülve. A legnagyobb hálára kötelezték bennünket nyilatkozataikkal s ezzel csak megerősítették azon szoros együttműködést a katonai és polgári orvosok között, a melynek szükségességéről, áldásos voltáról a haza minden jó polgára meg van győződve. De azzal, hogy hadseregünk el van készülve arra, hogy a harczzonal sebesültjeit jól és helyesen ellátja és hogy a súlyosan sebesülteket képes a harc színteréről elszállítani, még nincs kimerítve a feladatok összessége. Háború esetén a polgári kórházakra igen nagy feladat hárul. Jól érezte ezen feladat jelentőségét a bécsi cs. és kir. orvosegyesület, a mikor Hohenegg indítványára e kérdéssel foglalkozott és épen olyan joggal, sőt geographiai helyzetünknel fogva még inkább kell nekünk ez életbevágó kérdéssel foglalkozni. Egyesületünk csak hű marad a mult tradíciójához, ha szavát felemeli. Uriel, Hohenegg, Szepessy, Sötér és Magyar fejtegetéseiből tudjuk, hogy miről van szó. Egy nagyobb háború esetén Magyarországnak körülbelül 40,000 súlyos sebesült elhelyezéséről kellene gondoskodni és ehhez körülbelül 200 sebészfőorvosra, 400 sebészalorvosra, 200 műtőápolónőre, 5000 ápolóra volna szükség.

Mindezt béke idején kell előkészíteni.

Nálunk még inkább szükséges az idejekorán való gondoskodás, mint pl. Németországban, a hol tudvalevőleg a legtöbb sebésztanár egyszersmind háború esetére a katonai egészségügyi szolgálat keretébe tartozik. Milyen fontos az, ha a beosztást már eleve úgy tervezik, hogy a békében együttműködő orvosok lehetőleg a háborúban is így teljesítsék hivatásukat. De talán legfontosabb feladat a kellő ápolás előkészítése.

A német birodalomban a Vörös Keresztnek 600,000, Japánban 2.000,000 tagja van és épen Schönbürg-Hartenstein herczegnek, az osztrák Vörös Kereszt elnökének a bécsi orvosegyesületben tartott felszólalásából tudjuk, hogy Ausztriában csak 60,000 tagja van és, mint értesülök, a magyarországi Vörös Keresztnek csak 38,000.

Mindez és sok más fontos kérdés egyenesen kötelességünké teszi, hogy egyesületünk javaslatokat tegyen.

Azt hiszem, ezek után nem szükséges bővebben indokolnom tiszteletteljes előterjesztésemet, hogy méltóztassék egyesületünk igazgató-tanácsát felkérni, hogy honfitársaink, úgyszintén a külföldi orvosok tapasztalatai alapján intézzon felterjesztéseket a m. kir. belügyministerium, a m. kir. vallás- és közoktatásügyi, a m. kir. honvédelmi és a cs. és kir. hadügyministeriumhoz, a melyekben a balkáni háború tanulságait értékesítve javaslatokat tegyen arra, miképen kellene már béke idejében legcélszerűbben előkészíteni a háború esetére a polgári egészségügyi szolgálatot.

Az igazgató-tanács tárgyalásai bizonyára még más, most nem említett szempontokat is érinteni fognak és meggyőződésem, hogy egyesületünk nagy és fontos szolgálatot tehet az államnak és az emberiségnek, ha a felvetett eszmét felkarolja.»

Az egyesület Dollinger Gyula elnökletével bizottságot küldött ki, melynek munkálataiban a közös hadsereg és honvédség orvosai tevékeny részt vettek. Különösen Turcsa János vezértörzsorvos, Szepessy Sándor és Scholtz Gyula főtörzsorvosok a bizottság munkálatát értékes, sőt nélkülözhetetlen adatokkal támogatták. A bizottság tárgyalásai alapján Dollinger Gyula kimerítő jelentést terjesztett az orvosegyesület igazgató-tanácsa elé, melyet az egyesület a belügy-, a honvédelmi és hadügyministeriumokhoz felterjesztett.

A javaslatok, melyek azt célozták, hogy a háború esetén szükségessé váló polgári egészségügyi segítő szolgálatot már béke idejében szervezzük, három csoportba oszthatók:

az orvosok kiképzése,

a kisegítő kórházak szervezése,

önkéntes ápolónők képzése.

A bizottság a feladatok egy részének megvalósítására a Vörös Kereszt-Egyesületet tartotta hivatottnak, a mire az készségesen vállalkozott is. Különösen az önkéntes ápolónők kiképzése nagy energiával indult meg, a miben Dollinger Gyulának elévülhetetlen érdeme van. A többi nagy problema megoldásához azonban jóformán hozzá sem foghatott, mert a háború, a melynek kitörésében olyan sokan kételkedtek, minden készületet megelőzött s a világtörténelemben páratlanul álló kiterjedésben s hevességben megindult. Evvel egészségügyi szolgálatunk a legsúlyosabb feladatok betöltése elé jutott.

Béke idejében a közvélemény a hadviselésnek épen ezen része iránt nem sok érdeklődést mutat, most azonban egyszerre a legélénkebb figyelem, sőt kritika tárgya. Ez csak természetes. Minden család közléről érdekelve van s az foglalkoztatja legjobban, hogy vajjon a harcztéren küzdő családtagjuk sebesülés vagy betegség esetén milyen ellátásban fog részesülni.

Nem lesz talán érdektelen, ha rövid vonásokban megismertetem a hadsereg tábori egészségügyi szolgálatát. Ez kevés eltéréssel azonos valamennyi művelt államban. Ezek között a legjobban ismert a német birodalomé, ezt fogom vázolni már azért is, mert a mienkkel lényegében azonos. A magunkéval azért nem foglalkozom, mert nem tartom időszerűnek, hogy saját intézményeinknek akár dicséretét, akár gáncsolását most provocáljam. Nincs kétség a felől, hogy hadseregünk orvosai és egészségügyi berendezései a lehető legnagyobb feladatokkal küzdenek meg s minden tényező önfeláldozással, bámulatra méltó hősiességgel teljesíti kötelességét. Egyetlen háború sem kívánt annyi áldozatot orvosok- és orvosi segédszemélyzetben, mint a mai; egyetlen háború sem dolgozott olyan öldöklő fegyverekkel, mint a mai — nekünk, kiknek itthonn kellett maradnunk, csak egy kötelességünk lehet: hogy hősies hadseregünk minden intézménye iránt bizalommal, szeretettel viseltessünk s annak munkáját a mi munkánkkal megkönnyítsük.

A háború alatt a német egészségügyi szolgálat a hadsereg beosztásához simul. Az operáló területen minden egyes hadsereg vezénylő tábornoka mellett tartózkodik a hadsereg egyik vezértörzsorvosa, ezek alatt állanak a hadtestparancsnokok mellett működő hadtest-egészségügyi főnökök. Ezen vezér- és főtörzsorvosoknak nagyon súlyos feladata, hogy a hadsereg egészségügyi szolgálatát irányítsák. Munkájukat megkönnyíti, hogy minden hadtesthez, mint tanácsadó, egy-egy egyetemi tanár van beosztva, a ki rendesen már békében katonai rangot kap s így az együttműködés a háború idejére gondosan elő van készítve. A tanácsadó sebész-tanár az operáló sereg orvosait szóval, tettel támogatja. Az egyes zászlóaljak el vannak látva vezető orvosokkal s több kisegítő orvossal, kik rendesen felsőbb éves orvostanhallgatók, sebesültvivőkkel stb. A kötszereket s egyéb szükségleteket megfelelő járműveken szállítják a tűzvonal mögé. Itt telepítik le a segélyhelyet, honnan a könnyen sebesültek egy kijelölt helyre gyülekeznek, a súlyosabbak a fő-kötözőhelyre kerülnek, melyet a tűzvonal mögött 8—10 kilométerre állítanak fel. Minden sebesült kis fehér táblát az úgynevezett körjelző táblácskát kap, melyre a sebesülés nemét és a szállítás lehetőségét feljegyzik. A súlyosan sebesültek a tábori kórházakba kerülnek, melyben 4—6 orvos működik a megfelelő segédszeméllyel s melyet kb. 200 sebesült számára a tűzvonal mögött 15—20 kilométerre rendeznek be a harc alatt.

A hadsereg második terrenuma a «hadtápterület» (Etappe), melynek parancsnokához van beosztva a vezértörzsorvos vagy főtörzsorvos, ki az ország belsejébe irányuló sebesült- és beteg-áramot irányítja. Az ő támogatására és segítségére szolgál a tanácsadó hygienikus, ki ugyancsak az egyetemi tanárok közül kerül ki s már békében katonai rangot visel, ugyanazon okból, a milyen okból a tanácsadó sebész megkapja azt. A hadtápterületen levő kórházaknak az a feladatuk, hogy a hadművelet területéről a sebesülteket mennél gyorsabban átvegyék. Ezekhez csatlakoznak a könnyű sebesültek és az üdülők számára szolgáló lazarettek, melyekből számosan már a csapathoz is visszatérhetnek. Nagyon fontos feladatot teljesít a szállító-osztály, mely a sebesültek és betegek

hazaszállításáról gondoskodik. Ez kórházvonatokon, kórház-hajókon vagy betegszállításra átalakított járműveken történik.

Az ország belsejében a hadügyministerium egészségügyi osztálya a legfőbb hatóság, az egyes területeken a katonai parancsnoksághoz beosztott főtörzsorvos teljesít szolgálatot, a ki az odaérkező betegek elosztása felől intézkedik. A sebesültek s betegek nagy számának elhelyezésére természetesen a meglevő kórházak elégtelenek, az ágyszámok szaporításáról már békében gondoskodnak. Németországban a 300,000 kórházi-ágyat félmillióra emelték. A hadvezetőség arról is gondoskodik, hogy megfelelő speciálisták is alljanak rendelkezésre.

A katonai egészségügyi szervezethez csatlakozik az önkéntes betegápolás szervezete, mely ugyancsak hozzásimul a hadvezetés tagozataihoz s melynek igen szigorú organisatiója van.

A járványos betegségek esetére a hadvezetőség az elkülönítés által gondoskodik arról, hogy a betegség ne terjedjen tovább. A korai felismerést a bakteriologiai laboratoriumok teszik lehetővé, az izolálást a járványbarakkok.

Mint már e rövid vázlatból is látható, a német hadsereg hatalmas egészségügyi szervezettel rendelkezik, de az események gyorsasága még ezt a hatalmasan előkészített rendszert is próbára teszi. Így a háború kezdetén Liège ostromára s bevételére a katonaság, a train s az egészségügyi csapatok hátrahagyásával, automobilon száguldott. De alig foglalták el a várost, máris utólérte seregeiket az egészségügyi csapat s már az első napokban három német egyetemi sebész-tanár vezette a sebesültek ellátását.

Azonban minden előkészületet megcsúfol a háború méreteinek óriás volta. A kettős szövetség 11 millió katonájának ellenében két fronton 15 millió áll velünk szemben. De még sincs okunk aggódni. A számbeli túlsúlyt ellensúlyozza a kulturális erőnk, s az erkölcsi alap. A mint bízhatunk a hadsereg fegyveres erejében, épen úgy biznunk kell annak egészségügyi szervezetében is, melynek nemes hivatása, hogy a fegyverek és betegségek pusztításait enyhítse. E küzdelem máris sok áldozatot kívánt. Örök dicsőség és hervadhatatlan babér az ő jutalmuk.

A hadsereg egészségügyi szervezetének támogatására úgyszólván az egész polgári lakosság megmozdult. Évtizedek közönyét a hetek önfeláldozó serény munkássága pótolja. A háború méretei azonban nagyobb szabású állami intézkedéseket követeltek. Első sorban a honvédelmi minis-ter nagyszabású actioja segített, mely magában Budapesten sok ezerrel szaporította az ágyak számát. De ez még mind kevés volt. Az ország kórházakban való szegénységén csakis nagyszabású barakk-építkezéssel lehet segíteni. Úgy a vidéken, mint a fővárosban. A vidékiek felállítása nagyon fontos hadügyi és polgári érdek. A vidéki nagy barakkórházakból a könnyű sebesültek s rövid ideig betegek gyorsan visszatérhetnek csapattesteikhez, nem szóródnak el. A betegek között lappangó fertőző betegek gyorsan kiválaszthatók s elkülöníthetők, nem terjesztik el a betegségeket a katonák s polgárok között.

A fővárosira azért van szükség, mert a háború előre-láthatóan hosszú tartama alatt a súlyos sebesültek felszállítása tovább fog tartani s így a könnyebb sérültek s betegek elhelyezésére máris mutatkozó ágyhiány nagy mértéket fog ölteni. Hogy a súlyos sebesültek mielőbb a fővárosba jussanak, azt minden módon elő kell segíteni, mert a legtöbb nagy operateur mégis csak itt van. De a fővárosira szükség van azért is, hogy a betegek a vonatról, a hajóról a szétosztó állomáson menjenek át. A súlyos sebesülteket a klinikákra s a nagy kórházak jól felszerelt sebészeti osztályaira közvetlenül is lehet szállítani, ezek járványos betegségek elterjedéséről nem félhetnek, mert módjukban van a betegség korai felismerése által azt izolálni s a többi betegeket megvédeni. De a rögtönzött kórházak 100 s még több ágyas kórtermeikkel kaszárnyszerű berendezéseikkel annál inkább a magánkórházak fertőzés veszélyének ki vannak téve. A kormány a barakk-építkezéshez erélyesen hozzá fogott s remélhető, hogy néhány hét múlva 25,000 ágygyal fog szaporodni a férőhely. E barakkok a békében is megbecsülhetetlen szolgálatot fognak tenni. Adja Isten, hogy mielőbb ezen szolgálatukra kerüljön a sor.

GRÓSZ EMIL.

A MORATORIUM.

Az a rettenetes felfordulás, mely a nyár folytán kitört világháború nyomán jelentkezik, a nemzeti életnek minden oldalát és elsősorban vagyoni viszonyait is erősen érinti. A háborút rombolásaiban a gazdagság táplálja; a háború eszközeit a békés polgárok munkássága teremti; pénz és ismét pénz az az eszköz, melyet a hadviselés állandóan igényel. És az a tömeg ember és anyag, melyet a háború követel s a mely a háborúban elvesz, kivonatlik a nemzet gazdaságából, nem dolgozik tovább új vagyon teremtésében és nem szolgál újabb javak előállítására.

A háborúnak ezen, a közgazdaságra ható és mélyen belenyúló befolyása annál nagyobb, minél fejlettebb maga a nemzetnek közgazdasági szervezete, és főkép minél jobban zavarja meg a háború a hitelviszonyok által teremtett és megszokott állapotokat. Ennek a hitelviszonyokban beálló zavarnak elhárítását, illetőleg annak a zökkenésnek kikerülését, mely ilyen zavar esetére okvetlenül beállna, kívánja előmozdítani az az intézkedés, mely moratorium neve alatt ismeretes, és tulajdonképen nem más, mint bizonyos adósságok teljesítésére a törvényhozó hatalom által engedett halasztás.

A magyar kormány is kénytelen volt a most folyó háborúban moratoriumot rendelni el. Tette pedig ezt mindjárt a háború kitörésekor, az 1914 július 31-én kelt rögtönzött és az azt kiegészítő, higgadtan átgondolt, augusztus 12-iki rendeletével az augusztus 1-e előtt keletkezett adósságokra nézve két hónapra, — időközben kiegészítve a rendelkezéseket és magyarázva a szállításokból származó kötelezettségeket — és az október 1-én kiadott rendelettel ismét két hónapra,

de egyúttal mérsékelve az előbbi rendeleteknek ridegségét az életben tapasztalt követelmények szerint.

Ezen kivételes rendelkezések nemcsak a dolog természetében találják indokolásukat, hanem a kivételes intézkedéseknek háború esetére szóló 1912: LXIII. t.-cz. 16. §-ban világosan ki van mondva, hogy a ministerium magánjogi követelések érvényesítése tekintetében, ideértve a váltójogi követeléseket is, rendkívüli intézkedéseket tehet és e végből a fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket is állapíthat meg.

A moratorium elrendelését sürgősen követelte az az ijedtség és félelem, mely a kormánynak a szerbekkel szemben tett föllépése (demarche) és ennek folytán a háború kitörése után a népben keletkezett, és a mely elsősorban a takarékbetétek rohamos kivételében nyilatkozott. Mig rendes körülmények közt a postatakarékpénztárnál egy-egy napon 2500 fel 295,344 K takarékpénzt vesz fel, július 29-én 7244 fél 693,000 K-t vett ki. A következő kimutatásból látjuk a háború első heteiben a postatakarékpénztárból kivett betétek hullámszását.

Kimutatás

a m. kir. postatakarékpénztár által 1914 július hó 24-től augusztus hó 15-ig eszközölt visszafizetésekről.

Nap	Összes takarékvisszafizetés		Ebből esik Budapestre		%
	darabszám	összeg K	darabszám	összeg K	
1914 VII. 24.	2,003	217,827.94	685	78,830.74	36
“ „ 25.	2,735	498,634.04	1,213	327,279.76	65
“ „ 26. }	6,782	1,284,106.79	3,654	1,006,766.33	78
“ „ 27. }					
“ „ 28.	5,241	619,517.17	2,853	480,229.40	77
“ „ 29.	7,244	633,830.61	2,185	404,453.69	58
“ „ 30.	4,992	480,866.63	1,826	261,156.96	54
“ „ 31.	3,986	365,395.15	1,592	172,640.64	47
“ VIII. 1.	3,782	584,834.28	1,424	349,851.62	59
“ „ 2. }	8,095	791,839.88	2,271	278,638.40	35
“ „ 3. }					
“ „ 4.	4,021	495,278.16	1,327	230,697.26	46
“ „ 5.	3,874	564,555.19	1,014	160,788.65	28
“ „ 6.	4,078	728,320.13	1,472	289,920.62	39
“ „ 7.	2,713	499,793.62	808	94,353.73	18
“ „ 8.	3,275	607,267.80	721	81,687.56	13

Nap		Összes takarékvissza fizetés		Ebből esik Budapestre	
		darabszám	összeg K	darabszám	összeg K %
1914 VIII.	9. }	5,495	966,939·87	1,232	129,541·45 13
"	" 10. }				
"	" 11.	2,926	491,336·28	663	64,752·25 13
"	" 12.	2,461	422,843·18	584	50,781·28 12
"	" 13.	2,531	448,265·60	591	60,575·01 13
"	" 14.	1,946	330,533·74	501	38,033·78 11
"	" 15.	2,496	424,828·65	554	45,659·79 10

A félelem kezdetben Budapesten jelentkezik, melynek betevői a roham első napjaiban a kivett összegeknek 78 %-a erejéig szerepelnek és ha ez a félelem utóbb a budapestieknek megszűnik, megmarad a vidékieknél még augusztus napjaiban is. Az Első Hazai Takarékpénztár is megérezte a takaréktári betétek kivételére irányuló rohamot. Ennél az intézetnél kivett

napon	fél	koronát
julius 25-én	1,700	2.096,000
" 27-én	4,200	4.902,000
" 28-án	3,000	2.979,000
" 29-én	2,600	1.861,000
" 30-án	1,400	649,000
" 31-én	1,050	529,000
augusztus 1-én	2,450	1.520,000
" 3-án	2,400	645,000
" 4-én	1,550	282,000

A háború közeledtével majdnem minden országban ismeretes az ijedtségnek vagy túlságos gondoskodásnak az a neme, mely a takarékpénztárak megrohanásában (run) jelentkezik. A mozgósítás folytán behívottak szükségleteik fedezésére pénzt vesznek ki a takaréktárakból, de ezen természetes és indokolt kivételeken kívül az embereknek aggályos természete szaporítja azoknak számát, kik rohamnak betett pénzükért. Még a mai hitelrendszerben is erősen él az az atavis felfogás, mely szerint zavaros időben jobb a pénz otthonn (ha nem is, mint egykor, a pengő ezüst vagy arany a harisnyában), az íróasztalfiókjában, mint a takarékbán, a honnan esetleg gyorsan ki nem lehet kapni, ha valami baj történik. És ez utóbbi felfogás az, a mely a pénztárak megrohanását igazi ok nélkül előidézi. Az emberi termé-

szetnek aggályos része roppant ragadós, és ép ezért a háború bozalmaitól való félelem s vele az elhárításra alkalmasaknak tetsző eszközök, főkép a pénz utáni vágy, gyorsan ellepi a társadalmat és az ismételt rohamok takarékpénztárak és más bankok betétjei és letétjei ellen minden országban ismeretesekek.

A pénz körül kifejlődött aggályos felfogás, mely hatásában az egész gazdasági életet megmetyeljezi, szükségessé tette azt, hogy az állam a pénzbeli tartozások halasztására és ezzel a betétek visszatartására nézve intézkedéseket tegyen s így jött létre a moratorium.

A moratorium azon pénztartozások fizetésére, melyek 1914. évi augusztus 1. előtt bármely magánjogi czímen keletkeztek, halasztást enged akkép, hogy a halasztási idő alatt lejárt követelés után az adós hitelezőjének kamatokkal tartozik. A magyar kormány három moratoriumi rendeletet adott ki. A július 31-iki első rendelet a halasztást 14 napra, az augusztus 12-iki rendelettel szeptember végéig, az október 1-én kelt november végéig, illetőleg a fizetési nap után két hónapra enged halasztást a fizetési kötelezettségre.

A fizetési halasztás világosan a magánjogi czímen alapuló tartozásokra szól, még pedig akár váltón, kereskedelmi utalványon, közraktári jegyen, cheque-en vagy általában kereskedelmi ügyleten vagy bármely más magánjogi czímen alapuljanak.

A moratorium ezen határozata folytán a közjogi czímen keletkezett tartozások nem esnek halasztás alá s így az állami, községi és hatósági adók és illetékek fizetésére nézve semmiféle halasztás nincs.

A moratoriumnak ez a szelleme több oldalról kifogásra talál és a közönség egy részében furcsának látják azt, hogy míg magánjogi tartozásoknál halasztás áll be, az állami tartozások továbbra is teljesítendőek, a mikor épen a magánjogi követelések be nem hajthatása folytán sokan nincsenek abban a helyzetben, hogy az állam iránti kötelezettségeiknek megfeleljenek. Ha azonban megfontoljuk, hogy háború esetén az állami, hatósági és községi adók és illetékek beszedése a közérdek szempontjából elsőrendű követelmény, ha

továbbá figyelembe vesszük azt, hogy ezen adók és illetmények behajtása az állam és községek kezeiben van és így a kényszerű végrehajtás szempontjából a netán szükséges kivételek úgyszólván alkalmazhatók: természetesen fogjuk találni azt, hogy a moratorium csak a tágabb értelemben vett magánjogi pénzfizetések halasztásáról szól.

Az augusztus 12-iki rendeletnek ez a kifejezése: «pénzbeli tartozások» sok kételyre adott okot oly követeléseknél, melyeknél a pénztartozással terhelt fél a másik féltől teljesítést követel, tehát például egy megrendelt áru követelhető-e, ha a készpénzfizetésre a halasztás igénybe vétetik; egy szeptember 11-én kiadott rendelet e részben azt az intézkedést tartalmazza, hogy ha a pénztartozással terhelt fél saját tartozására a halasztást igénybe kívánja venni, a másik fél a szerződéstől elállhat, tartozik azonban ebbeli szándékát haladékon kívül kijelenteni.

A magánjogi tartozások halasztása sok esetben a gazdasági életet és kivált a hitelviszonyokat teljesen megzavarná s ép ez okból a moratorium kivételeket állapít meg, mely esetekben az illető pénzfizetésekre halasztást nem vehetnek igénybe.

Ilyen kivételek a közérdek szempontjából azok a tartozások, melyek az adósságot a Vörös Kereszt-Egylettel szemben vagy a hadbavonultak hozzátartozóinak segélyezésére vagy a háború alkalmából másnemű segélynyújtásra rendelt alappal szemben terhelik. Ugyancsak a közérdek szempontjából nem esnek halasztás alá a vízvezetési és világítási műveknek, általában a közüzemeknek használatáért fizetendő díjak.

A közhitel érdekében halasztás alá nem esnek: *a)* állami és államilag biztosított adósságok kamatai, tőketörlesztő részletei és járadékai; *b)* zálogleveleknek, valamint gyámi pénzek elhelyezésére alkalmas vagy óvadékképessé nyilvánított egyéb kötvényeknek kamatszelvényei és kisorsolt címletei és *c)* záloglevélköcsönöknek és olyan követeléseknek kamatai és tőketörlesztési részletei, melyek a *b)* pont alatt említett papírok kibocsátására alapul szolgálhatnak.

A gazdasági élet rendes menetének biztosítása szem-

pontjából nem esnek halasztás alá: *a)* tartásdíjak és életjáradékok, *b)* bértartozások (a katonai szolgálatot teljesítőkre nézve itt is alkalmazható a halasztás), *c)* haszonbértartozások, *d)* szolgálati szerződésekből eredő tartozások, ideértve a mezőgazdasági, ipari és kereskedői munkaviszonyból eredő tartozásokat is, *e)* a munkavállalót alvállalkozójával szemben terhelő tartozások abban az arányban, a melyben a munkavállaló a teljesített munkáért az ellenértéket kezhez kapta, *f)* idegen vagyon kezeléséből befolyó jövedelem kiszolgáltatása.

Ugyancsak az élet követelményei folytán, a hitel és közbizalom fenntartása érdekében nyer szabályozást a biztosítási ügyből folyó pénzfizetés. A biztosítási intézetek tartoznak kifizetni az egész összeget: *a)* katonai szolgálat esetére szóló vagy a hadiszolgálatban bekövetkezett halál esetére kiterjedő biztosításnál, *b)* a tűz- és jégkárbiztosításnál, az októberi rendelet óta az állatbiztosításnál is; az összeg 500 koronáig terjedő részét az életbiztosításnál; az összeg 400 koronáig terjedő részét minden más biztosításnál; 200 koronáig az intézetnek azon tartozását, mely életbiztosítási kötvény visszavásárlására vagy az ily kötvény alapján kölcsön folyósítására irányul.

A biztosított fél az intézettel szemben csak a hadügyi, a tűz- és jégkár elleni (és az októberi rendelet szerint az állatbiztosításnál is) biztosítási díjakra nem vehet halasztást igénybe, a baleset és a többi kárbiztosításoknál a díjak abban az arányban fizetendők, a melyben a biztosító intézet köteles a biztosítási összegek kifizetésére; az életbiztosításnál a halasztás alkalmazható a nélkül, hogy ezért a biztosítási ügylettel kapcsolatos rendes hátrányok bekövetkeznének.

A moratorium kiadásának egyik főoka és hatásának legjelentősebb oldala a betéti üzletnek az a korlátozása, mely a betétek kivételét havonként 200 koronára szorítja.

Hazai bankviszonyaink sarkköve a betéti üzlet. A takarékpénztárak nagy száma és a takarékbetétek folytonos emelkedése adja hitelviszonyaink lényegét. A betétek érté-

kesítése bankjaink fő működési ága és így a betéteknek a közönség részéről történő kivonása s a bankhitel működésének megbénítása az egész gazdasági életre rendkívül nagy hatással jár. Az a pánik, mely a takarékbetétek kivételénél július utolsó napjaiban jelentkezett, volt főoka a moratorium kibocsátásának, ép ezért intézkedik is a moratorium külön a takarékbetétekről és a velük rokon folyószámlai betétekről.

A betétkönyvre vagy folyószámlára elhelyezett betétből a betevő havonként csak 200 koronát követelhet, 4000 koronánál nagyobb összegű betétnél a moratorium tartama alatt legföllebb a betét 10%-at.

A folyószámla természete mindazáltal behatóbb intézkedést követelt, mint az egyszerű takarékbetét. Az üzleti élet ugyanis a folyószámla nyitására azért szokott, hogy ez a folyószámla képezze pénztárát; ide helyezi el minden készpénzét és innen teljesíti az üzletében előforduló kifizetéseket; a folyószámla nemcsak pénz-elhelyező, de folyvást pénz-kifizető közege a nagyobb vállalatoknak és így a folyószámlára elhelyezett betét kivételének, az arra való utalványozásnak bármely megszorítása a vállalat működését teljesen megakasztja. Ezért intézkedik a moratorium a folyószámlára nézve külön, azt mondva: «a folyószámla tulajdonosa betétének kifizetését az összegre való tekintet nélkül követelheti, a mennyiben hitelt érdemlően kimutatja, hogy a kiveendő összegre alkalmazottja fizetésének vagy munkabérének, üzleti vagy üzemi helyiségei bérének kiegyenlítésére, adók vagy köztartozások fizetésére mulhatlanul szüksége van». Ez az intézkedés mindazáltal még mindig nem felel meg a folyószámlával szemben az üzleti élet által támasztott követelményeknek, és habár a bankok nemcsak azon iparvállalatoknál, melyek védelmük alatt állnak, hanem egyáltalában összeköttetéseikben levő feleikkel a moratorium-halasztási jogát — mihelyt az ijedség első napjain túl voltunk — rendszerint nem vették igénybe, az októberi rendelet a folyószámlára adott betéteknél a folyószámla természetének megfelelően kifejezte azt az elvet, hogy mindazok a fizetések, melyek a moratorium alatt teljesítendők (biz-

tosítási díjak fizetése, haszonbérek, vállalati szerzemények stb.) a folyószámlából is kivehetők és ezenkívül a vállalatban mulhatlanul szükséges anyag vagy áru költségei is kiadandók.

Az októberi rendelet több tartozásra megszüntette a halasztást egész terjedelemben, elrendeli ugyanis, hogy a megbizásból és más hasonló személyes munkateljesítményekre irányuló szerződésből eredő költséget és díjtartozást, ideértve az orvosi, ügyvédi, mérnöki, írói és művészi, alkuszi, közvetítő és ügynöki díjakat, 25% erejéig meg kell fizetni; az 1914 augusztus 1. előtt szállított ingó dolgok vételára és az említett nap előtt végzett ipari munkateljesítmények ellenértéke czímén fennálló tartozások havonként a lejárt tartozás 10%-a erejéig törlesztendő.

A moratorium gazdasági hatása a hitelviszonyok átalakulásában mutatkozik. Célja az volt, hogy a gazdasági életet megmentse azoktól a zavaroktól, melyek beállanak akkor, ha a közvéleményben lábra kap az eddigi hitelviszonyokba vetett bizalom megingása. Nálunk a betéti üzlet a hitelviszonyok alapja. Hazánkban 2000 bank és takarékpénztár közel 4 milliárd korona betétet kezel; ezt az összeget helyezi el váltóleszámitolásra, lombardkölcsonőkbe és jelzálogkölcsonőkbe; ha e betétekben fogyatkozás jelentkezik, megcsappan az üzleti élet azon része, mely betétekből kapja táplálkozását. Évtizedes tapasztalat alapján a betéteknek aránylag kevés része vonatik ki a hitelintézetek hatásköréből és ezért nálunk aránylag sokkal több tőkét helyeznek el hitelintézeteink jelzálogkölcsonőkbe, mint a mennyit a betétek mobiltartása érdekében különben szabad volna. Ha már most bármi oknál fogva, jelen esetünkben a mozgósítással és a háborúval kapcsolatos félelem okából, a betétek rohamos visszakövetelése áll be, úgy a hitelintézetek összes további működése megakad, sőt miután a betétek visszafizetésére való készpénz a váltók érvényesítése, az értékpapírok eladása és kivált a jelzálogoskölcsonök visszakövetelése útján csak lassan történhetik, a bankok és takarékpénztárak a betétek folytonos kivonása által biztosan abba a szorult helyzetbe jutnának, hogy a betéteket ily rohamos megtámadásoknál visszafizetni nem tudnák. Ezért vált szük-

ségessé az a drasticusnak látszó rendszabály, mely a betétekből havonként csak 200 korona kifizetésére kötelez.

Ez az intézkedés a hitel megnyugtatóására és egész bankrendszerünk megszilárdítására szükséges volt, és ha első pillanatra talán drasticusnak s a takarékos betevők sérelmére irányulónak látszott is, hitelviszonyaink természetében találta indokolását és elérte azt a célját, hogy bankjaink és takarékpénztáraink aggodalom nélkül folytathatták működésüket, és szoktathatták a közönséget a már most életbelépendő új viszonyokhoz.

A betéteknek kényszer útján lehetővé vált visszatartása alkalmat adott a közönségnek arra, hogy ismét megnyugodjék betéteinek a bank által való kezelésében és lehetővé tette a bankoknak, hogy többi üzleteiket akkép bonyolítsák le, hogy később a betétek visszavonása által ne veszélyeztetessenek.

Ha így a moratorium a hitelélet megszilárdítását a hitelintézetek működésének biztosítása útján elérte, hatásában megrendítette az üzleti és a közönséges mindennapi életben az eddig fennállt hitelezés viszonyait. A moratorium napjával szokássá vált, hogy a kereskedők és iparosok csak készpénzfizetés ellenében adtak el és szállítottak. A forgalomban az addig szokásos hitelbe-adás majdnem teljesen megszűnt. Magában véve nem nagy baj a nálunk talán túlságba is menő hitelbe-adásnak korlátozása, de ez a rögtöni átmenet és az addig szokásos renddel való hirtelen szakítás a közönséges életben elég kellemetlenséget okozott.

A moratorium tulajdonképeni célja az, hogy a háborus viszonyok folytán a fizetések ott, hol az illető adósra csakugyan anyagi veszélylyel vagy romlással járnának, halaszthatók legyenek. Ez a cél tehát megköveteli azt, hogy azok, kik anyagi romlás nélkül fizethetnének, a halasztást ne vegyék igénybe. Ámde a moratoriumoknak ezt az ethikai célját, a moratorium jogi intézkedése által el nem lehet érni; e moratorium kivétel nélkül mindenkinek egyforma halasztást ad, akár tudja, akár nem tudja fizetni lejárt tartozását, és ép ezért szelleme csak az illetők helyes érzéke útján juthat érvényre.

Tényleg azt látjuk, hogy nagy vállalataink, nagy bankjaink és biztosítóintézeteink, mihelyt az első napok aggályos lidércznyomása megszűnt, nem ragaszkodtak a moratorium ridegségehez; a betétek visszafizetésénél nem vették zsinórmértékül a 200 koronát, a folyószámláknál készségesen utaltak ki betéteket, és a biztosító intézetek a biztosítási összegeket rendszerint kifizették. Ezzel szemben általános a tapasztalat, hogy a felek nagyon is igénybevétték a halasztás jogát.

A moratorium hatása az üzleti életben azzal a hátránnyal jár, hogy a gondatlanságnak és könnyelműségnek bizonyos irányát nagyra növeszti, a mi azután később keserű gyümölcsöt fog teremni. A moratorium eszméje, hogy csak az az adós, ki a háborús viszonyok folytán kötelezettségeinek igazán nem tud eleget tenni, fizetési kötelezettségeire halasztást kapjon, keresztül nem vihető s ép azért minden adósnak (tehát annak is, a ki nem jut ilyen szorult helyzetbe) megadja a halasztást. Fájdalom, a moratorium nálunk abban az értelemben hat, hogy az adósok a nekik felkinált halasztást megfontolás nélkül igénybeveszik. Ha majd az adatok nyilvánosságra jutnak, látni fogjuk a váltótárczáknak megrögzöttségét, látni fogjuk, hogy bankintézeteink a náluk felgyülemlett tartozásokból nagyon keveset kaptak megfizetve és látni fogjuk, hogy e tartozások után mily módon szaporodtak az utánuk esedékes hátraléki kamatok. A moratoriumnak e téren annak idején keserű utóíze lesz. A hátraléki kamatokkal megszorodott tartozást mégis csak meg kell fizetni és az a fizetés minél tovább tolódik ki, annál terhesebben fog nehezedni az illető gazdaságára.

A moratorium szükséges kivételes intézkedés volt; most már lassan arról kell gondoskodni, hogyan térhetünk át a gazdaság rendes menetébe és mikép szoktathatjuk le hiteléletünket a kivételes állapotról.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

AZ ÍRÓI KAPCSOLATOK ÉS AZ IRODALMI FOLYTONOSSÁG KÉRDÉSÉHEZ.

Első közlemény.

Vannak elméletek, melyek, az írói egyéniség jelszavát naiv fanatismussal hangoztatva, azt hirdetik, hogy az irodalomtörténeti szemléletmód, mely az egyes irodalmi műveket, az egyes írói tevékenységeket valamely nagyobb közösség részeként fogja fel, igazságtalanul jár el a költői alkotások egyéni jellegével szemben. Ez elméletektől függetlenül a laikus közfelfogás a tiszta műélvezet meghamisításának, valóságos szentségtörésnek látja azt az eljárást, mely egy-egy költői alkotást nem mint valami magában is zárt, önálló alakulást kezel, mint a laikus teszi, hanem csak láncszemet lát benne, mely ép úgy kapcsolódik az előző szemekhez, miként hozzá az utána következők kapcsolódnak. A következőkben az a célom, hogy kibogozzak néhány szálát az irodalomtörténeti egymásután és egymásmelletti-ség szövevényéből, vagyis az irodalmi műveknek az elődök, valamint a kortársak irodalmi munkásságával való kapcsolataiból. Ezzel tehát egyrészt adalékot akarok nyújtani ahhoz a régi, de még egyáltalán nem eléggé általánossá lett igazsághoz, mely szerint a gyakorlati élethez hasonlóan az irodalmi életben is az egyéniség mértékét nem a környezettől való különállás, hanem a környezettel való kapcsolat mikéntje szabja meg; másrészt pedig bizonyítékkal akarok szolgálni ahhoz a tételhez, mely szerint a költő igazi megértését s evvel együtt igazi élvezését is csak e kapcsolatok meglátása teszi teljessé.

Példáim területét tanulmányaim iránya, sajnos, majdnem kizárólag az antik irodalomra korlátozza. De ha mindazonáltal sikerülne bizonyos általános irodalmi törvényszer-

rűségeket levezetnem, akkor dolgozatom ép e fogyasztása révén igazolná, hogy az antik cultura azért oly nélkülözhetetlen tanítómestere minden kornak, mert jelenségeinek egyszerű voltánál fogva valóságos kísérleti területül kínálkozik általános érvényű igazságok felismerésére.

Az irodalmi kapcsolatokra vonatkozó vizsgálatok közül a közönséges felfogás a leghelytelenebbül az újabban oly nagyon fellendült forráskritikát itéli meg, mely kimutatni igyekszik, honnan vette valamely költő egy-egy motivumát, gondolatát, tárgyát, meséjét, vagyis a mely a költői *anyag* közösségében nyilvánuló kapcsolatot tanulmányozza. Ez a kutatás nagy sensatiókat szokott hozni a laikus közönségnek, mert ez a maga egyszerű formulákkal dolgozó s ezért igen türelmetlen felfogásával a kölcsönzésben ép úgy, mint a továbbfejlesztésben, a reminiscentiában ép úgy, mint az utánpótlásban minden árnyaló különbség nélkül egyszerűen irodalmi lopást lát. Az ilyenféle kapcsolatok feltárását ezért leplezésnek minősítik, melyet kiki a maga vérmérséklete szerint fogad. Van, a ki bosszankodik, ha azt látja, hogy a gonosz tudósok megfosztanak valamely költőt a maga eredetiségének dicsfényétől, van viszont olyan, ki ilyenkor a tekintélyes költői nagyságok lefokozásának bizsergően jóleső érzését élvezi. Pedig a tudományos felfogás számára valamely költői anyag eredetének felfedését nem leplező szándékok teszik érdekessé, hanem az, hogy minden egyes anyagbeli közösség, melyet e kutatás megállapít, az irodalmi élet benső mystikumára nyit kilátást, minden egyes ily anyagbeli kapcsolat egy-egy pillantást enged az egymást követő egyének és korszakok irodalmi munkásságának titokzatos egybeszövődésére, azokra a sejtelmesen finom szálakra, melyek az egyik író, az egyik kort a másikkal gyakran öntudatlanul is egybefűzik.

Az antik görög æsthetikát nagy tisztelet illeti meg azért, hogy a költészet anyagi részeinek ezt az átöröklődését már ugyanevvel az emelkedett felfogással tekintette. Motívumok átvételében az antik æsthetika semmi gáncsolni valót nem látott s az ily átvételeket az irodalomtörténet-

írók tisztán az irodalomtörténeti folytonosság jelenségeiképen jegyezték fel. Bár az ez irányú liberális felfogást nem egyszer háttérbe szorította valamely személyes vagy elvi jelentőségű ellenszenv (gondoljunk az utóbbinak példájaként azokra a célzatos plágiumvádakra, melyeket az első egyházatyák az egész pogány irodalom ellen emeltek), mégis bizonyos, hogy nagyjában az egész antik æsthetika csak akkor beszélt tulajdonképeni lopásról, mikor a hallgató vagy olvasó megtévesztésére számító kiírással s idegen szellemi tulajdon illetéktelen elsajátításával állt szemben. Jól esik, ha látjuk, hogy ez alapvető kérdésben az æsthetika legelső fellépésétől kezdve egészen Crocéig (kinek idevágó felfogását a *Problemi di estetica* egyik értekezéséből Várdai Béla útbaigazítása alapján ismertem meg) a belátó kritikusok között nem volt nézeteltérés. Legfeljebb talán mélyebben és tudatosabban érijük ma át azt, a mit a régiek inkább sejtelmesen éreztek. Ma igen sokoldalú vonatkozásában ismerjük azt a törvényt, hogy az egyén munkája csak pillanatnyi nyugvópontja egy örökös fejlődési folyamatnak s ezért azt a tételt, melyet Terentius ellenségei plágiumvádjával szemben hangoztatott, t. i. nullum est iam dictum, quod non sit dictum prius («nem mondhatunk semmit, mit előttünk már meg nem mondtak»), valóságos tudományos bizonyítékokkal igazolhatjuk. S ma Pázmány Péter erőteljes hasonlatát, hogy «a pókháló nem jobb a lépesméznél, noha a pók belőlől szövi légyfogó hálóját, a méh pedig virágokról szedi mézét», megtoldjuk azzal is, hogy bizony a pók is csak faja évezredes munkájának és fejlődésének eredményeit felhasználva szövi hálóját.

Az antik æsthetika e fontos nézeteit újabban Stemplinger Ed. beható munkában (*Das Plagiat in der griechischen Literatur*, Leipzig, 1912) részletesen ismertette. E munkára még néhányszor vissza kell térnem, mert a többi tárgyalandó kérdés között is sok az olyan, melylyel ez a munka is foglalkozik. Itt mindenekelőtt arra vonatkozólag kell megjegyzést tennünk, hogy az irodalmi anyag átöröklődésének elve az említett munkában ép úgy, mint egyebütt is gyakran a kellő határon túl is érvényesítettik.

Kétségtelen u. i., hogy bárhonnan vette valamely író a maga anyagát, munkája megítélésében az egyetlen helyes szempont csak az lehet, vajjon a formáló művészet győzelmesen vívta-e meg evvel az anyaggal azt a küzdelmet, mely a művészetnek legbensőbb lényege. De van az irodalomnak egy különös faja, melyet ép különleges jellegénél fogva néha igaz ok nélkül ki is szoktak rekeszteni az irodalom fogalmából s melyre vonatkozólag ez az elv is csak módosítással alkalmazható. A tudományos irodalmat értem. Ez irodalom alkotásainak Janus-képük van: az egyik arcuk a tartalmat, a másik a formát képviseli, az egyik az illető mű specialis tudományterülete felé fordul, a másik az æsthetikai szemlélet tere felől közelíthető meg. A tulajdonképeni irodalomból csak az rekesztheti ki a tudományos iratokat, ki nem látja meg, hogy a tudományos író formalkotó munkája ép oly művészi küzdelem az ellenálló anyaggal szemben, mint a költő formáló művészete. Viszont azonban ép oly helytelen, ha figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy a tudományos munka a maga tartalmát illetőleg csakugyan nem eshetik a költői művekkel egyenlő elbírálás alá. Ebből az következik, hogy az eredetiség kérdésére a tudományos irodalomra vonatkozólag a kettős jellegnek megfelelően kétirányú a válasz. A tudományos munkának irodalmi alkotásként való értékelése számára ugyanazt az elvet kell vallanunk, mint minden más irodalmi műnek tisztán æsthetikai becslése számára. Meglehetősen mellékesnek fogjuk tekinteni, vajjon az illető munka önálló kutatások alapján készült-e vagy pedig másunnan kapta-e az anyagát. Mert az eredeti kutatás és az átdolgozás között æsthetikailag legfeljebb azt a finom árnyalati különbséget lehet értékesíteni, hogy az önálló vizsgálatok irodalmi megnyilatkozásainak többnyire még a formájában is továbbbrezeg az igazságkutatás erőfeszítésének és a találás diadalmamorának vergődése, míg a készen kapott tudásanyag feldolgozását leggyakrabban valami nyugodt, kényelmes gondtalanság jellemzi. De általánosságban az irodalmi szemlélet számára az eredetiség kérdésétől teljesen függetlenül tisztán az lesz az irányadó, hogy az illető mű a gondolattartalomnak és a kifejezésfor-

mának legnemesebb értelemben vett művészi viaskodásában mennyire jutott s az eredeti kutatást és a pusztán népszerűsítő munkát egyaránt annál előkelőbb hely fogja az irodalomban megilletni, minél bensőbbben tudja a maga megjelenítési formáit a maga mondanivalóihoz hozzáidomítani, köznyelven szólva: minél jobban van megírva.

A tudományos okulás mértékét a specialis tudományterület szempontjából kereső vizsgálat számára ellenben máskép alakul a dolog. A tudományos munkásságot ép oly szakadatlan folytonosságban tudjuk ugyan, mint a művészet életét, és szöszaporítás volna annak bővebb kifejtése, hogy nincs az a korszakalkotó tudományos mű, mely elődeinek eredményeit nélkülözheti, de szellemgazdasági tekintetek egész pontosan meghatározzák azt a követelményt, hogy — most viszont a formális szemponttól teljesen függetlenül — a tudomány számára értékesnek csak olyan alkotást tekintünk, mely nem szorítkozik már meglevő megállapításoknak már alkalmazott szempontok szerint való megismétlésére, hanem a mely új tudásanyagot nyújt. A mint tehát az irodalom ez ágára az anyag szabad átvételének elvét ép oly korlátlanul alkalmazzuk, mint a költői művekre, ennek fejében egyszerűen le kell tagadnunk a tudományos irodalomnak a tudás szaporítását illető rendeltetését. Mindaddig, a míg erre nem vagyunk hajlandók, pontosan el kell választanunk egymástól az irodalmi és a tudományos érték szempontjait.

E kétféle megítélési mód megkülönböztetésére az antik tudományos iratok értékelése alkalmával különösen nagy a szükség. A mult század második felében megindult nagy philologiai munkásság abban érezteti a maga legfontosabb eredményét, hogy ma már teljesen vége van annak a nivelláló szemléletmódnak, mely azelőtt az antik kor tudományos munkálkodásának leltározásában forrásmunkát és kivonatot, eredeti megállapítást és adatkiírást, küzdelmes igazságkutatást és kényelmes eredményátvételt egy szintre helyezett. Ma a szellemi munka fennmaradását és veszését igazgató sors kegyetlen ironiájának átérzésével látjuk, hogy a görög tudományos irodalomnak az a szomorú folytonossága, mely a kivonatok, kiírások, összefoglalások és contamina-

tiók egymásutánjában a tudományt csak elsekélyesítette és semmi újjal nem gazdagította, a görög tudományosság nagy alakjainak kutató munkáját előbb háttérbe szorította s utóbb teljesen veszendőbe juttatta. Ezt az értékes megismerést csak annak köszönhetjük, hogy az antik tudományos jellegű iratok tudományos értékének meghatározásában az æsthetikai szemléletmód alól teljesen függetlenítettük magunkat.

A tudományos irodalom különleges jellegére a görög irodalom benső folytonosságának említett legújabb feldolgozása (Stemplinger) nem vet ügyet. A tudományos értéket és a stilistikai formát összetéveszti s mindkettőre az æsthetikai szemléletmódot alkalmazza, mikor azt vallja, hogy «csak az antik æsthetikai szabályokban való járatlanság tette lehetővé, hogy a bizánczi irodalom igénytelen krónikáit irodalmi communismusukért újabban arczátlan vadorzóknak minősítették» (169. l.), mert a régiek «kivonatokat nem tekintettek plágiumnak» és «az egyes átvételek mellett a forrás megnevezése a classikus stilusba ütközött» (178. l.) stb. Az a megleczkéztetés, melyben e munka ilyformán a görög tudományos irodalomra vonatkozó kutatásoknak említett eredményét részesíti, a fentebbi megkülönböztetés értelmében teljesen jogosulatlan s legfeljebb azért érdemel említést, mert bizonyos könnyen tévútra vezető tetszetősség rejlik abban az eljárásban, mely a letűnt kor szellemi termékeit az által védi meg a modern ítélet ellen, hogy a maguk idejének álláspontjából vizsgálja őket. Az antik kor ugyanis tényleg nem követte a fent tárgyalt megkülönböztetést (a mai kor is gyakran elfeledkezik róla) s a tudományos munkákat is tisztán íróművészeti álláspontból tekintette. A komoly, «száraz» forrásmunkák gyakran ép ezért szorultak háttérbe a sekélyes, de kecsesebb átdolgozásokkal szemben. De azt hiszem, a mily jogos, sőt egyedül jogos a történeti világfelfogásnak az a tétele, hogy mindent csak a maga korának alapjára való helyezésével tudunk megérteni, ép oly bizonyos az is, hogy a minősítés, az értékelés alapja csak a saját magunk, a saját korunk felfogása, meggyőződése lehet. Az értékelés e souverainitásáról való lemondás egyenesen azt jelentené, hogy a történeti világfelfogás a tudomány köztársaságának

életében is lemond az aktivitás lehetőségéről. A gyakorlati életben úgyis elég gyakran érezzük a mindent megérteni és megbocsátani tudásnak azt az eredményét, hogy lenyűgözi a tette készség kezdeményező erejét, melyet csak az elfogultság teremthet.

A görög tudásanyag folytonos filiatiójának s lassú elposványosodásának rendszeres tárgyalása a philológiának egyik, meglehetősen előkészített, fontos feladata. E menetből csak mutatóul jelzek egypár jelenséget. Miután Aristarchos, a nagy alexandriai philologus, Homerosra vonatkozó tudományos munkálatait kiadta, több mint ezer even keresztül senki sem fűzte tovább az ő munkáját, hanem egyszerűen csak elősködtek belőle. Először is megjelent Aristarchos Homeros-magyarázatainak kivonata, utóbb e kivonathoz egy rövidített kiadása, e rövidített kivonatba azután valaki belédolgozta néhány, nagyjában ugyancsak Aristarchosra visszavezethető munkának eredményeit, e compilatiót később még egyszer megrövidítették — s így létrejöttek azok a magyarázó jegyzetek, melyeket ma a Homerost tartalmazó codexek lapszélein mint a görögség Homerosra vonatkozó kutatásainak foglalatát olvashatunk. A fölöslegessé lett Aristarchos ellenben elveszett. Ép így a görög philosophusok tanait ismertető, u. n. «doxographus»-hagyomány ránk maradt alakjában úgy jött létre, hogy miután Aristoteles nagy tanítványa, Theophrastos a Kr. e. III. sz.-ban eredeti tanulmányok alapján összeállította a görög philosophia történetét, az utódok folytonosan ebből a tökéből elősködtek s így kialakult az a sor, melynek tagjai az előbb említett menethez hasonlóan nyomorult módon a tudásnak folytonos apadását képviselik s melyeknek egyes foszlányai a Theophrastos-féle forrásmunka elveszéseért kell, hogy kárpótoljanak bennünket. Ne gondoljunk ilyenkor arra a modern szokásra, hogy a tudósok vagy maguk vagy tanítványaik útján a maguk nagy, rendszeres munkáik eredményeit kisebb, rövidített kiadásokban szélesebb kör számára is megközelíthetőkké teszik: ezek az antik rövidítések, kivonatok egyenesen avval a rendeltetéssel készültek, hogy eredetijüket minden tekintetben pótolják.

Az azután természetes, hogy e kivonatok s kiírások a lelkiismeretesség követelményeivel sokszorosan összeütköznek. Megbotránkoztató tömegben találunk a gondolkodás nélküli felületességnek olyfajta nyilvánulásaira, a melyet pl. Diodorosban, a Kr. e. I. századbéli történetíróban megfigyeltek, ki régibb időből származó forrásai alapján olyan alakulásokat, melyek az ő idejében már megváltoztak, még meglevőknek tüntet fel. Még sokkal mulatságosabb Aelianusnak, a Kr. u. II. század rendkívül népszerű írójának egyáltalán nem magában álló esete. Maga bevallotta egy helyen, hogy sobasem került túl hazája, Itália határán és Természetrájának egy helyén mégis úgy beszél egy ötlábú bikáról s egy borjúról, melynek lábai a lapoczkájából nőttek ki, hogy e szörnyeket Egyiptomban ő maga is megbámulta, — egyszerűen azért, mert forrása, Apion mint a saját szemével látottat mondta el e csodát.

Sokkal derültebb képet nyújt az anyagnak nemzedékről nemzedékre való folytonos átöröklődése a görög költői irodalom terén. Ott ez átöröklődés folytonosságának legfőbb biztosítéka és élesztője a hagyomány nagy tisztelete, az a nemes conservativismus, mely az egyszer megtaláltat s jónak bizonyultat soha többé nem ejti el. Stemplinger munkája is tárgyalja a görög irodalom hagyomány-tiszteletét s erre vonatkozó fejtegetései közül legjobban az a tanulságos fejezet kötheti le figyelmünket, melyet az Arany Jánostól úgynevezett «epikai hitel» kérdésének szán. Itt megtanulhatjuk, hogy Arany János, kinek művészete egyébként is a legtisztább, legbensőbb classikus hatást képviseli irodalmunkban, akkor is a legjobb antik költészeti elv alapján áll, mikor az epikusnak a mondai és költészeti hagyományhoz kötöttségét hangoztatja, vagyis mikor az irodalmi folytonosságnak az elvét hirdeti, mely az epikust az akár névszerint ismert, akár a «hagyomány» gyűjtőneve alá foglalt elődjével egybefűzi. Azt az elvet, melyet Aristoteles Poetikájában oly élesen formulázott, hogy t. i. «a költőnek meg kell találnia a módját, miként használhatja fel a hagyomány anyagát a maga céljaira», azt nagy epikusunk elméletben és gyakorlatban egyenlő művészettel alkalmazta. Ugyancsak

Arany Jánosra emlékeztet egy másik körülmény is. Az antik æsthetika ép úgy, mint az antik műértő közönség egyenesen óvta a tárgyi költészetet attól, hogy a költői anyag szaporításában, új mesék kitalálásában lássa a maga legfőbb művészi feladatát. Isokrates, az antik æsthetikai elméletek egyik irányító szelleme, egyik beszédében heves gúnynyal támad azokra, kik «nagyra vannak, ha valami rendkívüli, újszerű témát találtak»; Kallimachos, a «hellenistikus» kor legnagyobb hatású epikusa nemcsak a maga, hanem egész kora epikájának programjaképpen mondja ki egy helyen, hogy «semmi olyat nem zengek, minek hitelére a hagyományból tanút nem idézhetek»; s végül Quintilianus, a görög æsthetika latin tolmácsa, egyenesen kimondja, hogy az epikus költő feladata «a hagyományból nyert vagy legalább is hiteles forrásra visszavezethető mesék feldolgozása». Arany ez elméletnek helyességét igazolni is tudja, a mire az antik æsthetikusok nem voltak képesek s megtalálja ez elv lélektani alapját, az emberi lélek természetétől való feltételezettségét. «Az eredetiség, feltalálás . . . sohasem volt nagyon közönséges. A legtermékenyebb alkotó lángész ereje is, úgy látszik, némi megszorításnak vala e részben alávetve . . . Valamely költő előtt annál szűkebb tere nyílik e részben az inventiónak, minél kevésbbé ölelheti fel az esetlegest, a mindennapit, minél inkább tisztán emberi alapra utasítja őt a költeményszerűség, melyben dolgozik . . . Az ihletés ritkább, szerencsésebb perceiben sikerülhet közönyös szálakból, melyek a költendő viszonyban többé fel sem ismerhetők, új, érdekes, meghatározó egészeket fogni össze; de kétségbe vonom, a legnagyobb elmék példáján, hogy a tehetség, emberi viszonyokat tapasztalás segítségével nélkül, mintegy eleve (a priori) tetszés szerint kombinálni bárkinnek is nagy mértékben adatott volna . . . Nem fogjuk csodálni, ha szívesen fogadja, művébe illeszti vagy kellő módosítással reprodukálja, mit az elődök szép iránti ösztöne szóbeszéd vagy írás útján nemzetségről-nemzetségre szállított» (*Zrínyi és Tasso* bevezetésében, összevethető még a *Toldi Szerelme* remek előszava).

Már csak Arany János e fejtegetéseinek szemeltar-

tásával is eleve kizártnak kell tekintenünk annak az újabban gyakran feltűnő felfogásnak jogosságát, mely a költői inventio korlátlan lehetőségeinek jelszavával a költői alkotás forrásainak kutatását meddő munkának tartja. A görög irodalom tanulmányozásának területén Niese B. indította meg ez irányt *Entwickelung der homerischen Poesie* cz. művével (1882), melyben a görög epos egész tartalmát egyes költők képzeletmunkájának mondja s a mondaalkotó hagyománynak semmi szerepet sem tulajdonít benne. Ha ez a «semmiből való alkotás» mythikus képessége tényleg megvan és megvolt a költőkben, akkor hiábavaló volt a philologia minden eddigi munkája, melylyel a költői alkotásokból az alapjukul szolgáló hagyományt kihámozni igyekezett, hogy ezáltal a költők mondaalakító tevékenységét mennél pontosabban megfigyelhesse. Hogy ennek a felfogásnak igazán semmi jogosultsága sincs, azt újabban Meyer R. M. egy ragyogó értekezésében (*Kritische Poetik*, Neue Jahrbücher XXIX. 645—657) bebizonyította, — ha egyáltalában szükséges ezt bizonyítani.

Természetes azonban, hogy a költői inventio erejét megkötöttsége ellenére sem szabad lebecsülnünk, vagyis a költő minden motivumát a hagyományból származtatnunk. Újabban többször is erélyes felszólalások hangzottak el azon hibás eljárás ellen, mely az előbb említettnek végletes ellentétéképen pl. az antik mythologia restructiója alkalmával mind azt, a mit a költészetben valamely mondai alakra vagy eseményre vonatkozólag olvasunk, egyszerűen hitregének minősíti s elfeledi azt, hogy a költő a népmondában, vallási legendában vagy valamely régibb irodalmi feldolgozásban kapott motívumokkal bizonyos művészeti határok között szabadon bánhatott. Tisztán művészetieknek mondom e határokat azért, mert semminemű egyházi dogma nem szűkítette őket. A komoly, benső vallásos érzés korszakaiban az egész társadalommal együtt a költő lelkét is megtöltő hitnek eleven ereje a vallási vonatkozású tárgyak feldolgozását csak ihlette s nem korlátozta; a vallási közömbösség korszakai pedig természetesen a legteljesebb szabadságot adtak ez irányban.

A készen kapott mythos csak az anyagot szolgáltatatta,

melyből a költő a maga művészetével, mint valami varázserővel kicsikarta a benne rejtőző tartalmat, mint a hogy az, kinek sikerül egy dæmont hatalmába ejtenie, megszólalásra kényszerítheti s féltve rejtett, nagy titkokat tudhat meg tőle. Hiszen a készen kapott tárgy feldolgozásának ép az a nagy előnye, hogy a költő erejét nem meríti ki a a mese «kitalálás»-ának kétes értékű munkája, hanem egész erejét a tárgy alakításával járó igazán művészi feladatokra szánhatja. S tényleg, a görög tragœdia, az az antik eseményköltészeti műfaj, melynek fejlődését legjobban figyelemmel kísérhetjük, a maga nagy tökélyét ép annak köszönheti, hogy a közönség nem várt tőle új mesét, hanem csak egynehány tragikus jellegű mythosnak folyton ismétlődő feldolgozását. Csak az alakításnak folytonosan megújuló nekilendülése biztosíthatta a formálás művészetének a sikert az anyaggal való küzdelmében s csak az tette lehetővé, hogy a tárgyban rejlő s kifejezésre váró művészi tartalom a maga egészében felszínre kerülhessen. (Mellesleg megjegyzem, hogy a görög képzőművészetben ugyanígy állt a dolog: «csekély számú typus lassú megérlelése és kialakítása a gyors váltakozás és folytonos szaporítás helyett.» Springer.)

Ezt tekintetbe véve, nem fogunk minden erkölcsi indítékot vagy lélektani kapcsolatot, mely valamely mythos költői feldolgozásában elénk tárul, egyszerűen a hagyománynak tulajdonítani, hanem azt fogjuk keresni, nem csak a a költő látta-e meg ezeket a hagyomány nyújtotta anyagban s nem csak ő juttatta-e igazi érvényre. S ha tényleg a költőktől eredőknek bizonyulnak, akkor ok nélkül foglalnak helyet a mythologiai kézikönyvekben, melyeknek a nép mondaalkotását, a tulajdonképeni mythológiát kell bemutatniok. Ha az ilyen mythos-elemt a mythológiába utaljuk, akkor elsikkasztjuk a költő művészetének egyik igen fontos elemét, a mythosnak művészi kialakítását. Oedipusról például, az atyját tudtán kívül meggyilkoló és az anyját ugyancsak tudtán kívül feleségül vevő szerencsétlen királyról, a véletlent irányító sors ártatlan áldozatáról, a mondai hagyomány a sphynx-rejtvény szellemes megfejtését is regélte.

A rejtvényfejtésben érvényesített találékonyság hagyományozott volta Sophoklest feljogosította arra, hogy ezt a vonást a király legjellemzőbb szellemi tulajdonságává tegye. S csak az a fölényes kombinálóképesség, az észnek az az emberfeletti arányokat öltő hatalma, melylyel Sophokles drámájában a király előttünk megjelenik: csak ez teszi erkölcsivé a nemes király szörnyű sorsát, mely a mondai hagyományban megdöbbentően érthetetlen s minden erkölcsi vonatkozás nélkül való volt. Így ellenben a költő Oedipus sorsával az ő komoly vallásos gondolatát példáztatja, mely szerint ép az emberi ész legmagasabb tökélye a leghitványabb játékszer az isteni hatalom kezében. Ilyen esetekben ne mint mondát tárgyaljuk a költői alakítás eredményét, hanem inkább átadjuk magunkat annak a kedves elgondolásnak, hogy mily áhítatos öröm foghatta el a költemény egykorú közönségét, mikor azt látta, hogy ebben a rég ismert, közönséges mondában az, a mit addig nem tudott megérteni vagy amit igazságtalannak látott, a művészi formálás révén értetővé lett s legalább egy bizonyos világfelfogás nézőpontjából igazságosnak is tűnt fel. «Hogy ezt eddig nem vettem észre, pedig mily jól ismertem a történetet!» — gondolhatta az ilyen esetekben az olvasó vagy hallgató. Pedig természetes, hogy nem vette észre az illető vonást, hiszen csak a költői alakítás kohójában vált ez külön az őt elborító salaktól.

S mégis nár az antik korból ránk maradt mythológiai könyvek óta folyton kísért az a végzetes hiba, hogy a mondaalkotó munkának lassú fejlődési folyamatát egyszerű ténynyé sűrűsítve juttatják a köztudatba, mely ennek következtében zavaros összevisszaságban látja a népnek a mondát megalkotó munkásságát és a költőnek a mondát művészileg kiformaló tevékenységét. Pedig legalább is törekednünk kell arra, hogy a költői munkásság benső folytonosságát és egybekapcsolódását lehetőleg elemeire bontsuk. A sor elején — ha az érzékelhetővé tétel céljából szabad itt kezdetről beszelnünk — ott áll a mythost eredetileg megalkotó ősi mesemondó, ki egészen beleolvad a nemzet szellemi közösségébe, mert egyéniségét sem ő maga, sem

közönsége nem veszi észre s kit ezért a «népszellem» gyűjtőneve alatt szoktunk említeni; a sor későbbi folytatói a tudatosan működő költők, kiknek egymásutánjában az eredeti mondaköltészeti anyag folytonosan átöröklődik, de egyszersmind folytonosan átformálódik. Hogy ezen folytonossági sor elemeinek meg nem különböztetése mit jelent, azt legjobban olyankor tapasztalhatjuk, ha oly antik mythikus motivumot kísérvük figyelemmel, mely egészen a modern időkig kedvelt tárgya a költőknek. Szabad-e Aischylosnak kevesebb művészi szabadságot tulajdonítanunk a Prometheus-mythos feldolgozásában, mint Goethének? Bizonyára nem. S ezért, ha a mythos hagyományos tartalmát úgy akarjuk levonni a költői feldolgozásból, hogy nem vagyunk tekintettel a költői művészet örök törvényeire, akkor Aischylos és Goethe Prometheusából két, egymástól teljesen elütő következtetésre juthatunk. Ha az antik költőből azt olvasuk ki, hogy az embert formáló s az istenek ellen daczosan fellazadó titán mondája az emberi cultura hőseinek meddő küzdelmét és örökös tragikumát fejezte ki, akkor ugyanannyi jogunk van a Goethe-féle Rousseau-ellenes irányzatot is mythikusnak tekintenünk s azt mondanunk, hogy Prometheus a görög népmondában a culturmunka boldogító és fel-emelő hatásának exponense volt. A mennyi gondolat tartalmat ez ily eljárás által a mythologia jogtalanul nyer, ugyanannyival kisebbitjük a költő érdemét.

Ezzel természetesen csak a maga részletes visszásságában akartam bemutatni azt az eljárást, mely a költői inventio szabadságát nem juttatja a maga jogaihoz a készen kapott anyag feldolgozását illetőleg. Ez a kérdés ugyanis oly bonyolult s annyi finom árnyalat között mozog, hogy fenyegető veszélyei csak a maguk végleteiben nyilvánulnak határozottsággal. Bizonyos, hogy minél közelebb áll valamely költő a mondát megalkotó nemzeti közösséghez, annál elevenebben élhet még lelkében az az eredeti gondolat, mely az illető monda megalkotásában érvényesült s ennél fogva az antik költő közelebb állhat a fent vázolt mondaalakító sornak elejéhez, mint a modern költő, ki a mythost megteremtő nemzeti szellemtől messzire elkerült. De ez csak

valószínűségi számítás s ezért sokszoros contradictorius ellenőrzés nélkül, eleve soha sincs jogunk valamely antik költeményben tárgyalt hitrege cselekményének lelki rugóit vagy eszmei tartalmát egyszerűen a hagyománynak tulajdonítanunk s e helyett: «a költő úgy mutatta be a mondát, hogy . . .» sohasem szabad egyszerűen azt mondanunk: «a görög nép azt regelte . . .» vagy «a görög nép azt tartotta . . .» Az antik világnak újabban oly bőségesen napfényre kerülő emlékei ép azért oly megbecsülhetetlen fontosságúak, mert mindinkább többirányú bepillantást engednek nekünk a közvetlen, valódi élet mélységeibe s ezért a régi hit- és mondavilág megismerésében ma már nem vagyunk tisztán az életet stylisálva bemutató művészet emlékeire utalva, hanem az élet mesterkéletlen megnyilatkozásai alapján ellenőrizhetjük a művészet anyagát. Hogy ez emlékekből eredő legfontosabb és a köztudatba legnehezebben beléhelyezkedő megismerést említsem: ma kétségtelen bizonyossággal tudjuk, hogy a mikor Homeros a maga derűs, ragyogó istenalakjairól énekelt, akkor a görög világ széles rétegei még mindenféle szörnyű torzalakok sötét borzalmaiban látták megtestesülve a maguk isteni hatalmaít. Csak erre gondolva is be kell látnunk, hogy a hitregékre vonatkozólag biztos hagyománynak csak a cselekmény nagy körvonalait szabad tekintenünk s hogy a költői feldolgozásnak csak annyiban van köze a tulajdonképeni mythológiához, a mennyiben bizonyítéka a népies hagyomány megtermékenyítő képességének, a mennyiben megmutatja, mily művészi lehetőségeket tartalmazott az illető mythos. Elvégre is ama sziget jellegének, mely Böcklin lelkében a *Todteninsel* alakját öltötte magára, nem megvetendő része az, hogy ily képet tudott a művészi képzeletből kiváltani; de e művészeti alkotás elemeit nem tekinthetjük földrajzi adatoknak. Vagy — közelebb álló hasonlattal — az ó- és újtestamentum elbeszéléseinek culturértéket hiányosan állapítaná meg az, ki nem venné tekintetbe a belőlük kiindult vallásos művészet termékeit; de azért pl. Leonardo *Utolsó vacsorájának* festői motívumait senki sem mondaná a legenda eredeti vallási motívumainak.

Ép így nem szabad a költőnek hagyományhoz kötöttségét úgy értelmeznünk, hogy minden egyes mellékalak számára is támaszt kell keresnie a hagyományban. A mythographiai magyarázatoknak, a mythikus rokonsági kapcsolatok keresésének és név-magyarázatoknak mily özöne ömlött például az *Ilias* két finom művésszettel odalehelt nőalakjára, Chryseisre és Briseisre, a míg kisült, hogy e két név nem jelent egyebet, mint egyszerűen a «chrysei leány» és a «brisei leány», vagyis hogy a két hadizsákmányul esett nő nem mythikus hagyománybeli hősnő, «heroína», hanem mindketten a költő képzeletének alkotásai, kiknek nevük sincs, annyira nincs hagyományuk.

Ugyancsak a költői alakító művészet munkáját kell észrevennünk abban is, hogy a költészetben a mythosok zárt, egységes alakban jelennek meg. Az iskolai tanításnak lehetőleg áttekinthető formákra való törekvéséből természet-szerűleg következik, hogy mind az antik istenalakokat, mind az antik hitregéket lehetőleg egy-egy egységes képben rögzíti a tanulók agyába. De ugyanez az eljárás a népszerűsítő mythologiai könyvekben s még inkább a tudományos iratokban már a valóságnak meghamisítását jelenti. Az élet nem ismer kristálytisztá, egységes alakulásokat. Az élet lényege az elkülönülés, az egység csak utólagos abstractio eredménye. A görög mythologia képzeleinek sem volt meg az az egységes formája, melyben a modern köztudat nagy kényelmesen elképzei ezeket, hanem egy-egy istenalak, egy-egy monda más-más alakban élt a különböző vidékeken, sőt a különböző társadalmi osztályokban is. Valahányszor tehát valamely mythikus tárgyú antik költeményt olvasunk, tudnunk kell, hogy a mythosnak azt a szervesen összefüggő alakját, melyet a költő ad vagy adni igyekszik, ő vagy kiszemelte különböző változatok közül, vagy pedig a különböző hagyományos alakulatok egyes széthúzó vonásainak kiegyenlítésével és áthidalásával maga teremtette. A mythikus hagyomány benső ellenmondásaival szemben olyasfajta feladatok vártak az antik költőre, mint a mi-lyeneket — teszem fel — Arany Jánosra a *Toldi*-monda ellentmondó adatai róttak. Hermest pl. Arkadia hegyes

vidékeinek pásztornépe nem mint ragyogó istenalakot tisztelte, hanem barlanglakó törpének mondta, kiről furcsa csínyeket mesélt a nép. Mit tesz ez alakkal a homerosi hymnus-költő, hogy a törpe csínyjeit művésziileg értékesíthesse s mégse kerüljön ellentétbe Hermes olympusi istenségének képzetével? A törpe-Hermest megteszi gyermek-Hermesnek s a törpe birkalopását megteszi az isten gyermekkori csínyjének. Ugyanebben a mondában Apollon sem az a hatalmas isten, kinek tiszteletére fényes templomokat építettek, hanem egyszerű pásztor, ki gondtalanul legelteti nyáját, az igénytelen pásztornépség mythikus képviselője. E motivumon Hesiodos elmerengve, az ihlet perczének fellobbanó fényében meglátja, hogy hogyan teheti e vonást költőileg értékesíthetővé: tudniillik eszébe jut Apollon egy bűnös tettének mondája s úgy érzi, hogy Zeus szigorú büntetéseképen volt kénytelen a nagy isten egy ideig e lealacsonyító foglalkozást üzni. Viszont Kallimachos és más hellenistikus korú költőknek kevésbé komoly erkölcsi irányú képzeletében e motivum az isten szerelmi viszonyainak mondáival társul s ezért ők azt mondják, hogy Apollon azért lett egy időre pásztorrá, hogy szerelme tárgyához közel lehessen. Szóval az istennek pásztori lényege a költői alakításban episoddá lesz.

Ilyen és ezekhez hasonló költői eljárások azok, melyeknek eredményeit gyakran a költői alkotás mibenlétének teljes félreismerésével summariusan mondai elemekként szoktak tárgyalni s így kerültek egyes tisztán költői motívumok «antik mythologia» czímen a köztudatba. (Különösen Ovidius játszi képzeletének számos alkotása lett ilyképen mythologiai adattá.)

Csak a költői művészet titokzatos szövőszékére vetett ily pillantások értethetik meg velünk annak az elvnek igazi jelentőségét, mely az antik költőtől a hagyomány felhasználását követelte, nem pedig új mesét várt tőle.

A mi pedig magát ezt az elvet illeti, észre kell vennünk, hogy a mint a közönség lemond a mese ujdonságáról, ezzel egyszersmind arról is tanúságot tesz, hogy a mesén nem durva kíváncsisággal csügg, hanem a cselek-

ménymenet szemlélése közben a költő lelkét élvezi. A kit csak a tárgy maga érdekel a költői műben, az a már egyszer feldolgozott tárgy új feldolgozásában nem talál gyönyörűséget; a tárgy új voltáról csak az mond le, kinek számára a mese csak annyiban fontos, hogy ez az anyag, melyben a költői szellem testet ölt. Természetes ennél fogva, hogy a költői művészetről való felfogásnak ez a módja nem szállt le készen az égből a görögség lelkébe, hanem hogy ezt az elvet a nemzet a maga culturmunkájának eredményeképpen lassanként fejlesztette ki magában. A homerosi epos ugyanis megőrzött számunkra egy idevonatkozó kijelentést, mely azt mutatja, hogy az epos korának közönsége, a X—IX. század nemesi társadalma, még nem állt ezen az állásponton. Az *Odysszia* első énekében a királyné megharagszik Phemios lantosra, a miért ez a trójai háborút követő szomorú eseményeket zengi s ekkor az «értelmes Telemachos» a közönség izlésére való hivatkozással mentegeti a lantost, azt mondván, hogy «az emberek mindig új mesét kívánnak a költőtől» — a mi úgy hangzik, mintha a költő panasza lenne a közönség kielégíthetetlen újdonságvágya ellen. S hogy tényleg, legelső sorban a mese, a tárgy volt a fontos az epos közönségének szemében, azt minden nyilatkozatnál jobban maga az epos jellege is igazolja. A hősi indulatok, melyek az *Ilias* és *Odysszia* hőseit hevítik, nem válnak közvetlen motívumokká az epikus számára. Ezek az indulatok egyszerűen csak bennfoglaltatnak a cselekményben, mint ennek rugói vagy eredményei, de az *Ilias* költője sohasem — a későbbi keletű *Odysszia* költője csak néha — elemzi őket: az epikus költészet tulajdonképeni tárgyát a gyorsan és tarkán váltakozó események alkotják, mert csak az események színjátéka volt hivatva a közönség érdeklődését lekötöni. Ezt finoman átérezte Anatole France, mikor a *Kymei énekes*ben az öreg Homeroszt egy nemesi udvarházba vezeti. A gazda itt azzal fogadja a lantost, hogy megkérdezi, miről tud énekelni. S mikor ez elsorolta a sokféle tárgyat, melyről éneket tud mondani s még hozzáteszi, hogy az elsoroltakon kívül még «hatszor hatvan nagyon szép éneket» tud, a görög nagyúr

leereszkedő évődéssel így fejezi ki a maga irodalmi álláspontját: «A kósza dalnokok jó lakoma és gazdag ajándékok reményében mindig azt mondják, hogy nagyon sok éneket tudnak. De mikor arról van szó, hogy ezt bebizonyítsák, akkor kiderül, hogy alig néhány énekkel tudják fárasztani a királyok és hősök fülét.» Az epos kora csak a költő meseinek tárgyára volt kíváncsi. S az epikus közönsége azért kívánt és az epikus maga azért ígért mindig új mesét, mert a közönség nem látta meg, a költő tudatosan nem érezte át a mese formálásában nyilvánuló egyéniség erejét. Ezen kornak még tisztán tárgyi érdeklődése számára, mely az egyéniség varázshatalmát még nem ismerte, egy tárgyból csak egy költemény foganhat, minden következő csak unalmas ismétlés lehet. Ez a művészeti felfogás a költemények anyagbeli közösségében csak fogyatkozást láthat, az irodalmi folytonosság e fajtájából ennek a felfogásnak a számára semmi gyönyörűség nem fakadhat.

Öt századdal utóbb az athéni tragikus költészet nagy népszerűségének tanúsága szerint, legalább Athenben, már a nemesebb, művészi elv diadalmaskodott. Hiszen a tragödia — mint már mondtuk — folytonosan csak egynehány régi, jól ismert mondai tárgyat variált s a mikor a közönség ezeknek az egyéni változatoknak évről-évre ismétlődő élvezésében valóságos életszükségletet látott, ezzel tanújelét adta annak, hogy már nem a mese új, meglepő voltában keresi a művészeti kielégülést és nem egyszerűen csak tárgyi kíváncsisággal hallgatja a költő meséjét. A színpadi illúzióknak, a már korán fellépő bravoure-os színészi alakításoknak, a pompázó ruháknak, a fényes díszleteknek, a kísérő zene szépségének is része volt a csupa régi tárgyat feldolgozó tragödia nagy népszerűségében s az alacsonyabb műveltségű elemeket nagy részben bizonyára ezek a külső sensatiók vonzották a színházba. Azt sem szabad észre nem vennünk, hogy a közönségnek a hagyományos valláshoz még hamisítatlan kegyelettel ragaszkodó részében a mythikus cselekménynek ismétlődő színre jutása olyasféle vallásos elmélyedésre nyújtott alkalmat, mint a milyet a maga korában és a maga közönségében a passio-játék jelentett, mely

akár szószerint is megismétlődhetett. Sőt ugyanazon hitrege cselekményének ismételt szemlélete olyasfélekép is hathatott a közönségnek eme hívő részére, mint a hogy a mai hívő lélek áhítata a szentírásnak akár már betéve is tudott részét újból és újból olvasva újabb és újabb vallási felemelkedést nyer. De mindezek a körülmények a közönségnek csak egy-egy töredékére vonatkoznak s nem fogják át a polgárság egészét abban a demokratikusan egységes értelemben, melyben az athéni köztársaság a maga teljesen hivatalos intézményeivel az egész polgárságot egyesítette a színházban a Dionysos-ünnepen. Bármily különösen hangzik ez ma, mégis az athéni színházi élet igaz megértése és taglalása csak ennek az alapján lehetséges. Az állam által rendezett s minden egyes polgárnak kijáró színi előadásokon az athéni polgárság mint egységes testület jelent meg s a maga egészében évről-évre ítéletet mondott, hogy az illető év ünnepén színre kerülő darabok közül melyiket illeti az első, melyiket a második, illetőleg a harmadik díj. Bármilyen is hozta már most az egyeseket a színházba, a néző közönség egésze ez irodalmi népítélet alkalmazásával egyenesen kényszerítve volt olyasmire ügyelni, mi öt századdal előbb még teljesen ismeretlen valami volt. A színre kerülő tragédiák a mythosoknak oly kis köréből kerültek elő s e mythosok annyira ismeretesebbek voltak, hogy az értékbécselés csak az egyéni alakítás szempontjából történhetett. A Homeros-korabeli közönség ilyen verseny alkalmával annak nyújtotta volna az elsőség koszorúját, ki valamely addig ismeretlen mythosszal örvendeztette volna meg: az athéni közönség annak, ki a jól ismert mythost legszebben — természetesen: az ő véleménye szerint legszebben — alakította ki. Jellemző, hogy Euripides, mikor néha valamely drámájában a mythos hagyományos alakján nagyobb változtatásokat eszközölve majdnem egészen újszerű cselekményt adott, akkor a prologusban nagyjában az egész cselekményt előre ismertette. Lehet, hogy sokan voltak, különösen a színielőadásra ünneplő ruhában a városba sereglő jó vidékiek között, kiknek kissé nehézkesen működő agya ezt az előljáró beszédet mint szíves kalauzt fogadta, mert

nélküle a dráma szövevényébe talán belézavarodott volna; de végeredményben — s újra az egész közönséget tekintve — azt érte el e prologus, hogy a tárgy anyagi része iránt való érdeklődést könnyedén elintézve, a közönség figyelmét most már tisztán a művészi alakítás felé terelte.

Tömeglélektani szempontból igen tanulságos az a kép, melyet e tekintetben az atheni színház nyújt. Tapasztalatból tudhatjuk, hogy a tisztán tárgyi és az artisticus érdeklődésű műszemlélet elkülönülése műveltségi osztályonként történik s még ma is folyik. Hogy arról a rétegről ne is szóljak, melynek számára a pusztán csak változatos cselekményt adó, tehát tisztán tárgyi érdeklődésre számító mozi-dráma — nemcsak a kinematograph vetítéseit, hanem némely szinpadi darabot is értve ezen — nagyobb vagy legalább is nem kisebb élményt jelent, mint az irodalmi dráma: mindnyájan ismerjük azt a regényolvasó typust, mely unja a bonyodalomszöves, a jellemkialakulás munkájának, a költői lélek obiectiválódó rezgéseinek figyelemmel kísérését s egyszerűen csak a kifejlést lesi mohó epedéssel. (Műtárlatok közönségét megfigyelve, különösen jól láthatjuk, hogy a képzőművészet alkotásainak élvezése dolgában még sokkal lassabban balad az a kiválási folyamat, mely az ábrázolt tárgy szempontjából való szemléletmód helyében a tisztán művészi elemekbe való elmélyedéshez szoktat.) Ezekből a jelenkorra vonatkozó megfigyelésekből bátran következtethetjük, hogy az atheni közönségben is fokozatok voltak e tekintetben. S ha a tragœdia nem lett volna a maga történelmi fejlődésénél fogva olyan, a milyen volt s ha az atheni állam nem szoktatta volna hozzá a közönséget ahhoz, hogy a maga teljes egészében ép ezt az ilyen tragœdiát lássa a művészi élvezet legmagasabb tárgyának: akkor a közönségnek alacsonyabb műveltségű és kezdetlegesebb művészi felfogású része számára bizton kialakult volna valamiféle mozgalmas cselekménynyel ható dráma-költészet, melynek egyes művelői nem vették volna át egymástól tárgyaikat s nem a kész tárgy művészi kialakításában látták volna feladatukat, hanem a thema-keresésben merítették volna ki erejüket. Hogy ez a mai dráma-gyártási praxis

ott nem fejlődött ki, annak nem az az oka, mintba az atheni közönség átlaga műveltebb lett volna, mint a mienk. Egyszerűen csak a színielőadás keretét alkotó Dionysos-ünnep fokozott életkedvének felemelő hatását és a tömeghangulatnak kiegyenlítő erejét kell látnunk abban, hogy egységes tömegbe verődve a legkülönbözőbb műveltségi rétegek egységes művészi befogadó képességüekké váltak. Csak ez magyarázza meg, hogy harmadfélezer évvel ezelőtt az atheni tragikus költők oly kizárólagos művészi hatásokra törekedhettek s oly hamisítatlanul *artisticus* eszközökkel érték sikert, melyek ma — mikor a színházlátogatás nem ünnep, hanem profán élvezet s mikor a színházi közönség nem egységes község, hanem önálló egyének véletlen összetétele — igen sok előkelő drámát elzárnak az igazi népszerűség lehetőségétől.

Hogy annak a közönségnek lelkében, mely a nagy tragikus költőknek az anyagit magáról úgyszólván teljesen lerázó *artisticum*ában gyönyörködött: még ott szunnyadt a régi kezdetleges *materialis* felfogás is, arra érdekes tanúbizonyságunk van. A nagy tragikus költők kortársa, Aristophanes egyik vígjátékában úgy jellemzi a maga atheni közönségét, hogy ez «gyűlölettel fordul el a költőtől, ha folyton csak régi dolgokat elevenít fel». Minthogy, tekintettel a tragödia említett jellegére, hogy t. i. mindig csak régi *mythos*okat elevenített fel, ezt a kijelentést csakis a komödia közönségére vonatkoztathatjuk, ebből világos, hogy Aristophanestől mást kívánt az atheni V. századbéli közönség, mint Aischylostól, Sophoklestől vagy Euripidestől: ugyanolyat kívánt tőle, mint Homerostól a maga közönsége. A közönség lelkéből az a gondolatvilág, mely az epos közönségén uralkodott, még nem veszett ki, csak háttérbe szorult s adott alkalommal ki-kitört. Az alsóbbrendű ösztönök érvényesülésére ily alkalmat adott a komödia-előadások uralkodó érzése, a mulatni vágyás. A komödia-előadásra gyűlve a közönség újból a régi *sensatio-szomj* rabja lett; nem a költői lélek rezgéseire akart ügyelni, hanem egyszerűen mulatni akart. Látni, hallani akart: s a ki csak a tárgyat várja, a melyet látni, hallani fog, az olyat kíván,

a mit még nem látott, még nem hallott. Ilyenkor a közönségnek ugyanúgy nem volt kedve a költői alakító művészet sejtelmes szépségeibe elmélyedni, mint a hogy az öt századdal előbbi közönségnek nem volt erre képessége. A hangukatnak azt a sajátságát, hogy alsóbbrendű, már túlhaladtoknak vélt igényt felszínre hoz a lélekből, az élet minden vonatkozásában, műélvezéseinkben is mindnyájan igen gyakran tapasztalhatjuk. S ezért biztosra is vehetjük, hogy Aristophanes közönsége a maga széles jókedvében nem vette észre e hatalmas költői genius alkotásaiban azt a sok finomságot, melyet mi ma csodálunk benne, hanem csak a gyorsan változó képek és jelenetek vad hajszájában, a költői képzelet korlátlan tobzódásában gyönyörködött. Nem tudom, vajjon a mókás költőnek, ki tulajdonképen az aristokratikus ellenzéknek volt a szószólója, nem azért nem forrasztotta-e az ajkára a szót a gögös demokratia, mert míg a mókákon mulatott, nem ért rá a költő lelkébe mélyebben belépillantani.

Az irodalmi közönség felfogásának taglalása újra visszavisz bennünket a görög irodalom benső összefüggésének említett legújabb feldolgozásához. Ugyanis szükségesnek tartom Stemplinger munkájának azt az egyik legnagyobb folytatását megemlíteni, melyet egyébiránt az ily kérdés tárgyalásainak egyik jellemző hibájaként gyakran megfigyelhetünk, hogy t. i. a közönségre való tekintet szempontjait vagy egyáltalán igénybe sem veszi, vagy — mint látni fogjuk — helytelenül alkalmazza.

Pedig a közönségre irányított szempont az egyedüli, mely itt helyes látásra vezethet. Tulajdonképen az epikai hitel jelszavával egybefoglalt követelményeknek alapja is az, hogy a költő szereti, ha a maga közönsége tudatában számíthat valami szilárd alapra, melybe az illusio szálai belészövéődhetnek. S az irodalmi összefüggések kérdésének sok egyéb vonatkozását is csak ennek a közönség felé irányított vizsgálati módnak alkalmazásával lehet helyesen megítélni. Ha például a költő valamely elődje alkotására célzást tesz, akkor annak a szálnak, mely e célzás által a két munkát az irodalmi folytonosság szempontjából egybe-

füzi. philologiai értékesítése (philológián jelen esetben művelődéstörténetet értve) csak ama kérdés alapján történhetik, hogy a közönség megérti-e a célzást, a célzás hatása alatt felébred-e lelkében annak az alkotásnak a képe, melyre a költő gondol. A modern irodalomból hozok fel példát. Goethe mint az utolsó homerida így kezdi az *Achilleist*:

Hoch zu Flammen entbrannte die mächtige Lohe noch einmal,
Strebend gegen den Himmel, und Ilios' Mauern erschienen
Rot durch die finstere Nacht; der aufgeschichteten Waldung
Ungeheueres Gerüst, zusammenstürzend, erregte
Mächtige Glut zuletzt. Da senkten sich Hektors Gebeine
Nieder, und Asche lag der edelste Troer am Boden.

Abban a kézmozdulatban, melyvel a bevezető sorokban a költő az *Ilias* végső jelenetére, Hektor holttestének máglyára helyezésére utalja az olvasót s az ott leirtak felélevenedésétől várja a maga vázlatának színezését, benne van az a Goethe, ki csak a maga irodalmi műveltségű weimari körének ír s csak e kör részéről számít igazi megértésre. Gondoljunk ezzel szemben arra a célzásra, melyvel Arany *Az első lopásban* az *Odysseiára* utal. «Azt írják egy mesében egy királyné felől, hogy a mit nappal szőtt, — éjtszaka fölfejté.» A költő, mikor így ír, bizonyára nem gondol arra, hogy e népies erkölcsoktató költemény derék, elmélázó olvasói számára e «mese»-beli királyné alakja homerosi reminiscentiák következtében elevenseget fog nyerni.

Az antik költészet az irodalmi elődökkel való kapcsolatok nagy bőségénél fogva tele van oly célzásokkal, melyek a közönség irodalmi tudására számítanak. Hogy legalább is a tragödia-költők tényleg abban a művészileg megbecsülhetetlenül előnyös helyzetben voltak, hogy a feldolgozott mythosokra vonatkozólag irodalmi ismereteket feltelelezhettek a színházi közönség tudatában, arra érdekes tanúbizonyságul szolgál Antiphanesnek, egy Kr. e. IV. századbéli vígjátékirónak egyik töredéke, melyben azt mondja, hogy a tragikus költőnek csak meg kell neveznie az Oedipus, Alkmæon s egyéb híres tragödia-hősök nevét s a közönség máris tudja sorsuk alakulását, családjuk tagjait stb.

Ebből a körülményből magyarázható az úgynevezett «tragikus ironia» az antik drámában, vagyis az a művészi fogás, mikor a költő arra számít, hogy a közönség, mely a hős egész élettörténetét a mythosnak régebbi feldolgozásai-ból már ismeri, más vonatkozásban fogja a hős bizonyos szavait appercipálni, mint a milyenben maga a hős érti azokat. Például mikor Oedipus Sophokles drámájának elején a színpadra lépett, akkor a közönségnek túlnyomó része (ha nem az egész közönség) már tudta, hogy ő ölte meg atyját, Laiost, mit maga a király még nem tudott. Ezért mikor Oedipus azt mondta, hogy az általános halálvészben, mely országára nehezedik, senki sincs, kit oly szörnyű kór senyveszt, mint őt, akkor a király e szavakkal csak a népével való mélységes együttérzést akarta kifejezni, de a közönség megrázkódva gondolt arra, hogy a thebæi nép nyavalyája tényleg jelentéktelen a szerencsétlen király öntudatlan bűnének lelki fertőzétéhez képest. (A bűnnek a lélek betegségeként való felfogása egészen közönséges képzet volt a görög ember számára.) Vagy mikor utóbb Oedipus kijelentette, hogy ki akarja nyomozni a gyilkost s a maga túlzott óvatosságában Laiosnak előtte még ismeretlen gyilkosától — tehát önmagától — a maga trónját is féltve, szenvedélyes túlzással azt mondta, hogy a megtörtént gyilkosság vérbűne az ő lelkét is beszennyezi, akkor is borzongással gondolt a hallgatóság e szavaknak arra az értelmére, melyet neki a tényállás ismerete jelzett s a maga tragikus mélységében érezte át azt a kegyetlen ironiát, hogy a hős nem is sejti, mennyire igazat beszél.

Hogy a modern dráma nem alkalmazhatja e műfogást, mely a közönségben mindig a költői intentio teljes megértésének fölényes — tehát jóleső — érzését kelti, annak ép az az oka, hogy a modern dráma a meseje dolgában nem csatlakozhatik az elődökhöz s így meseje ismeretét nem feltételezheti a közönségben. Van ugyan a modern drámában is a megbeszélt antik műfogáshoz hasonlítható eljárás, a mennyiben a költő természetesen gyakran vet előre valamely fénysugarat a mese bonyodalmánának még kibogozatlan elemeire (Ibsen különösen remekel ebben). Csak-

hogy első hallásra ezek a vonatkozások — ha egyáltalán észrevétnének — legfeljebb csak az érdeklődés, a várakozás irányát általánosan megszabó figyelmeztetések, melyeket concret tartalommal megtölteni és teljesen átértetni csak a cselekmény egészének megismerése után tudunk, vagyis akkor, mikor tudatunk oly készséggel lép a darab elé, a milyennel a görög közönség a maga drámáihoz közelített.

Nem szabad tagadnunk, hogy az ily irányú vizsgálatoknak nagyon könnyen meginog az alapjuk. Nagyon könnyen megtörténhetik, hogy olyan tudatanyagot tulajdonítunk az antik közönségnek, mely csak mi bennünk van meg kutatásaink, tanulmányaink eredményeképpen s hogy olyan rejtett célzást tulajdonítunk az antik költőnek, melyet nemcsak a közönség nem értett meg, de mely magától a költőtől is távol állt. Így például nem tudom elképzelni, hogy tényleg költői szándékról szabad beszélnünk olyankor, mikor észreveszszük, hogy valamely antik dráma egy régebbi drámának valamely egyes szavát vagy kifejezését ismétli. Ezert nem hiszem, hogy azok az ilyfajta vonatkozások, melyeket Stemplinger idézett művében (196—200. l.) nagy tömegben összegyűjtött, tudatosakká váltak a közönségben vagy akár csak a közönség jelentékeny részében. Ilyen csodával határos emlékezőtehetséget nem szabad a közönségben feltételeznünk. Azt azonban némely esetben hajlandó volnék elismerni, hogy a költő lelkében elődje munkájába való szeretetteljes elmélyedés folytán megragadt valamely kifejezés s azután a maga munkájában e kifejezést alkalmazva valami titkos szálát szőtt a maga művéből elődje munkája felé. Erre példát is idézek az említett összeállításból. Sophokles e szavakkal hozza színre a férjgyilkos Klytaimnestra megöletését:

Klytaimnestra (Orestes kardjától lesújtva felkiált):

Ó jaj, rám vágta!

majd pedig, mikor Elektra unszolására Orestes újra feléje süjt:

Ó jaj, másodszor is!

Stemplinger szerint e szavakból a bosszuló nemesis kiegyenlítő hatalmát lehetett kiérezni, mert mikor Aischylos *Agamemnon*ában Klytaimnestra kétszer sújtott férjére, ez is így kiáltott fel: «Ó jaj, rám vágtak! . . . Ó jaj, másodszor is!» Ezt az igazán szép vonatkozást a közönség körében — azt hiszem — aligha értette át valaki, annál is inkább, mert Sophokles *Elektra*-ja legalább is 16 évvel Aischylos *Agamemnon*a után került színre. Azt azonban elhihetjük, hogy Sophokles tényleg ilyesféle kapcsolatra gondolt, csak-hogy a maga finom művészi motívumának a közönség részéről való észrevétetésére ép oly kevésbé számítva, mint a hogy — teszem fel — az aeginai templom vagy az atheni Parthenon oromcsoportjainak művészei nem számítottak ilyesmire, mikor szoboralakjaikat a szemlélő számára megközelíthetetlen részekben is pontosan kidolgozták. A művészet ilyenkor leveti a maga rendes socialis — a közönség felé fordított — jellegét, a művész ilyenkor magának dolgozik s önmaga lelki örömeiben keres kielégítést. De tegyük hozzá ehhez azt a kérdést, hogy tényleg oly megvetendő munkát végez-e a sokat ócsárolt philologiai interpretatio, mikor a művésznek ily titkos gondolatait a maga eszközeivel kiböngészi s napfényre juttatja?!

De az interpretatiónak nemcsak az a feladata, hogy a költő lelkében végbemenő folyamatokat a maguk legbensőbb vonatkozásaig igyekezzék kísérni, hanem azt is keresnie kell, hogy mikor és mennyiben sikerült a költőnek közönsége lelkében is a kívánt képzettársulásokat megteremtene. Így például azt hiszem, Aristophanes *Darazsainak* ellenállhatatlan kómikuma az atheni színházban való előadásakor nagyrészt abból eredt, hogy a költő biztossággal számíthatott egész közönségének bizonyos színházi tapasztalatára és megszokására: előre tudhatta, hogy a mint a darázskar, melyről e komödia a nevét kapta, először a szinpadra fog lépni, a közönség minden egyes tagja nagyszerűen fog mulatni annak a láttára, hogy a kardalosok hosszú, vékony fulánkot viselnek testüknek azon a helyén, melyen minden más komödiában az ép oly hosszú, de jóval kevésbbé vékony phallos szokott lógni.

Van rá eset, hogy a költő — szintén a már említett socialis jelleg elvetésével — közönségének csak egyetlen tagjára való tekintettel sző bele munkájába valamely motivumot s csak arra számít, hogy a mit közönsége egyszerűen tudomásul fog venni, az ennek az egynek számára többet fog jelenteni. Ide sorolom az antik íróknak azt a szokását, hogy élő írotársuk valamely munkájának egyik helyét, gondolatát belévegyítik munkájukba, ezzel az irodalmi kapcsolattal barátjuk munkájával való ismeretségüket, e munka iránti hódolatukat jelezve, mintegy azt akarva mondani, hogy az illető dolgot jobban, szebben nem is lehet kifejezni, mint a hogy költőtársuk kifejezte. (Mellesleg megjegyezve: az ilyen irodalmi kapcsolatok, melyeknek érzelmi rugója az intim magánéletben van, de melyeket annál többen ismernek fel és értékelnek a közönségben is, minél ismertebb az illető író, kire czéloznak, az irodalom sociológiája szempontjából ugyanabba a körbe tartoznak, melybe a levél irodalmi műfaja sorozandó, a mennyiben a levélben is magánéletbeli kapcsolatok válnak általánosabb érdeklődést keltő motivumokká.) Az ilyfajta helyekre itt nem akarok bővebben kitérni, mert Stemplinger idézett művében már ismertette őket, csak azt a hibát követve el, hogy lélektanilag közöttük sem jelölte meg a kellő különbségeket.

Annak az általánosságban való megállapításával, hogy az irodalmi művek egymásra való utalásának kérdése még igen bő teret nyújt a kutatásra, áttérek az irodalmi folytonosság ama jelenségének megbeszélésére, mikor az író a saját munkásságán belül teremt kapcsolatokat. Itt is pontos megkülönböztetésre van szükség. Van olyan eset, mikor a költő ugyanegy művén belül tudatosan, művészi indokból megismétli magát, a hatást egyenesen attól várva, hogy az olvasó vagy hallgató észreveszi az ismétlést. Ilyen a homeerosi eposoknak az a sajátossága, hogy a követek mindig szószerint megismétlik megbízójuk szavait. Ez az eljárás, mely ilykép az üzenetküldés és az üzenetátadás jelenetét egymáshoz fűzi, a közönség részéről támasztott naiv realismus követelményének tesz eleget. Hogy e naiv követelmény a kezdetleges műélvező lelkében csakugyan megvan, arra

vonatkozólag Goethe tekintélyére is hivatkozhatunk, ki Wertherével feljegyezteti (aug. 15.), hogy mikor egyszer Lotte kis testvéreinek tündérregét mesélt, ezek nagyon méltatlankodtak, ha a megismétlődő jelenetekben nem tért vissza pontosan minden egyes részlet. (Goethe más szempontból vonja le e megfigyelés tanulságát.) Ez a fel fogás egyébként a magyar népballadában is nyilatkozik. Ugyancsak a közönség apperceptiójára számít a tragikus költő is, mikor drámájának valamely helyén egy előbbi helynek szavait nyomatékkal megismétli. Wilamowitz szép megfigyelése szerint Euripides *Heraklesének* végső jelenete, mikor Theseus a megtört Heraklest karjaiba veszi s a meg-rokkant hős békés megadásban e szavakkal bízza magát barátja védelmére: «mint a vontató hajóhoz fűzött csónak, úgy követem Theseust» (1424. sor), a megkapó kép és a színpadi helyzet megismétlése által arra akarta emlékeztetni a közönséget, hogy mennyire más volt az a Herakles, ki a dráma első részében maga nyújtotta ki családjára segítő karját s önérzettel mondta, hogy: «mint a vontató hajó a hozzá fűzött csónakot, úgy viszlek magammal» (636. sor). Euripides művészetének ez különösen gyakran alkalmazott fogása s a modern drámaírók közül Ibsen is nagyon szereti. — Nem ily művészi czállal, de ugyancsak az olvasóra való tekintettel ismétli meg magát oly gyakran bölcséleti tankölteményében Empedokles (egyik sorát meg épen háromszor is adja: 17.34=21.13=26.3), ebben a lelki-ismeretes tanító beható ismétléseinek módszerét követve, mert hiszen — mint maga vallja egyik töredékében — «helyén-való a szükségeset ismételten is elmondani».

Egészen más elbírálás alá esik az olyan önismétlés, melynek semmiféle ilyen művészi vagy didaktikus igénye nincs, sőt a melynek egyedüli létjogosultsága az a számítás, hogy a közönség valószínűleg nem fogja észrevenni. Így minden *artisticus* szándék nélkül vesznek át írók — régiek és modernek egyaránt — egyik művükből a másikba valamely motivumot, gondolatot, kifejezést. Az ilyen önismétlésnek leggyakoribb alapja: a kényelemszeretet («minek törődjem vele újra, ha egyszer már megvan?») és a hiúsággal vegyes

önérzet («ennél szebben úgysem tudom újra megcsinálni, hadd élvezze a közönség másodszor is!»). Így vitte át Theokritos nem egy motivumát egy régebbi költeményéből egy újabba, így alkalmazta Vergilius némely kedvelt képét ismételten is, így ismételteti Wilde nem egyszer egy-egy különösen sikerült aphorismáját, stb.

És az is csak emberileg megható, de minden művészi szándék nélküli jelenség, ha az Ibsen öregkori munkáiban néha felelevenednek legkorábbi műveinek egyes motivumai. E jelenség tárgyalásának módszerére való tekintettel szükségesnek tartom kiemelni, hogy ennek a kérdésnek megbeszélésében is — Stemplinger említett művében s egyébütt is — igen gyakran találkozunk avval a hibával, mely a philologiai eljárás egyik leggyakoribb eltévelyedése, hogy t. i. a külsőleg egyező, de lényegükben eltérő jelenségeket (jelen esetben valamennyi önismétlést) egy kalap alá szokás fogni. Pedig a fenn jelzett lélektani különbséget már csak az a körülmény is igazolja, hogy nagyobb részleteket az írók csak akkor vesznek át ballgatagon, minden további külön megjelölés nélkül egyik munkájukból a másikba, ha arra számítanak, hogy második művüknek más a közönsége, mint az elsőé. Ez magyarázza azt, hogy az önismétlés különösen a szónokoknál gyakori. Antiphon bátran ismételhette a VI. beszédében az V.-nek egy-egy passusát, mert az utóbbit az esküdtszék előtt tartotta, míg az előbbi az areopag előtt hangzott el, szóval a két perbeszédet nem ugyanaz a közönség hallgatta. Ezért Demosthenes, mikor az Androtion elleni beszédének néhány mondatát (p. 607 skk.) a Timokrates elleni beszédben (p. 750 skk.) megismétli, kimentí magát: «Semmi olyat nem fogok mondani, a mit már hallottatok, kivéve ha esetleg némelyek közületek az előbbi tárgyaláson is jelen voltak.»

Ha az ily esetekben semmiféle művészi gondolat nem nyilvánul az író egyik művének a másiktól való kölcsönkérése alkalmával, vannak viszont oly esetek, melyekben az önismétlés tényleg valami benső kapcsolat szálaival fűzi össze az egymást megismétlő műveket. Ily szálnak merném mondani azt az eljárást, melylyel az utóbbi évtizedek leg-

értékesebb egyiptomi papyrus-leletéből szerzett tudomásunk szerint Menandros egyező típusú alakjainak ugyanazt a nevet adta majdnem valamennyi vígjátékában. A neveknek ezt a megismétlését tudatos rendszerességük nagyon megkülönbözteti Molière hasonló eljárásától, ki szintén megteszi, hogy két, három vígjátékában is szerepeltet Clitandre-okat, Valére-eket, Eraste-okat. De míg Molière ezekkel a nevekkal az illető vígjátékhősök jellemét egyáltalán nem jelzi, addig Menandros közönsége, valahányszor csak egy-egy Laches nevű öreg úr vagy egy-egy Davos nevű rabszolga stb. a színen megjelent, rögtön tisztában volt az illető jellemével, mert felébredt benne az előbbi darabok hasonló nevű alakjainak emléke s ezen emlékkép által az illető alak érdekességet és szint nyert. Ha ezek a Menandros-féle nevek oly jellegűek volnának, a milyenek a ma már divatjukat múlt költői nevek voltak, melyek a maguk értelmével kifejezték viselőjük jellemét (pl. Kisfaludy Károly Szélháziája szélhámos, Perföldije ügyvéd) vagy melyek bizonyos hang-symbolismus segítségével akarnak az illető hősről egyet-mást megsejtetni akkor ismételt alkalmazásukat ép ez a kifejező voltuk magyarázhatná. Minthogy azonban e nevek egészen szürkék s olyan jelentőségük sincs, mint a régi olasz, vagy francia comœdia állandó típusainak, azért csak az irodalmi folytonosság tüneteként, a vígjátékok egymáshoz való kapcsolásának eszközeként fogható fel az a jelenség, hogy a görögségnek ez egyik legnagyobb művésze annyira ragaszkodott a maga tulajdonneveihez. A nevek ez ismétlődő megjelenése — mindmegannyi fonál az egyik darabból a másik felé eregetve — bizonyos zárt egységbe vonta a költő alkotásait, — akárcsak ugyanazoknak az alakoknak különböző tetteit és élményeit mondanák el, mint a hogy ezt a modern ciklikus regények teszik vagy a hogy Dugonics Andrástól el Herczeg Ferenczig és Gárdonyi Gézáig az írók egyes népszerűvé lett alakjuk (Etelka, Gyurkovics, Göre Gábor) keltette érdeklődést újból gyümölcsöztetik. Az érdekek és célok szempontjától függetlenül ránk nézve a dologban az irodalmi folytonosság tekintetéből csak az a fontos, hogy a nevek ismétlődése olyfajta egységet teremtett Menandros

vígjátékainak folyamában, a melyet egyébként csak az egyes alkotásokon belül szoktak létrehozni az ismétlődések, pl. a homerosi eposban az állandó jelzők s a stereotyp kifejezések (v. ö. Archilochos-commentárom 88. l.) vagy még inkább a lyrai költeményben a refrain, a zeneműben a vezérmotívumok vagy néha a regényben is valamely alaptétel megismétlődése, pl. Zola *Fécondité*jében a termékenységnek minden szakasz végén egyező szavakkal visszatérő apotheosisa.

Az a kölcsönvétel, melyet a költő a maga eddigi munkásságának tőkéjéből eszközöl, átvezet bennünket az irodalmi kapcsolatnak arra a jelenségére, mikor az író felhasználva azt a tekintélyt, melyre egy másik író a közönségben szert tett, valamely állítása igazolására ebből a híres íróból idéz. A dolog természete magával hozza, hogy igazi értelemben vett idézet a költészetben ritkább, mint a prózában. De azért a költők is szívesen élnek avval a könnyebbséggel, melyet valamely elismert tekintélyű elődjük szavainak helyeslő idézése nyújt nekik felmentve őket a további bizonyítás alól s egyszersmind szívesen fogadják a dicsőségnek azt a fénysugarát, melyet egy elismert nagysággal való nézetegyezés és együttlészereplés jelent. Ép az által, hogy a költészet alapjellege kizárja az idézetek gyakoriságát, a költői stylus ment marad az idézésekkel való visszaélés csúf szokásától, mely már az antik kortól kezdve oly gyakran elégtelenít és minden komolyságtól megfoszt egyes tudományos igénynyel fellépő műveket. Már az antik korban kezdődik ugyanis az a szokás, hogy egyes szerzők idézeteik tömegével akarnak hatni s ezért oly művekből is idéznek, oly művekkel is irodalmi kapcsolatot igyekeznek teremteni, melyeket tulajdonképen nem is ismernek, melyeknek csak egy-egy mondatát írják ki valahonnan. Különösen a késői görög irodalom van tele e szokás elrettentő példáival, melyeket csak azért bocsátunk meg, mert a görög lyra, tragœdia és komœdia számtalan alkotásának még nyoma sem maradt volna fenn, ha ilyesféle idézet-böngészők egyes tételeik igazolására seregestül nem írták volna ki egymásból a költői helyeket. Mindaddig, a míg az Egyiptom földjéből kikerült papyrus-foszlányok nem kezdték napvilágra hozni

a görög költői irodalom számos ronsát, addig a nagy lyrai és drámai töredék-gyűjtemények kizárólag ez idézetekből állították össze a maguk anyagát.

Megjegyzendő azonban, hogy ha az idézet fogalmát kissé tágabban értelmezzük, akkor a költészetben is igen gyakran föllelhetjük. Mindannyiszor ugyanis, mikor a költők valamely közmondást vagy általános igazságot kifejező mondást (közhelyet) szőnek az előadásukba, mit tudvalevőleg igen gyakran tesznek, akkor — bár eljárásuk külsőleg nem ölti a citatum formáját magára — mégis tulajdonképpen ugyanabból az ökonomiai elvből indulnak ki, mint az idézetek alkalmával. Az általános tapasztalati igazságot kifejező közmondások és közhelyszerű gnómák annyira belégyökereztek mindnyájunk tudatába, hogy alkotójuknak képiesen a nép collectiv egészét szokás mondani. S mégis bizonyos, hogy mikor a költő valamely ilyen jellegű mondást told bizonyosággul beszédébe, az a helyeslés, mely ilyenkor szavait kíséri, tulajdonképpen annak az ősi homályba vesző gondolkodónak vagy költőnek szól, ki az illető igazságot először foglalta szavakba. Ilykép a közmondásoknak, közhelyeknek a költeménybe való vegyítése szintén az irodalmi kapcsolat egyik formájának tekinthető.

A mi a szorosabb értelemben vett idézeteket illeti, a görög irodalmat az idézés módnak elriasztó pontatlansága jellemzi (v. ö. Stemplinger, id. h. 242. s k. lapok). Bizonyos kegyeletsértéssel határos kíméletlenség mutatkozik abban, hogy az idézett hely egyes szavait kihagyják vagy szükséghez képest megváltoztatják, az egész idézetet erőszakosan mondattani és stylistikai összefüggésbe hozzák a folyó szöveggel stb. Mint az antik irodalomra vonatkozó legszebb könyvek egyikében (Norden *Antike Kunstprosa* 1. kiad. 89—91-ik lap) olvasható, ez a nekünk jogosan visszatekintendő eljárás nem tisztán a felületesség rovására irandó, hanem részben annak a túlfinomult görög stylusérzéknek is eredménye, mely egységes stylust kívánt meg mindenben s mely annyira ment, hogy a történetírók még a történeti bizonyosság kedvéért idézett okiratokat is «átstylisáltak» műveikben. Thukydidesről pl. tudvalevő, hogy történeti művé-

nek csak azon könyveiben olvashatók az okiratok eredeti, «curialis» stylusukban, melyek nem végleges kidolgozásban maradtak ránk. S ugyanez az elv vezette a görög írókat abban is, hogy idegen nyelvű idézeteket nem tűrtek meg munkáikban. Ennél a pontatlanságnál mélyebbreható jelentőségű az a körülmény, hogy az idézett helyet az eredeti kapcsolatból kiszakítva, gyakran az eredeti értelméből is egészen kivetköztették. Jellemző, hogy Xenophon a Sokratesről szóló emlékiratában egy helyen (I, 2. 24) a Sokrates környezetében nagyon kedvelt Theognist idézi s bár Theognis a «nemesek» és «aljasok» néven tudvalevőleg az arisztokratákat és a köznép embereit értette, ő a theognisi mondatot egyszerűen úgy idézi, mintha itt erkölcsi nemességről és erkölcsi aljasságról volna szó. Persze ne feledjük, hogy ha az idézés külső formájában mi pontosabbak is vagyunk, az idézett hely eredeti értelmét mi is gyakran elferdítjük. Különösen gyakran megesik ez a szállóigékkel, a melyek eredeti összefüggésükből egészen kiválva úgyszólván önálló életet élnek. Erre az antik irodalomból került szállóigék közül a legjellemzőbb példa a híres terentiusi «Homo sum, humani nihil a me alienum puto». Terentius *Heauton timorumenos*-ában e szavakat egy kíváncsi, minden lében kanál ember ajkára adja, ki ezzel akarja igazolni, hogy joga van mindenbe beléütni az orrát. S mi e mondatot mint a humanismus jelszavát idézzük. Néha a költői helynek az eredetitől eltérő értelmezésében és használatában határozott irányzatosság is nyilvánul. Plutarchos a költői irodalomnak a nevelésben való szerepéről értekezve feljegyzí, hogy Chrysippos, a stoikus iskola nagynevű mestere figyelmeztetett először arra, hogyan kell valamely költői helyet «más, hasonló körülményekre kitágított értelemben használni» s egyben példákkal is szolgál ez eljárásra vonatkozólag. Ezzel a tanítással azután igen bőven élt a bölcsészeti s különösen az erkölcstani irodalom (az említett terentiusi mondásnak «elmélyített» értelmezése is ilyen forrásból, Cicero *De officiis*-éből ered). S e tanításból indult ki az erőszakos belemagyarázásnak az a változatos módszere, mely a költői helyet egészen kiforgatta valójából s mely-

nek leghosszabb életű válfaja az allegorikus magyarázatmódnak úgyszólván a legújabb korig nyúló szokása volt.

Ez egyébként az a pont, melybe belé kell kapcsolnunk a szellemi élet azon általános jelenségét, hogy a folytonosság, mely a mult nagy műalkotásaival összekapcsol bennünket, nemcsak az összefüggésükből kiszakított egyes mondásoknak, hanem maguknak a munkáknak értelmét is a természeti fejlődéstörvény szükségszerűségével folytonos átalakulásnak veti alá. Az író nem azon képzetek és gondolatok által hat az utókorra, melyeket ő maga helyezett művébe, hanem azok által, melyeket mi, az utókor helyezünk beléje. «Nem félek kimondani», mondja Anatole France a *Jerôme Coignard* elején, «hogy ma az *Ilias* vagy a *Divina Commedia* egyetlen sorát sem fogjuk fel abban az értelemben, mely eredetileg fűződött hozzájuk. Élni annyi, mint átalakulni s írásba foglalt gondolatainknak az utókorban való élete sincs felmentve e törvényszerűség alól: ők is csak azon feltétel alatt maradhatnak életben, ha avval az alkatukkal szemben, melyet lelkünkől kikelve viseltek, mindinkább elváltoznak.» Ezért a művelődéstörténet terén időnként feltűnő eszményítő, erkölcsi, æsthetisáló s egyéb irányzatossággal fellépő irodalomszemléletet s a mult idők alkotásainak kívülről hozott elméletek szerint, ez elméletek kifejezőiként való tekintését joggal megróhatja a philologia, mely a szellemi alkotások eredeti csiráit immanenter igyekszik felfedni; de ugyanakkor meg is kell értenie e változó szemléletmódokat, mint egy általános szellemi törvény érvényesülésének következményeit. A Goethe-Schiller-féle classicismusban például jogunk van megállapítani azokat az indítékokat, melyek a classikus művészet és irodalom eredeti vonásainak félreismerésén alapulnak, de azért nagyon szűkkeblű és történetinek egyáltalán nem mondható felfogás lenne az, mely nem látná át, hogy az antik műveltség ép az ily modern szellemből fakadó «felreismerések» által vált a modern kor számára termőképesé.

Minden változtatás ellenére, melyet az utókor az előbbi nemzedékek irodalmi örökén öntudatlanul vagy tudatosan

eszközöl, az elődök munkásságának eddig tárgyalt felhasználása mindig jóhiszemű volt s annak a békés egybekapcsolódásnak volt kifejezője, mely a multat a jelennek egybefűzi. De van az irodalmi folytonosságnak kevésbé békés természetű nyilvánulása is. Az irodalmi harcokra gondolok, melyekben az írók elődjeik vagy kortársaik munkáját nem a maguk munkásságának kiinduló pontjául, hanem támadásaik célpontjául használják. Ezek az összecsapások a görög irodalom történetében sokkalta számosabbak és jelentősebbek, mint a modern irodalomban, úgy hogy ez a jelenség egyik hatalmas támasza volt annak a felismerésnek, mely ma már átment a tudományos köztudatba, de melytől a laikus közfelfogás még mindig idegenkedik, hogy t. i. a görög nemzeti szellem legbensőbb, leglényegesebb tartalmának a versenyt, az «agón»-t kell tekintenünk, nem pedig — mint azelőtt hitték — a nemes, nyugodt harmóniát. Az a körülmény, hogy az irodalmi viaskodások nemcsak külön vitairatokban intéződtek el, hanem tért foglaltak az irodalom minden ágában és a legnépszerűbb szórakoztató költészetbe is belényomultak, azt mutatja, hogy a közönséget ezek a szellemi tusák nagyon vonzották. A vitában közvetlenül, tárgyilag érdekeltek kis körén kívül ezt a vonzalmat a legtöbb esetben nem a vitának gyakran egészen elvont jellegű anyaga, hanem ettől függetlenül az ellenfelek összeütközésének, az összeütközés változó esélyeinek izgalmas színjátéka keltette. Az irodalmi, erkölcsi, tudományos kérdések dolgában egymással szemben álló felek erőviszonyainak rhythmikus alakulása ugyanazt az izgalmat keltette a görög közönség lelkében, mint akár az olympiai versenyek küzdő feleinek váltakozó győzelmi lehetőségei, vagy akár a művészeti erőtartalomnak az az egymást ellensúlyozó elhelyezkedése, melyet a görög képzőművészeti alkotásokban az egymásnak szabályosan megfelelő elemek párhuzamossága s melyet az irodalomban az ellentétnek mint stylistikai alakzatnak annyira kedvelt alkalmazása képvisel.

Végül az ú. n. «stichomythia» népszerű motivumában, mikor a drámákban két hős vitatkozása úgy van megalkotva,

hogy mindegyik egy-egy sort, sőt néha csak egy-egy félért mond, szintén az érvek és ellenérvek szabályos, rhythmikus pattogása gyönyörködtette a görög fület.

Az irodalmi ellentétek igen különböző indító okokból származhatnak. A leggyakoribb — mert legtermészetesebb — oka az ellenséges indulatnak az ifjúság túltengő önbizalma s az öregséggel szemben fellépő öntelt gögje. Ebből az őseredeti emberi vonásból kifolyólag a görög irodalom tele van az ifjabb költői nemzedékeknek az idősebbek ellen folytatott hadakozásaival. Minél jobban elterjedt a fentebb tárgyalt művészi ízlés, mely a költői tárgy új voltáról lemondva, a művészi alakításra vetette a súlyt, annál gyakrabban hangzik fel egy-egy büszke kijelentés, melyben az újabb költő a régivel szemben a maga művészi formáinak különb voltát hangoztatja. Csak a legjellegzetesebb példát iktatom ide. Timotheos, a K. e. IV. század új lyrájának legünnepebb költője, ily szavakkal dicsőítette a maga büszke új formáit: «Nem éneklek régi módon, mert jobb az én új dalom. Új isten uralkodik rajtunk, Zeus a királyunk s régen elmult az az idő, mikor még Kronos volt az úr. Veszsen el hát a régi múzsa is!» Egyébiránt Stemplinger említett művében a költői versengésnek ezt a fajtáját oly kimerítően tárgyalta (131—152. l.), hogy ehhez nincs hozzáadni valóm. Csak abból a meggyőződésből kiindulva, hogy nem juthatunk valamely kultúrjelenség igazi megértéséhez, ha más nemzetek és korok hasonló jelenségeitől elszigetelve tekintjük, az ott tárgyalt versengések jellegét is csak az által helyezhetjük a kellő világításba, ha meggondoljuk, hogy az újításnak büszke öntudattal való hangoztatása ép oly régi, mint maga a költészet. Már az ó-testamentum lyrikusai is büszkén emelik ki, ha az énekük más, mint a régi volt («Énekeljete az Úrnak új éneket!» olvassuk ismételten Esaiásban vagy a Zsoltárokból) s a mi modernjeink hasonló alaphangú csatakiáltásai mindnyájunk fülében zúgnak. S a ki az irodalmi folytonosság szempontjából nézi az újnak a régivel szembe irányított, évezredek óta ismétlődő hadakozásait, az az elmúlás átérzésének keserű melancholiájával,

de egyszersmind az örök megújulás felemelő tapasztalásával látja, mint válnak egy-egy emberöltő alatt, sőt néha még rövidebb idő alatt is a kiméletlen támadók ép oly kiméletlenül megtámadottakká. Goethe Wieland-ellenes vágásai (*Götter, Helden und Wieland*) után a romantikusoknak a classicismus elleni támadásai következtek, hogy azután az ifjabb nemzedék viszont hamarosan a romantikusokat tegye nevetségessé (Heine: *Atta Troll*).

KALLÓS EDE.

BÁRÓ JÓSIKA MIKLÓS.

Második és utolsó közlemény.¹

Jósika regényeiben az író saját érzelmei alig jutnak kifejezésre. Ott, a hol mégis megtalálhatók, ott sem magával a tárggyal vagy személylyel kapcsolatban levő eset, hanem különválva az író egyéni véleménye, egyéni lelkese-dése jut kifejezésre. Érzelmei közül a hazafiság és az írói hiúság tűnnek fel regényeiben Mindkettő Jósika psychológiájához tartozó, egyénileg jellemző vonás.

Kertbeny útál arra a különbségre,² mely Jósika és Scott felfogása között van. Jósika hazafias célból megy vissza nemzete multjához és hazafias célokat köt össze regényeivel; Scott tisztán művészi célból merit Skóczia történetéből. A hazafias és művészi tehát az a két pont, mely Jósikát és Scottot elválasztja; ezt tovább lehetne vezetni és szembe lehetne állítani Jósika öntudatlan művészi-lenségét a Scott viszonylagos művészetével. De nem szándékunk kitérni Jósika regényeinek hibáira és fogyatkozásaira s így egyedül a felfogásbeli ellentétre szorítkozunk. Salamon Ferencz joggal hasonlította össze Jósikát Vörösmarty Mihálylyal,³ Gyulai Pál Kisfaludy Sándorral.⁴ Gyulai csak irodalmunkban játszott szerepükből meriti ezen összehasonlításra az alkalmat, a nélkül, hogy kutatta volna a kettő-jük közötti közelebbi kapcsolatot. Miután eme kapcsolatot már kimutattuk, irodalomtörténeti szereplésük egyezései

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1914. évi 454. számában.

² Kertbeny: *Ungarns Männer der Zeit*, 177—178. l.

³ Salamon F.: *Pesti Napló*, 1865. 57. sz.

⁴ Gyulai: *Emlékbeszédek*, 232. l.

még könnyebben érthetők. Jósika épúgy, mint Kisfaludy, a nemzeti múlt költője; a nemesség költője után ő következik, mint az arisztokratia költője; a magyar középkor felfedezése után az erdélyi fejedelemség lép be az irodalomba. És hatás tekintetében is párhuzamba lehet őket állítani. Kisfaludy megszerettette a magyar középkort, Jósika megismertette a kis Erdélyt és lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy nálunk a testvérországgal megismerkedtek és hogy az unio létrejött. Hogy mennyire megragadta mindjárt fellépése után a közönség figyelmét, arról többször hangoztatott nyilatkozatok után egy eddigelé figyelemre nem méltatott dicsőítő költeményre hivatkozom, mely Wesselényi Miklós dicsőítésére 1836 novemberében jelent meg, alig pár hónappal *Abafi* megjelenése után. Ebben a versíró, Édes Gergely derecskei ref. pap, Jósikát helyezi Wesselényi mellé, mint Erdély dicsőségét:

•Örvendj óh magyarom te, hogy egy Széchenyit ölelhetsz,
A ki neked hiteled kívánta teremteni vissza.
Örvendj még inkább Erdély, hogy van kebeledben
Jósika Miklósod s van nagylelkű Wesselényid,
A kik az illendő jót és közhasznót ügyelvén,
Jobbultát alsó s felső rendünknek ohajtják.*

Úgy Kisfaludy, mint Jósika hatásának titka az a romantikus történeti keretbe öltöztetett nemzeti büszkeség és hazafiság volt, mely műveikből kitűnik.

Jósika hazafisága eleinte a történelem stilisálásában és a regényeivel szolgált általános felfogásban megcélban mutatkozik. Nem úgy adja a történelmet, a mint az a valóságban megvolt, hanem minden pontossága és aprólékos hűsége mellett is elfogultan tekint. Ép úgy, a mint alakjaiban valami elfogultságot mutat, mely művészietlen eljárás erkölcsi felfogásából származik, ép úgy a történelem felfogásában is nagyfokú nemzeti elfogultságot tanusít.

A történelmet nem magáért választja, mint Kemény, hanem mivel ez által példát akar adni a jelennek. Kora nemzedékének akar buzdító és óvó példa lenni. Azért vá-

* Kardos: *Wesselényi élete és művei*, II. 235. l.

laszt rossz fejedelmeket regényei hőseiül, hogy káros hatásukat feltüntethesse, azért vannak nála angyalian jó alakok, hogy ama számtalan lehetséges jóra buzdítsanak. A multat mint a nemzeti büszkeség és erő fénykorát akarja olvasói elé állítani. A rossz, a mi azon korokban volt, csak egyes emberektől származik, a kor maga jó; a rosszat ki lehet kerülni, mert hisz a gonoszok mindig megsemmisülnek és a jók mindig érvényesülnek. Egy bizonyos ideális állapotot hoz így szemeink elé, melynek a valóság azonban nem felel meg. Az elmúlt dicsőség felelevenítésével akar a jelenre hatni. Hogy eljárása mennyire elfogult és egyoldalú, azt legjobban a *Cselhek* már említett példája bizonyítja. Hazafias elfogultságát legjobban mutatja az, hogy minden jót a magyarokra, minden rosszat a cselhekre ruház.

Hazafias buzgóságának, de egyúttal lelkes érzéseinek másik faja az, mely a forradalmat tárgyaló két regényében (*Magyar család a forradalom alatt* és *Szegény ember dolga csupa komédia*) mutatkozik. Mint a szabadságharcz rajongó hive, egyik csendes előharczosa és inkább buzgó, mint hatásos előkészítője, valósággal imádja Kossuthot és gyűlöli azokat, a kik a szabadságharcz ellenségeivé szegődtek. Gyűlölsége nem politikai, hanem inkább humanisticus. Nem az osztrákokat gyűlöli, hanem az oláh lázadókat; nem azért gyűlöl, mivel valaki mert harcolni a magyar szabadsághősök ellen, hanem mert azok harcoltak ellenünk, a kikkel testvérekként bántunk. Érdekes, hogy az osztrákokat mint olyanokat nem gyűlöli, mert hisz' tudja, hogy azok nem jószántukból, hanem parancsszóra harcoltak ellenünk. De az udvar és környezete ellen emigratio alatti leveleiben gyakran a leghevesebben és legnagyobb gyűlölettel kel ki.* Az oláh lázadók ellen annál hevesebben nyilatkozik; nem az egész fajt gyűlöli, hanem csak lázadó részét, különben igyekszik a legnagyobb elfogulatlanság látszatát kelteni és magáról a fajról mindig a legnagyobb

* Ezen levelei az Akadémia birtokában. Egy párat nagyon rosszul kiadott Kardos Samu: *Régi levelek és okiratok tára*, 1904-1905.

elismeréssel szól. Mégis nemzeti elfogultság mellett tanúskodik, hogy a hány románt szerepeltet, kivétel nélkül ellenségei a magyarnak és így Jósika szerint egyszersmind gazemberek is. Az egyedüli magyar érzelmű román, a kivel nála találkozunk, Kolumbán ügyvéd, a kiről azonban szintén kisül, hogy nem oláh, hanem régi erdélyi nemes család kicserélt gyermeke.

A szabadságharcz alatti szereplésük óta Jósika szívében az oláhok iránti ellenszenv gyökeret vert. Minden önállósági törekvésük, tudományos, nyelvészeti és történeti kísérleteik, hogy magukat a rómaiak utódjainak tüntessék fel, Jósika részéről a leghevesebb gúnyban részesülnek. Rabszolga nép, nem a régi szabad Róma ivadéka ez. Annnyira megveti az oláhokat, hogy családjá állítólagos oláh eredete ellen a leghatározottabban tiltakozik.¹ Semmiféle érintkezésben nem akar állani olyan néppel, mely oly csúnyán viselkedett a magyarokkal szemben. Elfogultsága azonban nem megy annyira, hogy itt megváltoztatná a történelmi közismert tényeket; az a brudbányai mészárlás felelősségét higgadtan leveszi az oláhok válláról és a magyar honvédek túlbuzgóságának tulajdonítja.²

Hazafisága és nemzeti büszkesége a szabadságharcz kitörése óta egészen a nemzeti függetlenség kérdéséhez fűzi. Már nem a mult feltüntetésével akar hatni a jelenre, de politikai agitációval igyekszik a nemzet helyzetén segíteni.³ Az elnyomás alatt, jól tudja, nem oly művekre van szükség, melyek a nemzetet a mult dicsőségére figyelmeztetve, jelenje miatt annál jobban elkeserítsék, hanem olyanokra, melyek vagy csak szórakozást nyújtanak, vagy a mult keserveit némileg közelebb hozzák a jelenéhez. Az előbbi czélt Bruxellesben írt nagyszámú munkájával, az utóbbit *H. Rákóczy Ferencz*szel szolgálta.

Hazafias érzése csak a szabadságharcz előtti regényeiben

¹ Emlékirat, I. 20—21.

² Egy magyar család a forradalom alatt.

³ E czélból francia, német és angol lapokba ír czikkeket és élénk levelezést folytat Kossuththal.

nyilatkozik hevesebben, míg a később írottakban mindinkább elnémul; de életében annál erősebb és szenvedélyesebb szerep jut neki. Ez alatt az idő alatt Bruxellesben egyre a nemzeti agitációnak szentelte életét és bár magának megglehetős kényelmes otthont biztosított, regényei hangjából nem tűnik ki e nyugodt megelégedettség, hanem sötétségükkel, a borzasztónak oly nagyfokú halmozásával inkább bizonyos belső elkeseredettségre vallanak. Úgy látszik, hazája sorsa foglalkoztatta oly sokat, hogy sohasem tudott megnyugodni; azért találunk bizonyos sötét, olykor nyomott hangulatot ezen regényeiben. Némi, bár kevesebb része ebben többszöri betegeskedésének is lehetett.

1861 óta megjelent regényeiben a hang hirtelen megváltozik. Bizonyos humoros színt ölt előadása; nem nézi már az eseményeket ama komor nyugtalansággal, hanem nevető szemmel, gyakran vígan, dévajkodva, a nevetségest látja meg a leírt állapotban és ezt mint valami szükségest, az illető dolognak valósággal lényeges jegyét mutatja be. Eme derűltség és humoros jókedv először a *Két életben* tűnik fel. E regénye Drezdába való költözése évében keletkezett. Nem az új életviszonyok közé jutásnak volt-e olyan hatása, hogy Jósika elborult lelkét humorossá változtatta? Ez lehetséges, de mégis feltűnő volna. Bruxellesben minden kényelme és anyagi jóléte megvolt, Drezdába költözése alkalmával ismét az anyagi szükség fenyegeti; anyagi körülményei változása miatt kellett ott hagynia a belga földet és eladnia ottani házát. Ez tehát csak még nagyobb elkeseredést szülhetett volna Jósika lelkében. És ő mégis bizonyos philosophus nyugalommal, derült humorral tekint a világba. Közel van a hetven évhez: a pénz az ő szemében sohasem képviselt oly nagy értéket, hogy elszegényedése kedélyére zavarólag hatott volna. Nem volt tehát miért elkeserednie. De nem-hogy elkeseredett volna, hanem még jobban felderült. Ennek magyarázatát a politikai viszonyok változásában találjuk meg. Jósika rendkívül éles figyelemmel kíséri a politikai változásokat. Folyton újabb remény kapcsolódik az emigránsok terveinek keresztülvitelehez. Ausztria veresége az olasz hadjárat alatt, egész Európa ingerültsége, kilátás arra,

hogy Ausztria békeajánlatot tesz majd, mindez nem kerüli ki Jósika figyelmét. És várakozása teljesülni látszik: Ausztria meg van alázva, hajlandó egyezkedésre, a király az országgyűlés egybehívását rendeli el. És ez épen 1861-ben történik, a mikor Jósika hangulata egyszerre humorossá, derültté válik. Véletlen találkozásnak ez nagyon is meglepő volna, úgy hogy joggal mondhatjuk, hogy a kedvező politikai fordulatnak is része lehetett ebben. És bár a kiegyezési kísérletek megszűnnek, Jósika humora már nem marad el, tudja, hogy miután Ausztria egyszer már bevalotta gyengeségét, végső megtörése és a nemzeti függetlenség biztosítása már nem soká késhetik. Jósikánál ugyan még más utopisticus álmok is (elszakadás Ausztriától) egyesültek az Ausztria hanyatlásával egybekötött reményekkel, melyek sohasem következtek be, de az író humora és derültsége a magyarországi viszonyok javulásával kapcsolatban megmaradt. Egyedül élete utolsó évében írt regényében (*A mi késik, nem múlik*) komorúl el ismét; lehet, hogy a regény tárgya okozta e változást.

Erdekes e regénysorozatban, hogy az itt kifejezésre jutó humoros hang csak egy bizonyos ideig tart. Különösen a regény elején jut nagyobb mértékben kifejezésre s ezután lassan-lassan elenyésczik, úgy hogy a regény hangja végül ismét komolylyá és komorrá válik. Ennek a változásnak oka a regények tárgyaiban kereshető. A mint meséje egyre zordabbá és borzalmasabbá válik, a szerint rajta fokenként erőt vesz a komolyság. A tárgy zordonsága legyőzi a lelkülete derültségét; ez bizonyítja legjobban, hogy nem a tárgyak adtak alkalmat Jósika humorának felcsillanására, hanem hogy ez magában a költő akkori hangulatában gyökerezett.

* * *

A hazafias elkeseredésen kívül van Jósikában egy másik tárgykör, melynél szintén heveskedni szokott. Ez az az alkalom, mikor saját védelmére kel a kritikával szemben. Nem azért térünk rá erre, hogy azt, a mit már annyiszor elmondtak, ismételjük, hanem hogy néhány új vonást fűzzünk ezeknek a kritika elleni támadásoknak sorozatába. Egy egész

könyvet: *Regény és regényítészet* cz. munkáját, emlékiratainak egy kötetét, regényeinek nem egy lapját és levelezésének nem egy mondatát szenteli a kritika elleni küzdelemnek. Írói jellemének egyik legfeltűnőbb vonása rendkívüli hiúsága. Ő magát a többi ember felett állónak képzei; valósággal sérthetetlennek tartja magát, el sem tudja képzelni azt a lehetőséget, hogy valaki őt bírálattal illesse. Csak tömjénezést tűr meg, de a mint valaki a legkisebb botlást követi el, a mikor róla beszél, ez az ő szemében valóságos szentségtörés.

Találó az egykorú pamphletista ama megjegyzése, hogy Jósika valóságos «nebántsdk». * Szereti, ha foglalkoznak vele, de ha olyasvalamit mondanak, a mit ő nem fogad el, akkor megharagszik és haragjával szeretné lesujtani a támadót. És mivel nem bánthatja, könyvekben és regényekben meghurczolja, ezzel akar haragján könnyíteni. Ilyenkor aztán azt hiszi, hogy bosszúvágyát kielégítette, azt hiszi, hogy megsemmisítette ellenségét, valójában pedig talán magát tette kapkodásával nevetségessé.

Jósika tehát rendkívül hiú volt. Minden támadás sértette, és ezt jelleméből és származásából meg is lehet magyarázni. Ő ugyanis, ha demokrata színben akar is gyakran feltűnni, mégis rendkívül büszke aristokrata voltára. A mikor az írói pályára lép, nem a népszerűség hajhászása viszi rá, nem is a belőle húzható haszon, hanem valami belső ösztön, mely azonban nem volt — a mint ő gondolta — valami benne lappangó írói vagy művészi erő, hanem csak a foglalkozás szüksége. Ha azután regényei népszerűekké lettek és írójuknak elég hasznot is hoztak, ez őt, a báró írói senkinek sem kötelezhette le, sem az irodalomnak, sem a közönségnek. Az ő felfogása szerint semmi köszönettel sem tartozik senkinek sem, mert regényíróvá saját magától lett, sem dicsőség, sem pénzvágý nem volt indítója. Sőt az irodalom vehette köszönettel, hogy ő, az előkelő mágnás e rögs útra lépett. Ő tett szolgálatot az irodalomnak, nem az irodalom neki. És ha dicsőség és pénz járt

* *Magyarkák*, 1845.

regényei nyomában, azt jogos tulajdonának tartotta, a mit geniejének tett hódolatképen fogadott el. De nem ismerte el senki jogát, hogy regényei miatt megbírálja. Aristokratikus hiúság és büszkeség irányította regényírói pályája alatt is. Hiúságában magát az irodalom felett állónak képzelte és innen van az, hogy bizonyos kellemellen megvetést érzett mindig az irodalom munkásaival szemben.

E megvetését ő ugyan gondosan rejtegette, igyekezett elfojtani magában, nehogy az irodalom embereit maga ellen ingerelje, de emlékirataiban ez a vonása egész határozottsággal mutatkozik. Ez által bizonyos kétszínűsége tűnik ki, mit különben nem egy adat bizonyít.

Amint emlékirataiban feltünteti,¹ hosszas habozás után lépett az írói pályára. Azt mondja, hogy bizonyos félelmet és borzadást érzett tőle, megvetéssel viseltetett az akkori irodalmi viszonyok iránt. És mialatt állítólag így utálta ezt a pályát és nevette embereit, ugyanakkor a legbarátságosabb leveleket intézte Toldyhoz, Bajzához és Fáy Andrásához. Alig van levél, a melyben ne biztosítaná legszívélyesebb barátságáról azon három urat, a kiket később valóságos caricaturákként nagy vörös nyakkendőkkal állított elénk. Arról, hogy azok fáradtak érette, hogy mindenkor a legnagyobb készséggel szolgáltak neki, arról mind megfélekedezett öreg korában; csak az egykori mágnás büszkeség és a sértett hiúság, a miatt, hogy az Akadémia megfélekedezett róla, maradt meg benne. Kétszínű-forma viszonya Petrichevich Horváth Lázárhoz is. Míg egyik hozzáintézett levelében² «fényes tehetségét» magasztalásokkal árasztja el, addig Toldynak meglehetősen lenézéssel ír róla.³ Míg Ludvig Jánossal Bruxellesben a legjobb barátságban él és együtt teljesítik a külföldön a magyar érdekek melletti agitálást,⁴ addig Fehérvár Miklóshoz intézett egyik levelében egész megvetéssel nyilatkozik róla.⁵ Hiúsága e kitöréseit még meg lehetne tol-

¹ *Emlékirat*, IV. 112—113.

² Szent sir (Komáromy Ferencz: Horváth életrajzában 12. l.).

³ 1838 aug. 30.

⁴ Kossuth megbízásából.

⁵ *Régi levelek és okiratok tára*, 1905.

dani és jelleme ezen hibáját még tovább feszegetni. De feleslegessé válik, mert mind csak egyet bizonyítanak, hogy Jósika nem szépen viselkedett amaz irodalommal szemben, mely számára annyi dicsőséget hozott. Egy körülményt azonban érdekessége miatt felemlítünk. Egy ellenmondás ez, melybe Jósika a legjobb regényt illetőleg kerül. Egyik regényében* ugyanis megnevezi a szerinte legjobb regényeket. Ezek: Werther, Wilhelm Meister, Wakefieldi lelkész és Manon Lescaut. Az ember valósággal csodálkozik azon, hogy lehetett a francia romantika borzalmaiba elmerült Jósikának ily józan æsthetikai felfogása. De ne siessünk. Vegyük elő Toldyhoz írt leveleit, a hol ugyancsak nyilatkozik a szerinte legkitünőbb regényről.** Nem az említettek közül idéz, hanem Mügge Tivadar *Toussaintjét* hozza fel például. Ezen eset világosan bizonyítja Jósika hiúságát, melylyel a külszint mindenkép igyekezett megóvni, melylyel őrizkedett olyasvalamit nyíltan kimondani, a mi ízlését támadásnak tehetné volna ki. Bizonyítja azonban azt is, hogy szeretetében és elméleti felfogásában nem jött összeütközésbe a saját regényeiben követett iránynyal, hanem épen a romantikus néger szabadsághős történetét tartotta legmegfelelőbb mintájának.

* * *

Végül még a Jósika regényeiben található érzelmei fejtegetése után röviden azokat a nyomokat akarjuk vizsgálni, melyek a tapasztalásra vonatkoznak. Jósika — tudjuk — sokat élt és sokat élvezett. Az élvezet után, a nagy világ élete és zajgó forrongása után családi visszavonulás következett, mely azonban az írónak igen nagy boldogtalanságot okozott. Így tehát ismerte az élet boldogságát és keserveit egyaránt, úgy hogy tapasztaltsága révén megfelel a Victor Hugo által megkövetelt egyik tulajdonságnak. Ismerte az életet, de e személyes tapasztaláson kívül művelt ember is volt, a ki sokat tudott, mert sokat tanult. Nem-

* *Rejtett seb*, 122. l.

** Toldyhoz, 1842 jan. 11.

csak nyelv-ismerete, nemcsak irodalmi jártassága volt igen nagy, hanem általában kora egyik legműveltebb emberének kell tartanunk. Irodalmi működése sokoldalú megállapodott tanulásának következménye, de általános ismeret még nem volt elég regényei megírására. Mielőtt valamelyikhez hozzáfogna, a legszélesebb körű tanulmányokat végzi* és ha nem is talál semmit, azért megnyugszik munkájában, mert legalább biztos lehet, hogy a létező történelmi adatokkal így nem jut ellenkezésbe. Ezt a lelkiismeretes gondosságot annyira viszi, hogy gyakran valóságos pedanteriának látszik. Így *Zrínyi a költő* megírásakor egy egész kis könyvtárt kutat össze, a nélkül hogy hősére vonatkozólag valami sok adatot talált volna.** És így tesz többi regényeinél is; alkalmazza a magyar történelemre a Scott Walter által meghonosított eljárást. Lehetőleg mind elolvassa a forrásokat, csak hogy valamit, a mit felhasználhat, el ne felejtсен.

E történelmi hűség valóságos anachronismus-félelemmé lesz. A legnagyobb pontossággal jár utána a történelmi tények alkalmazhatásának. Innen van, hogy műveiben nagyon ritkán találkozunk téves adatokkal vagy anachronismusokkal. És ha mégis akadnak, azokat csakis segédeszközei hiányos voltának lehet tulajdonítani. Hisz regényeit előbb a kis szurdoki kastélyban, *Jósika Istvánt* Zsibón Wesselényi Miklósnál, szóval falun írja, később pedig távol Magyarországtól, a hol nem állottak megfelelő könyvek elég nagy számmal rendelkezésére. És ha már most tekintetbe vesszük, hogy külföldön írt regényei tulajdonkép sohasem adnak valami intimebb képet az illető korról, a mint azt az első, az erdélyi történelemből vett regényeiben megis megtaláljuk, arra az a magyarázat, hogy a külföldön nem állottak rendelkezésére ama történelmi segéd munkák, melyekkel a régi koroknak némileg intimebb képét tudta volna feltárni.

Valósággal ritkaság-számba mennek az olyan hibák,

* Akárcsak Scott Walter, a kinek szintén szokása volt a legaprólékosabb tanulmányozás.

** Levele Toldyhoz 1843 febr. 17.

mint a mikor a *Két barát*ban a templáriusokat a máltai lovagrenddel tévesztve össze, őket még a XVI. században is szerepelteti. Egy másik, bár még csekélyebb, tévedése egy anachronismus a *Nagyszebeni királybíró*ban: a göttingai egyetemet említi, mely pedig 1704-ben még nem is létezett.

Mennyire rettegett minden anachronismustól, azt legjobban a *Zrínyi*ben szereplő Fiume bizonyítja. Eleinte ugyanis Toldy tanácsára Fiume helyett Porto Rét akarta szerepeltetni. A munka már egészen készen volt, Bajzának el is küldte elolvasás végett, a mikor észreveszi, hogy anachronismust követett el. Ráakadt ugyanis, hogy Porto Rét csak III. Károly alatt alapították és így Zrínyi idejében még nem lehet alkalmazni. A legnagyobb sietséggel gondoskodott ennek megváltoztatásáról.¹

Regényeiben gyakran szerepeltet ismerős embereket és helyeket. Életiratóban meg is emlékszik oly eseményekről, melyeket mint általa tapasztalt dolgokat helesző regényeibe. Így említi meg, hogy Szerafin az *Utolsó Bátoriban* ilyenű tisztvárosa,² hogy Nankelreutherné (*Csehek*) saját nővére, de elhallgatja, hogy az öreg Bereghy³ Kállay Leó, hogy Seregélyi (*A különöz*) nagybátyja, az öreg Jósika József,⁴ hogy Kémendy Jenő és Ida (*Magyar család*) tulajdonkép ő és felesége, Podmaniczky Julia. Megemlíti továbbá, hogy a tiroli zergevadászatot, melyen résztvett, felhasználta a *Tudós leányában*,⁵ karszti utazását a *Várt leány várat nyer* cz. regényében;⁶ de nem említi, hogy az Erdélyben tartózkodó angol John Paget alakját használta fel az *Élet útjaiban*,⁷ hogy bártfai fürdőzésének emléke a *Hűtlen hív* cz. novella,⁸ hogy a *Magyar családban* a bujto-

¹ Levele Toldyhoz 1843 febr. 17.

² *Emlékirat* II. k. 83. l.

³ *Völgy rózsája*.

⁴ *Emlékirat* II. k. 33. s köv. l.

⁵ *Emlékirat* II. 176.

⁶ *Emlékirat* II. 96. Különben a *Sziklarózsában* is felhasználta ezen visszaemlékezéseit.

⁷ *Honderű* 1843. I.

⁸ *Élet és Tündérhon*.

gató oláh ügyvéd Barbucz és Procopius esperes, a lázadó oláhság két főkolomposa, egy Mihály nevű zugügyvéd és a vajdaházi pópa,* hogy első történelmi regényeinek a helyei mind jó ismerősei, és hogy gyermekkorától fogva szereti őket, a mint a lakóhelye körüli helyek gyakori szerepéből ki is tűnik. Branyicska, Léta, Déva, Alvincz, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Rákóczi hegye, a környék helységei és különösen a Csetátye Boli** számos regényében szerepelnek. És Jósika mind jól ismeri ezen vidékeket. Leírásukban mintha maga előtt látná a helyeket, annyira teljes és részletes képüket adja. De épen ez nagy hibája; a részletek elárasztják a kepet, Jósika nem tudja a jellemző vonásokat kiemelni, nem tud leírásaiba életet lehelni. Walter Scottnál legalább a cselekvénnyel vannak némi kapcsolatban, Jósikánál ezzel sem.

Jósika leírásaiban jellemzően domborodik ki a romanticus leírások sajátosságos volta. A sentimentalismus irodalmával Rousseau révén kerülnek a természeti leírások az irodalomba. Azóta bizonyos érdekes változást tapasztalhatunk alkalmazásukban. A sentimentalismus a természetet csak a szerelem korszakában ismeri, a hős akkor rajong a természetért, ha szerelmes. Ilyenkor a természet valóságos barátja, kinek keblén szerelmi bánatát kisírhhatja. A természet leírása tehát szoros kapcsolatban van a szerelemmel. A romantikusoknál a leírás nem valami belső érzéssel kapcsolatban, sem jellemzés kedvéért szerepel, hanem csak maga-magáért. Ha nincs is semmi köze a cselekvényhez vagy a személyekhez, a romantikus író valósággal kéjeleg a hosszú lapokra terjedő leírásokban, miknek nincs más céljuk, mint hogy vagy stylistikai és leíró tehetségét, vagy archaéologiai és geographiai jártasságát fitogtassa. Azt hiszem, Jósikánál utóbbi esettel állunk szemben.

A szentimentális és romantikus irodalommal szemben a modern író, a realistikus művész a leírást jellemzésre

* Levele Wesselényihez 1848 ápr. 5. (Kardos i. m. II. 220.)

** Alkalmazza *Abafiban*, II. *Rákóczyban*, *Jó a tatárban*, *Szegény ember dolgában*.

használja fel. Taine milieu-elmélete behatolt az irodalomba is és azt eredményezte, hogy a modern regényírók általánosítva Taine tételét, ama felfogást juttatják kifejezésre, hogy a jellem a milieu hatása alatt keletkezik és fejlődik. A milieuhoz tartozik a természet is és így a hős olyan lesz, a milyennek egy bizonyos természetben való élet következtében lennie kellett.¹ A természeti leírások tehát a jellem megvilágítására szolgálnak; másrészt viszont a cselekvénynyel vannak összeköttetésben. Bizonyos események ugyanis csak akkor válnak teljesen megfoghatókká előttünk, ha végbemenésük összes körülményeit ismerjük. Ilyenkor szolgálnak ismét segítségül a leírások.²

Jósika, mint romantikus író, leírásait csak magukért alkalmazza; nem valami jellemzésbeli szükségességgért. De ennek ellenére is oly fontosaknak tartja, hogy a leírandó vidékre még maga is elmegy, ha addig nem ismerte, hogy annál pontosabb képet tudjon róla adni. Így *Zrínyije* megírásánál elmegy Szamosújvárra,³ hogy meggyőződjék arról, alkalmas-e a hely a regényében neki szánt szerepre. És a mikor látja, hogy igen, akkor elkészül a Jókai által legkitünőbbnek tartott regényének, szerzője saját kijelentése szerint⁴ legjobb fejezete: a szamosújvári gyűlés, az eredetileg tervbe vett ecsedi gyűlés helyett.⁵

A milyen kevés az érzés Jósika regényeiben, oly nagy szerepe van bennük élete tapasztalásának, mely sajátos phantasiájával és erkölcsi világnézetével vegyülve regényei sajátos színezetét hozta létre.

* * *

Hátra van még megfelelni egy kérdésre, a mely tárgyalásunk összegezéseképen az eddigiek után felmerül. A kérdés a következő: vannak-e Jósikában oly erők, a melyek

¹ Ezt tüntetik fel Bazin regényei, míg pl. o. Hervieu-éi minden külső leírást mellőznek.

² Ilyenek Flaubert regényei.

³ Levele 1843 febr. 17.

⁴ U. o.

⁵ U. o.

neki nemcsak relativ, de absolut értéket is biztosítanak; vannak-e benne oly qualitások, a melyek őt a jövőben is még élő és ható tényezővé tehetnék? A felelet tagadó lesz. Jósika regényköltészete csak relative értékes, örökbecsű értékek, mint p. o. Keménynél, ő benne nincsenek és így költészete már csak a múlté. Mi okozhatta mégis azt a nagy népszerűséget, a melyben még nem is olyan régen része volt? Nem Jósika kiválóságai, hanem közönségének színvonala. Közönsége a XIX. század második felének kispolgáriasan józan philistere, a kinek alapvonása valami kedves naivság, valami elbizó kényelmesség és száraz erkölcsiség — Biedermaier-levegőnek szeretnem légkörét nevezni. Ez a kispolgárian józan philister emellett szeret kaczerkodni a romantikussal és élvezetet talál abban, ha kényelmes otthonában valami phantastikus rémtörténet kellemesen gyenge pezsgésbe hozza a vérét. Ez a közönség megtalálta azt, a mit keresett, Jósikánál, a vele egyenlően józan, kényelmes és nagyobb emotiókra képtelen, de romanticus phantasiával álcázott báró irónál, a kinek nevét a számüzöttség nagyító gloriaja is körülövezte. E kedvezés azonban kölcsönös volt. Az író egyenesen kereste közönsége kedvét; tehetsége volt hozzá, hogy felismerje, mi kell a közönségnek. Az irodalmi divatnak tett engedményei nem kis mértékben öregbítették népszerűségét. A mai olvasóközönség azonban már más. Ma azt kívánjuk az írótól, hogy egészen hatalmába kerítsen, egészen magával ragadjon. Erre Jósika képtelen, mert nem vitte bele egész lelkét a műveibe. Ezért szorult le Jósika az élő irodalom harezteréről a multnak porladozó művelődéstörténeti documentumai közé.

WEBER ARTHUR.

ÖNÉLETRAJZ.

Minthogy az idők folyamán két vagy három ember érzelt olyasmire, hogy ha önéletrajzomat megírnám, azt elolvasná, föltéve, hogy ráérő ideje akadna, végre engedek a közönség e hő unszolásának s ezennel föltárom életem folyását.

Régi nemes házból származom. Messze visszanyúlik az az őskorba. Az első ős, kiről a Twainek tudomással birnak, a családnak egy barátja volt, névszerint Higgins. Ez a tizenegyedik században élt, midőn nemzetségünk Aberdeenben virágzott. Mi az oka, hogy a leszármazás hosszú sora azóta folyvást az anyai nevet viseli, — (kivéve ha egyikük-másikuk nagy merészen egy-egy idegen névhez folyamodott) — a helyett, hogy a Higgins család-névvel élnének, ez oly titok, melynek fölvilágosítására soha egyikünk sem érzett különös vágyat. Olyan valami ez, mint egy szép, bonyolult regény s mi nem bolygatjuk. A régi családok mind így vannak ezzel.

Twain Arthur jelentékeny hírű férfi volt — vámszedő az országúton William Rufus idejében. Körülbelöl harmincz éves korában fölkereste a Newgate nevű szép ó-angol üdülőhelyet, hol valami dolga akadt, és többé nem tért vissza. Ott tartózkodása közben hirtelen utólérte a halál.

Twain Augustusról úgy látjuk, beszéltetett magáról valamelyest 1160 körül. Ugyancsak vidám ficzko volt; szokása volt régi kardját kivonni és kielelésíteni és sötét éjjel arra való helyen fölállva, az arra járók testébe beledőfni, hogy lássa, mint tántorognak és bokáznak. Született humorista volt. De hamarosan rákapott, hogy a tréfát túlságba vigye; és első alkalommal, hogy tetten érték, a mint

egy embertársáról lehúzta a ruhát, a világi hatóság eltávolította testének egy részét s azt a Temple-Barban egy szép magaslatra helyezte, a hol kedvére nézegethette az embereket és betelhetett gyönyörrel. Soha sem tetszett neki jobban semmiféle helyzet és sehol sem tartózkodott oly hosszú ideig.

A következő kétszáz esztendőn át családfánk a harczosok egész sorát mutatja föl, — derék, bátor vitézeket, a kik mindig dalolva mentek a csatába és pedig közvetlenül a hadsereg nyomában s rendszerint előtte vonultak visszafelé hangos rivalgás közt.

Sajnálatos tévedése a megboldogult öreg Froissart együgyű elméjének, mintha családfákon soha nem lett volna több egy ágnál s hogy ez az egy ág a jobboldali lett volna a törzsön, télen-nyáron gyümölcsözve.

A XV. század elején ott van Twain Beau, «a tudós» melléknévvel. Nagyon szép írása volt s mindenkinek a kezevonását oly tökéletesen tudta utánózni, hogy a ki látta, halálra nevette magát. Tehetségével sok tréfát üzött. Később egy szerződést fogadott el, melynek értelmében követ tört az országút számára s ez a durva munka megrontotta az írását. De ő addig is élvezte az életét, a míg e kö-kereskedéssel foglalkozott, a mi, lényegtelen megszakitással, negyvenkét esztendőn át tartott. Az egész idő alatt oly mintaszerű életet folytatott, hogy mihelyst egyik szerződése lejárt, a kormány alig egy hét múlva másikkal kínálta meg. Valóságos kedvence volt a rendőrségnek. Mindig közkedveltségben állt a művészet révén való társai közt s kimagasló tagja volt annak a titkos jótékony társulatnak, melynek lánczfűzér a neve. Haját mindig rövidre nyírva viselte, kedvelte a csíkos ruhát; halálát a kormány mélyen fájlalta. Súlyos veszteség volt az a hazára nézve, mert ő rá szegényre mindig lehetett számítani.

Egy pár évvel utóbb tűnik fel a híres John Morgan Twain. 1492-ben, Columbussal jött Amerikába, mint passagier. Úgylátszik, zsörtölődő, kellemetlen modora volt. Egész úton át szidta az étkezést s azzal fenyegetőzött, hogy ha az meg nem javul, partra száll. Mindenáron pisztrángért követelődött.

Alig telt el nap a nélkül, hogy szimatolva ne ödöngött volna a hajón, gúnyolva a parancsnokot s azt hangoztatva: nem hiszi, hogy Columbus tudná, hova megy, vagy hogy már megfordult volna ott valaha. Az emlékezetes kiáltás: Föld! Föld! minden szívet megdobbantott a földéleten, csak az övét nem. Hosszasan nézett egy befüstölt üvegen át a csíkra, mely a távol vízen rajzolódott s aztán azt mondta: Mennykőt szárazföld! Egy tutaj.

Mikor e kétséges egyén a földéletre lépett, mindössze egy birlapot vitt magával, melybe egy B. G. jegyű zsebkendő, egy L. W. C. jelzésű gypot-harisnya, egy rövid-szárú gypju-harisnya D. F. monogrammal s egy O. M. R. betűs hálóing volt beleegöngyölve. S az úton mégis folyvást lábatlankodott bőröndje miatt s többet fontoskodott azzal, mint valamennyi többi útas egyúttvéve. Ha a hajó orra alámerült s nem lehetett kormányozni, hátrább vonszolta onnan csomagját és figyelte a hatást. Hogyha a hullámok a földéletet nyaldosták, azzal a követeléssel fordult Columbus-hoz, távolítsa el egy pár utasának a bőröndjeit. Vihar idején pedig be kellett tömni a száját, mert bőröndjeért való jajveszekélése miatt a hajó legénysége nem hallhatta meg a parancsokat.

Nem lehetett őt nyíltan valami tilalmassal vádolni, de a hajó-napló «sajátságos körülmény» gyanánt jegyzi meg, hogy, habár összes batyuját egy újság-papirosban vitte a hajóra, végezetül négy bőrönd, egy utazó-kosár s néhány pezsgőboros pinczetok alakjában szállította partra. De midőn még vissza is tért és hetvenkedően bizonygatta, hogy mi mindene hiányzik s át akarta kutatni a többi utasok csomagjait, akkor betelt a mérték s átdobták a korláton. Sokáig kíváncsian várták, fölmerül-e a víz színére, de még csak egy buborék sem mutatkozott a nyugodtan ringó víztükrön. Azonban mialatt mindnyájan azzal voltak elfoglalva, hogy kihajoltak a hajó oldalánál s az érdeklődés pillanatról-pillanatra fokozódott, egyszerre megriadva vették észre, hogy a hajó mozgásba jött s a horgonytartó láncz lazán függ le a hajó-tatról.

A megsárgult hajó-naplóban erre nézve ezt a bejegy-

zést találni: «Idővel kiderült, hogy a kellemetlen utas alámerült a mélybe, magával vitte a horgonyt s eladta az ország belsejében élő átkozott vadaknak, azt állítva nekik, hogy «találta», az akasztófavirág!»

S ez ösünkben mégis jó és nemes ösztönök éltek; büszkeséggel emlékezünk vissza arra a tényre, hogy ő volt az első fehér ember, a ki a fejlődés munkája s az indiánusok civilisatiója iránt érdeklődött. Kényelmes börtönt épített s egy akasztófát állított s halála órájáig önérzettel emlegette, hogy az ő hatása az indiánokra sokkal nemesítőbb és művelőbb volt, mint valamennyi többi reformeré együttvéve, a kik közöttük működtek. Itt a krónika nyíltsága s beszédessége megcsappan s egyszerre annak közlésével zárul, hogy az elaggott utazó odament volt akasztófájához, hogy azt az első fehér emberen, a kit Amerikában fölakasztottak, munkában lássa s ott tartózkodása alatt több sebet kapott s azok folytán elhalt.

A «reformatör» dédunokája ezerhatszáz ennyi és ennyi körül virágzott s az évkönyvekben «az öreg admiralis» neve alatt ismeretes, ámbár a történelemben más czímet viselt. Hosszú időn keresztül jól fölfegyverzett s emberrel bőven ellátott gyors hajók raja fölött parancsnokolt s nagy eredményeket szerzett a kereskedő-hajókkal való versenyzés terén. Hajók, melyekre sas-szemét ravezette s melyeket üzőbe vett, rendesen gyorsan folytatták útjokat az oceánon. S hogyha egy hajó, bár minden erejét összeszedve, nem sietett eléggé, oly dühre gerjedt, hogy nem birt magán uralkodni, magával vitte a hajót hazájába s ott őrizte, várva, hogy tulajdonosa jelentkezzék s magával vigye; ez azonban sohasem fordult elő. Azon is igyekezett, hogy az illető hajó legénységéből kiűzze a tunyaságot és lomhaságot, rákényszerítve őket, hogy erősítő testmozgást végezzenek és fürödjenek. Ezt vízbeugrásnak nevezte. Tetszett is ez tanítványainak. Legalább ha egy megpróbálta, a többi követte. Ha a tulajdonos sokaig nem jelentkezett hajójáért, az admiralis elégette azt, hogy a biztosítási összeg veszendőbe ne menjen. E pompás vízhatlan-zubbonynak végre évei és érdemei fejében levágták a nyakát. Szegény megtört szívé özvegye

utolsó lehelletéig hitte, hogy ha egy negyedórával előbb ütik le a fejét, még föléledhetett volna.

Charles Henry Twain a XVII. század második felében élt, mint buzgó és kitűnő missionarius. Tizenhatezer szigetlakót térített meg s megtanította őket, hogy egy ebfogból készült nyakláncz s egy szemüveg nem elég ruházat ahhoz, hogy az istentiszteletet lehessen látogatni. Nyája roppantul szerette s a temetési szertartás végén könnyes szemekkel álltak föl (a lakoma helyéről jöve) s azt mondogatták, hogy igazán finom egy missionarius volt, bárcsak volna még belőle. Pa - Go - To - Wah - Wah - Pukketekivis (= a disznószemű hatalmas vadász) Twain a XVIII. század derekát ékesítette s egész lelkével támogatta Bradbock tábornokot az elnyomó Washington ellenében. Ez az ősrünk volt az, a ki egy fatörzs mögül tizenhétszer sütötte rá puskáját Washingtonra. Ennyiben igaz az erkölcsös történetek során fenntartott eme szép és regényes eset; de midőn a hagyomány úgy folytatja, hogy a tizenhetedik lövés után a megborzadt vadember azt mondta volna, hogy ezt a férfit a Nagy Szellem bizonyára valami nagy küldetésre választotta ki s ezért nem merte istentelen fegyverét még egyszer elszűtni, akkor a monda vét a történelmi hűség ellen. Valójában ezt mondta: «Egészen (csuklás) hiábavaló. Az az ember annyira részeg, hogy annyi ideig sem áll nyugton, míg el lehetne találni. Az én (csuklás) viszonyaim nem engedik meg, hogy rá még több munitiót elpuffogtassak.»

Ezért állott meg a tizenhetedik lövés után s ez jó, világos, érthető ok vala, oly ok, mely magán hordja a valóság bélyegét s ezért hitelt érdemel.

Mindig gyönyörűségem telt e történet elmondásában, de mellesleg homályos sejtelem is gyötör, hogy Bradbock leveretésénél valahány indiánus kétszer tüzelt egy katonára (a kettőből egy század alatt könnyen lesz tizenhét) s azt elhibázta, hamarosan arra a nézetre jött, hogy a Nagy Szellem az illető katonát nagy hivatásra rendelte; s bizonyos fokig tartok attól, hogy a Washington-féle eset csak azért maradt fenn az emlékezetben, míg a többiek feledésbe mentek, mert itt a jövőndőlés bevált, míg a többi esetben hiú

volt. A világ minden könyve kevés ahhoz, hogy magába fogadja a híradást az összes jóslatokról, melyeket indiánusok s más nem hiteles személyek elkövettek; a beteljesedett jóslatok följegyzését azonban akárki könnyen magával hordozhatja felső kabátjának zsebében.

Mellesleg megjegyzem, hogy számos őszám annyira ismeretes gúnynevéen a történelemben, hogy nem érdemes náluk időzni vagy őket születésük sorrendje szerint felsorolni. Legyenek fölemlítve ezek közül: Richard Brinsley Twain, másképp Guy Fawkes, John Wentworth Twain, alias Vasgyúró, William Hogarth Twain, alias Jack Sheppard; Ananias Twain, alias báró Münchhausen; John George Twain, azaz Kyd kapitány. S ezeken felül még Paprika Jancsi, Nabukudonozor és Bileám számara, mind családkhoz tartoznak, habár mellékághoz, mely a tiszteletre méltó egyenes ágtól kissé messze elhajlott, tényleg mellékághoz, melynek tagjai az által ütnek el az ősi törzstől, hogy híressé leendők, a mi után mindig szomjuhoztunk, azon alacsony szokáshoz hajlanak, hogy inkább bebörtönöztették, mintsem felakasztatták magukat.

Ha az ember önéletrajzot ír, nem tanácsos, hogy az őszám sorát nagyon is közel kövesse saját koráig, helyénvalóbb, ha dédapjáról csak általánosságban szól, aztán hevenyén magánál terem, mint én is teszem.

Én fogak nélkül jöttem a világra s e tekintetben III. Richárd fölénben volt velem szemben, de én púp nélkül születtem, ebben meg én voltam előnyben. Szüleim sem nagyon szegények, sem nagyon tisztességesek nem voltak.

Most ötlík eszembe valami. Az én saját életem története őseiméhez képest oly szelíd, hogy jobb, ha le sem írom, míg a nótámat el nem húzzák. Ha néhány más életrajz, melyeket olvastam, megállott volna az őszámánál, míg hasonló esemény nem következik be, az kész szerencse lett volna az olvasóközönségre. Nem gondolják önök is?

MARK TWAIN után, angolból,

A VÉN CZIGÁNY.

Vörösmarty «*Vén cigány*»-nak 60-ik évfordulóján.

Megy a gözös, észak felé vágat,
Északfelé viszen katonákat,
Virágsokros, jó kedvű vitézek
Vigan mennek szembe harczy vésznek.
Zeng a nóta, betölt bérczet, völgyet,
Betölti az egész magyar földet;
Lelkembe csap rhythmusa, zenéje,
Betekintek a csillagos éjbe,
Körül lengve szállnak, egyre szállnak
Mult időkől dicső, hősi árnyak.

Mohos sírból rendre fölkelének.
Ajkukon is zeng a dal, az ének,
Petőfinek riadója csendül
A vak éjben, melyen néma csend ül;
Mintha mellén vérzeni látnám ott
A sebet, mit rajt' egy kozák vágott:
Egy teremő szellem örök álma,
Költészetnek szülemlő világa
Túnt, vészett el ebben az egy sebben,
Midőn azon a lelke kilebben.

S most az élők ajkán az a nóta
Ujra úgy cseng, mint soha azóta.
Minden érzés összeforrva jobban,
A Hazának szíve is földobban.
Rajta, rajta! Itt a régi ellen,
Most is rád tör, tör életed ellen,

Észak jegét borítja hazádra,
Megfagy, lepuhul minden szép virága,
Mit csak termett az a magyar lélek
És lehervad az a színes élet.

Ugy mint *akkor* — oh mi szörnyű emlék,
Midőn az a fájó dal szülemlék!
«*Huzd rá cigány!*» romba dőlt hazának
Élő romja zengé csak magának.
Összetörten, bánatnak eredten
Néma honban, búsan, elfeledten.
Háborúnak távoli moraja
Fáradt lelkét ime fölkaparja,
Harsog immár a világítélet,
Szíve mozdul, átjárja új élet.

Ércz hurt feszít reszkető kezével,
Mely ifjonta annyiszor veré fel
Fényes multnak dicső szent árnyait,
Mig keblében épen élt még a hit.
Vére forrott mint az örvény árja,
Megrendült a velő is agyába;
Hurja zengett vésznél szilajabban,
Kétségbesés, átok zugott abban:
Átok erre a gonosz világra,
Szent honát mely tétlen veszni látta.

Háború dult újra a világon.
Költő csünge rémes látományon:
«Hulló angyal, tört szív, örült lélek,
Vert hadak vagy vakmerő remények.»
A szívének hamvadó parázsa
Föllobog még, fölcsap vészes lángra.
Látomásban látja a keresztet,
«A szent honban Isten sirja reszket».
Tombol a bűn, szennyes, rút önérdék,
Omlik a vér, pusztulás tömérdek!

De fölcsillan vakmerő reménye,
 Pusztaságra ráragyog a fénye.
 Hol az agg már? Hol a tehetetlen?
 Hol a kétség? Hol a lehetetlen?
 Elfárad már, el a vész haragja,
 Szébb jövőnek képe megragadja
 És kiáltja fennen és harsányon:
 «Lesz még egyszer ünnep a világon!»
 És így látja egyre jobban, szebben
 S nemes lelke kebléből kireppen.

Megy a gőzös, észak felé vágat,
 Északfelé viszen katonákat,
 Virágcsokros, jó kedvű vitézek,
 Vigan mennek szembe harci vésznek.
 Újra úgy zeng az a régi nóta,
 Újra úgy zeng, mint soha azóta.
 Hallom ébren; hallom álmaimba',
 Beszövődik ájtatos imámba:
 «Huzd rá cigány!» oh de még ne, még ne,
 Hadd teljék be a költő reménye!

Nem romok közt, néma, pusztá honban
 Huzd rá cigány, ámde riadóbban
 Zengjen majd a diadalmi ének,
 Ha levertük a bős ellenséget
 S megtoroljuk azt a szörnyü lándzsát,
 Mely kioltá költők szíve lángját.
 Kikben élt, szólt az a magyar lélek,
 Élt világa ősi dicsőségnek,
 Szébb hazáról szövött édes álom:
 Hogy lesz egyszer ünnep a világon.

HEGEDÜS ISTVÁN.

FINN DALOK.

És mégis mozog!

(Leino Ejnó.)

Nem félek im. Az éj már eltűnek,
És eltűnének gyötrő lázas álmim,
A kín munkának adta át helyét.
Virág virúl erdős sziget virányin,
Az ég, miként előbb, kéken ragyog.
Vérem hullámi zúgnak, új vagyok.
Hegyet megmozgató erő, mit érzek,
Képzet ragad, felhőkbe vágy az érzet,
S kezem szivemre téve, így kiáltok,
Legyőzött győztesek, ma ti hozzátok:

A föld mégis mozog!

Kemény-durvak közé a gyöngé jutva,
A durva győz a lágy gyöngébb felett.
A tengerár vadúl viharba' zúgva,
Meghallod-é, ki csöndes tón rebeg?
Elhallgat ez, én nem hallgathatok.
Megroskad annyi, én nem roskadok.
Tanít a zúgó hullám harczy dalra,
Nagy Isten ád erőt a viadalra.
Használok kardom, úgy mint kobzomat,
Kapok csapást s kezem is osztogat:

A föld mégis mozog!

Mégis mozog, dobog a büszke szív,
A melyről hittük: néma sirba tört le;
Pánczélt ledobva, küzdelemre hív,
Sír és kaczag, és izzik lelkesedve.
Ismét remélek, lelkem újra hisz;
Jövőbe látok: sors új korba visz.

Szemem előtt tűzlángok gomolyognak,
 Világok lesznek, ábrándok mozognak.
 És bár csalóka volna mind a hit,
 Földünk veszítné nap sugárait:
 A föld mégis mozog!

Hozzátok el Lappföld kopár hegyét,
 És szívemet temessétek alája!
 Mozogna ott is, nem repedve szét,
 Dobogna, s a föld megrendülne rája.
 Tapossatok rá, sarkatokba mar; .
 Ha megfagy, fölvirúl a jég-avar.
 A vasbilincset zúzná szerte porrá,
 Börtön sosem tehetné őt fogolylyá.
 Győzelmi daltul hangzanék a kőbolt:
 Új kor hasadjon, vesszen, a mi rég volt:
 A föld mégis mozog!

Igen, tudom: eljő a zord halál,
 A drága létfonált ketté szakítja.
 Ki tegnap még vidor s kevély valál,
 Hideg szived ma néma sír borítja,
 A föld ölében elnyom örök álom.
 De siron áttör, áttör a halálon
 A gondolat, mely ott is fellobog,
 Mely ott alant is lélezkzik, mozog,
 Mely lánggal ég, mint őszi tűz az éjben.
 Remeg a zsarnok: a népek művében
 A föld mégis mozog!

Hazám, hazám, te drága gondolat!
 Te vagy vigalmam, bánatom, siralmom.
 Galileivel zengem dalomat,
 Míg rezg az éjnek fürtje lágy fuvalmon.
 Erdő, mező pihen és sir a harmat.
 Nehéz idő jött, szűnik hát nyugalmad?
 Én nem hiszem. Az éj mérget csiráztat,
 Kantáridat gyarló kezekbe' látbadd.

Ám gyötrelemben, kinban, elnyomásban,
 E nép lelkére zúdult borulásban
 A föld mégis mozog!

Életunalom.

(Kivi.)

Mily únalom,
 Mi zord borúlat szállt meg engem,
 Mint őszi alkony rengetegben!
 Csak fáradok hiában,
 Csak küszködöm hiában,
 S mindent, mi van, hiúnak leltem!

Nem kell az ég,
 Nem kell Gehenna zordon éje,
 Nem, nem kell ifju lány ez ölbe;
 Bús lelkemet ezentúl
 Minden gyötrelmeken túl
 Siket üresség éje fődje!

Barátaim!
 Utolsó kérdés, mit ma kérek.
 Meghallgassátok, arra kérlek:
 Lakát az alvilágnak
 Adjátok a barátnak,
 Ki földnek rejtekébe mégyek.

A síromat
 Ássátok fűzfa árnya helyjén,
 Sötét rögökkel azt befedvén,
 És mondjatok örökre
 Bucsút a néma rögre,
 Hogy ott örök békémet lelném!

A síromon
 Halom ne domborúljon én rám,
 Ugarnak kérge fődje durván!

Ne tudja senki azt meg,
 Hogy én pihentem ott meg,
 A fűzfa halvány lombja alján!

A vágyódó.

(Népdal.)

Ott az én szerelmesem, életem virága
 A királynak aranyos, fényes udvarába'.
 Jaj szívem, angyalom, édesem, galambom,
 Hogy nem jössz felém!

Bár leányka sok van ott, nálam ékeesebbek,
 Rájuk nem néz, nem kíván nálam soha szebbet.
 Jaj szívem, angyalom, édesem, galambom,
 Hogy nem jössz felém!

Szép a nyíló kis virág, szép a nyári hajnal,
 Szebb a rózsám szép szeme, termete meg angyal.
 Jaj szívem, angyalom, édesem, galambom,
 Hogy nem jössz felém!

Kis madárcák zengenek, szépen szól a szájuk;
 Ha galambom hallhatom, mit hallgassak rájuk!
 Jaj szívem, angyalom, édesem, galambom,
 Hogy nem jössz felém!

Mézes kenyér, drága méz szájnak oh mi édes;
 Szájad, ajkad édesebb, szép galambom, édes!
 Jaj szívem, angyalom, édesem, galambom,
 Hogy nem jössz felém!

Föl reám mikor derül öröm édes napja,
 Mikor együtt lesz velem lelkem szép galambja!
 Jaj szívem, angyalom, édesem, galambom,
 Hogy nem jössz felém!

Már borongós ősz közelg, elsiet a nyárnap,
Csak, galambom, te vagy az, kit hiába várlak.
Jaj szivem, angyalom, édesem, galombom,
Hogy nem jössz felém!

Jőj, oh jőj már, angyalom, haza vissza szállj hát;
Oltsd, hisz már-már elemészt, kedvesednek vágját!
Jaj szivem, angyalom, édesem, galambom,
Hogy nem jössz felém!

Finnből

SOMKUTI.

S Z E M L E.

Történeti drámák.*

— Jelentés a Nemzeti Színház pályázatáról. —

A magyar történeti színműre immár hatodizben kitűzött kétezer koronás jutalomra huszonnyolcz versenydrámát küldtek be a még el nem csüggedt, makacsul kitartó névtelen drámaírók. Ezek közül egyet formai hibák miatt ki kellett zárni a pályázatból. Maradt tehát huszonhét. De ha nem alaki hibák, hanem a belső érték szempontjai volnának mérvadók az ilyen kizárásoknál, akkor az előzetes censurán — szomorúan hangoztatom — egy-kettő kivételével valamennyit habozás nélkül, lelkiismeretünk legcsekélyebb furdalása nélkül lehetett volna visszatartani a homályos asztalfiókba, a honnan kijöttek.

A pályázók túlnyomó része ezúttal úgy végezte feladatát, mintha nem a Nemzeti Színház előkelő színvonalára, hanem bírálat dolgában végtelenül szerény vidéki önképzőkörök minimális igényeire kellett volna tekintettel lenniök. És az eredmény: egy csomó történeti színmű, a hol a különféle jellegzetes korszakok megrajzolására semmi történeti érzék; a hol a híres és súlyos alakok jellemzésére semmi psychologia, semmi drámai erő; a hol a nyelv csaknem mindenütt lapos, szintelen, még a mai társalgó nyelv átlagánál is sokkal közönségesebb; a hol a dictiók Talleyrand gúnyos megjegyzését igazolják, hogy a beszéd voltaképpen a gondolatok eltitkolására való.

Ime: sub titulo történeti dráma mi mindent találunk föl ezek az ihletett szerzők. Egyikük Cilley Borbálát, Zsigmond király második hitvesét dramatizálja Kisfaludy Sándor *Tátika* című regéje nyomán. Ebben az „egész estét betöltő, versben írott, magyar zenés színmű”-ben — így hangzik a címlap — egy középkori troubadour a konstanzi zsinat idejéből ilyen kezdetű canzonettát röpít hölgyének a virágos ablakához:

* Ámbár e bíráló-jelentésben tárgyalt színművek a közönség előtt ismeretlenek s hihetőleg azok is maradnak. mégis ily pályázatnak eredménye, kivált ha magyar történelmi darabokról van szó, már magában közérdekű, azonfelül e cikk hathatós vádirat az idejüket mult névtelen irodalmi pályázatok ellen.

Szerk.

„A természetben az egyén
Nem nyer bocsánatot!”

Különös, hogy egy középkori dráma Kazinczy-féle neológ-szókincsekkel piperézi magát. De az ilyenek még igen-igen szelíd furcsaságok ebben a zenés zagyvaságban, a hol minden a feje tetején áll, a mit históriai hűségnek, logikának, értelmes párbeszédnek, színszerű compositiónak nevezünk.

Hasonló zenés együgyűség, de már balettel megtétezve, a *Hunor és Mogor* című regényes színjáték, öt felvonásban, hún-magyar mythológiai lében. Boldogult Ipolyi Arnoldunk magyar mythológiáját eleveníti meg ez a történeti dráma. Itt a szereplők nemcsak énekelnek, hanem minduntalan tánczolnak is. Hunorék és Mogurék több hún és magyar tündérrel a szó szoros értelmében végig tánczolják a darabot. Valóban ennek a komoly történeti drámának nálunknál illetékesebb bírálója lett volna Guerra úr, az Operaház balettmestere.

Merész történeti felfogásával tűnik ki a *Cselény János* című darab, ezzel a rejtelmes jeligével: *Hanataba!* Itt a komor Zách Feliczián, a kemény királyírtó, úgy szerepel, mint tulajdon leányának a játszi kerítője, a ki ravasz és boldog mosolylyal őrizi az ajtót Klára és Kazimir emlékezetes találkozásán!...

Láttatok-e már egész estét betöltő darabot 15—20 vékony lapocskán, krajczáros iskolai füzetkébe írva? Az ember azt hinné, hogy ez a probléma megoldhatatlan. De a *Leila* szerzője megtudja oldani, mert a krajczáros füzetkébe nemcsak három felvonást, hanem ezenfölül még egy előjátékot is beletömörít.

Megfordított pendantja ennek a huszonöt perczes, előjátékos háromfelvonásosnak az *András király meghal* című történeti dráma. Ez ugyanis mindössze egy felvonásból áll. Egész estét betöltő egy felvonás! Szédítő record!... Legyőzi Wagner Richárdot, túl tesz a *Walkür*, a *Nürnbergi mesterdalosok* leg-hosszabb felvonásain. De igazságtalan volnék, ha nem vallanám be, hogy ebben a roppant egyfelvonásosban írói tulajdonok jeleire akadunk. Itt ott szenvedélyes forróság árad ki párbeszédeiből, ámbár ez a szenvedély sokszor perverz bujaságot affectál, a mi határozottan visszatetsző.

Sajátszerűbb jambusokkal talán még sohasem találkoztunk, mint ezen a mostani pályázaton. Ezekben a szegény, nyomorék blanc jambusokban a világ minden versmértéke együtt sántikál. Hogy csak egy példát idézzek: az *Előre* című dráma hőse, Kont, a kemény vitéz, így dörög a zsarnok király felé:

„ Örült vagy, Zsigmond,
 Ki e vérbűzös légkörben is a
Nyegleség vesszőparipáján nyargalsz ! »

Más szerzők Shakespeare babérajaira pályáznak, ha nem is a kor remek festésében, legalább az anachronismusokban. Ezt a becsvágyó csoportot a *Thököli Imre* című hazafias dráma vezeti. Itt villamos reflectorok működnek ad majorem Edisoni gloriam; és mialatt Thököli visiókat lát a fellegekben, egy láthatatlan zenekar a *Rákóczi-indulót* játszsza —: negyven évvel a Rákóczi-induló megszületése előtt!

Hogy régi barátunkkal, halhatatlan ismerősünkkel, *Koppány*-nyal és zord társaságában az ősmagyar vallás daczos hiveivel ezuttal is találkozunk: szinte magától értetődik. A hol történeti drámára hirdetnek pályázatot, onnan a rabonbánok, garabonczások, táltosok és horkázok zászlóalja hiányozhat-e? Koppány, Gyula. Ajtony és az egész, dialógba szedett pogány-magyarság: élni és kísértetni fog, valamíg egy rizsma papír és egy elszánt drámaíró lesz Magyarországon.

De a kurucz-világ, a Rákóczi-féle dicső szabadságharcz is kedvelt thémája ennek a mostani pályázatnak. A már említett *Thököli Imre*-n kívül a *Lázadók*, *Béli Bacsá János* és *Vak Bottyán* szerzői élnek azzal a jogukkal (csak ne élnének vele vissza!) hogy multunknak ezt a fenségesen gyászos korszakát rövidebb-hosszabb (fájdalom, többnyire hosszabb) felvonásokban lelkünk elé idézzék. Ezek közül sokat ígérő kezdettel indul a *Lázadók* című, hogy csakhamar eltorzuljon és véres, zűrzavaros borzalmak fárasztó halmozása legyen. Még kevesebb örömünk telik a Bacsá-család és egy Herr nevű német lovag közt lefolyó együgyű versengés hosszadalmasságaiban. A *Vak Bottyán* csak annyival különb ezeknél, hogy legalább néha mulatságos. Múltunk azon a pompás symmetrián, hogy egy nagy nevekkel és súlyos tartalommal ékes történeti drámában az első felvonás két-harmadát három parasztszelédnek a beszélgetése tölti ki. Múltunk azon, hogy a szerző a drámai hatás fokozására élőképeket alkalmaz és ilyen utasításokat ad a rendezőnek: «A színpad eleje, a hol Matyiék vannak. elsötétül; a hátulja fokenként kivilágosodik. Ágy tűnik föl, benne Farkasné, Matyi anyja, halálos beteg. Nézi a fiát, Matyit, a ki Rákóczi táborában harczol. Az ágyat félkörben, meglehetősen magasán, angyalok veszik körül. Az angyalok halkán énekelnek harmónium- és tárogató-kiséret mellett.» És mit énekelnek az angyalok? *Az angyalok kurucz-*

nótát énekelnek. Kurucz-nótát a Thaly Kálmán-féle dal- és románcz-gyűjteményből!

Vajon a szerző, mielőtt ezt a libapásztor-mesét Vak Bottyánról elnevezett, Vak Bottyánnal foglalkozó színművében a Nemzeti Színház fóruma elé bocsátotta: érzett-e magában bizonyos aggodalmat? Megsúgta-e neki az önbírálatnak egy világosabb pillanata, percznyi földerengése, hogy ilyen égbekiáltó naivságok végtelenül kedves, végtelenül sympathikus bizonyítványt állítanak ki egy romlatlan szívnek szinte paradicsomi ártatlanságáról, de ilyenekkel komoly, stylusos, kétezer koronával kecsegtető pályázaton versenyezni talán mégis csak nagyfokú meggondolatlanság, hanemha illetlenség? Megsúgta-e neki? Nem hiszem. Valószínűleg egy pontja sincs a titkos pályázatokkal még kísérletező civilizált világnak, a hol a pályázók túlnyomó része készületlenebb és tájékozatlanabb volna, mint minálunk. Járatlanságuknál csak a merészségük nagyobb. De hiszen ez a kettő többnyire karöltve halad, bras dessus, bras dessous.

Hozzátehetem egyébként a kurucz hősök és kurucz angyalok vigasztalására, hogy ők ebben a társaságban még nem a legutolsók. Jóval hátrább állanak a 48 49-iki szabadságharcz idejéből merített pályamunkák. Címeik szerint: *Az áruló* és *Viharos idők*. Szerencsére csak ketten vannak. De bajos volna eldönteni: melyik áll alacsonyabb fokon. Tréfásan azt mondanám: ha van az abszolút sületlenségnek centruma, akkor mind a kettő ebbe a centrumba talált. Komolyan azt mondanám: mind a kettő határos a szentségtöréssel.

Beszéljek-e a távolabbi és különböző századokból merített történeti színművekről? Ime a lista: *Álmos, Bánfi Dénes, Csáky Lóna, Trónfoglás, Békés Gáspár, Beatrix, Izabella királyné, Iván, Perényi Gábor, Báthori Boldizsár*. Négy és öt felvonásos darabok, részben tűrhetőbbek, részben alig jobbak kurucz és 48-as testvéreiknél. Úgy látszik, valamennyien abban a közös hibában szenvednek, hogy nem a tehetség, nem a hivatás, nem az alkotó erő hevében fogamzottak; hogy semmi sincs bennük, a mi érdekelne, a mi megragadna; semmi sincs bennük, a mi több volna — legjobb esetben — hideg középszerűségnél, folyékony beszédű banalitásnál. Névszerint való folsorolásukkal eléggé megtiszteltük őket.

Ennyi értéktelenségből mindössze két pályaművet választhatunk ki, mint a többinél aránylag jobbat és némileg figyelemreméltót: a *Cserni Jován* és a *Korona és kard* címűeket.

A *Cserni Jován* prózában van írva, ám ez a próza egészségesebb, élvezhetőbb, jobb magyarságú a jambusos többi darabok bágyadt és döcögő verseinél. (Kivétel az *Iván* című dráma, a hol a tiszta jambusok úgy patakanak, mint a malomárok vize.) Kár, hogy a szerzőnek kevés az alakító ereje és fogytékos a történeti ismerete. Ennek tulajdonítható, hogy a Ferdinánd és János-párti magyar urak jellemrajza nem sikerült, a kettős királyság korfestő vonásai értéktelenek. Olyanok, mintha iskolás fiúk számára írt kézikönyvek népszerű phrasisaiból volnának lemásolva és dictiókká föleresztve. Igazabbak a bourlesque-komikus jelenetek, a hol Cserni Jován, a szerb haramiavezér és Jován hitestársa lép föl. Ezek mulatságos figurák, de itt meg az a baj, hogy a szerző sokszor elveti a súlykot és izléstelen, operetteszerű túlzásokba csap. Nyári színekörökben ezt a darabot — különösen a most folyó háború alatt, ha ugyan menne közönség az elárvult színházakba — hatással adhatnák elő. De nemcsak mára, hanem minden időkre biztosította magának szerzőnk a falrengető tapsot darabjának a záradékával. Radisa Bosics, a sajkás vezér, Jován egyik megbuktatója, harsogó hangon kijelenti, hogy »Radisa és sajkás népe a magyar hazáért és a magyar királyért még az apján is keresztül gázolna, ha megérdemelné!» Éljen! Éljen! A magyar állameszmének ez a győzelme, a szerbajkú polgárságnak ez a behódolása úgy fejezné be a darabot — még görögtűz nélkül is, a hol ezt a költséget megtakarítanak — mint egy apotheosis.

A *Korona és kard* (Jelige: Historia est maxima tragedia) szintén prózában van írva és szintén a nyelvezetével tűnik ki. Sőt dictio dolgában hasonlíthatatlanul különb a társainál. Van kellő tömörsége; képekben és gondolatokban sem szegény. De a jellemzései ingadozók, mint maga Endre király. Béla herczeg két felvonáson át jól motiválva áll szemben a királylyal; a harmadikban helyzetének ellentmondó, jellemével össze nem férő magatartást mutat. Erélytelen, érzelő. Pedig a jövője, az élete van kockán. Körülötte már folynak a döntő csaták. Így nem beszélhetett, még kevésbbé cselekedhetett a bátyját jogosan büntető testvér. Ezzel a fináléval a darab elromlott. Az is árt e műnek a színpadi hatás szempontjából, hogy a dialog elmés kihegyezése, mint valami önczél, minduntalan föltartóztatja gyorsabb menetében a cselekvést. Sokat beszélnek s a mit mondanak, többnyire találó, de a sok beszéd, akármilyen körmönfont, nem kárpótlás, a mikor a kifárasztott figyelem actiót kíván, hogy föl-

frissüljön. A darab csúcspontja természetesen a híres várkonyi jelenet, a hol Endre király bársony-párnán koronát és kardot kínál Bélának. Elég színes, elég izgató kép, bár ide több poétai erő, nagyobb lendület kellett volna. Sok van ebben a műben, a mi lélektanilag, logikailag nem igazolt; a mi természetellenes, sőt a józan észszel ellenkezik. Anasztázia királyné szökése például több, mint esztelenség, azonfölül, hogy historiatlanul puffog el. Az egész ember teljesen fölöslegessé válik. Ennél súlyosabb szemrehányás nem érhet drámaíró, mert azt bizonyítja, hogy számítás nélkül, hebehurgyán szerepeltet alakokat. Ezek a hibák és fogyatkozások mindenesetre terhelők és megfosztják a darabot nemcsak a jutalmazás, hanem a kitüntető dicséret érdemétől is.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a *Bakócz Tamás* és az *Igéretföld* című pályaművekről azért nem esett szó e jelentésben, mert az első a történeti drámák pályázatán már egyszer futott versenyt és akkor kellő ismertetésben részesült, a másodikat pedig szerző saját neve alatt, *Selyemháló* címen, a Nemzeti Színház rendes drámabíráóihoz utalták, tehát ezen a titkos pályázaton, a hol a bírálóknak nem szabad tudniok a szerzők nevét, figyelembe vehető nem volt. Ezeket megjegyezve, mindennel beszámoltunk, a mire tisztünk kötelezett.

A bíráló bizottság — Tóth Imre igazgató elnöklése alatt Abrányi Emil, Ambrus Zoltán, Császár Imre és Ivánfi Jenő — egyhangúlag úgy határozott, hogy a 2000 koronás pályadíjat ezúttal sem adja ki. Sőt — s ez bizonyítja legjobban a pályázat meddőségét — még abban a helyzetben sincs, hogy a pályamunkák valamelyikét melegebb dicsérettel jutalmazza.

Ábrányi Emil.

Külföldi hangok a háborúról.

A *Preussische Jahrbücher* szeptemberi számában két igen érdekes czikk van közölve a most folyó háborúról, melyek egyike orosz, másika német szempontból világítja azt meg. Mindkettőt érdemes kivonatban ismertetni. Egyik a *Triple-Entente problémájáról* szól; eredetileg a francia *Correspondent*-ban látott napvilágot (június 26.), a német szöveg már fordítás. Szerzője a keresztnév elhallgatásával csupán Kotschubey herczegnek írja magát; Delbrück szerkesztő szerint magas állású, az udvarnál

is járatos orosz katonatiszt (Generaladjutant). A cikk rendkívül érdekes, bár még a háború előtt kelt s az események azóta nem egy föltevését megczáfolták. Alapos tájékozottság, jól átgondolt nézetek, széles látkör jellemzik, bár meglehetősen túlzással az ellentétek okainak központjába a kötendő német-orosz gazdasági szerződést állítja. Érdekesen elemzi a két nagy hármasszövetség benső fogyatkozásainak csiráit s bár német-gyűlölete ki-kivillan, végül mégis a németiséghez való közeledést hangsúlyozza. Fejtegetéseinek határozottságából s némely hivatkozásból úgy érezni, mintha sokban mérvadó körök nézeteit fejezné ki.

Bevezető soraiban Delbrück a cikket Mitrofanoff levelével kapcsolja össze, mely a magyar sajtót is bejárta. E részben új és érdekes, a mit Delbrück Mitrofanoffal való beszélgetéseiből közöl.

•Ha elálljátok előttünk az utat Konstantinápoly felé, akkor a háború kikerülhetetlen — mondotta újra meg újra, fölváltva annak beismerésével, hogy mégis a németiség az oroszok istentől rendelt nevelője s csak békét kellene tartania az oroszszal, hogy ez az egész óriási birodalom meghódoljon az ő szellemi fölényük előtt. Ne higye, hogy bennünket legyőzhetnek; saratowi jószágomon van egy ház, melyet őseim századok óta laktak, de inkább magam gyujtanám fel, hogysem német katonák oda beszállásolják magukat. Mire való volna a háború — szolt aztán ismét — megférhetünk egymással, ha Ausztrián megosztozunk s német része a német birodalomhoz csatoltatik».

Kotschubey nem ily szenvedélyes, vagy legalább nem árulja el azt ennyire. Cikke két részből áll; az első az orosz és a német birodalom közgazdasági kapcsolatával foglalkozik, a második ugyanez alapon általánosabb politikai viszonyokkal. Kiindulási pontja az, hogy az ipar s a vele járó kereskedelem a német népnek nem csak mindennapi kenyerét adja, hanem ez az alapja az egész birodalmi egységnek is, a német Bundnak. A német ipar azonban nem az árú minőségére vet ügyet első sorban, hanem olcsóságára s ezért a fejletlen iparu államok piacait keresi, első sorban Oroszországot, mely közvetlen szomszédja. Több mint két századon át valóságos adófizetője volt e révén Oroszország a németiségnek; csak III. Sándor kezdte meg a föl-szabadítás művét s Witte fejezte azt be a múlt század végén. Szerző ezután az 1894. és 1904. évi német-orosz gazdasági szerződésekre tér, egy szakember, Insaroff (báró Chelking) nyomán járva. Az előbbi Oroszországra nézve kedvező körülmények közt

létesült: Vilmos császár új ember volt a trónon, III. Sándor csár barátságát kereste s Bismarck 1890-ben hagyta volt el állását. Utóbb a helyzet megváltozott. Németország következetesen távol keleti cél felé igyekezett terelni Oroszország figyelmét. Látogatása után Vilmos császár ilyen búcsú üdvözlétet küldött távozó hajójáról a cárnak: «Az Atlanti-oczeán admirálja köszönti a Csöndes-tenger admirálisát». Midőn 1890-ben Oroszország Afghanistan ellen mozgósítani kezdett, a császár erélyes föllépésre buzdította s kész volt kezességet vállalni Oroszország nyugati határainak biztonságáért. Később beletüzelte Oroszországot a China-Japán közti háborúba való beavatkozásba, mely aztán maga után vonta az orosz-japán háborút. «Kétséges — írja szerzőnk, — vajjon rászántuk volna-e magunkat e vállalatra, ha nem vagyunk biztosítva a felől, hogy Oroszország nyugati határait Németország nem fogja megtámadni.» S ezen szolgálat fejében kérte aztán Vilmos császár az 1904. évi kereskedelmi szerződés elfogadását, «melynek siralmas következményei tíz év óta nehezülnek rá gazdasági fejlődésünkre» — írja Kotschubey. Hozzáveszi még, hogy Oroszország erejét akkor lekötötte a szibériai vasút építése, majd az év nagy részén át befagyott wladiwostoki kikötő elkerülése céljából a mandsuriai vonalé, főkép azonban lekötötte a nyugtalanság, melyet e vonalak kiépítése a Keleten ébresztett. Szerző mind ebben a csábító Mephistopheles szerepét tulajdonítja Németországnak, mint a mely az orosz politikát ki akarja kapcsolni az európaiból. Gróf Wittét is faggatta e felől, de az e — szerinte dodonai — szavakkal válaszolt: «Európában nincs Oroszországnak osztozni valója Németországgal».

Ily körülmények közt jött létre az 1904. évi szerződés. Németország hatalma delelőjén állott, Oroszország pedig ellenségekkel volt körülvéve.

Azonban 1904 óta sok megváltozott; «az 1914. évbeli Oroszország nem ugyanaz többé, a mi az 1904-iki volt» — mondja Kotschubey. Ma már nem járhat a háború nyomán benső forrongás, mint a japán hadjárat idején s ha Németország arra számít, csalogdni fog. Az egész országot új szellem hatja át, a fölébredt nemzeti öntudat. A szellem fölébresztője és központja a duma.

Szerző meghallgatta Bobrinszkynak egy beszédét, mely a ruthének állítólagos magyarországi üldözéseiről szólt. «A jelentésvő előadása bizonyára célzatosan volt kiszínezve, szemléltetést a pillanat számára összeállítva, vagyis arra szánva, hogy a

hallgatókat megindítsa. Bármint lett legyen, a figyelemreméltó az volt, minő abszolút bizalommal fogadták, mily ideges nyugtalanságot keltett oly közönség körében, mely a vidék küldötteiből állott, köztük számos lelkészből. Nem sok hiba volt, hogy a békétlen hallgatóság fölemelkedjék s hadüzenetet követeljen Ausztria ellen. E tárgyilagossá mezbe bujtatott leírást a cikk a nemzeti öntudat rajzául hozza fel.

A dumára sokat tart szerző. Mi lenne, kérdi, ha a többség az ország érdekeit veszélyeztetve látná s kényszerítené a kormányt, hogy hadat üzenjen Németországnak? Német részről az erős kéz régi politikája ma nem tenne hatást, ép oly kevésé, mint némely hírlapok izgatásai, melyek csak az ellenszenvet mélyítik.

Oroszország az utolsó tíz év alatt óriási fejlődésen ment keresztül. Megszűnt a mir ősi szervezete, a földközösség; a felosztott földhöz jobban ragaszkodnak tulajdonosai s védői. A gazdaság roppantúl fejlődött; mocsarak termőföldré váltak, Közép-Ázsiában s a Kaukázusban gyapot és thea termesztésével próbálkoznak; petroleumot, szenet tárnak föl. Az ipar roppantúl haladt. A szövő fonó ipar termékei 1900-ban 11 millió pudra rugtak, ma 20-ra. A kőszénbányászat 80%-kal emelkedett. A vasipar 170 millió pudról 300 millióra növekedett. A 170 milliónyi népesség évenként 2 millióval gyarapszik. A vállalkozásokra francia pénz özönlik be. A politikai közeledés óta egyre nő a bevándorló angolok száma. A német kereskedelem előtt nem lehet homályos, hogy ez mit jelent.

Európa-szerte általános nézet, hogy Németország ma hatalmának tetőpontján van. A német gyakorlati érzéket ismerve, szerző mégsem hiheti, hogy az erős kéz politikáját ez önérzet sugallná, inkább a külpolitikai viszonyok okozta állandó idegességéből magyarázza. Mert a hatalom foka sok mindenfélétől függ, gazdasági érdekek mellett politikai szempontok befolyásolják s azokat sokszor nehéz összeegyeztetni. Németország szövetségben él Ausztriával, mégis versenyre kél vele a Levantén s a Földközi-tenger mellékén, mint másik szövetségeseivel, Italiával Dél-Amerikában s mindkettőjökkel a Balkánon. Németország ipari termelése ma meghaladja keresletét s a kormány fő gondja, hogy a túltermelés elhelyezésére piacot keressen. Mert nehéz egy nép iparát kifejleszteni, de megakasztani teljességgel lehetetlen. Európában már nem elég neki a tér, gyarmatokra szorul s a mellett e vállalatok részvényei előzőnlik az európai piacokat.

Előítélet nélkül iparkodván nézni a mai Németországot, szerző úgy látja, hogy ott a nemzeti szellem az élet minden örömét feláldozza a szükségnek; szünet nélkül dolgoznak fenmaradásukért. Tudomány, ipar, kereskedelem, hygiene, minden népszerűsítve van, a szépség s az egyéni élvezet rovására. Egy vaskéz mindent általános, egységes cél szerint igazgat s minden merőben az állam szükségleteihez van szabva. A francziák hajlandók aristokratikus vagy demokratikus államnak nézni Németországot, pedig csak «vulgär», s aristokratikus kormányzata a nemzet minden szükségletének következetes vulgarisatióján, egyöntetűvé tételén dolgozik. Ez az egész népet az állam céljához alkalmazkodó eszközzé teszi, s e nép versenytársait minden pillanatban az ellentmondás nélküli gazdasági vagy politikai beavatkozás veszélyével fenyegeti.

Francia- és Oroszországban szerző sokszor hallott oly nézetet, hogy a Németországgal való szövetség a világbékét biztosítaná. Ő ezt tévedésnek tartja, ismerve azt a rendkívüli szívósságot, páratlan erélyt és hatalomvágyat, melyet Németország ipari és kereskedelmi tekintetben a világpiaczon kifejt. Ma egyetlen hitelintézet sincs meg német bankok részvétele nélkül még Francia- és Oroszországban sem s árúit ezeken kívül ott találni Italiában, még Angliában és a keleten is, s pedig naponként nagyobb mértékben. Mily kiterjedést nyerne még ez invasio ott, hol politikai közösség támogatná? Németország kereskedelmi terjeszkedését szinte ellenállhatatlanná teszi az, hogy a zsidóság nagy része a német nyelvet beszéli s ezért a német kereskedelemhez szít, már pedig e néppel veseszületett a pénzügyi és kereskedelmi hajlam.

Ma az egész világ védekezni kénytelen a német kereskedelem túltengése ellen; Angliában harci jelszó a Made in Germany; osztrákok, magyarok, csehek óvintézkedéshez nyúlnak, Italia, Belgium s a Balkán szintén. Németország tudja ezt s kész lesz ellene föllépni, midőn az orosz-német szerződés megújítására kerül a sor. Oroszország nem csupán kiviteli piacza, hanem gabonatára Németországnak, hol az ipar mind nagyobb mérvben lép a földművelés helyébe. Németország tehát az elé a dilemma elé kerül, hogy saját földművelését az oroszszal szemben védelmezze, de egyszersmind a német ipar kivitelét Oroszországba biztosítsa. A kormány a mezőgazdaságot mint a porosz militarismus támaszát védeni kénytelen; vagy föl kellett tehát adnia az orosz ipari piacot, vagy erővel rákényszeríteni Oroszországot, hogy saját gazdasági érdekeit Németországnak feláldozza. Az utóbbi mód

sok veszélylyel jár, tehát elkerülték. Ebből származik aztán a tengerészet lázas fejlesztése, a mely a tengerentúli kivitelt van hivatva előkészíteni és védelmezni. Ennek viszont kikerülhetetlen következménye volt, hogy a tengeren Németország Angliával találta magát szemben. Anglia kénytelen volt kilépni hagyományos elszigeteltségéből s előbb Francia-, majd Oroszországhoz közeledni. Ez hozta létre előbb az Entente-cordiale-t, utóbb a Triple-entente-ot.

Ez a helyzet új problema elé állítja Németországot. Választania kell egyrészt angol gyarmatok meghódítása, másrészt egy európai háború közt, mely egyszerre folyna Orosz- és Franciaországgal. Szerző beismeri, hogy a német nemzet többsége s kormánya is az elsőhöz hajlik, máskülönben azonban keleti s nyugati szomszédainak rovására volna kénytelen gazdaságilag vagy katonailag terjeszkedni. (E mérkőzés első alkalmául szerző az 1917. évi gazdasági szerződést tekinti, s előre vigyázatra int.) Kotschubey megfigyelése szerint Németország kihívó viselkedése Angliával szemben abszolút, míg két szomszédjával szemben föltételes. Ezekkel az összetűzést kerülni igyekszik, mert jól ismeri a francziák katonai fejlettségét s tudja, hogy a 170 millió lakossal rendelkező Oroszország sem az ma, mint a török-orosz háború idején volt. Az orosz-japán háborút is jobban értékeli ott, mint Franciaországban. Váratlanul kellett ott szembeszállni egy 40 milliónyi nemzettel, mely pompásan föl volt szerelve, 10,000 kilométernyire az orosz fővárostól s így is csak belső zavarok kényszerítették békülésre; Franciaország azonban megijedt az oroszok gyengülésétől s ezért közeledett Angliához, de határozott cél s a kötelezettségek pontos megállapítása nélkül, a mi az angol politika ingoványaiába csalta előbb Francia-, utóbb Oroszországot s belebonyolította a német-angol versengésbe.

A triple-entente főcélja az egyensúly helyreállítása a hármas-szövetséggel szemben.

S mégis, mióta e két egyensúlyozó tényező fennáll, úgy szólván meg nem szűnt Európában a háború. Alig ért véget az orosz-japán hadjárat, előállt a Balkán-kérdés. Hogy ezt nem Németország idézte föl, hiszen Törökországgal szinte szövetségben élt, azt Kotschubey is hangoztatja, — „hanem épen azok, kik leghangosabban hangoztatták humanus és békefenntartó törekvéseiket”, mi alatt nyilván az osztrák-magyar monarchiát érti. Bosznia annexiója sem érdekelte a németiséget, sőt ez örömmel látta az ifjú-törökök mozgalmát, noha az barátságot tartott Angliával. Azután követ-

kezett Tripolis elfoglalása Italia által s végül a Balkán-háború, melyben Németország nem nyújthatott védelmet a töröknek. Mindebben Németország kezét szövetségesei kötözték meg, Kotschubey szerint egy mesterséges szövetkezésé, mely ethnikailag össze nem illő elemekből áll s nem számol a népek természetes követelményeivel. Szövetségesei az említett esetekben ellene dolgoztak Németországnak, mely az orosz által fenyegetve, a töröktől várhatna segínyt a Fekete-tenger felől.

Mit érne e szövetség háború idején? Németország közeledése Svédországhoz és Japánhoz többet jelentene az oroszra nézve, mint a bensejében meggyengült Törökország támogatása, mert kétfelé lekötne Oroszország haderejének egy-egy részét. A Spanyolorzághoz való német közeledés ugyanezt jelentené Franciaországra nézve, mely déli szomszédjával egy század óta barátságban élve, határait ott nyitva hagyta. Orosz- és Franciaország azonban csak mosolyog ily föltevéseken, mondja Kotschubey, de azért védekeztek ellenök, a Nagy-Britanniához való közeledés, a Triple-entente útján. Kotschubey ezt sajátos szövetségnek nevezi, egyrészt két continentalis nagyhatalom, másrészt egy oly állam között, melynek hadserege, legalább e névre érdemes, nincsen, s ilyennek létesítése sincs szándékában. Ő azt tartja, hogy a francia-orosz szövetség, mely közös érdekkörön épült, inkább veszített mint nyert Anglia plati részvételével, mert érdekköre bonyolultabbá vált, a nélkül, hogy katonai ereje tényleg gyarapodott volna.

Agadirra hivatkozhatnak ezzel szemben, midőn Anglia Franciaország pártjára állt. De mit ért volna ez, ha Oroszország nincs mögötte, kérdi szerzőnk. Másrésztől Bernhardi ismert nevű német tábornok szavaira hivatkozik: «Ha félreértés támad Német- és Franciaország közt, az nem a tengeren hanem a Völgék lejtőin fog eldőlni.» Ez ma is actualis, jegyzi meg. Szerző nem kisebbiti Angliát, hangoztatja magas culturáját, gazdasági kiválóságát, óriási birtokait, melyek a föld kerekének egyik legnagyobb hatalmává teszik, de éppen ezek kiterjedtsége s szétszórt-sága szabja meg az angol érdekeket s ezáltal a földnek csaknem minden pontján folyvást átalakulás veszélyével fenyeget.

Ezt most egész eszmemenetének alapjára, érveinek ütköző pontjára alkalmazza, midőn arra utal, hogy e természetlen helyzet a legközelebbi német-orosz gazdasági szerződés megújításánál fenyeget kivált veszélylyel. Ez életbevágó év lesz Németországra nézve. Vagy kénytelen beletörődni, hogy ipari termékeit s ke-

reskedelmét mindinkább fenyegetve lássa, vagy a kérdést karddal oldani meg. Abban a pillanatban Francia- és Oroszország fog dönteni a háború felől, melynek célja szorosán véve a britt kereskedelem világuralmának megvédelmezése lesz. Anglia ma tényleg kezében tartja Ázsia, Ausztrália, Amerika egy részét s majdnem egész Afrikát, mint ipari termelésének s proletariatusának levezetőjét.

Azonban a tengeri hatalom is roppantul megváltozott. A vitorlások helyébe úszó gyárak léptek, melyeken a matróz gépkezelő, a tiszt technikus. Ma már egy államnak, hogy a tengeren hatalom lehessen, nem szükség alattvalóinak épen tengerészeti képességeire számítnia. A német tengerészet hamarosan kérdésessé teheti Angli aviláguralmát. De Németország jól tudja, hogy e küzdelmet bajosan veheti föl a tengeren, míg a szárazföldön évről-évre növekvő hadsereget tart. Választania kell majd az Angliával való tengeri összecsapás vagy a szomszédaival való szárazföldi mérkőzés között. Hogyan lenne ez kikerülhető?

Közeledhetik-e Franciaország Németországhoz a nélkül, hogy latin nagyhatalmi állását el ne veszítse? Már most is ránehezedik Németország, nemcsak az ipar és kereskedelem terén, hanem például a fényűzési cikkek előállítására s a szőlészet terén is. Töméredek a német alkalmazott francia földön; a hotelek, éttermek nagy része német kézen van. Pénzügyi téren erős a német befolyás. Ily közeledés első következménye az lenne, hogy a socialisták s antimilitaristák fölhasználnák ez alkalmat a rendes hadsereg eltörlésére s milícia alakítására s ez által Franciaország képtelenné válnék az önvédelemre; előbb a socialisták kísérleteinek színhelyévé válnék, utóbb a porosz némettség zsákmányául esnék. A mellett megnyílnának a kapuk a német proletariatus előtt, mely olcsóbban dolgozván a francziánál, ezt elnyomná. Végül a francia pénzforrások is a német érdekkörbe sodródnának. Egy 65 milliót számláló s folyvást szaporodó nép állna itt szemben egy gyöngülő 40 millióssal.

A német-orosz közeledés nem járna ilyen veszélyekkel. Oroszország népessége növekvőben. Kelet felé a Csendes-oczeán partjáig terjeszkedhetik, a hol szinte végtelen tér nyílik előtte kereskedelmi és politikai tekintetben egyaránt. Ily perspectivára szögezte szemét az orosz imperialismus a japán háború előtt s ha akkor összes erőit erre fordítja, mindez így is történik. Csak-hogy megakadályozta ebben a francia szövetség, mely Oroszországot Németország állandó ellenségévé teszi. Oroszország is

válaszúton áll tehát: vagy lemond a francia szövetségről a Németországgal való megférése kedvéért, vagy keleti terjeszkedésének tervét kell feláldoznia.

Németország minden eszközzel Ázsia meghódítása felé terelte Oroszországot, cserében a németiség teljes kereskedelmi szabadságáért Európában. «Az Atlanti-oczeán admirálisa köszönti a Csöndes tenger admirálját», a német császár e vágya egyenlő volna Oroszország kilépésével az európai concertból. Oroszország akkor elhárította magától ez ajánlatot; «de vannak oroszok, mondja szerzőnk, a kik ezt ma is hibának tartják. Igazuk van-e vagy sem, a jövő fogja megmutatni.» «De az már most is bizonyos — teszi hozzá — hogy a triple-entente csak akkor válik valódi politikai szövetséggé, ha Franciaország behozza a hároméves katonai szolgálatot, Anglia pedig az általános hadkötelezettséget.»

Ugyanott a másik cikk a *Politische Korrespondenz* rovatában *Die Ursachen des Krieges. Die Chancen. Das Ziel* címen Delbrück tollából való. Ez első részében inkább az actualis politikával foglalkozik s e téren nem igen mond olyat, a mi azóta köztudomású nem lenne, igen érdekesek azonban a német hadseregére s benső állapotokra vonatkozó megjegyzései.

Politikai fejtegetéseit azon kezdi, hogy ha Anglia semleges marad, akkor viszont Itália tevékeny részt vesz a háborúban, melyet Franciaország különben sem kívánt, s így Oroszország vissza lett volna tartható.

A német kancellár előre kijelentette, hogy Németország győzelem esetén sem fog Franciaországtól európai területet, hanem legfőlebb gyarmatot elszakítani, de Grey — a ki pedig előre számolt Franciaország leveretésével — azt válaszolta, hogy Franciaország a nélkül is a német politika szolgálatába kerülhet, a mi annyit jelentene, hogy Németország egész Közép-Európában uralomra jut. Ezért fogott Anglia fegyvert, kötelezettség nélkül. Negatív célja: Franciaország nagyhatalmi állásának megóvása, — a mit Németország nem kíván összetörni, — pozitív és valódi célja pedig a német flotta megsemmisítése. Mikor Európa culturája forog kockán, Anglia inkább tekinti saját pillanatnyi érdekét.

Érdekesen világítja meg Delbrück Belgium semlegességének megsértését, mit Anglia ürügyül vett a beavatkozásra. Az átvonulás szükségét szerinte az indokolja, hogy Német- és Franciaország közt csak 200 kilométer hosszú a közös határ-

vonat, a mi a modern hadjárat szempontjából oly óriási seregek kifejlődésére, minők ott küzdenek, kevés; hiszen a mandzsuriai harcokban is, hol mindegyik részről csak 300,000 ember állt a harczvonatban. 150 kilométernyire nyúlt az. Ily téren ekkora sereg mozgása lassú is lett volna, a miből új hátrányok származhattak. Maitrot francia tábornok *Nos Frontières de l'Est et du Nord* című, 1913-ban megjelent könyvében szintén fejtegette, hogy a németek nem vonulhatnak be többé Franciaországba Elzász-Lotharingián keresztül, a merre különben is erős várak állják útjukat, hanem csupán Belgiumon át, arra felé vannak a modern ütközetekre alkalmas terek. Azonban, mondja a cikk. Németország talán lemondott volna mindezen előnyökről, ha ez által biztosíthatja Anglia semlegességét. de az e nélkül is el volt szánva a beavatkozásra.

A világháború oka kétségtelenül Angolország. A háború a németeket biztatja győzelemmel. Németország lakossága 67 millió, Franciaországé 39½ millió. De az utóbbi a hároméves katonai szolgálat által megközelíti a németek békelétszámát, tartaléka sem sokkal csekélyebb. A számbeli fölényt német részről mindenestre lerontja a Belgium és Oroszország ellen fordított sereg. A németek fölényöket tehát nem a számnak köszönik, hanem a szervezetnek s vezetésnek. A francziákban erős a hazafiasság, de mint működhetik egy hadi szervezet, melynek élén 43 év alatt 42 hadügyminister állott! Mint működhetnék úgy össze a sok francia magán-vasút a hadvezetőséggel, mint Németország állam-vasútjai? Joffre fővezér mellett ott áll a köztársaság elnöke, a ministertanács, a hadügyminister, mind szabadságát korlátozzák; Németországban ellenben minden egy kézben egyesül s a különböző vélemények- és szervekkel szemben «a végleges elhatározás egy minden kétségen felül álló tekintélytől függ».

Ha ennyi fölénynyel sikerül a francziákkal egyelőre elbánni. nincs többé reservájuk s a német nyugati sereg egy része az oroszok ellen fordulhat. Ehhez járul még a póttartalék s az önkéntesek, 1.200,000 ember.

Hát még az erkölcsi erők! Franciaország nem egységes a revanche gondolata körül. A 166 milliónyi orosz népnek egy harmada idegen nép, mely kedve ellen megy a harczba. A régi «szent Oroszország» fogalma a parasztságnál is feloszlóban van, a panszláv eszme pedig még nem hatotta át. Anglia is ketté van szakadva e kérdésben; sokan a béke barátai, a kik nem tudják megbocsátani, hogy Anglia az orosz barbársággal, sőt a sárga fajjal szövetkezzék egy rokon cultur-nép ellen.

Németország támadói bizonyára szintén belső egyenetlenségre számítottak, kivált a 4,000.000 socialdemokratára. De a nemzetközi socialista egyszerre letépte álarczát, mondja Delbrück, s elötünt alóla a német munkás becsületes arcza. Szervezetük nagyszerű hazafias szolgálatot tett; e sok millió emberre saját szervezetei kimondták a fegyverbe állás kötelességét. Szerző részben ennek tulajdonítja a mozgósítás gyors és vonakodás nélküli sikerét. Ehhez járul, hogy az egész német nép megtámadottnak érzi magát, ezért van tele harczyi kedvvel az a nép, mely augusztus elsejéig oly békeszeretön élt.

Még Ausztria-Magyarországon is csalódtak azok, a kik a nemzetiségek megoszlására számítottak.

Ez előnyök mellett szinte másodlagos néhány katonai, technikai előny, minő a nehéz tüzérség felszerelése, mely olyan várakat lőtt rommá napok alatt, melyeket Maitrot idézett könyve hosszú ellenállásra képeseknek mond.

Azonban Delbrück gyöngeségükre is figyelmeztet. A retentő erőfeszítés mélyre hat a gazdasági életben, mélyebbre, mint az orosznál és angolnál. ha a francziánál nem is. Anglia sokat veszít kereskedelmileg, de nem annyit, mint a némettség. Az orosz parasztlegények hiját alig fogja megsínyleni gazdasági életük. Németországot sem a leveretés veszélye fenyegeti, hanem a háború hosszú húzódása. Nem élelmi szerek dolgában; az idei aratás jó volt s Németország két esztendőre is el van látva. De az ipar nélkülözni fogja a nyers anyagot. Németország nagy bevitelre szorul gyapjú, gyapot, selyem, fa, réz, ólom, bőr, olajnövények, kaucsuk dolgában, e nélkül gyárainak egy része idővel megáll. noha a munkások nagy része fegyver alatt van s más részüket most a hadi ipar foglalkoztatja.

Anglia nem tudja elzárni a német partokat, de távol tarthatja a kereskedelmi hajókat s azon ajánlott megjegyzést, hogy az említett czikkek egy részét ne nyilvánítsák hadi dugárúnak, az angol felsőház évekkal ezelőtt elutasította. Igaz, hajók elfogásával megsértheti pl. az Egyesült-Államok érdekét, de ha az árút megfizeti, ebből nem fog conflictus támadni. S bár egyelőre mindenből bő készlet áll rendelkezésre, a munkanélküliség, a nyersanyagnak majdan bekövetkező hiánya erősebb teherpróbának teszi ki a német népet, mint a háború, hol erejének tudatában van. A szegények sorsát biztosítja a német kötelességtudás; Arnhold, Berlin egyik leggazdagabb embere, már kiadta a jelszót: «Es handelt sich nicht mehr um Mein und Dein, sondern um Sein und Nichtsein».

Ezt az erőpróbát ugyanaz a hatalom kényszeríti rá a német népre, a mely a háborút: Anglia.

De ez irányban is van a németnek fegyvere: nagyszerű tengerészete egyrészt, másrészt Anglia érzékenysége Egyiptomban és Indiában; a szultán most világtörténelmi tényezővé válhatik, mondja Delbrück.

Németországnak nagy előnye, hogy ellenfelei közt koránt sincs akkora érdekközösség, mint közte s Ausztria-Magyarország között. Anglia óhajtja a németség leveretését, de azt már nem, hogy Oroszország győzzön. Oroszország szívesen küzd a panszlavismusért, de fanyarul Anglia világuralmáért. Franciaországgal Németország rögtön megfér, mihelyt az a revanche gondolatát, kivihetetlenségéről meggyőződve, elejti s a francziák haragja joggal is fordul hamarosan tétlen szövetségeseik ellen. A panszlavismus elhomályosult már az által, hogy annyi szláv nép küzd Oroszország ellen. A kit a németnek igazán meg kell törni, az Anglia. «Anglia az európai egyensúly harczosaként lépett sorompóba, írja Delbrück. Ugyanezen egyensúly nevében tiltakozunk az ellen, hogy egyetlen hatalom tartson igényt a világ minden tengere fölött az uralomra.»

vg.

ÉRTESÍTŐ.

Arany Bolond Istókjáról.

Gróf István: *Arany János Bolond Istókja*. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1914. 8°. 222 l. Ára 3 K 60 fil. — Helle Ferencz Hugó: *Arany János Bolond Istókja*. (Humora, mintái, életrajzi adatai.) A jászóvári premontrei kanonokok kassai főgymnasiumának értesítője az 1913—1914. iskolai évről. 1—66. l. — Kardos Lajos: *Arany János Bolond Istókja*. Irodalomtörténeti tanulmány. A budapesti tud. egyetemen jutalmazott pályamunka. Debreczen, 1914. 8°. 148 l. Ára 3 korona.

Egyszerre három terjedelmes értekezés szerzője vállalkozott ugyanarra a célra: Arany genialis töredékének elemzésére és megvilágítására. Mindegyik dolgozat pályamunkául készült a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karának az 1911—12. évben hirdetett következő tételére: «Arany Bolond Istókjának jellemzése, különös tekintettel a mű mintáira és életrajzi elemeire.» A pályadíjban, mint «fölvett tárgyát a legrészletesebben fejtegető s Arany eposát több szempontból eredményesen megvilágító» dolgozat, Kardos Lajos pályamunkája részesült; míg a másik kettőé, mint szintén «nagy szorgalommal, beható utánjárással és kedvvel készült» munkalat, dicséretet nyert.

Az értekezések írói feladatukat a pályatételben tisztán megkapták. de Kardos és Gróf bizonyos tekintetben messzebbre haladtak s monographiává szélesítették ki dolgozatukat, míg Helle megmaradt a *Bolond Istók* humorának elemzésénél s mintáinak és életrajzi elemeinek egybeállításánál. Legnagyobbrészt annak kapjuk a részletekben gondosabban megvilágított, philologiai egybevetésekkel igazolt kifejtését, a mit eddig is tudtunk Arany költeményéről. Legtovább Kardos jut, ki, részben saját kutatásai alapján, egypár érdekes adattal megszaporítja azt, a mit Arany diákságáról tudunk s önéletrajzot keres az első énekben is.

A mi a *Bolond Istók* külső történetét illeti, — hogy a

három értekezés eredményeit röviden összefoglaljuk — ez teljes világosságban állott eddig is előttünk. Sajátságos, hogy ennek a végül is töredékben maradt munkájának terve foglalkoztatta legtovább Arany képzeletét. — tovább, mint akár a *Toldi Szerelme*, akár a hun epos tervezgetése.

Az első ének 1—99. szaka 1850-ben jelent meg, nyolcz folytatásban, névtelenül, a debreczeni *Csokonai Lapok* hasábjain. Semmi valószínűsége annak, a mi mellett Gróf bizonykodik, hogy még a szabadságharcz előtt kezdett írásába Arany. «Már a forradalom előtt foglalkozott *Bolond Istóknak* legalább is a mesejével, az egyes részek kidolgozásával, daczára, hogy Arany az Előszóban azt mondja, hogy 1850-ben kezdett hozzá s daczára, hogy az egész első ének valóban legnagyobb részben ennek az ének hangulatát viseli magán.» (46. l.) Érvei, melyekkel e meglepő állítását igazolni próbálja, épenséggel nem meggyőzők s igen gyöngék magának Aranynek a megczáfolására, a ki valamennyire mégis csak tájékozva volt a maga dolgai felől. Ehhez a felfogáshoz egyébként Helle is hajlik, úgy gondolván, hogy Petőfi *Bolond Istókjának* olvasásakor ébredt fel Aranyban költeményének terve s e tervet három évig érlelte.

Hálás és fontos feladat itt annak a hangulatnak elemzése, melyben e sajátságos mű terve megfogant s annak a lelki kényszernek megvilágítása, mely Aranyt egy, legjellemzőbb vonásában az ő lelkének igaz valójától oly mérhetetlen távolságra eső műformában készítette megszólalni. Meg is próbálkozik mind-egyikük ezzel, de kisebb szabadsággal és sikerrel, mint kívánatos volna. Kardosnak az a magyarázata, hogy fogadásában közrejátszott Aranynek «bizonyos nemes virtuskodása, hogy lehetőleg minden műfajban kimutassa erejét» (6. l.) — teljességgel tarthatatlan. Mintha csak előírta volna Arany magának a penzumot: most a változatosság kedvéért byroni verset írok. — mint később is fejtegeti Kardos: «Ha a *Katalinban* megpróbálta Byron kisebb verses elbeszéléseinek átültetését, miért ne tehetne kísérletet — így gondolkozott Arany — a Byron nagyobb epikus alkotásainak: a *Don Juannak* genre-ében is . . . Arany tehát a legöntudatosabban lett byronistává.» (68. l.) Ha csak az *Elegyes Darabok* fájdalmas Előszavát ismerjük is, erre teljesen képtelennek kell tartanunk Arany megtört szívét, feldúlt és lankadozó lelkét. Erre nézve is teljesen kielégítő felvilágosítást nyújt különben maga Arany s ismételjük: ő eléggé megbízható tanú a maga dolgaira vonatkozólag is.

A költeményt az első mutatvány után nem folytatta Arany. Ebben legkisebb része van annak, a mit Gróf és Kardos főöknek tartanak: a *Csokonai Lapok*ban megjelent mutatványt fogadó részvétlenségnek. Ezt a részvétlenséget Kardos annál fájóbbnak sejteti, mert szerinte «valószínű, hogy felismerték többen — talán mindenki, a ki csak olvasta — a névtelen íróban Arany Jánost, de hidegen fogadták». (37. l.) Ugyan miről ismerték volna fel Aranyt, a *Toldi* költőjét, ki épenséggel nem ilyfajta művekkel lépett előbb a közönség elé? Általában mindketten túlozzák azt a fontosságot, melyet Arany a róla szóló kritikáknak tulajdonított. Kardos például ezt mondja: «Nagy hún trilogiájának kiépítésében egy húsz éves jogászyerek éretlen gáncsa szegi kedvét.» (36. l.) Kétségtelen, hogy nem volt közömbös Arany előtt, miként vélekedtek művészetéről, de viszont oly csodálatos érzékenységgű léleknél, a milyen ő volt, nem lehet ilyen, különben is roppant sok körülménytől és tényezőtől függő dolgot egy okra deriválni.

Az igazság az, hogy lelkének feldult állapota, majd a körösi «lusta mélabú», aztán Csaba és Toldi tervének érlelődése a *Bolond Istókot* is a sok »első ének», a sok «kerített fenék» sorsára juttatta. Mindössze hat versszakot ad ki belőle 1856-ban, «*Pusztai est. Tájkép egy csonka műből*» czímmel Friebeisz *Déli-búbjában*. Ekkor, úgy látszik, újra elővette, a második énekhez is megírt egypár bevezető szakot, de kedve ismét ellankadt. Végül 1863-ban az egész első ének megjelenik a Gyulai Páltól szerkesztett *Részvét Könyvében*, «*Bolond Istók. 1850. Töredék*» czímmel. Kardos közli az így már egészében megjelent első ének variánsait is, de mindenesetre túlzó fontoskodás egyszerű szövegigazításokból a költő lelkiállapotára oly fontos következtetéseket vonni, mint ő teszi.

Pár héttel az első ének megjelenése után a *Koszorúban* a második ének elejéből is közölt egy rövid mutatványt, főként a *Nagypalai Czigányok* fogadását megvilágító sorok miatt. Egészében azonban csak 1874-ben jelent meg ez ének a *Budapesti Szemle* januári füzetében. Élete végén, 1880-ban újra előveszi s egy akadémiai meghívón próbálkozik a III. és IV. ének mesevázlatával, azonban kései össze ezt már nem érlelhette zamatos gyümölcsesé.

Mi volt a célja Aranynek e munkájával? **Határozott** tervvel fogott-e megírásába vagy feldult lelke e nélkül keresett benne megszólalást? **Conceptiójának megvilágítására** magunk részéről

úgy gondoljuk s ezt Arany meghasonlott érzésvilágával teljes harmóniában is érezzük, hogy lelkének e meghasonlása a világot torzképben, a maga existenciáját feldultnak láttatta vele s e kedvetlen hangulatában egy tehetséges, jobb sorsra érdemes, de életteretlen ember pályájának képe merült föl előtte, kit a sors kereke kivágott az élet országútjáról, kinek nincs a világon keresnivalója. Ez a *Bolond Istók* fogadásának személyi kapcsolata Arany sorsával.

Kardos úgy gondolja, hogy Arany a modern magyar életnek hatalmas terjedelmű, a «Toldi-trilógiával egyenlő rangú» eposául szánta. Egy alacsony környezetéből kiemelkedett népi sarjadékot akart festeni a korabeli, modern magyar élet forgatagában, ez életnek szélesen kidolgozott képével. Ez nem valószínű, de annak a feltevésére meg épenséggel nincs semmi okunk, hogy a forradalom viharának vetette volna áldozatul hőseit, hogy «ki kellett volna vetköztetni ebből az ábrándos bolond-istókos voltából és Petőfivé (Apostollá) változtatni». (59. l.) Gróf, úgy látszik, egyenesen Kardossal polemizálva, azt tartja, hogy a költemény nem lett volna terjedelmesebb négy éneknél. Helle szerint terv nélkül fogott hozzá Arany; «mesétlen thema» kellett neki, a fő lelke humoros tartalmának kiöntése volt előtte. «Mesétlen themát választott Istókban s azután rögtön bontani kezdi a mese fonalát addig, a míg a fonál épen tart, mert a humort csak rá kell aggatni valamire, hogy a levegőben ne lógjon» (66. l.), — holott Arany valójában nagyon is kalandos, vagy mint pár lappal előbb maga Helle is mondja, «romantikus mesét» költ.

A conceptióval kapcsolatosan merül föl a legkényesebb kérdés is: mennyiben szánta önéletrajzúl Arany e munkát? A cím jelentését az összes eddigi magyarázatoktól eltérően óhajtanók megvilágítani. Bizonyosnak látszik, hogy Arany egyáltalán nem gondolt semmiféle mondai hős megéneklésére, hanem igenis használta a címet abban az értelemben, a mely értelemben használja az a nyelvterület, melyen Arany is élt. Ott egészen fogalomjelzőként él e név s ott sűrűn mondják: «Oh, te Bolond Istók», a mi ennyit jelent: «Oh, te életteretlen»; ez a név ott tehát teljesen azonos azzal, a mit a jargon a schlemil szóval fejez ki. Arany sem akart többet mondani e címmel, a mire egész világosan útál is a kéziratán olvasható teljesebb cím: *Bolond Istók vagy az életteretlen*. Így hát fölösleges körülményeskedés s nagyon is levegőben lógó Hellének a Bolond Istók-

typusokra való kitérése, az meg épen nem állhat meg, hogy Arany Istókja az «okos bolond» typushoz tartozik, mert bizony édeskevés szorult ökegyelmébe e világ szerint való okosságból. Arany mindössze is csak a hős élhettlenségét akarta a címmel. mint lelkének főhajáságát, jelezni s természetes, hogy megemlíti azt is, a mi e névvel a hagyományban jellemzően kapcsolatos, anélkül, hogy Hellével együtt arra kellene gondolnunk, hogy képzeletét «a híres bekukkanás» indította munkára.

A mű eszméjére vonatkozólag maga Arany így nyilatkozik: «A *Falu bolondja*:... azt akarta feltüntetni, beszély alakban, mivé lesz egy oly költői természet, mely a mostoha körülményekből soha ki nem fejlődhetve, nyomtalanul vész el. Később ez alapeszmét, nagyobb mérvben, a *Bolond Istókba* vittem volna át.» Tehát az ő terve szerint egy költői adományú, de élhettlensége miatt kisszerű viszonyok közé fuladt tehetség pályájának humoros képe lett volna a költemény. Egészen bizonyos, hogy itt nem afféle szűrös, gubás emberek közt elzúlló falu bolondjáról lett volna szó, hanem egy tanult, széplelkű ifjúról, kit élhettlensége elnyom, megakaszt. Egy szép lélek tüzének csendes elhamvadása lett volna a költemény bús fináléja. A kép színézete azonban sokat nyert világosságban, hangulata nyugodtságban a második ének írása idején, mikor Arany képzelete a maga ifjúságát játszta át az első ének írásakor boldogtalan sorsra indult falusi költőé helyére. Ezt teljes egészében meggyőzően fejt ki Riedl Frigyes, kit Kardos ugyan czáfolni próbál, de sikertelenül. Kardos úgy gondolja, hogy Arany már az első ének írásakor teljesen tisztában volt a *Bolond Istóknak*, «ennek a nagyméretű hőskölteménynek» a tervével s e terv szerint készült a második ének is, holott minden azt mutatja, hogy Arany sokat küzdött, de sehogysem tudott megbirkózni a határozott terv nélkül indult mesével s hogy a második énekben egészen mást kezd, mint a mihez az első énekben fogott.

Egészen sajátos magyarázatot fűz Gróf a költemény alapeszméjéhez: «Szomorú gondolat irodalmunk számára, a mit Arany *Bolond Istókjának* alapeszméje rejt. Csak két Bolond Istókunk (— később is: «két Bolond Istókból lett legnagyobb költőnk» —) tudott felszínre kerülni, csak kettő juthatott abba a szerencsés helyzetbe, hogy megírja élete történetének egy nevezetes epizódját, de ezeknek is, szegényeknek, az életnek mennyi nyomorát, szenvedését kellett átélniök, míg a fajtájukra nehezedő fátum erejével megküzdhettek.» (42. l.) Még furcsább állítása az,

hogy a költemény alapeszméjének irodalomtörténeti fontossága abban áll, hogy «ha a jövőben születik még nagy költője nemzetünknek, csak az ő származásuk, sorsuk, pályájuk, szellemük irányában emelkedhetik fel hozzájuk, az ő hagyományaik s művészetüknek szelleme és iránya nélkül pedig irodalmi életüknek semminemű fejlődésében nem emelkedhetik föléjük soha». (43. l.) Ez egyúttal példája annak az erőszakos belemagyarázatnak is, mely ott is mohón keres, a hova a költő semmit sem rejtett.

A mi most már a költeménynek Arany életével való kapcsolatát illeti, e tekintetben Kardos megy legtovább, ki az első énekben is önéletrajzot lát. Egy egész, különben igen gyöngé és módszertelen fejezetben igyekszik ezt bizonyíttatni, melynek büszke címe: *A Bolond Istók első éneke, mint önéletrajz.*

Az a törekvés, mely ebben az énekben is önéletrajzi elemeket keres, nem Kardosnál lép föl először. Már Rozvány György próbálkozott vele, — szintén kevés sikerrel. Kardos mindenkéltől bizonytalanságban van arra nézve, hogy mit mondhatunk önéletrajzi elemnek s mi csak emlékkép. Egész határozottsággal ebből indul ki: «Mikor Arany belekezd Istók történetének elmondásába és először is hőse születését írja le, azonosnak érz magát Istókkal s önmagára gondol, a maga születésére.» (94. l.) Érveit így foglalja össze: «A mellett, hogy az egész I. ének (emberei, erkölcei) Arany életének (szalontai) tapasztalatain alapul, egyenesen önéletrajzi vonásokat is látunk benne; szülőházát rajzolja a csősz kunyhójában, majd a csősznében néhány vonás anyjára emlékeztet s végül a pusztai temetésben gyermekkorának egy humoros epizódját eleveníti meg.» (98. l.)

Ennek az igen határozottan fogalmazott mondatsornak csak egy bibije van: szeretetreméltó szórakozottsággal bizonyítottnak vesz olyasmiket, a miket nem bizonyított. Hogy Aranynak szalontai emlékein alapul az a sötét kép, nem valószínűtlen. de nem is bizonyos; bizonyítására pedig egy szót sem hallunk. Arra vonatkozólag meg, hogy «a' csősznében néhány vonás anyjára emlékeztet», ennyi az összes bizonyítéka: «Az öreg Sára asszony vakságában atyja vakságának reminiscenciáját látjuk, a név pedig anyjának neve. Sárának hívták különben derék testvérnénjét, Jámbornét is és még több nőrokonát. Maga írja egyik levelében, hogy családjában minden nőt Sárának neveztek.» (97. l.) Tehát a néhány vonás oda egyszerűsödik, hogy mindkettőt Sárának hívták; ilyen okoskodással s hasonló komolysággal azonban bát-

ran kimondhatjuk, hogy Arany nem lehet a költemény hőse, mert ez Istók, ő meg János. Hogy atya vakságát a csösznében rajzolja, ez nem valószínű alakoskodás, hisz a második énekben egyenesen szól róla.

Kardos még tovább megy ebben a mondatában: «Rongy mezbe» burkolja némileg szülői orcáját is, a torzító, a groteszkül rajzoló kedv pedig általában teljes erővel érvényesül mindennütt.» (94. l.) Ezt Petőfi példájával is próbálja igazolni: «Arany már a csöszki kunyhó sivárságában is azonosnak érzi magát Istókkal, a leendő diák-színésszel. Ezt az első tekintetre meglepő dolgot is megérteti velünk az *Apostol* példája: Petőfi is önmagát rajzolja az Apostolban, igazán a maga lelkét lehelli bele, mint a Teremtő az első emberbe, mégsem átalítja születését, származását, neveltetését a legaljasabbnak festeni.» (90. l.) Szilveszter alakjába, kinek megalkotásában egyaránt része van Petőfi elkeseredésének s a francia romantikának, kétségtelenül vitt be Petőfi sokat a maga lelkének rajongásából, de hogy életének mozzanataiban a maga életét rajzolta, ez kétségtelenül igazolhatatlan és handabandázó túlzás. A mi pedig Aranyt illeti, az a mély tisztelete és ragaszkodása, melylyel szüleikhez és néjéhez volt, nemes és szűziesen szemérmes érzésvilága teljesen kizárja ennek az igazságát. Ennyire, ennek az érzésének ily profanisálásáig Arany sohasem eshetett kétségbe. És semmiesetre, még a legszilajabb és legkétségbeesettebb fájdalom torzító tükrében sem ilyennek képzeljük el azt a szülei hajlékot, hol begyökerezett Arany lelkébe az a sok gyönyörű erény, melylyel egész életében teljes volt.

Kardos állításaihoz hasonlóan nem lehet komolyan venni Hellének következő sorait sem: «Említsük fel azt a különös körülményt, hogy Arany édesatyjának egyes tényei Istók alapjának körülményeivel egyeznek: Istókból az orgazda papot akar nevelni, hogy saját bűnét expiálja és Aranyt édesapja szintén papnak szánta. Az orgazda sohasem tanult iskolát és Arany édesapja sem volt tanult ember; Arany is csak annyit mond Önéletrajzában, hogy értelmes, írástudó és egy kissé deákos parasztember volt.» (47. l.) Annyira iudicium nélkül való és gyerekes az egész, hogy csak mosolyogni lehet rajta.

Kardosnak arra az állítására nézve, hogy a csöszkunyhóban a maguk hajlékát írja le, nem döntő az a bizonyíték, melyet ő hoz fel. A csöszkunyhóról ugyanis azt mondja Arany, hogy hírehamva sincs már, mert nem úgy csinálták, hogy örökös légyen.

Egy öregkori töredék-versében pedig az «őreg ház»-ról mondja ugyanezt. Hasonlóképen nem bizonyít semmit az sem, hogy mindkét helyütt földi pályánk indóházául említi a szülői hajlékot. Viski Károly egy ügyes kis dolgozatában bebizonyítja, hogy Arany szülői hajléka aligha volt nyomorúságosabb a többi akkorbeli, ágasokra emelt, paticsfalú háznál, a melyek kívül-belül mind egyformán szegényesek voltak. De még ha a maguk házáért írta volna is le, nem bizonyítja, hogy a benne történt dolgoknál is magukra gondolt. Az a czigánytemetés pedig, melyen Arany is résztvett, csak emlékkép, de nem önéletrajzi elem; különben is a két temetés hasonlósága erőltetett. Így hát Kardosnak egyetlen érve sem meggyőző s még ha mindenáron önéletrajzi vonatkozást akarunk is keresni az első énekben, akkor sem mondhatunk, úgy hisszük, többet annál, hogy talán van valami egészen jelentéktelen allusio a különben igen mesterkélt historiában a költőnek kései, szülei öreg korára érkezett születésére; de egyáltalán sokkal valószínűbb, hogy efféle cél nélkül kezdte meg Arany a költeményt. Ezeket az önéletrajzi elemeket igen óvatosan és discreten kell nyomoznunk, még a második énekben is, a mire már Gyulai Pál is figyelmeztetett: «Az kétséget nem szenved, hogy Arany *Botond Istók* második énekében iskolai és művészi pályáját és élményeit rajzolja. de ebből nem következik, hogy abban minden, a legkisebb részlet is tiszta valóság, életrajzi adat. A költő, midőn alakítja a valót, sohasem szolgál másol s legkevésbé akkor, ha elbeszélést vagy drámát ír.» Az a furkósbót, melyel a költőtől zárva hagyott ajtót döntgeti a minden áron újat kereső túlbuzgóság, bizonyára nem tartozik a kritikai elemzés finomabb műszerei közé. Egyébként, hogy maga Kardos sem tulajdonít komolyabb értéket e fölfedező útja eredményeinek, kitetszik abból, hogy egy lappal később már csak a debreczeni diákkorra vonatkozólag mondja: «E ponton tehát elkezdődik Arany önéletrajza.» (99. l.)

Másik két társa megmarad az önéletrajzi elemeknek arra a területre korlátozása mellett, melyet irodalomtörténetünk már eddig megállapított. Gróf semmi tekintetben sem lát önéletrajzot az első énekben s polemisál is Kardossal, kinek magyarázatairól ezt mondja: «erőszakosak, semmit sem bizonyítanak.» Helle dobálózik ugyan az «Ich-Roman» műszóval, de az első énekben az ő felfogása szerint is «teljesen független» Arany személye Istókéától, benne «csak reflexiókban jelentkeznek az életrajzi elemek».

A második ének vizsgálatában nyújtja Kardos dolgozatának legderekasabb részét. Maga is így értékeli s az idevágó adatoknak mennél gazdagabb egybeállítására érdekében még a szerkezet arányosságáról is lemond. Az életrajzi adatoknak pontosan utánuk járt s ha sok újat nem mond is, helyesbíti Gyöngyösynek egypár pontatlan adatát. Feltűnő itt Bayer József értekezése (Arany színészi pályája) sok tévedésének helyreigazítása.

Itt természetesen legkényesebb a Klárcsi színésznővel történt eset feszegetése. Ebben is alighanem Gyulai mondta ki a teljes igazságot, hogy nem lehet ez ismeretséget minden részletében valónak venni. Kardos amellettt erősködik, hogy minden részletében igaz s bizonyítja ezt a részleteknek élményt sejtető elevenségével, — a mi bizonyítéknak ez esetben nem túlságosan erős, — s Gyöngyösy adatával, melyet oly sok társával együtt nem kell készpénznek venni, még ha Szilágyi Istvánra hivatkozik is, mert semmi okunk feltenni, hogy, még ha megtörtént is, a rendkívül szemérmes Arany Szilágyinak elmondta volna ezt, épen fiatal házasságában, gyermekei születése idején. De úgy látszik, érvei koronájául Kardos a következőt szánja: «Mellettünk szól az a körülmény is, hogy a férfit csábító nő, mint motívum, többször ismétlődik Arany költészetében.» (125. l.) Ez mindenekelőtt merész általánosítás, mert az a három példa, melyet felhoz, ilyen messzemenő következtetésre nem ad alapot s Aranyra nem jellemző. Egyébként ez a Circe-motívum (hogy a derék, szerelmes természetű Putifárnéről és iskolájáról ne is szóljunk) egyike a világirodalom legsűrűbben előforduló motívumainak, — hogyan mondható tehát Aranyról az, hogy «ezt az élményt dolgozza fel» ebben a pár példában!? Bizonyos, hogy az esetnek lehetett valami alapja, de egészében aligha történhetett így. Gróf még csak önéletrajzi elemnek sem tekinti s állítását elég ügyesen indokolja.

Riedl Frigyes felhívta a figyelmet arra az ellentmondásra, melyet Arany önéletrajzi levele s a *Bolond Istók* mutat a színészettől való megválásának okára nézve. Kardos ennél nagyobb nehézségeket is játszva szokott megoldani; itt is úgy véli, hogy az álmodást azért nem használhatja fel Arany, mert Istók nem álmodhatik atyjáról s anyjáról, minthogy nincs neki. De a következő mondatban meg már mégis csak ezt mondja: «Sőt e két okot együtt megtaláljuk a *Bolond Istók*ban is, ott is említí álmát (melyet Klárcsitól való elválása után álmodott) és ha nem beszélheti is el, de feltünteteti fontosságát.» (126. l.) Helle úgy

véli megoldhatónak a dolgot, hogy lehet igaz mind a kettő, bár az utolsó lökést az álom adta meg. Úgy látszik, hogy Columbus tojása még mindig mehet újdonságszámba.

Kardos és Gróf ismertetik s több-kevesebb talpraesett megjegyzéssel kísérik az egykorú bírálatokat is. Gróf szemléje teljesebb, de egyúttal pepecselőbb is. Az egykorú lapjelentések közt sok a sebtiben írt, üres ismertetés, melyeket egészen fölösleges komoly kritika gyanánt s terjengősen tárgyalni.

Mindegyik részletes tárgyalással vizsgálja Arany mintáit: Byront és Petőfit. Helle Aristophanest is ilyenül jelöli meg, de párhuzama telve erőltetettséggel és félreértéssel. Általán ifjabb irodalomtörténetíróink munkálatait nem egészen rokonszenvesen jellemzi az a jobb ügyhöz méltó, de sokszor nekivadultan száguldó buzgóság, mely mindenáron hatásokat akar találni, úgy gondolván, hogy itt igazán áll: keresettek és találatok. Erre mindegyik értekezés szolgáltat példát. Hellénél a Byron és Arany egyénisége közt vont párhuzam kétségtelenül erőltetett; hasonlóképen az idézett párhuzamos helyek között is vannak nem meggyőzők. E mellett nem emeli ki a különbségeket, melyek pedig igen fontosak. Gróf maga is mondja, hogy Irwing, Bulwer és Dickens hatása nem igen nyomozható, mégis igen körülményes kutató expeditióra indul, csak azért, mert Arany 1845-ben azt írja Szilágyi Istvánnak, hogy olvassa ezeket az írókat. Azt sem írhatjuk alá, hogy Arany realismusának Shakespeare volt a sugallója és mintája, mert különösen a *Bolond Istókban* inkább az orosz realisták voltak rá hatással. Kardos a Byronnal párhuzamos helyek összeállításában azt mondja, hogy mindjárt az első sor erősen Byronra vall. «Kedvem van énekelni, ritka kedv egy idő óta. Sikeresen üti meg a *Don Juan* egyfelől subjectív, másfelől ironikus hangját, sőt a gondolat haladásának útja is utánozza a *Don Juan* első soráét: Nincs hősöm, ritka (uncommon) hiány! (Első személy és «ritka» szó). (70. l.) Így természetesen mindent bele lehet egy-egy sorba magyarázni s ezt a sort akár Vergilius első sorával is párhuzamba lehet állítani: «Fegyvert s vitézt énekelek.» (Első személy és «énekel» szó.) Ez csak egy példa a sokból.

Kétségtelenül alaposan elveti a súlykot Kardosnak ez az állítása: «Aranyra — bizvást elmondhatjuk — egy külföldi író sem volt olyan mély hatással, mint Byron.» (60. l.) Egész fölösleges még csak említeni is Homéert és Shakespeare-t ennek az állításnak czáfolására. Édes testvére merészség dolgában ez állításá-

nak az, melylyel «az eposi hitelt, melyet az Arany-féle æsthetika legegényibb elvének szoktak nevezni, a byronismusok közt» említi. (76. l.) Hellénél viszont az tarthatatlan állítás, hogy «Petőfi munkája ösztönözte Arany formaérzékét» (29. l.), a miben ő tudvalevően hasonlíthatatlanul erősebb Petőfinél.

Legkevésebbé sikerült fejezetek mindegyikben azok, melyek a *Bolond Istók* æsthetikai elemzését nyújtják. Egyiknél sincs meg a humoros hangulatnak s a humort fakasztó lelki élményeknek jellemzésében az ily subtilitások elemzéséhez szükséges finomság és mélyrelátás. Legkevésebbé sikerültet nyújt e tekintetben Helle, ki æsthetikai nézeteiben zavaros, kritikai elveiben kiforratlan. Egyik sem emeli ki azt, a mi pedig földolog *Bolond Istók* humorára nézve: hogy itt Arany a humoros felfogásnak arra a legmagasabb csúcsára jutott, honnan saját gyarlóságaira tekint le. Így természetesen nem fogadhatjuk el, a mit Kardos Szinnyei Ferenczcel polemisálva állít, hogy «az I. ének sokkal humorosabb,» mint a második (53. l.). A humor mibenlétére nézve általán mindegyiknél bizonyos határozatlanságot látunk, a mi itt-ott zavarossá teszi a tárgyalást. Csak így érthető, hogy Kardos *Az elveszett alkotmányt* elsősorban humoros műnek tartja, bár elismeri, hogy «humora nem elég tiszta és öntudatos». Nincs biz abban humor, még a legvásottabb sem s itt is Riedinek van igaza, ki parodistikus eposznak tekinti Aranynak ezt a még kissé nehézkes alkotását. Az is aligha állhat meg, hogy «valamely költői művet elsősorban személyei, a benne rajzolt jellemek természete szokott humorossá határozni. E jellemzésbeli humor koránt sincs meg (a *Bolond Istókban*) olyan határozottan és hatalmas nyilatkozásban, mint a *Nagyidai cigányokban*». (49. l.) Mennyivel gazdagabb, finomabban kidolgozott humoros jellem Istók, mint a *Cigányok* vaskos komikumában élénk lépő alakok! Zabhegyezés az, a mit Istóknak humoros voltáról mond: «Istókot humorosan jellemzi Arany, de egészen másképen, mint például a *Toldi estéjében* az öreg Toldit vagy éppen Benczét. Istók a II. énekben külsőleg-belsőleg humoros, de nem magának, hanem nekünk, nem tudatosan, hanem naivul.» (50. l.) Mit mond ez az üres szöszaporítás? «Magának» Toldi sem humoros, Bencze sem. Túlzás a csősznek meglehetősen nyers realismussal rajzolt alakjáról azt állítani, hogy «végletes, szinte romantikus vonásokkal jellemzett alak». (51. l.) Abban is aligha érthetünk vele egyet, hogy Arany derüesebb tekintettel néz vissza ifjúságára, mint a milyen-nel átélte. Ellenkezőleg, éppen öregkori sötétén látását viszi vissza

annak a korának rajzába, mely nyomorúságai mellett is boldog és derűs volt akkori érzése szerint.

Messzire vezetne a kifogásolható helyek felsorolása s czáfolgatása. Ez nem is célunk. Készséggel ismerjük el mindegyik értekezés szerzőjének gondosságát az adatok kutatásában s szép olvasottságát, Grófnál és Kardosnál a bibliographiai anyag lelkiismeretes átbúvárolását s különösen Kardosnak sokat ígérő módszerbeli iskolázottságát. Gyöngéik legnagyobbrészt közös forrásra mennek vissza: fiatalságukra, hisz mindegyiknek ez első terjedelmesebb dolgozata. Ezzel kapcsolatos, de szinte symptomatikus jelentőségű előadásuknak egypár olyan sajátsága is, mely mellett mégsem lehet közömbösen elmennünk.

Ilyen mindenekelőtt a szerkezet pongyolasága. Bölcs számítással dolgozó író nem engedi magát folytonos kitérésekre ragadtatni s nem igyekszik derűre-borúra feltálatlani mindent, a mit tud. Mindhárman szétmállasztják szerkezetüket folytonos lecsapásokkal a tárgyalás egyenes útjáról, melyek itt-ott már csak olvasottságuk fitogtatásává lesznek. Ha Byronról van szó, egész fölösleges szélteben-hosszában tárgyalni Byron életét, hatását a világirodalomra s a miénkre. Ez is csak egyetlen példa a sok közül, mert különösen Grófnál folyton találkozunk azzal, hogy minden egyes kérdés történetét elmondja; ha idéz Arany valamelyik ismertetőjéből, annak is egész méltatásába bocsátkozik bele; ugyancsak terjedelmes méltatást ad, akár Petőfiről van szó, akár Fánacsyról, akár Arany tanáiról. Mindezek magukban megállják a helyüket, de ily terjedelemben semmiesetre sem valók a tárgyalás folytonos megakasztására s egyébként sincs semmi szükség ezekre a lexicalis munkák mai elterjedettségé mellett.

Ha nevén akarjuk nevezni a gyermeket, aligha mondhatjuk nagyképűsködésnél egyébnek azt a «typus»-hajszoló, «korszak»-okkal s műszavakkal dobálózó, tudós fontoskodást mímelő buzgóságot, mely mindegyik szerzőnél megvan. Egyebek közt például Kardos ezt mondja: «Ettől számíthatjuk Arany byronismusának második, igazi korszakát.» (65. l.) Hány korszaknak és micsoda -ismusoknak kellene így keresztül-kasul kereszteződnie Arany pályáján! Első megismerkedését Byronnal semmiesetre sem lehet egy korszak fontosságával felruházni. A tény az, a mit különben e korszakokkal való játéktól eltekintve Kardos is helyesen állapít meg, hogy a szabadságharcz után igen mély hatással van rá Byron, a minek egyrészt hangulati oka van, más-

részt nagyobb alkotásokra képtelennek érezvén magát, Byron-féle kis elbeszélésekkel próbálkozik, de ezekhez sem volt elég lelki ereje. Később egyenesen «Byron-kor»-nak (67. l.) nevezi ezt az időt, holott ez is kétségtelenül Arany-kor volt. Gróf viszont Arany «Bolond Istók-korszakáról» beszél többször. Ilyenféle fontoskodás Kardosnál az «Ős Bolond Istók» kifejezés (az eredeti tervet jelzi így). Egészen fölösleges végül a variánsok közlésekor folyton átkiabálni Arany új, kritikai kiadásának rendezőjéhez: ezt is kíváncsian lesz tekintetbe venni, ezt már így kell lenyomatni! Egészen bizonyos, hogy ezek nélkül a hivatlan figyelmeztetgetések nélkül is lelkiismeretesen utána kell nézni mindennek egy új kiadás sajtó alá rendezőjének.

Kardos előadása jó, folyamatos értekező próza, de minden választékosság és színesség nélkül. Pongyola helyek mellett egy-egy csodabogár is akad («Volt egy igazi *byron-emberünk*: is» (61. l.), «Arany itt már *önmagát beszél* el» (74. l.) s bántó az idegen szavaknak indokolatlanul sűrű használata. Gróf már inkább törekszik választékosságra, de ez a törekvése nem ritkán körmondfonságra, keresetten élező kifejezésre vagy túlzottan érzelmes színezésre ragadja. Legkevesebb jót mondhatni Helle előadásáról, melyben bizonyos nyersség, csiszolatlanság, másutt meg czikornyásság váltakozik a sok pontatlan kifejezés során. Határozottan visszatetsző valami elkényszeredett elméskedés, mely iskolai értesítőben még rosszabbul veszi ki magát. Izeltől egy-pár: «Rozoga viskóban szüli meg fiúgyermekét Kató, a csősznek — sajnos — nem férjezett leánya.» (5. l.) «Debreczeni életéről meg Thália száraz emléiről zeng.» (12. l.) «Juanka még ennivaló kis gyerek, de máris kalandokba mászik.» (21. l.)

Végül még egyet. Ifjabb irodalomtörténetiróinknál talán a legbántóbb modorosság a költői alkotás mechanisálása, az alkotó költői léleknek gép gyanánt tekintése s munkájának rideg, kategorikus formákba gyűrése és keresetten hajszolt természettani műszavakkal való jellemzése. Senkinek semmi kifogása ellene, hogyha mennél körültekintőbb és gondosabb a vizsgálat; de ha olyan nagy kedvvel hajszoljuk azokat a hatásokat, melyeknek ki lehetett téve az alkotó költői lélek, arról se szabad elfeledkeznünk, hogy ez a lélek több egyszerű mechanismusnál s hogy e mechanismus tüztét mégis csak isteni szikra gyújtja lángra.

Kéki Lajos.

Új novellás-könyvek.

Lakatos László: *Mély hűron*. Följegyzések, elbeszélések. Budapest, Franklin-Társulat, 1914. 8-r. 247 l. Ára 3 K.

Krudy Gyula: *Mákvirágok kertje*. Budapest, Franklin-Társulat, 1914. 8-r. 240 l.

Lakatos László legújabb kötetében több ízben nyilvánít véleményt író társairól. Részletesen elemzi író-művészetüket, beszámol arról a hatásról, melyet műveik reá tettek, értékeli őket. Szokatlan jelenség, de nincs érdekesség híján, sőt van bizonyos értéke is: megismerjük belőle magának az írónak költői hitvallását, ideáljait, s tovább menve, jellemző adalékokat szolgáltat, mint gondolkodtak egy korban élő, együtt működő írók egymásról. Persze egy kissé leszállítja ezeknek az ítéleteknek értékét, hogy Lakatos könnyen hevülő író, a ki a mellett hozzászózott ujságírás közben a superlativusokhoz, s rendkívül udvarias, kedves olvasó, a ki szeretteiről nagyon is melegen emlékszik meg. Legtöbbet Krudy Gyulával, a czímben leírt másik kötet szerzőjével foglalkozik, a kit, úgy látszik, az újabb költői nemzedékből legtöbbre becsül. Ez szolgáljon magyarázatul, hogy a különben is egy időben megjelent két munkát együvé fogjuk; a mint majd meglátjuk, a két író egyénisége és tárgyköre meglehetősen eltérő, de műveik között van bizonyos kapcsolat.

A *Mély hűron*, kissé nagyhangú, de keveset mondó cím alatt megjelent kötetben hét elbeszélés és vagy száz naplójegyzet talált helyet. Két részre válik így a kötet, s hozzátehetjük, nagyon heterogén két részre. Az *æsthetica* hosszú ideig azt tanította, hogy a szépség alapja a változatosság: talán ez az elv vezette a szerzőt? Úgy gondoljuk, nem, az író csak újabb kötettel akarta gyarapítani régibb műveinek sorozatát — de az olvasó egészen jogosan kérheti, mi szüksége volt Lakatosnak annyira sietni s nem várni meg, míg vagy az elbeszélései vagy a följegyzései egy kötetnyire dagadnak.

Az elbeszélések többnyire képek. Majd a felük tudományos színű, történeti vagy irodalomtörténeti vonatkozású, II. József-ről, Verlaine-ről, Jósika Miklósról. Meséjük valójában alig van, a phantasia Lakatosnak gyenge oldala. Még legtöbb a *Levin* s az *Ylang-Ylang* címűben történik. Az előbbi hőse csak nevét köszöni a *Karenina Anna* egyik hősének, egyébként telivér pesti ember, a kinek a szívét négy nő hozza hullámlzásba. A kit igazán szeret, az nem lehet az övé, elfogadja tehát a negyediknek, egy ciziteratanítónőnek áldozatát, de már az első szerelmes este

után, mikor úgy érzi, hogy a szegény leányt nőül kellene venni — agyonlövi magát mindjárt a helyszínén, a szerencsétlen áldozat szobájában. Levin úr, de a szerző is, azt hiszi, hogy ezzel a problema a lovagiasság szabályai szerint el van intézve — mi úgy látjuk, hogy a szegény leány problémája csak akkor kezdődött. A parfum-novella megérdemli a címét. Az írónak — az elbeszélés első személyben szól — érzékeit elbódította a második császárság édes parfumje, s egy kis fürdőhelyen menten beleszeret egy csinos leányba, mert a hajából ylang-ylang-illat árad. Mikor azonban megállapította, hogy az illat «máshonnan érkezett, talán a fenyőfák közül, talán a regényből, a mit tegnap a vonaton olvastam, talán lady Hamilton sárga bőrkeztyűjéből... de igaz, hiszen lady Hamilton már harmincz esztendő előtt meghalt...», akkor hirtelen megugrik.

Ilyenfajta, de még ezeknél is szegényesebb meséjű a többi elbeszélés is, melyeknek csattanója, a miért megíródtak, néha érdekes, néha még az sem. Az előbbieik közül való *A herczeg második halála*. A fiatal uralkodó herczeg megmérgezte magát, s végakarataiban meghagyta, hogy a francia mademoiselle, a kiert az életet eldobta magától, a temetés előtt, a ravatalon, az egész herczegi család és udvartartás szemeláttára — lőjjön revolverrel az ő nyugalomra tért szívébe. Ennek az actusnak előkészületeit adja a novella. Az ötlet új, de költőileg alig értékes.

És mégsem olyan értéktelen dolgok Lakatosnak úgynevezett elbeszélései, mint a milyeneknek a föntebbiek után látszanak. A kivonataim nyomán, mint valami durva kéz érintésére a reine-claude liamva, épen az foszlik le róluk, a mi bennük legértékesebb, az ügyes beállítás, a lelki mozgalmak finom bemutatása, a képek plastikus megérzékitése. Szóval Lakatos írói művészete az előadáson sarkallik, a leírásnak, festésnek, hangulatkeltésnek biztosságán és könnyedségén. Ez az, a mi nem elemezhető, de a mit minden olvasója kiérez.

Sajnos, ez a művészet hiányzik a naplójegyzetekből, a mi annál nagyobb veszedelem, mert Lakatos jegyzetei igen sajátos természetűek. Nem rendszeres följegyzések, melyek nyomon kísérnék írójuk életének fordulatait; esemény, cselekvény nincs bennük, az egész 11 ívre terjedő dolgozat csupa egymástól s az író külső életétől független megjegyzés: megfigyelései, érzelmhullámzásai, gondolatai, reflexiói, többnyire azokról a jelenségekről, melyeket a véletlen útjába vetett, de gyakran olvasmányairól és kedvelt íróiról. Élesszemű és gondolkodó ember, a ki

sokat meglát, a mit más nem, sok olyan eszme kipattan agyából, a mi máséban nem fogan meg. Modern íróknál szokatlanul sokoldalú irodalmi műveltsége és elfogulatlan ítélete van, tudja méltányolni remekíróinkat, p. o. Jósikát, Eötvöst és Keményt, van érzéke a más lelki structurájú, más származású emberek iránt, nem ellensége p. o., mint annyi társa, a gentrynek. Megvolna tehát az alap, hogy érdeklődéssel hallgassuk azoknak a «mély húrok»-nak hangját, melyek lelke belsejében szólnak. Hiába, nem megy. A reflexiók hidegen hagynak, s valóban csak a kritikusi kötelesség olvastatta el velem végig e naplójegyzeteket. Sok bennük a keresettség, az ismételés, az erotika — a mi a kellő történeti háttér nélkül, a maga elvontságában igen ellenszenves — a részletezés és, a mi ezeknél fontosabb, sok az üres csevegés, a lapos próza, semmitmondó megjegyzés, kevésbecsű ötlet, szóval az egész, ki kell mondanom: unalmas. Íróink elfelejtik, hogy a napló tulajdonképen nem művészi faj, hanem — kérjük kölcsön a műszót a chemiától — természeti productum, melynek épen az ad nagy varázst, hogy az író a maga számára veti följegyzéseit papírra, s az olvasót a természetes közvetlenségük bájolja el. Sokkal koczkázatosabb tudatosan, hatásra számítva, az olvasók széles körét szem előtt tartva írni hasonló jegyzeteket: nagyon mélyenjáró, igazi reflexiv elme vagy olyan szeretetreméltó egyéniség legyen az író, mint a mi Mikes Kelemenünk, hogy «törött sóhaj»-ait, szellemének apróra váltott kincseit általános érdekűvé tudja tenni. Lakatosnak van egypár reflexiója, mely igazságával megkap, de ezek csak kivételek.

Krudy Gyulát, a *Mákvirágok kertje* szerzőjét, Mikszáth tanítványának szokás nevezni. Mesteréhez azonban igen vékony szálak fűzik. A kapcsolat közöttük alig egyéb, mint hogy Krudy is, mint vidéki nemes kúria szülötte, szereti tárgyait a vármegye, a gentry életéből venni. Tárgyaikat azonban egészen eltérően fogják meg és dolgozzák föl.

Legújabb kötete, akárcsak Lakatosé, két félre különül, de az alkotórészek harmonicusabban illenek össze. A kötet első felét *Mákvirágok kertje* címmel egy hosszabb elbeszélés foglalja el, melyet tíz rövid novellácska követ. A *Mákvirágok kertje* egy főúri vár, melybe a tulajdonos, a genialis Merseházy gróf, három tönkrement barátját szállásolja el. Ennek a négy embernek szereplése egy vidéki majálison, majd támadásuk az asszonylakai vár ellen, a melyet meg Schwarzenberg herczegnő népesített be elszegényedett úri hölgyekkel, ez a két mozzanat az elbeszélés

tárgya. Az ötlet nem új, ha jól emlékszem, Mikszáthnál is megvan s szintén egy hosszabb elbeszélés épül reá, a cselekvény megindításában és fejlesztésében van sok excentricus dolog, de az egész friss, kedves olvasmány, sok ügyes bohózkodás, eredeti ötlet, jókedvű fordulat fűszerezi. Mélységet, komolyságot ugyan hiába keresünk benne, -- azt hiszem, maga a szerző sem akart bele tenni -- psychologia is csak a részletekben van s nem az egészben, de a ki szereti a könnyű, mulattató olvasmányt s nem várja a költői alkotástól, hogy az élet valószerű képét adja, az nem unatkozik mellette.

A kisebb elbeszélések nemcsak terjedelemben, hanem értékben is mélyen alatta állanak. Ép úgy, mint Lakatos elbeszélései, ezek sem szolgáltak rá a nevükre. A cselekvényük még azoknak is sovány, melyeknek egyáltalán van cselekvényük. Jácynth úr, a ki agyonlővi magát, mert a primadonna nem hallgatja meg esedezését (*Hódus este Füreden*), Pogány ezredes, a ki mint egy svájcz magyar colonia feje agyonlővi párban nőcsábító honfitársát (*A cukrászbolt*) a legactívabb hősei; a többi ennyit sem tesz, csak szerelmes leveleket írogat, melyeket sohasem küld el (*A szibak*) vagy flótázik egy sétatéren (*Szerenád*). Képek, visszaemlékezések, hangulatok valójában e kis apróságok, de sem elég finomak, sem elég jellemzők. Még a milieu a legérdekesebb, a melyben a legtöbb be van állítva: a mult század közepének magyar úri élete, Füred a maga Bizay bárójával, a postakocsi utasaival, a nagyanya ódon szobája ódon gavalléraival. Jól ismerjük ezt a környezetet, újra meg újra találkozunk vele regényekben és novellákban, de úgy látszik, még mindég hat. Az emberek azonban, a kikkel Krudy ezt a világot benépesíti, inkább árnyak, mint élő valóságok. Halványak, határozatlanok, színtelenek, lelki életük kisszerű vagy elmosódott s jobbra érdektelen. Legtöbb költészet a *Ferencz Jóska* című novellában van. Az öreg kisasszony, a kinek, fiatal korában egy majálison azt mondta a császár: «Köszönöm, szép kisasszony» s azóta, évtizedek múlva is életének ebből a felejthetetlen epizódjából táplálkozik, hajadon maradt, hogy ennek az emléknek élhessen — sok bájjal van rajzolva. Művészettel is, a mi a többi képről nem mondható el. Helyenként egyenesen gondatlan, bosszantóan pongyola még a stylusa is. Vannak mondatai, melyek annyira érthetetlenek, hogy szinte a correctort volnánk hajlandók felelősségre vonni s van egy rövid elbeszélése (*Esti órák*), melynek hét lapjából három egy-egy mondat. Ilyen ölnyi mondatokat még a tudományos próza sem bír

meg, nemhogy a költői! Pedig a műgond nem idegen Krudytól: bizonyítja a *Mákvirágok kertje* is, melynek stylje kifogástalan.

r. r.

La Fontaine.

(1621---1695.)

Louis Roche: *La vie de Jean de La Fontaine*. Paris, Plon, 1913. 412 l. — Émile Faguet: *La Fontaine*. Paris, Soc. française d'Impimerie et de Librairie 1913, 357 l.

La Fontaine, Franciaország egyik legnagyobb költője, serény érdeklődésre talált a francia kutatók körében. Roche szép élet-rajza, Michaut* gondos könyve s Faguet szellemes méltatásai a nagy meseíró világát lelkünkhöz közelebb hozzák, költészete varázsát megvilágítják. Mindegyik más irányt követ, de két mozzanatban egyek: La Fontaine költői kiválósága elismerésében s abban, a mi ebből sarjad: a szerető és gondos kutatás serénységében. Mintha arról akarnák meggyőzni az olvasót, ha szeretet az érdeklődés forrása, komoly és mélyen járó eredmények koszorúzzák meg ezt az érdeklődést.

Roche közvetlenséggel rajzolja a nagy költő életét. Gyermekkoráról nagy melegséggel ír. A Château-Thierry-ben töltött gyermekévek megvilágítására Roche-nak kitűnő forrásul szolgált Poquet könyve: *Histoire de Château-Thierry*. Furetière-től származó adat alapján arra következtet, hogy La Fontaine Párisban folytatta tanulmányait. La Fontaine húsz éves korában az oratorianusok rendjébe kerül, még pedig — Roche így vélekedik — olyan valakinek a hatására, ki a La Fontaine-családdal összeköttetésben volt vagy valamelyik barátja példájára. Roche-nak most alkalma nyílik arra is, hogy az oratoriánusok napirendjéről beszámoljon. Szép lélektani megokolással fejti ki, hogy La Fontaine kedélyelete nem felelt meg az egyházi hivatásnak. La Fontaine visszatér szülővárosába, Château-Thierrybe. Roche gondosan ír La Fontaine olvasmányairól. Nem kevésbé alapos a párisi tartózkodás rajza. La Fontaine a fővárosban Roche feltevése szerint polgári joggal foglalkozik.

Roche számot vet azzal, hogy a barátkozás La Fontaine

* Michaut 1913-ban *La Fontaine*jének csak első kötetét adta ki (Paris, Hachette, 1913. 289 l.). Akkor számolunk be róla, mikor az egész mű rendelkezésünkre áll.

életében jelentős szerepet játszik. Részletesen szól Maucroix Ferenczről, La Fontaine legkedvesebb barátjáról. Arra is utal, hogy La Fontaine jó barátságban van a két Tallemant-nal, Furetiérral, Pellissonnal. Arról csak hozzátételezőlegesen ír, milyen társaságokban fordulhatott meg La Fontaine. Elevenen számol be a Párisban nyert benyomásokról. Mivel La Fontaine ideje egy részét Château-Thierryben tölti, Roche a château-thierryi viszonyokat sem hanyagolja el. La Fontaine château-thierryi rokonairól és barátairól gondos sorokban ír. Általában a vidéki társasélet rajza hű ecsetelés.

Részletező La Fontaine házasságának leírása is. A 26 éves ifjú az élete 15-ik évében járó Héricart Máriát veszi feleségül, kivel tekintélyes hozományt kapott. El-ellátogat Párisba, château-thierryi szalónjukban pedig valóságos précieux-élet fejlődik ki. Olvasgatja Horatiust, Vergiliust, Ovidiust, Terentiust. Roche a városka eseményeiről aprólékosan beszámol. Nem kevésbé beható La Fontaine erdőfelügyelői hivatalának rajza. Hangoztatja, hogy La Fontaine erdőfelügyelősége sok nyűglődéssel, bajlódással járt, de az is igaz, hogy foglalkozása révén lelke megtelik a természet szépségeivel, tarka pompájával, bűvös jelenségeivel s megismeri a népeletet is jellemző sajátságaiban.

Roche gondosan vizsgálja azokat az adatokat, melyek La Fontaine házaseletére vonatkoznak. Megállapítja, hogy szerencsétlen házasságának maga La Fontaine az okozója. La Fontaine könnyelmű, élvezetre sóvárgó, tékozló természetű volt s ő adta feleségének a rossz példát. La Fontaine anyagi viszonyainak rajza aprólékos részletességű.

La Fontaine 1658-ban Fouquet miniszter udvari költőjévé lesz, de nem lakik nála. Roche kiemeli, hogy La Fontaine Fouquet körében nem kalandorul él, mint annyi más. Roche pazar színpompával festi Fouquet veauxi kastélyát és parkját. Eleven képet rajzol La Fontaine kegyurának fényűzéséről, a kastélyban megforduló társaságról, szórakozásaik kábító varázsáról. Fouquet bukása megrendíti La Fontaine-t, de szeretettel, odaadó ragaszkodással viseltetik iránta a szerencsétlenségben is.

1663-ban Jannart-t, La Fontaine nagybátyját száműzik Limoges-ba, La Fontaine vele megy. Majd 1664-ben az orléansi hercegnő palotájába kerül. Roche kitölti az eddig megjelent *La Fontaine-életrajzok* hézagait, melyek La Fontaine életének ezt a korszakát felületesen ismerik. A hercegnő néliány számvetését használja forrásul. Kiderül, hogy a hercegnő udvarában La

Fontaine kissé alárendelt szolgálatot teljesített s épen nem könnyöradományképen juttatott kegydíjat élvez. Nem a Luxembourg-palotában lakik, hanem Jannert házában.

Boileau, Molière, Racine és La Fontaine barátságáról külön fejezet szól. Közös időtöltésükről s' kedvteléseikről Roche közvetlenül ír. Majd La Fontaine salon-látogatásairól számol be. A nagy költő La Fayette-né, 'Herwart salonjainak kedvelt vendége volt, összeköttetésbe jut a Bouillon hercegi családdal is.

Roche utal La Fontaine irodalmi sikereinek körülményeire. Kiemeli, hogy La Fontaine élete tapasztalatait s tarka-barka megfigyeléseit művészlül értékesíti. Részletesen szól a mesék s egyéb művek (*Psyché*, *Adonis*) kiadásának külső körülményeiről.

1672 ben La Fontaine La Sablière-né házában talál vendéglátó hajlékra. Roche tiltakozik az ellen, hogy mai álláspont szerint La Fontaine-ben élösdit lássunk, mert a költő épen nem volt megalázott helyzetben, La Sablière-nének bizalmasa, meghitt barátja volt. Roche színes képet fest La Sablière-né salonjáról.

Érdekes lapokat olvasunk Luilinek, a híres operairónak és La Fontaine-nek viszonyáról, az előkelő társaságban való forgolódásáról, akadémiai tagságáról, a D'Herwartokkal kötött meleg barátságáról, kikenél kedves otthonra talál, az agg költő szórakozásairól, a könnyelmű Ulrichnével és a csélcscap Vendôme-mal kötött viszonyáról, szabados életmódjáról, majd vallásosságra téréséről, melyben Pouget apátnak volt döntő szerepe, betegségének fordulataiól, javulásáról, utolsó éveiről, melyeket a D'Herwart család és Racine körében tölt el.

Roche könyve eleven, friss modorban írott, festői leírásokban dúslakodó mű. La Fontaine irodalmi munkásságát csupán az életrajzzal való összefüggésben említi, de behatóbban nem tárgyalja. Mint életrajz kiváló becsű s igazi művészi készséggel írott munka. A francia társaságról festett képecskéi hangulatos rajzok, a költőre utaló vonatkozásaikban kiváló becsűek. E rajzok mintegy mesteri közvetetlenséggel villantják elének a XVII. század előkelő francia társadalmának nyüzsgő életszeretét, erkölcsi szabadossággal szövetekezett kecses finomságait. Mint a milyen festői eszközökkel tudja rajzolni ezt a társadalmat, épen olyan plastikus képet fest magáról La Fontaine-ről is. Általában az egész mű azt a hatást teszi az olvasóra, hogy megírásában a kutatás szorgossága a feldolgozás művészetével egyesült.

A mai francia kritika legkiválóbb mesterének, a szellemes, éleslátású Faguet Emilnek *La Fontaine-könyve* más nyomokon halad. Először a költő életét beszéli el. Újabb adatai nincsenek, de az adatok mérlegelésében eredeti. La Fontaine családjáról, gyermekkoráról, tanulmányairól, házasságáról, a château-thierryi társaságról, Molière és La Fontaine barátságáról, Limoges-ba utazásáról, párizsi életéről, az orléansi hercegnővel s La Sablière-nével való összeköttetéseiről, akadémiai tagságáról, agg koráról az ismert adatok alapján ír, de a költő életének ezekhez a fő-mozzanataihoz érdekes és találó megjegyzéseket fűz.

Megállapítja, hogy La Fontaine jellemében a művész és az epikureista vonásai találkoznak. Ezt a mozzanatot Faguet részletesen igazolja. Arra utal, hogy La Fontaine munkakerülő, élvezetre vágyó, függetlenségre törekvő, magánykedvelő, lelke mélyén valóságos Rousseau. különben a «polyphilie générale» embere volt, de szórakozott, társaságban unalmas, hallgatag, nehézkes, noha vitázáskor éber érdeklődésre serkenő. Faguet kiélezi, hogy La Fontaine-ből az erkölcsi érzék hiányzott. az erkölcs mellett egész életében lomha nembánomsággal siklott tova, a családi élet nem hatott rá, a gyermekeket nem szerette, a mélyebb szerelmet sem érezte, ledér, édes bókokat selypítgető udvarló volt inkább, a hazaszeretet érzése is hiányzott belőle, de mint Montaigne-ben, az ő lelkében is erősen élt a barátság érzése, szerette még az alázatosokat, az elnyomottakat, éppen ezért vonzódott az állatokhoz is. (Lásd *Az ember és a siklókiqgyó* című meséjét.)

Nem kevésbé sikerült az a fejtegetés, melyben Faguet La Fontaine mestereiről számol be. Kiderül, hogy La Fontainere Malherbe-nek, Marot-nak és Voiture-nek jelentékeny hatásuk volt, Horatius is elbűvöli. Buzgón olvasta Honoré d'Urfé *Astrée*-jét. Kiemeli, hogy La Fontaine nagyon széles olvasottságú költő, kit a classikus irodalmak éppen úgy érdekelnek, mint az olasz költők s a XVI. század francia irodalma. Nagy olvasottságát pompásan igazolja ez a nyilatkozata:

J'en lis qui sont du Nord et qui sont du Midi.

De Faguet arra is utal, hogy La Fontaine élete gazdag tapasztalataiból is sokat merít. Majd a költő életbölcseletét jellemzi. Úgy találja, hogy La Fontaine Epikuros bölcséletét gyakorolja; ha szerét ejtheti, a stoikusok ellen támad; nem egyszer fejezi ki a *Gondviselés* jóságába vetett hitét; mint Gassendi,

úgy La Fontaine is elfogadja, hogy az állatnak van lelke, noha ez nem halhatatlan. La Fontaine erkölcsi elveit vizsgálván Faguet arra mutat rá, hogy La Fontaine meséiben az erkölcsi ténymegállapítások leverőek. La Fontaine úgy látja, hogy «az erős a világ ura», az erőszak merészen terpeszkedik (lásd *A farkas és a bárány*, *A dögvészben megbetegedett állatok* című s egyéb meséit), de az «erős után a ravasz» következik (*A róka és a kecskebak*). Erkölcsi tanácsosztogatásaiban felöltő a gyáva-ság és a hitványság ajánlása, majd a meglevő állapotokba való beletörődés. Faguet kiemeli, hogy La Fontaine bölcsekedése a beletörődése (*A számár és a kis kutya* stb.), de hirdeti a munkát is (*A kátyuba került szekeres*), ajánlja az óvatosságot és az okosságot (*A farkas, a kecske és a gödölye*), olykor a solidaritást és a jóságot is dicséri (*A ló és a számár*). Faguet arra az eredményre jut, hogy La Fontaine általában az érdek morálját hirdeti. Ebben a mozzanatban találja magyarázatát annak a támadásnak, melylyel Rousseau, Lamartine és I. Napoleon illeték La Fontaine-t.

La Fontaine műveinek æsthetikai méltatása nagyon tanul-ságos. Részletesebben szól *Clymène*ről. Nagyon elmés *Psyché* taglalása, különösen az Apulejusszal való eleven összehasonlítást kell kiemelnem. La Fontaine verses novelláiban (a «conte»-okban) három jelentős mozzanatra utal: a csevegésszerű modorra, a vidám hangulatra s a gúnyos éltre. Jól látja, hogy La Fontaine a régi novellatárgyakat hajlékonyakká tette s noha meséi szövete laza s elnyúlósodó, a költőnek a novellák elején vagy végén kipattanó ötleteiben elevenség van. Azt is észreveszi, hogy La Fontaine írt néhány érzelmes «conte»-ot is (*A szerelmes cour-tisane* stb.). Érdekes Musset *Simone* és *Sylvia* című verses novelláinak elemzése, melyek La Fontaine modorára vallanak. Tanulságosan tárgyalja, hogy La Fontaine a *fable* keretében sokszor novellákat nyújt (*Az aggastyán és a három fiatal-ember* stb.).

Foglalkozik La Fontaine-nel mint utazóval is. Limoges-i utazását La Fontaine feleségéhez intézett leveleiben írja le. Faguet látja igazi levéljellemöket s kiemeli, hogy írásukkor La Fontaine egyáltalában nem gondolt a sajtóra. Utal a levelek érdekesebb mozzanataira, festői leírásaira s a bennök nyilvánuló természet-érzekre. La Fontaine egy-egy kertet s a Loire-t művészien írja le. Nem kevésbé érdekes La Fontaine művészi benyomásainak taglalása. F. hibáztatja, hogy útjában La Fontaine az embereket

nem tanulmányozta, noha elismeri, hogy La Fontaine érdekesen számol be egy-két találkozásáról. Valóban. ezekből a levelekből is kitetszik La Fontaine szórakozott, kíváncsi. természetsodáló s érzékeny egyénisége.

Gondos fejezet szól La Fontaine kisebb költeményeiről. *Philémon és Baucis* elemzése után a *Quinquina* * című költeménnyel foglalkozik. Arra utal. hogy néhány szép sorra találunk benne, *Szent Malc jógsága* már gyenge kidolgozású s merev, hideg stylusú alkotás, míg *Adonisban* kecses képet találunk (Vénus és Adonis szerelme). E költemény néhány része Faguet szerint La Fontaine legsodálatosabb sorai közül való s Lamartine legremekebb helyeit juttatják eszünkbe. *Les filles de Minée*ben néhány kecses és bájos részre mutat rá.

Majd a drámákat fejtegeti. Faguet megállapítja, hogy La Fontaine-nak, Honoré d'Urfé regénye alapján írott *Astrée*je több kedves sora miatt érdemel említést. A Scarrontól merített *Ragotint* rosszul szerkesztett drámának tekinti. Osztokodik Voltaire nézetében, hogy La Fontaine *Le Florentin*** című kis vígjátéka Molière lángszéhez méltó alkotás. Azt a jelenetet, melyben Harpajême és édesanyja, Agathé szembekerülnek, páratlannak tartja.

A mesék tárgyalásakor egy mozzanatot élez ki: La Fontaine ösztönszerűen érezte, hogy a természet iránt való hajlamának a meseműfajban szabad utat engedhet; az is figyelemre-méltó jelenség, hogy e műfajban merev szabályok nem nyugtázték függetlenségre vágyó lelkét. Jól látja, hogy La Fontaine több meséjében az állatok mintegy nevével szerepelnek csupán s emberekről van szó, viszont több mesterműve is van, melyekben híven festi az állatokat. Tagadhatatlan, hogy *A holló és a róka*-ban a holló és a róka jelleméből szemernyi sincs. Faguet La Fontaine meséinek ezt a fajképét anthropologiainak vagy anthropomorphikusnak nevezi. De megállapítja azt is, hogy másrészt La Fontaine kiváló állatfestő. Valóban. La Fontaine sokszor híven rajzolja az állatokat. hibáikat az ember okulásának forrásául tekinti. Elég a tücsök, a gém, a patkány, az egér, a gólya rajzára gondolnunk. Faguet kiemeli, hogy La Fontaine az állatvilágnak nem egy jellemző sajátosságát leste el: egymás segítségét, a jóságot (*A sas és a temetőbogár*), a gyengédséget (*A két ga-*

* *A kinahéj.*

** *A firenzei.*

lamb). Kiélezi, hogy a rokonszenvet az állat iránt a francia irodalomban La Fontaine honosítja meg s nem kisebb érdeme, hogy Descartes ellenében az állatok értelmességének szószólója.

Szépen fejtegeti La Fontaine bölcselmi meséit is. Egyik meséje (*Az ember, ki a szerencse után szalad s az az ember, ki azt ágyában várja*) derűs, stoikus álláspontról tanúskodik; egy másik (*A csillagász, ki kútba pottyan*) bölcselmi költemény a Gondviselésről; a *Tengeri nyulakban* az emberi szív könnyelműségéről bölcselkedik; *Beszélgetés La Sablière-nél* a dialektika élességét a stylus hajlékonyságával s varázsával egyesíti.

Majd azt taglalja, hogy La Fontaine-nek több meséje van, melyekben a természet egyes mozzanatainak s jelenségeinek művészi leírásával találkozunk. Így a *Tengeri nyulakban* a pity-mallat bűvös festése, *A tölgy és a nád*ban a természeti jelenségek megkapó elbeszélése ragadja meg a lelket, *A gém*ben nesteri a tavaszi nap leírása, *A pacsirta és fiókái* a mezei élet valóságos epikus kifejezése, épen ilyen művészi *A fecske és a kis madarak*.

Faguet a legnagyobb elismeréssel szól La Fontaine realismusáról. Kiemeli, hogy La Fontaine az egész természetet akarja festeni s ebben a mozzanatban eltér kortársaitól.

Tanulságosan tárgyalja La Fontaine széles hódítását. Arra utal, hogy *Boileau*, noha *Költészettanában* nem is szól a meséről, egy alkalommal *Bouillon* ellenében megvédte La Fontaine-t. Kiélezi, hogy *Voltaire*nek La Fontaine-ről ellentmondó nézetei vannak. Rámutat arra a jelenségre is, hogy a romantikusok a XIX. század nagy költői közül csak *Corneille*-t és La Fontaine-t kimélik meg. Taine *La Fontaine*-könyvéről a legnagyobb bámulattal szól. Csak azt hibáztatja, hogy Taine erős kiélezéssel La Fontaine-et gúnyolódó moralistának tekinti s mint költőt kevésbé méltatja. *Saint-Marc-Girardin* La Fontaine-jellemzését elmésnek, de egyszersmind hamisnak találja. Meggyőzően támadja *Lessing*-nek La Fontaine modorát kárhóztató álláspontját.

Végső eredményül megállapítja, hogy La Fontaine költészetének különösen két lényegesen eredeti sajátsága van: természet-szeretete és az állatok iránt való rokonérzése.

Faguetnek ez a könyve, épen úgy, mint egyéb művei, az æsthetikai mozzanatok elemzésében kiváló érzékről tanúskodik. Faguet a szépségek, a költői sajátságok megérzésében, értékük latolgatásában finomlelkű méltatónak s élesszemű bírálónak tesz. Határozott körvonalú különbségtételeivel, az egyes mozza-

natok biztos taglalásával világos képet nyújt La Fontaine költészetéről. Igaz, hogy a «conte»-ok elemzését sebtében végzi. A verses novellák elemzésében nem ártott volna a részletesebb fejtegetés. La Fontaine sok conte-nak tárgyát merítette Boccaccio-tól (*Minutolo Richárd, A bölcső, Az öszvérhajcsár, Szent Julián szónoklata*), forrásokul szolgáltak neki Machiavelli művei (*A mandragora, Belphégor*), Ariosto (*Joconde, A bűvös serleg*), Örjöngő Lőrántja is. Faguet az összehasonlító irodalomtörténet forrányomozó és hatáskutató alapelvének alkalmazásával meggyőzőbben igazolhatta volna, hogy La Fontaine a kölcsönzött tárgyakat egészen a maga módján dolgozta fel.

Tagadhatatlan, hogy Taine mesteri *La Fontaine*-je színeesebb, ragyogóbb alkotás, mint a Faguet-é, de viszont Faguet óvakodik attól, hogy valamely elmélet igazolására forduljon La Fontaine-hez. Taine akármilyen mesteri milieu-rajzot nyújtott is, Faguet-vel szemben egyoldalúnak bizonyul. Aesthetikai megállapításokban Faguet könyve gazdagabb, mint a Taine-é. Taine a nyelv kápráztató ragyogásával irt, Faguet inkább a vonzó s ötletes causeur kedves közvetetlenségével. A bűvárt juttatja eszünkbe, ki könnyen siklik, mégis mélyre száll.

* * *

Roche La Fontaine-életrajza épen olyan nyeresége a francia irodalomtörténetírásnak, mint Faguet La Fontaine-méltatása. A két mű mintegy kiegészíti egymást. Roche buzgó kutatásai s Faguet éles elemzései a nagy költőt még közelebb hozzák szívünkhöz. Irodalmunkban La Fontaine Péczeli Józsefre hatott erősen. «Részünkről úgy véljük, — mondja Gulyás Pál — La Fontaine erős hatását Péczelire alig lehet tagadni, hiszen azon mesékben is, melyek saját képzeletének alkotásai, egészen La Fontaine szélesebb medrű elbeszélő modorát követi.»* Így kettős okunk is van érdeklődni La Fontaine iránt. Valóban, La Fontaine mint a világirodalom classikusa s mint irodalmunk egyik úttörőjének mintaképe egyaránt lebilincseli figyelmünket.

Roche könyve a nagy költő életének művészien festett rajzával, Faguet műve pedig költészete remek méltatásával tudásunkat lényegesen gyarapítja. Roche La Fontaine életét olyan

* Gulyás Pál: *II. Péczeli József élete és jellemzése*. A budapesti kir. tudományegyetemen pályadíjat nyert mű. 1902. 14. l.

friss közvetetlenséggel eleveníti meg előttünk, mint a milyen meggyőzően magyarázza Faguet a halhatatlan meseíró mester-műveinek egyetemes hódítású művészetét.

Elek Oszkár.

Heltai Jenő új könyvei.

Heltai Jenő: *A tündérlaki lányok.* Budapest, Franklin Társulat, 1914. 8. r. 183 l.

Heltai Jenő: *Jaguár.* Budapest, Franklin-Társulat, 1914. 8. r. 234 l.
Ára 4 K.

Heltai Jenő elfelejtette kötetei címlapján a bennük foglalt költői alkotásoknak műfaját megjelölni. A mulasztást a kritikusnak illik pótolni, de magára vessen a szerző, ha a meghatározás nem az ő értelme szerint üt ki. Ítéletünk szerint az első kötet ötleteket tartalmaz, a második egy betörő-elbeszélést, vagy hogy egy kevésbé szabatos, de ismerősebb műszóval éljek: *detectiv-regényt.*

Az Űristen chórusában az egyik angyal hamisan énekel, mire a haragra gerjedt Mindenható elcsapja az egész kart. Pótlásul Gábor arkangyal öt orfeumi énekesnőt szerződttet, a kik egy, az orfeumi színvonalhoz képest elég illedelmes couplét énekelnek fátyolozott hangon, de fátyoltalan lábbal. Az Űr végre megérti, hogy az éneknél a hang nem is olyan fontos, s ha már sem az égben, sem a földön nem énekelnek hibátlanul, hát inkább reaktiválja az angyalok karát. Ez a *Legenda* a kötetnek művészi szempontból leghatásosabb darabja; az ötlete, bár erősen Anatole France-ízű — vagy épen azért? szellemes, és van benne styl. Az persze más kérdés, illő-e a Krisztus-legendák naiv hangját ilyen sikamlós tárgyra alkalmazni s hogy e barok kapcsolat nem sérti-e a vallásos lelkű, finom ízlésű közönség érzelmeit. A leánykereskedőnek nézett Gábor arkangyal az olvasók egy részében hangos kacajot, de a másik, jóval nagyobb részében felháborodást kelt.

Ilyen ötletekre van fölépítve a kötetnek minden elbeszélése. Az ötletek között vannak jól és kevésbé jól csattanók, újszerűek és elhasználtak, szellemesek és üresek. A kis balkánfejedelem udvartartásáról p. o. Ambrus Zoltán annak idején sokkal mulatósabb és mélyebb történeteket mesélt, mint Heltai két rokon tárgyú elbeszélése (*A csizma és a czipő, A cirillek fehér asszonya*). A négy párizsi tárgyú elbeszélésben is az ötletesség-

nek igen vékonyka ere csörgedez s mikor végre, az utolsó sorokban kipattan az ötlet, még azt a pár lapot is hosszúnak találjuk, a melyeken keresztül kellett magunkat törnünk. Mutatóba álljon itt a *Könyvvasárlás* ötlete. Az író egy kis könyvesbolt tulajdonosnőjével alkudozik. a ki galans könyveket kínál neki, de jó áron. A vevőnek nincs kifogása az ár ellen, de szeretné már látni a könyveket, melyeket az asszony újabb meg újabb ürügyek alatt vonakodik előadni. Végre húsz franc előzetes lefizettetése után inkább tettel, mint szóval értésére adja, hogy a húsz franc értékű tárgy — ő maga. Az íróban volt annyi ízlés, hogy faképnél hagyta az asszonyt, de már annyi nem, hogy ugyanazt tette volna az ötlettel. Az *Okos Terka* hőse színésznő, a ki sem pénzért, sem szerelemért nem adja magát oda férfinak. Élete végén belátja, hogy ostobán cselekedett s sírkövére azt véseti: Itt nyugszik Szamár Terka. Nem vitatkozunk sem vele, sem a költő erkölcsi felfogásával, annál kevésbbé, mert az *Okos Terka* mégis — legmélyebb darabja a kötetnek. Az életnek egy, nem épen mindennapi jelenségét mutatja be, s a rideg, számító női lelket az egykedvűség leple alatt metsző kegyetlenséggel bontja elemeire. Ilyenféle *A tündérlaki leányok* is. A két «tisztességes» nőtestvér, a ki a harmadik «tisztességtelen» leány pénzéből él s erényére büszkén megveti amazt: szintén életkép, ha nem is a gyakoribb fajtából. Így, novellisticus formában, egypár jellemző mozzanatban bemutatva, határozottan többet ér, mint színdarabbá kinyújtva, a hol a részletezés, czifrázás megrontja, s az alapjául szolgáló ellentét, melynek túlzott volta a novellában is érezhető, egészen rikítóvá fokozódik.

Általában Heltai e kis elbeszéléseit a rövid, fordulatos előadásuk teszi hatásossá. Úgy értve a szót, hogy a könnyed szórakozásra, olesó mulatságra sóvárgó közönséget megkapja a gyors elbeszélő tónus, a melylyel pár mondatban egy egész kis történet mozzanatait pörgeti le előtte az író, s a végén olyan meglepetéssel szolgál neki, melyre nem volt elkészülve. A mellett Heltai folyton jókedvű, tréfákkal, szó-élczekkel mulattatja közönségét, s ha a szerző nem is válogatós az eszközökben, közönsége meg kevésbbé. Psychológiát, erkölcsi komolyságot, életfölfogást nem ad, de nem is várnak tőle s úgy véljük, mikor elvétve lelke legmélyéről, a humor régiójából, merít (*Mese a gazdag költőről és a szegény költőről*), akkor tetszik legkevésbbé. Értjük, hogy Heltai alkalmazkodik közönségéhez, de sajnáljuk érte. Vannak nyomok, még ebben a könyvében is, melyek arra mutatnak,

hogy a tömeg olcsó tapsai helyett magasabbrendű elismerésre is számot tarthatna.

A másik kötet, a melyet főntebb detective-regénynek neveztem, alacsonyabb színvonalon áll, meséje szinte a füzetes vállalatokéra emlékeztet, de bonyodalma nem rémes s a stylje irodalmi; az egész comikai oldalról van fölfogva. Szóljon magáért a tárgya. Egypár éhes ujságíró egy gazdag uzsorás költségén megindítja a *Krajczáros Igazság* című napilapot, azzal az ígérettel, hogy minden héten közöl egy hatalmas sensatiót, -- ellenkező esetben Herskovits úr megszünteti a lapot. A terhes föltételeknek a társaság — egyik tagja, a Jaguár néven ismert gróf Mindenyssa Zdenkó segítségével — meg is felel. Ez a gróf, a ki szellemi képességeire és sorsának kalandos voltára nézve még Jókai regényhőseit is meghaladja s majdnem olyan eszes, mint egy detective-király, szervez egy betörő bandát, mely a *Krajczáros Igazságban* bejelentve előre nagyszabású betöréseit s utána részletesen beszámolva a betörés lefolyásáról, minden vasárnapra beszállítja a szükséges sensatiót. Azt hiszem, ennyi elég. Ha ezt a könyvet Heltai azért írta volna, hogy kiszorítsa vele az ízlést és erkölcsöt mételyező *Nick Carter*-féle ponyva-regényeket, akkor nincs szavunk ellene; komoly irodalmi alkotásnak azonban nem tudjuk tartani; csak könnyed és fölényes előadása vall benne a gyakorlott és tehetséges íróra.

cs. e.

A NÉMET VILÁGPOLITIKA ÉS BÜLOW.

Rómában a «Villa Malta»-ban a cselekvő politikától visszavonulva tölti Bülow az év legnagyobb részét. Úgy tudom, nagyszabású emlékiratain dolgozik. Ezeknek bizonyára egyik fejezete az a tanulmány, melyet a *Németország II. Vilmos alatt* című nagy irodalmi vállalat első kötetében tett közzé. Megjelenése után a világsajtó ezzel a művel, de különösen Bülow tanulmányával sokat foglalkozott. Meg is érdemli nemcsak a szerző egyénisége, hanem a tanulmány gazdag tartalma miatt is. Bismarck *Gedanken und Erinnerungen*-je óta ilyen nagyjelentőségű állampolitikai elmélkedést Németországban alig bocsájtottak közre. Bülow, midőn elfoglalta Rómában új otthonát, maga mondta egy alkalommal, hogy a «Villa Malta» történeti szálai Sallustiuszhoz vezetnek vissza. Valóban Bülownak ez a tanulmánya is sok helyütt emlékeztet Sallustiusra. Az ő művében is ott van a könnyed, kellemes tárgyiasság, a római nagy írónak ragyogó magvas világossága. Megérdemli, hogy ezzel a művel, melyet francziára is lefordítottak, mi is behatóbban foglalkozzunk, mert az a magyar napi sajtóban az értékével arányban álló méltatásban alig részesült. Annál szívesebben teszem ezt most, mert valóban a mű megjelenése óta beállott nagy világtörténeti kataklipsis egyenesen az érdeklődés központjába hajtja ennek a kiváló államférfiúnak és diplomatának mély elméjén és gazdag tapasztalatain átszűrt külpolitikai tanításait.

I.

Bismarckkal a német birodalom nagy continentalis feladatai tettekké váltak. II. Vilmos császár kora a német világpolitika új útjait jelenti. Bismarck alkotásai tették

lehetővé, de szükségessé is a német *continentalis* politikának világpolitikává kibővülését. A német birodalom lakosságának nagyarányú felszaporodása, a fellendült német gazdasági élet logikai kényszerűséggel követelték a tengerentúli érdekek ápolását. Sőt a régi *continentalis* politika is csak azzal biztosíthatja fenntartó erejét, ha a tengerentúli nagy érdekeket teljes odaadással ápolja. Ennek a világpolitikának, melynek tengeren van az útja, nélkülözhetetlen eszköze a flotta. Még pedig a flottának oly színvonalra emelése, hogy a német tengerentúli gazdasági politikának hathatós védelmet biztosíthasson.

Hogy a régibb német politikával szemben mennyire új világot jelent az újabbkeletű német flottapolitika, utal Bülow arra a megható jelenetre, midőn a 80 éves Bismarck Ballin társaságában a hamburgi kikötőt meglátogatta és látta a sok dockot, darut, hajóóriást, a rengeteg mennyiségű árút. Ekkor így szólt kíséretjéhez: «Látja, hogy meg vagyok hatva és mélyen megindulva, hisz ez új időt egészen új világot jelent.»

Ha a nemzeti szükségletek a nagy politikában távolabbi célokat tűznek is elének, mint a mennyire Bismarck szeme irányult, mégis csak — mondja Bülow — az ő európai politikájának alapelvei nyújtják ehhez a világpolitikához az alapot. Az új kornak a régi hagyományokban kell gyökereznie. Az egészséges fejlődés biztosítéka mindig a réginek és az újnak értelmes kiegyenlítésében keresendő. Igaza van Bülownak, hogy a világpolitikáról való lemondás egyenlő volna a német nemzeti életerő lassú, de biztos elbénulásával. De viszont abban is igazat kell adnunk Bülownak, hogy a világpolitikai kalandok politikája tekintet nélkül a régi európai érdekekre, talán imponáló és ragyogó volna, de ez krízishez, esetleg katasztrófhához vezetne. Az egészséges politikai eredmények nem érhetők el másképen, mint a hogyan a kereskedelmi eredmények. Itt is csak az aggódó óvatosság Scyllája és a merész *speculatio Charybdise* között kell keresni és megtalálni a nyugodt menetet.

Németországban nagyon jól ismerték Angliának min-

dig fölébredő érzékenységét, mihelyt a continensen bármely nagyhatalom oly erőre tesz szert, hogy continentalis erejének tudatában teljesen szabadon mozoghat a tengeren.

Anglia mindig résen áll, ha valamely continentalis hatalomról fölteheti, hogy tengerentúli világpolitikáját érzékenyen keresztezheti. Leginkább vigyáz a legerősebb szárazföldi hatalomra, mert ez a legveszélyesebb. Mikor XIV. Lajos II. Károlylyal szövetséget akart kötni, ez a különben francia-barát király azt válaszolta, hogy az őszinte szövetségnek vannak bizonyos akadályai és itt a legkiválóbb akadály az, hogy Franciaország erős tengeri hatalom óhajt lenni.

A hubertusburgi béke után az idősebb Pitt a parlamentben sajnálatának adott kifejezést, hogy Franciaországnak megadták a lehetőséget, hogy flottáját újra kifejleszthesse. A spanyol örökösödési háborúban főleg Franciaország tengerentúli politikája tette Angliát Franciaország ellenségévé.

A XVIII. század közepén mondta Lord Chatam: «Az egyetlen veszély, mitől Anglia tarthat, azon a napon keletkezik, midőn Franciaország nagy tengeri kereskedelmi és coloniális hatalom lesz.»

Akkor természetesen a széttagolt Németországról még szó nem lehetett. Ebből Franciaország levonhatja azt a tanulságot, hogy mihelyt erősebb tengeri hatalomra törekszik, ellentétbe kerülhet Angliával.

Anglia egoismusa rögtön fellázad, ha tengeri hegemoniáját zavarva látja. Ha föllázadt annak idejében Spanyolország, Franciaország, Holland, sőt egy időben Oroszország ellen is, akkor most, a német birodalom ellen foglalva állást, épen nem következetlen. De, hozzáteszi Bülow, ha ezt a hagyományos angol politikát meg lehet is érteni, a megértés korántsem jelentheti annak elismerését, hogy Angliának oka is van a német közgazdaságnak világgazdasággá fejlesztését azzal a bizalmatlansággal megítélni, a mi talán okadatolt volt a korábbi századokban az akkori legerősebb continentalis államokkal szemben. A német világpolitika eszközeiben és céljaiban lényegileg más, mint az

akkori spanyol, francia, hollandi és az orosz universalis hódító irányzatok.

A föld minden népe között Németország az, mely a legritkábban lépett fel támadólag és hódítólag. Ha eltekin-tünk a német császárok középkori római vágyaitól, a melyek hajtóereje inkább nagyszabású álomszerű politikai téve-dés, mint igazán hódító és harczy vágy volt, hiába keres-nénk a történelemben oly hódító törekvéseket, melyeket Franciaország a XVII., XVIII., XIX. században, a habs-burgi Spanyolország, Svédország a maga fénykorában, az Orosz- és Angolbirodalom alapelvileg expansiv nemzeti politikája irányadókul ismert. A német politika inkább csak defensiv irányú. Nagy Frigyes ép úgy nem sodorta kalandokba, a le nem győzött seregeit Schlesia meghódítása és a porosz-monarchia önállóságának biztosítása után, mikép I. Vilmos és Bismarck nem gondoltak arra, hogy két nagy háború példanélküli győzelmei után új haditettekre vállalkozzanak.

Ha egy nép politikai önuralomról beszélhet: úgy a né-met az. A német nép fejlődésében általában hiányzik a szemkápráztató rögtöni fényes emelkedés korszaka. Inkább lassú, szívós munkásság és előrehaladás jellemzik történeté-nek egymásutánját. Más népeket az elért eredmények me-rész, új lépésekre ösztönöznék. Ez a tulajdonság a német-ben hiányzik. A német politikai módszer nem a merészen számító kereskedőnek, hanem az óvatos földművelőnek a módszere, a ki gondos vetés után türelmesen várja az ara-tást. Gondoljunk csak vissza: a nagy német-francia háború után, hogy tele volt a világ Németország új hadi vállalatainak félelmével. Sok nagy háború volt az utolsó évtizedekben is, de Németország kerülte ezeket és hidegen ellentállt. A né-met nép culturalis ereje és anyagi javai emelésén dol-gozott. A német hadsereg évről-évre erősödött, hatalmas flotta is keletkezett, de még ez a hadierő is évtizedekig a béke érdekének szolgált. Csak annyira kívánta flottáját is fejleszteni, a mennyire a tengerentúli érdekek védelmére szük-séges. A német csak nemzeti létfeltételeit akarta biztosítani.

Ez alól a kötelesség alól azonban semmi ellentállás a német népet föl nem menthette. Az angolok akadályozása

sem. Kettős irányban kellett Németországot függetlenné tenni. Egyfelől nem volt szabad a német politikának lényegét az alapelveileg angol-ellenes politikában keresni, de nem volt szabad az angol barátság kedvéért angol függőségbe se jutni. A tengeri hatalomnak fejlesztésében nem lehetett Németország Angliának bolygója, de korántsem akart antagonistája lenni. A biztos barátságot pedig csak azon az áron lehetett volna megvásárolnia, ha a flottafejlesztést feláldozza. Ha ezen az úton haladtunk volna, azt a hibát követtük volna el, — mondja Bülow — mit a római költő úgy fejez ki: «propter vitam vivendi perdere causas».

A délafrikai háború alkalmával is megmutatta a német külügyi politika, hogy nem követett alapelveileg angolelles politikát. Bülow védelmezi az akkori német közhangulattól eltérő politikáját. Ő a szigorú semlegesség álláspontját tartotta helyesnek. Anglia sokat bosszantotta ugyan már akkor Németországot, hisz az angol parlamentben és sajtóban is kiadták a jelszót: Németországot le kell gyűrni, a német flottát meg kell semmisíteni stb. Ő azonban mindenáron ki akarta kerülni Angliával a háborús összeütközést, mert ez nagy felfordulást jelentene és különben is tartózkodni kívánt Angliával szemben minden kihívónak látszó viselkedéstől is. Bülow elismeri, hogy erre a magatartásra nagy érdekek utalták, mert Anglia ellen az egyenes kihívó fellépés akkor visszavethette volna a német birodalom megindult nyugodt flottafejlesztését. Anglia passiv ellenállása nem ártott a flottafejlesztésnek, de activ ellenségeskedés akkor sokat kockáztatott volna, mert Németország a tengeren még nem volt erős.

II.

Igen érdekes fejezete ennek a tanulmánynak az is, hol Bülow megmagyarázza, miért nem iparkodott Németország Angliával szövetséget kötni, hisz egyidőben sokat beszéltek az angol-német alliance-ról. Bismarck is foglalkozott ezzel, és a nála megszokott szólamba foglalta híressé vált resignált nyilatkozatát: «Mi készek volnánk az angolokat szeretni, de ők nem hagyják magukat szeretni.»

Németország hajlandó lett volna teljes paritás alapján Angliával szerződéses viszonyba lépni. Ennek azonban abszolút és tartósan kötelezőnek kellett volna lenni. Ez azonban nem volt elérhető. Nem szabad elfelejteni, hogy a világhelyzet akkor midőn az alliance-kérdés fölvetődött, egészen más volt. Anglia és Oroszország között az ázsiai kérdések miatt akkor a viszony feszült volt. Közel állott a veszély, hogy «alliance» esetében az Angliával szövetséges Németországnak jutott volna feladatul Oroszország ellen harcolni. Ez a szerep később Japánnak jutott. Ezt a szerepet oly föltételek között kellett volna a németeknek — mondja Bülow — betölteni, a melyek nem hasonlíthatók össze azokkal az előnyös föltételekkel, melyeket Japán az Oroszországgal történt összecsapáskor talált. A japán-háború Oroszországban népszerűtlen volt és Oroszországnak irtózatos távolságokban valóságos coloniális háborút kellett viselni. A Németországgal vívott háború nem lett volna Oroszországban népszerűtlen, sőt azt az oroszok egész bizonyosan nemzeti hevülettel vívták volna, ha orosz földjüket a német fegyverek ellen kell védeniök. Franciaországra nézve is beállott volna Németország fellépése esetén a «casus foederis». Franciaország pedig ily helyzetben kedvező viszonyok között viselhette volna a «revanche»-háborút. Anglia a búr háború előtt állva, coloniális politikáját nagyon megkönnyíti, ha európai bonyodalom hajtja az ő malmára a vizet, úgy mint a XVIII. és XIX. század első felében. Mig a németeknek két vonalon kellett volna harcolni, Anglia ezalatt] coloniáit gyarapítja. «Ily helyzetben — mondja Bülow — nekünk nem lett volna sem időnk, sem pénzünk a flottafejlesztésre. Ezért kerültük az ellenséges összeütközést a búr-háború alkalmából is.»

Bülow bővebben foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy ha szövetséget nem kötött Angliával, miért nem léptek fel támadólag Anglia ellen, hisz itt sajtó, parlament, katonai előkelőségek sértést sértésre halmaztak Németország ellen. A diplomatiái chicane is napirenden volt. Teljesen igazoltnak tartom, hogy Bülow Anglia irányában úgy a támadó, mind a szövetséges politikától abban az időben tartózkodott, mert mind a kettőnek a flottafejlesztés meg-

akasztása lett volna az eredménye. Egyik esetben az ellenségeskedés, másik esetben a barátság miatt. Az pedig egészen bizonyos, hogy Angliával a paritásos szövetség nem volt elérhető, mert Anglia csak oly szövetséget szeretett volna, hogy a barátság tőle függő helyzetbe hozza a német flotta-fejlesztés arányait.

III.

* Nem foglalkozhatom Bülow tanulmányának minden részével. De kitérek azokra a fejezetekre, melyek a mai világháborúban mindenkit érdekelhetnek.

Belátunk Bülow egész nemzetközi politikájába. Mesteri kéz, finom művészi lélek jellemzi a francia-német viszony kifejtését. Különösen fontosnak tartom a német nemzeti kérdéssé vált marocói politika felderítését annál is inkább, mert Bülow az algecirasi konferenciának rendkívül nagy súlyt tulajdonít, sőt ott a «bekerítő politika» (Einkreisungspolitik) szétforgácsolását látja. Erre tanulmányom zárófejezetében még visszatérek.

Bülow külpolitikája Franciaország engesztelhetetlenségét mint tényezőt sohasem tévesztette szem elől. Franciaországot a németek csak úgy békíthették volna ki, ha Elsass-Lotharingiát visszaadják. Erről azonban szó sem lehetett. Tagadhatatlan, hogy sok kérdésben együtt tarthat Németország Franciaországgal. Törekedett is a német politika a nyugodt, békés, udvarias viszonyt fenntartani, azt azonban sohasem tévesztette szem elől, hogy a meddig Franciaország lehetőnek tartja akár saját erejéből, akár mások segítségével, Elsass-Lotharingiának visszaszerzését, addig a mai állapotot csak ideiglenesnek és nem véglegesnek tekintti. Ha majd egyszer Franciaország meggyőződik arról, hogy a frankfurti béke határozmányai megváltozhatlanok, akkor megnyugszik, előbb nem. Nem szabad feledni, hogy Franciaországot az 1812—15-iki nagy katasztróphánál is súlyosabb csapás érte 1870/71-ben. Csak élénk nemzeti becsület-érzésre vall, hogy a nemzet büszkeségén ejtett sérelmet oly fájdalmasan érzi, hogy a megtorlás gondolata nemzeti szenvedélylyé lesz. De az is bizonyos, hogy Franciaország szá-

zadok óta az európai történelemben a nyugtalanság szeleme. Franciaország nemzeti hatalmának minden megerősítése után következetesen agresszív lépett fel, ellenben Németország 1866 és 1870 után megizmosodott erejét saját nemzeti életének kiépítésére használta. Franciaország győzelem esetén jövőre a régi úton maradna. Franciaország rendíthetetlenül hisz életerejének elpusztíthatatlanságában. Ezt a hitet kétségtelenül támogatják a tapasztalatok. A francia forradalom kitörése után tíz év múlva a francia köztársaság seregei győzedelmeskedtek Itálián, Hollandián és a Rajna balpartján minden országban, sőt Németország szívéig jutottak. És ismét tíz év múlva az első császárság a legnagyobb fényben ragyogott. Napoleon csaknem az egész continens urává lett. Következett a lipcei és waterlooi katastrophá, kétszer bevették a francia fővárost és mégis a második császárság alatt ismét az első helyen állott Franciaország. 1870 után, midőn a legnagyobb csapás érte, az utolsó 25 esztendő alatt a világ második gyarmati hatalmává fejlődött. Északafrikai birtokállapota Maroccóval csaknem megkészsereződött. A német politika különben a gyarmatosítás terén sokszor segített Franciaországnak. Még a Marocco-kérdésben sem akarta a német diplomácia Franciaország gyarmati politikáját keresztezni. Itt a főérdek a német nemzeti tekintély és világ-hatalmi állás megóvása volt. Franciaország nem létezőnek kívánta tekinteni az 1880-iki madridi szerződést, mely ugyan az európai nagyhatalmak védnöksége alá helyezte Maroccót, de souverainitását teljesen elismerte. Németország Maroccóval ezen souverainitás alapján 1890-ben kereskedelmi szerződést kötött. Tudnunk kell, hogy a madridi megállapodásokat csak az európai nagyhatalmak beleegyezésével lehetett módosítani. (A signatar-hatalmak között nem volt Oroszország, az Egyesült-Államok, a Skandináv-államok, Hollandia, Belgium és Portugália.) Franciaország azonban mint tunisi szomszédbírtokos, nem törődve más államok, különösen Németország érdekeivel, csendesen hatalmába akarta venni Maroccót. Franciaország Angliára támaszkodva vélte elérhetőnek ezt a célját. 1904 április 8-án külön szerződést kötött Angliával, melyben Franciaország Anglia egyiptomi teljes uralmát ismerte el, Anglia pedig Franciaország marocói politikájá-

hoz teljesen hozzájárult. Ez a külön szerződés félre akarta tolni az 1880-iki madridi megállapodást, s a német-marocói kereskedelmi szerződést. Ennek a szerződésnek éle Németország ellen irányult. Világosan azt jelentette ez, hogy a nyugati hatalmak kizárják a világpolitika döntésében való részvételből Németországot. Franciaország kezdte is «tunificálni» Maroccót. St. René Taillandier, Franciaország marocói diplomatai képviselője, a társ-kormányzó szerepét ölté fel. Mind az állami, mind a gazdasági életet oly mérvben kívánták francia befolyás alá vonni, hogy a végleges bekebelezés már csak formakérdéssé vált volna. Delcassé francia külügyminister bevégzett tény elé akarta állítani Németországot. Jól tudta, hogy ezzel nemcsak a német gazdasági érdekeket sujtja, hanem megingatja Németország világpolitikai hatalmi állásának tekintélyét is.

Jogosult volt tehát II. Vilmos császárnak az a programszerű kijelentése (1900 július 3-án): «Abban a véleményben vagyok, hogy a mi német népünk fejedelmeinek vezetése alatt ezelőtt 30 évvel nem azért győzött és verzett, hogy a nagy külpolitikai elhatározásoknál felretolják. Ha ez megtörténnék, akkor egyszersmindenkorra vége lenne a német nép világpolitikai állásának, én pedig ezt idáig jutni nem engedem.» Ebben az értelemben a német-marocói politika német nemzeti kérdéssé is vált. Bülow tanácsára ment a német császár Tangerbe és ott Marocco függetlenségét és souverainitását hangsúlyozta. Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy ő az 1880-iki nemzetközi szerződéshez ragaszkodik. Következőleg a felmerült kérdésben csakis a madridi signatar-hatalmak határozhatnak. A német politikának természetesen nem lehetett az a célja, hogy az összeülendő nemzetközi conferentia Anglia és Franciaország megállapodását csak a «placet»-tel lássa el, hanem új nemzetközi rendezés mellett volt. Mindkét célját el is érte az algecirasi conferentián, melynek megtartását Franciaország sokáig ellenezte. Még 1898-ban Damaskusban mondta Vilmos császár, hogy «a földön szétszórva élő 300 millió mohamedán legyen meggyőződve, hogy a német császár minden időben barátjuk marad». Tanger és Damaskus után a német császár nem lehetett olyan politika részese,

mely Maroccót a francziáknak eladja. Marschall, Németország nagyeszű követe, mondta egy alkalommal Bülownak, hogy «ha mi Damaskus és Tanger után Maroccót feláldozzuk, akkor egy csapással elveszítjük posztionkat és annak minden előnyeit Törökországban, melyet pedig fáradságos munkával szereztünk meg». Az 1909-iki német-francia külön megállapodás biztosított ugyan Franciaországnak bizonyos politikai befolyást, de biztosította minden nemzetnek a «nyitott ajtó» elvét iparban és kereskedelemben, biztosította a marokkói állam területi integritását és azt, hogy Németország hozzájárulása nélkül nem lehet Maroccót egyoldalúlag annectálni. Igazat kell adni Bülow felfogásának, mert Németország a német világhatalmi prestige és nagy közgazdasági érdekek érzékeny sérelme nélkül nem járhatott el másféleképpen. Különben hozott volna Németország bármely áldozatot a marokkói kérdésben, Franciaország engesztelhetlenségén ez nem változtatott volna. A Krüger-távirat idejében, midőn Franciaországban is élénk volt a búr rokonszenv, egy angol diplomata félt, hogy Franciaország nagyon közeledik Németországhoz. Kérdést intézett egy francia diplomatához, hogy nem fog-e Franciaország most Németországhoz simulni. A francia azt felelte: «Legyen meggyőződve, a meddig Elsass-Lotharingia német marad, a francia nép, történiék bármi, Németországban a ,permanens', minden más hatalomban az ,accidentalis ellenfelet' fogja látni.»

Tényleg megmutatta ezt a Fashoda-kérdés. Itt Franciaország régi és büszke álma foszlott szét. Keserű érzésektől háborgott Franciaország Anglia kiméletlen eljárása miatt és mégis sokan, kik a politikában a maradandót az esetlegestől nem tudják helyesen megkülönböztetni, abban bizakodtak, hogy Franciaország talán elfelejti Sedánt is és Németország felé közeledik. Egy jeles francia diplomata egy olasz államférfinak hozzá intézett arra a kérdésére, minő hatása lesz a sudáni helyzetnek Franciaország viszonyára Anglia irányában, azt válaszolta: «Kedvező, mert a sudáni differentia elintéztetvén, most már semmi sem áll útjában a teljes entente nak». És ez Fashoda után nemsokára létre is jött.

IV.

Nem kevésbé érdekes és tanulságos Bülow gondolkozását ismerni Oroszországról, Japánról, Itáliáról, Törökországról, Északamerikáról.

Bismarck mindig arra törekedett, hogy a Német-birodalom Oroszországgal egyetértésben éljen. Ez megfelelt a régi porosz hagyományoknak is, hisz ha az Erzsébet czárnő és Nagy Frigyes között inkább személyes, mint tárgyi okokból fennállott ellenségeskedéstől, az 1812-iki látszólagos háborútól eltekintünk, Poroszország alig volt Oroszország ellenségei között. A frankfurti béke után is Oroszország és Ausztria-Magyarország fejedelmei Berlinben látogatták meg a nagy győzöt. Mint Bismarck mondta: «Az a helyes, ha a felbőszült orosz elefánt két szelíd elefánt közé van fogva, s ezek a Német-birodalom és Ausztria-Magyarország». A jó egyetértést csak a berlini congressus zavarta meg. Itt Oroszország kénytelen volt eltérni a san-stefanoi békének nem lényegtelen módosításait. Az orosz sajtó heves németellenes cikkekben fejezte ki elégedetlenségét a congressus eredményével és Oroszországnak megalázását Bismarcknak, a congressus elnökének tulajdonította. Pedig a san-stefanoi békének a berlini congressuson történt módosításait tulajdonképpen — legalább lényegében — vissza kell vezetni azokra a titkos megállapodásokra, melyeket Oroszország még a háború előtt Ausztriával és a fegyverszünet alatt Angliával kötött. Gortschakoff herczeg személyes ellenszenve Bismarck iránt nagyban hozzájárult az orosz sajtó heves kitöréseéhez. Sőt maga Gortschakoff már abban az időben csaknem fenyegetésképen Németország ellen egy francia hirlapíró előtt kifejtette az orosz-francia szövetség lehetőségét. II. Sándor czárt is elragadta a német-ellenes áramlat. Ily helyzetben Bismarck 1879-ben szükségesnek tartotta Ausztria-Magyarországgal a szövetséget megkötni. Blowitz, a *Times* híres levelezője, azt mondta akkor Bülownak: «Ez a legnagyobb, diplomatai coup, a mit Bismarck valaha elkövetett». Bismarck azonban nem szünt meg nagy erellyel dolgozni azon, hogy Oroszországgal a régi jó viszonyt életre keltse. Ennek

a munkának az eredménye az 1884-iki skiernevicei három-császár-találkozás. Ez Németországra nézve eszményi állapot volt. Ez azonban csak addig volt fenntartható, míg Oroszország és Ausztria-Magyarországnak sok tekintetben ellentétes keleti politikai céljai egymást nem keresztelték. A bolgár kérdés adta meg erre a lökést. A hármas császárszövetség nem is élte túl 1886 nyarát. Bismarck azonban, ragaszkodva a hármas császár-szövetség gondolatához, iparkodott legalább Németország és Oroszország között barátságos megállapodásra jutni és ekkor kötötte meg Oroszországgal a sokat emlegetett viszontbiztosítási szerződést. Ennek a szerződésnek az indokairól, értékéről és horderejéről maga Bismarck sokszor és behatóan nyilatkozott, sőt hibáztatta utódjának külpolitikáját, melyből hiányzott a viszontbiztosítási szerződés Oroszországgal, sőt azt állította, hogy erre a mulasztásra vezethető vissza a francia-orosz szövetség. Mindenesetre a francia-orosz szövetség a nemzetközi helyzetnek mélyen járó változását jelenti. Az orosz-német nemzetközi viszony különben határozottan melegebbé vált az orosz-japán háború idején. Németország semlegessége Oroszország irányában még egy árnyalattal jóakaróbb volt a francziáénál is, úgy, hogy a kettős szövetség éle sokat tompult. Sőt még a boszniai krízis után is a normális viszonyok a két császári állam között hamar helyreálltak. Volt olyan idő, midőn orosz államférfiak többször adtak annak kifejezést, hogy Oroszország nem hajlandó pusztán a francia revanche-politika eszköze lenni. Ezért Franciaország már nem elégedett meg az orosz szövetséggel. Japánnal szemben is gyengének látta az orosz hadsereget. Ezért keresett melegebb közeledést Angliához, hol már felgyülemlett a gyűlölet és irigység Németország folyton haladó tengerentúli gazdasági és flottafejlesztési térfoglalása miatt. Angol és Franciaország között — mondja Bülow — tulajdonképen több érdek-ellentét van, mint Német- és Oroszország között, hiszen Anglia Franciaország rovására terjeszkedett előbb Hátsó-Indiában, később Sudánban. De Franciaország nem tartván elegendőnek az orosz szövetséget, érdekeiből

nagy betétet fizetett az angol barátságért. Ezt csak azért tette és tehette, mert Franciaországnak kevésbé létkérdése a tengerentúli politika, mint Németországnak, és így alárendelte magát a «revanche»-ért az angol érdekeknek.

Csodálom, hogy Bülow ki nem terjeszkedett a német-orosz nemzetközi viszony jellemzésénél arra a számos gazdasági kérdésre, melyek az orosz politikai köröket Németország ellen hangolják. A német kereskedelem és ipar nagyban tért foglalt Oroszországban és itt népszerűsége tett szert az a gondolat, hogy a német ipar és kereskedelem teszi lehetetlenné az orosz ipar és kereskedelem nagyarányú kifejlődését. Oroszországban tekintélyes államférfiak már évekkel előbb publicistikai munkákban azt jövendőlték, hogy az új német-orosz kereskedelmi szerződés idején okvetlenül ki fog törni a háború Orosz- és Németország között. Semmi kétség, hogy a régi traditionalis barátság elbűlésére a gazdasági érdekek antagonizmusa nagy hatással volt. De nagy része van az elhidegülésben a panslavismus által felkorbácsolt orosz világhódító törekvéseknek is, melyeknek útjában Oroszország nemcsak Ausztria-Magyarországot, tartja veszedelmes akadályának, hanem a Német-birodalmat is.

V.

Nagy meglepetést keltett mindenfelé, hogy Japán most Oroszországgal együtt küzd ellenünk. Az angol-japán diplomatiái szerződésről mindenki tudott, de senki sem hitte, hogy ez Japán részéről ellenünk fegyveres közbelépést eredményez. Itália magatartása is sok gondot okozott a hazai közvéleménynek. A «hármasszövetség» Ausztria-Magyarország közfelfogásában úgy alakult ki, hogy nagy világháború esetén Itália tevékeny részt vesz oldalunkon. Mindenestre érdemes tudnunk, miképen vélekedett Bülow még a háború előtt a japán és olasz kérdésről.

A múlt század kilenczvenes évéig Poroszország volt Japánnak mintája. Lelkesebb bámulói és tanulmányozói a porosz katonai intézményeknek nem voltak, mint a japánok. Ők magukat Khina legyőzése után a Kelet poroszainak

nevezték. 1891-ben azonban a hangulat kissé lehült, mert a német politika Francia- és Orosz-országgal egyetértőleg kényszerítette Japánt, hogy követeléseit a legyőzött Khinával szemben mérsékelje. Semmi kétség, hogy sem Franciaország, sem Oroszország a németek ezen politikája miatt különös hálát nem tanusított. Ellenkezőleg sokat elkövettek, hogy a német rokonszenv Japánban újra föl ne éledjen.

Németországnak ugyan semmi érdeke, hogy Japán ellensége legyen, de azért arra sem vállalkozhatik, hogy Japán számára a tűzből a gesztenyét kikaparja és különösen más hatalmak keletázsiai érdekeiért sohasem volna helyes Oroszországgal meghasonlania.

Igen érdekesen tárgyalja Bülow Németországnak Itáliához való viszonyát is és örömmel állapítja meg, hogy az ellenfeleknek nem sikerült Itáliát az entente karjaiba csábitani. Azt elismeri, hogy Itáliának helyzete Ausztria-Magyarországgal szemben bonyolultabb, mint Németországra nézve. Ausztria az olasz közvéleményben a történelmi reminiscenciák miatt népszerűtlen. Fontos körülmény itt még az is, hogy Ausztriában 3 millió olasz nyelvű alattvaló van. Az olasz vezérférfiak nem követik Bismarck példáját, ki azt követelte, hogy a dunai monarchiában élő németek Ausztria és Magyarország hű polgárai legyenek és kereken visszatartott ezzel az óhajjal ellenkező minden törekvést. Pedig Itáliának minden érdeke azt követeli, hogy a középeurópai két nagyhatalomhoz csatlakozzék. Itáliának nem az érzés, hanem az ész szavára kell hallgatni. Meg kell gondolnia, a mit Nigra mondott egyszer, hogy: «Itáliának vagy a két középeurópai hatalom szövetségesének kell lenni, vagy határozott ellenségüknek». Itália évtizedek óta ki is tart, sőt nem is gondolt sem Algécirasban, sem a tripolisi expeditio vagy a Raccionigi találkozás alkalmával arra, hogy a szövetségből kilépjen. Bülow megczáfolja azt a legendát, hogy Itália Algécirasban cserbenhagyta volna a német-osztrák-magyar politikát. Nagyon jelentéktelen mellékkérdésekben — mondja Bülow — ellenünk szavazott. A fontos, életbevágó kérdésekben mindig velünk tartott. Azt azonban el kell ismerni, hogy Itáliának a hármass szövetség keretén kívül

is vannak külön érdekei. De ilyen külön érdekei vannak Németországnak és Ausztria-Magyarországnak is. Bismarck ezt egyszer élesen ki is domborította.

A hármass szövetség nem tarthatna oly sokáig, ha ez a szövetségi állapot azt követelné, hogy minden állam minden kérdésben feltétlenül le legyen kötve. Itália bizonyára teljesíteni fogja azt a kötelezettséget, a mire kötelezve van. De, hozzáteszi Bülow, ha Olaszország nem minden helyzetben és annak utolsó következményéig menne velünk, ez csak annyit jelent, hogy mi sem mehetnénk minden világpolitikai bonyodalomban Olaszországgal. A lényeg az, hogy mind a három hatalom a szövetség következtében akadályozva van az ellenfél oldalára állani. Ez lebeghetett Bismarck szemei előtt, midőn egyszer azt mondta: Nekem elég, ha egy olasz káplár egy olasz zászlóval és egy dobossal mellettünk áll, nyugat, azaz Franciaország és nem kelet, azaz Ausztria-Magyarország ellen fordulva. Minden további attól függ, mikép alakul az esetleges európai conflictus-kérdés és milyen nyomatékkal tudjuk azt katonailag képviselni és milyen eredménynyel tudjuk katonailag és diplomatiailag érvényesíteni. A szövetség teljes értéke csak komoly időkben próbálható ki. Békében a hármass szövetséget csaknem szétörhetlen continentális politikai érdekek fűzik össze s pillanatnyi és mulandó helyzetek azon nem változtathatnak semmit. Bülow erősen bizik Olaszországban. Ha Bülow okoskodását tekintjük, akkor Olaszországtól valóban nem várhattunk a ma követett eljárástól eltérő magatartást. Nem ismerem a Németországgal kötött szerződést, de ez a szerződés bizonyára «*expressis verbis*» nem kötelezte Itáliát a mai háborúban való részvételre. Bismarck kijelentése és Bülow okoskodása szerint meg lehetünk elégedve, ha jóakaró semlegességre kötelezhettük Itáliát. Az olasz néphangulat megváltoztatása természetesen nagyon kívánatos volna. Ez azonban nagy nehézséggel jár, mert az olasz irodalom, költészet szolgálatában áll annak a szenvedélyes izgatásnak, melyből senki sem vette ki annyira részét, mint Barrère, az egykori ügyes journalista, ki hosszú idő óta Rómában francia követ és a kínél erélyesebben senki se dolgo-

zott és dolgozik az olasz társadalom minden körében azon, hogy Itáliát a hármass szövetségtől eltántorítsa. A néplélekhez csak úgy lehetne hozzáférni, ha az olasz irodalom föltárná és népszerűsítene a bölcs olasz államférfiaknak tanítását, melynek tengelye az, hogy Olaszországot létérdeke, jövője, nagysága csatolja az Európa közepén élő nagyhatalmak érdekköréhez. Ezt pedig könnyű volna meggyőzőleg hirdetni, különösen mióta beláthatja Itália népe is, hogy Anglia többé nem marad monopolisáló ura a tengernek és így nem kell annyira idegesen felteni Olaszország északafrikai és Földközi-tengeri érdekkörét az angol tengeri flottától.

Törökországról igen meleg hangon emlékezik meg a tanulmány. Gazdasági, pénzügyi, katonai és politikai érdekek fűzik Németországot Törökországhoz. Szövetségesünknek, Ausztria-Magyarországnak, — mondja Bülow — Törökország volt a legkényelmesebb szomszédja. Az utolsó balkán háború katasztrófája nagy veszteség volt reánk. Ettől mindig félt Bülow, és ezért — úgymond — folytonosan arra törekedett, hogy a közeli keleten a komoly összeütközéseket kikerüljük: 1897-ben a Kréta-kérdésnél, a boszniai annexiónál és a maczedóniai kérdés minden phásisában, mindig attól tartott, hogy a komoly összeütközés mind Németország, mind Ausztria-Magyarországra nézve inkább kedvezőtlen, mint kedvező eredményre vezetne.

Semmi kétség, hogy a Balkán-háború eredménye Törökországra nézve kedvezőtlenül végződött, a megnagyobbodott Szerbia ránk nézve a legkellemetlenebb szomszédná vált, sőt ellenünk elkövetett államilag szervezett ocsmány büntettig sülyedt, mely alkalmul is szolgált a különben kikerülhetlen világháborúnak. Törökország részt követelt a világháborúból és most közösen küzd oldalunkon egyöntetűbb és életképesebb hadsereggel, mint a Balkán-háborúban.

Vessünk még egy pillantást Bülow politikai iratának arra a részére, hol Észak-Amerikával foglalkozik.

Bülow már 1899-ben kifejtette egyik nagy beszédjében, hogy semmi érdekellentét Németország és az Egyesült-Államok között nincs és nem létezik állam, hol jobb megértésre és igazságosabb elismerésre talált volna az Unió, mint a német föld. II. Vilmos császár is mindent el-

követett, hogy a legjobb viszonyt tartsa fenn az Unióval. Rooseveltet személyes jó viszony fűzi a császárhoz. Henrik herczeg küldetése Amerikába a legbiztatóbb eredménnyel járt. Az egyetemi tanárok kieserélése szintén erős összekötő kapocs. A Samoa-kérdésben is barátságos meg egyezés jött létre. Azt mondja Bülow: annyi érdekközösség és oly kevés érdekellentét van Németország és Amerika között, hogy Ausztria-Magyarországon kívül nincs állam, hol természetesebb feltételei léteznének az állandó barátságos viszonyoknak. Az a 12 millió német, ha fenntartja is a régi hazával az összeköttetést, — hű polgára Amerikának.

A világháború kezdetén nem igen vettük észre az amerikai sajtóban, hogy az Unió népe felismerné azokat a természetes feltételeket, melyeket Bülow emleget, — mert ugyancsak az «entente» érdekeit szolgálta.

Némi javulás észlelhető újabban, de igen valószínű, hogy a most folyó világháborúban Japán szerepe megérteti az Unió népével is, hogy Észak-Amerikát igazi érdekszállai nem az «entente»-nak Japánt dédelgető politikájához csatolják.

VI.

A ki Bülow tanulmányában sensatiót keres vagy rendkívüli titkok leleplezését várja, az csalódik. De a ki élvezni tudja egy előkelő gondolkodású, classikus műveltségű államférfiú felfogását a világpolitikának ma is legactualisabb kérdéseiről, a ki nehéz időkben kezében tartotta csaknem egy évtizedig a német világpolitika vezetését: az lelki gyönyört talál ezekben az elmélkedésekben.

Anyagán, veretén meglátszik mestere szeme, lelke, életismerete. Nem szabad elfelejteni, hogy a munkát még a nagy háború kitörése előtt írta. Valóban nagyon keveset kellene módosítania feltevésein.

Egy és más irányban őt is meglepetések érték, de a nagy vonalakban nem csalatkozott. Alaptételeit, külpolitikájának vezérlő gondolatait tisztán, világosan fejti ki. Egyik alaptétele az, hogy a német continentalis politika súlyát ma már csak világpolitikával lehet fenntartani. De viszont a

német világpolitikának Németország continentalis hatalmi állásában kell gyökereznie. A világpolitika Németország létkérdése. Az új német birodalom népessége 1871-ben 41 millió volt és ma csaknem 70 millió. Ennek a népességnek a tengerentúlra ható ipar és kereskedelem a levegője.

Ezért — és ez Bülow külpolitikájának második alap-tétele — a Német-birodalom tengerentúli politikáját nem rendelheti alá Anglia féltékenységének sem, mert ha ezt tenné, akkor saját létfeltételeit rombolná le. Bülow a német világpolitikától megtagadja a hódító universalitásra való törekvést, sőt ezt veszedelmes kalandnak tartaná. Németország oly universalis világhódító terveket nem ápol, mint XIV. Lajos, a két Napoleon, a maga fénykorában Svédország s Hollandia, hanem csak biztos akar lenni a tengeren, hogy ne mások kényétől-kedvétől függve kerüljenek milliárd és milliárd értékei a tengerre és a tengerentúlra... A német világpolitikának ez a békés irányzata az, a mit sem Franciaországban, sem Angliában, sem Oroszországban nem tudnak vagy nem akarnak elhinni.

Előttem fekszik Bülow munkájának francia fordítása. A fordítást Herbet Mór francia diplomata végezte, ki az egykori berlini francia követnek fia. Ehhez a fordításhoz *de Selves*, az egykori francia külügyminister, előszót írt. De Selves nem hiszi el Bülownak, hogy Németország csupán mérsékelt tengerentúli politikát akar követni. Gestusai nem olyanok. Bülow is tanulmányában — úgymond — folyton az entente bekerítő politikájáról beszél, pedig ez csak legenda. A republicanus Franciaország — mondja de Selves — 43 éve nem követett keleti szomszédja ellen fenyegető politikát. Nézetem szerint de Selves urat most már az események tagadhatlan súlyával czáfolja meg a kiütött világháború is. Ő, úgy látszik, teljesen elfelejtette Delcassé külpolitikai korszakát is. Egyszer már volt ily feledékeny a volt külügyminister. Úgy emlékszem, 1911-ben történt. A francia kormány Spanyolországgal kritikus helyzetben volt. Spanyolország megszállotta Larast és Alcasárt. Megkérdezték a képviselőház bizottságában a ministert, hogy a francia kormány tett-e óvást ezen megszállás ellen, melylyel Spanyol-

ország északi Marocco tényleges birtokbavételét akarta jelezni. A minister tagadólag válaszolt. Másnap a minister ismét megjelent a bizottságban és akkor már igennel felelt. Sőt többet is tett. Előterjesztette elődjének, Cruppinak, óvást tartalmazó nyilatkozatát. Ilyen feledékenységet tanusít de Selves úr az előszóban is, mert, úgy látszik, azt is elfelejtette, hogy 1905-ben Delcassé a háborúra határozta el magát. Épen nem lehet Bülownak szemére vetni, hogy a Németország és Franciaország közötti nemzetközi viszonyt nem a legmesszebbmenő tárgyilagossággal itéli meg. Sőt teljesen érthetőnek, bár czéltalannak tartja a «revanche»-politika követését. De Bülow az u. n. «Einkreisung-politiká»-nak, melyet de Selves úr az előszóban legendának nevez, nem is tulajdonított ebben a tanulmányában nagy súlyt. Bülow épen azt fejt ki, hogy az algecirasi conferentia és a boszniai krízis diplomatiái tanúságai bebizonyították, hogy a bekerítő politika gyakorlati eredménye a zöld asztalnál szétfoszlott, mert egy hatalom sem mutatott kedvet sem Algecirashban, sem a boszniai krízis alkalmával arra, hogy saját európai érdekeit idegen világhatalmi érdekeknek alárendelje és senki sem akarta saját bőrét a mások érdekeiért a vásárra vinni. Németország bekerítése és elszigetelése, — mondja Bülow — a mi pedig az aggódo lelkek rémképe volt, szétfoszlott. Bebizonyosodott, hogy az egész bekerítő politika realpolitikai feltételek nélkül való diplomatiái tűzijáték. Ebben a feltevésében mindenesetre csalódott, mert ő tényleg nem hitt vagy nem akart hinni abban, hogy a continentalis hatalmak, melyeket sok érdekszál köt össze, ezeket az érdekeket alá fogják rendelni az angol tengeri rivalitásnak. Bülownak az volt a nézete, hogy tulajdonképen csak Angliával van Németországnak világpolitikai leszámolása. Mivel pedig az algecirasi conferentia és a boszniai krízis bebizonyították, hogy a bekerítő politika szövedéke széjjelszakadt, Bülow, úgy gondolkozott, Anglia is át fogja látni, hogy az ő tengeri érdekeiért nem mozdulnak meg a continentalis hatalmak, sőt egyenesen remélte azt is, hogy Anglia levonja ebből a következtetéseket. Edward király 1909-iki berlini látogatásához Bülow azt a reményét fűzte, hogy Anglia és Német-

ország nemcsak békésen kimagyarázhatják a nagy vitakérdéseket, hanem végre meg is érthetik egymást.

Bülow angol politikájának vezérlő gondolata az volt, hogy kerülni kell a komoly összeütközést Angliával. És nemcsak addig kerülte ezt, míg a német flottafejlesztés nagyobb arányokhoz nem jutott, hanem mivel Anglia és Németország összeütközését mindkét állam és egész Európa, sőt az egész emberiség nagy szerencsétlenségének tartotta, a flottafejlesztés nagyobb arányainak elérése után is arra törekedett, hogy Angliával komoly összeütközésre ne kerüljön a sor. Semmi sem bizonyítja ezt meggyőzőbben, mint az angol politikáját irányzó következő elvek felállítása. «Nekünk — úgy mond — olyan flottára van szükségünk, melynek megtámadása minden ellenfélre nézve nagy kockázattal járjon, de ezen a célon túl nem szabad mértéktelen és céltalan flottafejlesztésbe és felszerelésbe bocsátkozni. Nem szabad a tengeri kazánt túlfüteni; nem szabad megengedni, hogy tekintélyünket és méltóságunkat bármely állam megfenyegethesse, de kerülni is kell Angliával szemben mindent, a mit később már jóvá tenni nem lehetne. Ezért arra törekedtem, — mondja Bülow — hogy nemzeti érzésünk illetéktelen megtámadását erélyesen visszautasítsuk, de ellentállottam minden kísérletnek, mely a burháborúba való beavatkozást követelte, mert ez az angol önérzeten oly sebet ejtett volna, melyet többé nem lehetett volna begyógyítani. Nekünk — úgy mond — Angliával szemben nyugodt idegekkel és hidegvérrel kell föllépnünk, kihívó (brusquerozó) magaviseletől tartózkodnunk kell, de azért utána sem szabad futkosnunk.»

Bülowot nem lehet hibáztatni, hogy a háború előtt így gondolkozott Angliáról. Maga a német császár is mindent elkövetett, hogy a két germán állam között a legteljesebb egyetértés létesüljön. Sokszor adott annak is kifejezést, hogy sok közös érdekük van, melyek Németországot Angliához fűzik. Angliát azonban a gyűlölet és irigység hysteriája ragadta el és irtóháborúra indult Germania ellen. A *Saturday Review* «delendam esse» irányra győzedelmeskedett az angol lelkeken. Kihasználta Franciaország «revanche»-szenvédélyét, az ezzel milliárdok árán szövetséges Oroszországot, Oroszországgal ennek torpedo-államait: Szerbiát és

Montenegrót, megvásárolta Japánt, hálójába kerítette Belgiumot, könyörög Itáliának, Romániának, Hollandiának — sutba dobja az angol hagyományos Dardanella-politikat és mindezt azért, mert a Német-birodalom, mint a legerősebb continentalis hatalom, oly vértezettal tud föllépni a tengeren, melylyel meg tudja és meg akarja védeni a német ipar és kereskedelem tengerentúli összekötéseit. Remélhetőleg a nagy kiábrándulás be fog következni, ha már eddig is be nem következett. Semmi kétség, hogy Franciaország, ha meg fog győződni, hogy a «revanche» gondolatát eredménytelenül tette külpolitikájának tengelyévé és hiába ontott érte annyi vért, akkor be fogja látni, hogy őt jól felfogott érdekköre más felé utalja. Csak a nagy középeurópai államok szövetségében lelheti föl Franciaország boldogulásának helyét. Azt a világon mindenki megérti, hogy Franciaországot az 1870-ben megsértett «Gloire» és a nagy területvesztés érzete tette engesztelhetlenné Németország iránt. Ha tehát elkövetkezett az alkalom, midőn Franciaország együttes háborút folytathat a legnagyobb szárazföldi sereg és a legnagyobb tenge-i hatalom birtokosaival a gyűlölt Németország ellen, akkor a revanche-tól átítatott néplélek a győzelem káprázatának rabjává válik. Az egyetlen állam a háborút viselő felek közül, a melyről mindig tudta mindenki, hogy mihelyt akár saját, akár mások erejével a «revanche» gondolata tette kelhet: Franciaország sikra száll. Jól mondta Bülow, hogy a kedveskedés és diplomatiiai nyájaskodások aprópénzeivel nem lehet Németországnak Franciaország szívéhez férközni.

Kétségtelenül igaz az az állítás, hogy a revanche francia néplelki sajátsággá vált. Én azonban azt hiszem, hogy a néplelek sajátságain is bizonyos kérlelhetlen törvények uralkodnak. Ki fog a francia néplelekből ez az eszme halni, — mint már egykor mulófélben is volt — ha majd a néplelekben megfogamzik az az okos meggyőződés, hogy nem Elsass-Lotharingiához van csatolva a francia nemzet jövője. Majd Franciaországban is támadnak a mostaniaknál jelentékenyebb államférfiak, kik a nemzetet, mely nagy életképességével 1871 óta a világ második colonialis hatalmává fejlődött, bevezetik a politiká-

nak arra a földjére, hol reájuk dús termés vár, mely többet ér — mint a megrögzött revanche-eszme bukott politikája. A moskovitismusból is ki fog ábrándulni, mert ez a panslavismus hamis czége alatt csakis saját nagy világhódító politikájának rendeli alá nemcsak Franciaország és többi szövetségese, hanem a szláv népeknek érdekeit is. Nem a szláv népek nemzeti és állami függetlensége a moskovita ideal, hanem az, hogy ezek az orosz zsarnoki hatalomnak legyenek vasallusai és megsemmisüljön minden, a mi ennek a hódító politikának útjában áll. Legyen ez az akadály akár ezredéves állam, erkölcs, cultura, vallás, humanismus. Oroszország universalitasra törekszik és a legértékesebb faji és nemzeti culturákat is kész ennek az eszmének kegyetlenül áldozatul dobni. Minden nemzetet, a melynek eddig Oroszország protectora volt vagy a melyekre uralmát kiterjesztette, csak leigázott. Anglia is, hol most az angol politika rövidlátó vezetői Oroszországgal a világhatalom megosztásáról ábrándoznak, a nagy világháború eredményei után ki fog gyógyulni a gyűlölség és irigység hysteriájából és be fogja látni, ha már eddig is be nem látta, hogy a legtermészetellenesebb szövetség volt az, midőn az egyéni és politikai szabadság, az alkotmányosság hazája a zsarnok moskovita hatalommal és a sárga fajjal fogott kezét a középeurópai államok culturája s a szabadság, az alkotmányosság, az emberi haladás és tökéletesedés ellen. Mert ne áltassuk magunkat. Ebben a nagy világháborúban, ha ellenfeleink dictálnák a békét, ennek következménye nemcsak egyes értékes fajsúlylyal bíró államok szétbontása volna — hanem értékes nemzetek culturájának letiprásával megakasztanak évszázadokra az emberiség haladását. Ezért most a német, az osztrák, a magyar, a török nemcsak nemzeti létükért harcolnak — de az emberi haladásért, az erkölcsért, a cultura legnagyobb értékeiért is. A mi győzelmünk azt jelentené, hogy a világ fölött el ne hatalmasodjék az értékes nemzeti culturákat elnyomó erőszak, hanem szabadon fejlődhessék minden szellemi, erkölcsi, gazdasági fajsúlylyal bíró nemzet és az erkölcs által fegyelmezett, mindig tisztább és tisztább magasatokra törekvő erő uralkodjék. Küzdünk azzal a rendíthetlen hittel, hogy a gondviselés vezető keze a cultura, az emberi haladás ügyét viszi diadalra.

A VILÁGHÁBORÚ OKAI.

A múlt év (1913) nyarán nyitották meg Hágában a béke palotáját. A megnyitás ünnepe Németalföld 1813-iki felszabadulása századik évfordulóján ment végbe. A holland főváros telve volt tarka színekkel s zeneszóval, éneklő és ujjongó tömeg hömpölygött utczáin. A hazafias hollandit oly érzés fogta el, mintha az örök béke új korszaka most született volna meg az ő erdőszegezélyezte, előkelő tengerparti fővárosában. Ha valaki a pacifismus reményeit kételkedve bírálta, a józan hollandi hivatkozott az eszme lassan érlelő hatalmára. És im alig egy évvel a nagy remények ébredése után oly világháború tört ki, a minőhöz foghatót a történet nem ismer. Végére gondolni sem merünk, csak vágyaink kalandoznak ily messzeségbe. De a kezdetről, a háború keletkezéséről már beszélhetünk. A történeti anyag ugyan e kérdésre nézve hézagos s nagyjában czélzatos, mert a kormányok közleményei úgy vannak összeválogatva, hogy az ellenfélre tolják a felelősséget a vérontásért. Lelki nyugalmunk sem olyan, hogy biztosan számíthatnánk ítéletünk tárgyilagosságára, de a feladat mégis csábító és az eddig ismeretes anyag, ha mélyebben vizsgáljuk s kapcsolatba hozzuk az előzményekkel, bizonyos fokig már alkalmas arra, hogy vakmerőség nélkül foglalkozzunk az eredet és a felelősség kérdésével.

A nagy közönség a háború közvetlen előzményeiben szokta keresni az indító okokat és ez előzményekből állapítja meg a felelősséget, rendesen egy, vagy több vezető egyéniség akaratát véván tekintetbe. Pedig a nemzetek összeütközését bonyodalmas, messze elágazó okok szokták előidézni. Bismarck mondotta élete vége felé egy történet-

írónak: «A háborúk maguktól keletkeznek, a kormányok és népek akarata nélkül. Mint a kráternek kitörése, lassan készülődnek, míg végre a levegőben vannak és ha akarjuk, ha nem, megindulnak.»* Európa sorsának nagy intézője gazdag tapasztalatok alapján beszélt így. Intését követve sokfelé kell tekintenünk, hogy megérthessük e páratlan háború kitörésének szükségességét.

I.

Először is általánosságban kívánjuk jellemezni az összeköztött nagyhatalmak politikai irányelveit. Anglián kezdjük s végül is majd Angliához kell visszatérnünk. Frobeniusra hivatkozunk e jellemzésben, egy német katonai íróra, kinek munkája (*Des Deutschen Reiches Schicksalstunde*) 12 vagy több kiadást is ért nem sokkal a háború kitörése előtt. Frobenius Anglia politikáját így fejtegeti: A mióta Anglia tengeri hatalom lett, mindig ellensége volt annak a hatalomnak, mely utána a legbatalmasabb volt a tengeren. A tizenhatodik században ellensége volt Spanyolországnak és Portugáliának; mikor ezek lehanyatlottak s Hollandia felszabadult a spanyol járom alól, Anglia ellene fordult. És a mikor Hollandia elhanyagolta tengeri erejét, Anglia a tengeren is megerősödő Franciaországnak lett ellensége. És maradt is ellensége mindaddig, míg más veszélyes hatalommal nem került szembe. Mindig a franciaellenes szövetségekhez csatlakozott, még ha nem is volt közvetlen érdeke a háborúban. Egyszerre észrevette, hogy Oroszország kozákjait már India felé tolja előre. Ezért az oroszoknak támadt és a krími háborúban szövetségzett Franciaországgal, régi ellenségével az új ellen. De azért Franciaországot mindig éber szemmel kísérte. 1898-ban a Fashoda-viszály alkalmából a két hatalom hajórajja már harcra készült; de beadták a német parlamentben az első flottatörvényt és az angol politika rögtön megfordult. Megkezdődött a dip-

* *Frankfurter Zeitung*, 1914 augusztus 18. *Zweites Morgenblatt*. *Kleines Feuilleton*. Eckhoff Károly visszaemlékezése.

lomatiai háború Németország ellen. Mert Anglia korlátlan ura akar lenni a tengereknek. Az oczeánoknak minden részén azokat a pontokat szerzi meg, melyek uralkodnak a jelentékenyebb közlekedési vonalakon. Gibraltar által elzárja az utat a Földközi-tengerbe, Malta által a közlekedést a Földközi-tenger nyugati és keleti medenczéje közt. Cyprus által biztosítja a suezai csatornába a bejáratot, ez a csatorna Egyiptommal együtt egészen az övé. Itt uralkodik a legrövidebb úton, mely Indiába, az indiai oczeánba és a nagy oczeánba vezet. A messzebb út Afrika körül is az ő kezében van afrikai gyarmatai által, a kijáratot a Vörös-tengerből a Bab el Mandeb szoroson át elzárja Perim szigete által. A nagy oczeánhoz vezet egy messze út Malakkán át s itt is szerzett az angol nemrég egy hadikikötőt Singaporéban. Csak a Csendes-oczeánban kell megosztania uralmát Japánnal, Észak-Amerikával s részben Franciaországgal is. De a legveszélyesebbnek látszik neki a német tengeri erő emelkedése. A németnek semmit sem akar átengedni a maga tengeri uralmának gazdagságából, úgy érzi, hogy az Északi-tengeren egyre emelkedő flotta nem csupán abszolút tengeri hatalmát, hanem a szigethaza területét is fenyegeti. Politikájának tehát legelső és leghatározottabb célja az, hogy megsemmisítse a német hajóhadat. E végből hagyományos módszere szerint Németország hatalmas szárazföldi ellenségeivel kell szövethetnie, mert Anglia a maga ellenségeit szárazföldi szövetségesek által szereti megtörni. Mindig más más hatalmat választ ki kardjának a szárazföldön s a háború után össze szokta törni magát a kardot is. Ezt nevezi Anglia az európai egyensúly politikájának, de szerinte az egyensúly csak akkor áll helyre, ha az ő föltétlen uralma a tengereken biztosítva van.

Körülbelül így állapítja meg Frobenius Anglia politikai irányait. Hasonló gondolatmenettel vetnek világot más írók is az angol uralomvágy kiméletlenségére, az angoloknak minden más nemzetet lenéző és kizsákmányoló gögjére. Érdekes felfogással enyhíti e jellemrajzot Ruedorffer, a mai világpolitikáról írt kitűnő könyvében (*Grundzüge der Welt-politik in der Gegenwart 1914*). Szerinte a puritanismus-

ban gyökerezik az angol nemzetnek naiv önbizalma. Az angol felfogás szerint a civilisatio, az emberiség, a világ-béke eszméje azonos az angol viláгурalommal. Anglia maga a szabadság, az angol viláгурalom és az emberiség érdeke egyenlő értékű fogalmak. A ki az angol viláгурalmat fenyegeti, a civilisatiónak is ellensége. Ezt mi sokszor hamiságnak, képmutatásnak gondoljuk. Pedig az csak naivság. Az ellenfélnek nincs moralis joga támadást intézni az angol viláгурalom ellen. Azért van az angol politikának olyan sajtóságosan moralis színe. Ruedorffer jellemrajza szép példája annak az önmeztagadó tárgyilagosságnak, mely az ellenfélnek is igazságot akar szolgáltatni. De vajon nincs-e ebben némi játék a szavakkal? Az átlagos, a szigethaza eszmekörében teljesen elfogult angol hiheti azt naívu, hogy az angol viláгурalom érdeke azonos az emberiség érdekével. De a vezető államférfiak nagyon jól tudják, hogy nem egyedül Angliára bízta a gondviselés a művelt emberiség érdekeit. A midőn viláгурalmukat idegesen féltik, nem a civilisatióért akarnak síkra szállani, hanem nemzeti hiúsáért s a felsőbb körök — gyakran igen szűk körök — anyagi érdekeiért. Ez érdekekért nem átallnak vért ontani, többnyire idegen népek vérére s a maguk fajából leginkább azokét, a kiket nem sokra becsülnék. E szívtelen önzést a moralis külső szín csak rútabbá teszi, mert ez álarcz nem a naivság jele, hanem a nyugtalan lelkiismereté, mely önmagát és a világot áltatni szeretné.

Van Európában egy másik nagyhatalom is, mely a viláгурalomra való törekvést moralis álarczczal leplezi. Oroszország a slavophil testvériség jelszavait emlegeti, ha uralkodni akar a szlávokon. A panslavismus egyenlő értékű neki az orosz terjeszkedés vágyával; ha a kisebb szláv nemzetek is e jelszót használják, csak azt akarják mondani, hogy az orosz nagyhatalomra kívánnak támaszkodni. Mi-helyt érdekek nem egyezik az orosz politikával, külön nemzetiségük öntudata erővel nyilatkozik akár az oroszszal szemben is. A panslavismus tehát csak jelszó, néha hatás-sal izgató, de mégsem oly tartalmas, hogy abban kellene keresnünk az orosz politika valódi céljait. Ezeket Frobe-

nus idézett könyve néhány szabatos mondattal jellemzi: Oroszország a tizenharmadik század óta meghatározott irányokban terjeszkedik, főleg arra vigyázva, hogy tengerpartot szerezzen. Megszerezte a Balti-tengerpartot a svédek legyőzése által, kiszorította a svédeket Finnországból, eljutott nyugatra a Pruthig és Visztuláig, délen pedig ura lett a Fekete-tenger partjának a Duna torkolatától a Kaukázusig. Célja még ezzel sincs elérve. A Keleti-tenger ugyanis szoros és könnyen elzárható úton van összekötve az óceánnal, a Fekete-tengerből a kijáratot a Boszporuson és Dardanellákon át Konstantinápoly és a nemzetközi szerződések zárják el. Az orosz-török háborúknak a múlt században igazi céljuk az volt, hogy a Balkán népei orosz fennhatóság alatt nyissák meg az utat Oroszországnak Konstantinápoly felé. Ez úton ütközött össze Oroszország Ausztria-Magyarországgal s általa Németországgal. Másutt is beleütközik Oroszország vágya Németország hatalmába. Északnyugati irányban eljutott Oroszország a Torne Elfig. Csak 150 kilométernyi távolság választja el az annyira óhajtott óceáni kikötőtől, a norvég parton. Tehát Svédország s Norvégia állnak itt útjában. Készül is ellenük vasutak építésével s Finnország oroszosítása útján. De itt megint csak Németország hatalmával kell számolnia. Innen ered az orosz politikának nagy gyűlölsége Németország ellen. Frobenius nézeteivel találkozok Mitrofanoff, az ismeretes történetíró, ki az orosz-német ellentét okait fejtegette a *Preussische Jahrbücher* ezidei juniusi számában. Mitrofanoff az oroszok németgyűlöletének fejlődését vázolja, ezeket jelenti ki: mivel Németország mindenütt elállja útját Oroszországnak, hol egyedül, hol Ausztria-Magyarországgal együtt, az oroszok most már világosan látják, hogy az út Konstantinápolyba Berlingen át vezet, a bécsi út csak másodrendű kérdés lett. Ezt bizonyára nem Mitrofanoff hirdeti először, állítólag Gortsakov már 1878-ban mondotta a berlini congressuson, hogy Konstantinápolyt Berlinben kell meghódítani.

E hódító útra szövetséges kell s ott van nyugaton egy ország, mely csak úgy törekszik a nemzetek közt az első-

ségre, mint Anglia és Oroszország. Franciaország népéhez az orosz szívéből vonzódik. Mert nem szabad elfelejtenünk a mai világhelyzet megítélésénél a fajok vonzódását és gyűlöletét sem. Ez indulatok megkönnyítik, vagy megnehezítik a politikai szövetséget. A szlávban, a keltában és románban nem csupán külső okok fejlesztették ki a németgyűlöletet. Mélyen gyökerezik az természetökben. A német alaposság, a német fegyelemérzet, a németnek komoly lelki ismeretessége és kötelességtudó szigora nagyon is ellenkezik a szlávnak, románnak, keltának könnyen felhevülő szenvedélyességével s pillanatnyi hatásra törekvő természetével, mely a külső formát igen sokra, néha a belső lényegnél is többre becsüli. Az orosz társadalom már Katalin czárné ideje óta a francziát tekinti az európai cultura legilletékesebb és szeretetre legméltóbb tolmácsának. Ezáltal is éles ellentétbe jut a német közérzéssel. De a németek közt is vannak jeles írók, kik elfogulatlanul ítélik meg a francziákat és nemzeti politikájukat. Érdemes meghallgatnunk erről a már említett Ruedorffert. Richelieutól XIV. Lajosig, a francia forradalomtól I. Napoleon bukásáig, majd újra III. Napoleon alatt a francia nemzet uralkodni kívánt Európában. 1871-iki megaláztatása után sem bir lemondani e vágyáról. De népessége hanyatlik, oly mértékben, hogy ha az eddigi arányok meg nem változnak, Németországnak 1930 körül kétszer annyi lakosa lesz, mint Franciaországnak. Ez szinte halálos ítéletnek látszik. De az egykorú Franciaország szellemét jellemzi az erély, melyel a nemzet ezt a halálos ítéletet meg akarja előzni. A nemzet életvágya feltámadt a számok tanúsága ellen s ez a körülmény fontosabb az új Franciaország jellemzésére, mint a corruptio, a belső viszály és a politikát üzletekre felhasználó parlamenti tevékenység. Abban a feltámadásban látjuk a nemzet lelke mélyén szunnyadó erőket. Az átlagos birodalmi német ép e ponton érti félre az egykorú Franciaországot. A németek ítélete először is azon alapszik, hogy számbaveszik a népesség hanyatlását s ez ellen a mérlegbe vetik a haladó számbeli többséggel járó önértetet. Továbbá a németek túlbecsülik a belső bajokat a

nemzetek életében. Nem veszik tekintetbe, hogy a corruptio egy neme, mely a germán életnek végét jelentené, a románok közt tűrhető és mindig otthonos volt. Végül a németek a francia retorikát megvetik, mint hazug és üres phraseológiát és az így nyilatkozó enthusiasmust hiúságnak bélyegzik. Nem veszik észre, hogy a rhetori forma csak a germán lelki alkatnak volna a belső igazság ellentéte, a román lélek megkívánja ezt a formát.

Ha már most e mozzanatokat elmellőzzük, tekintetünket szabadon jártathatjuk végig az egészben véve heroikus küzdelmen, melyet egy nagy nemzetnek életvágya süllyedő életerejével vív. A harmadik köztársaságnak több mint negyven éve, noha mély sebeket ütött a vereség a nemzeten s tekintélye süllyedt, nem volt a hanyatlásnak és romlásnak kora. Franciaország a világ második gyarmati hatalma lett. Befolyásával mindenütt találkozunk, a Levántában ép úgy, mint a távoli Keleten, nem felejtette el syriai terveit s a Földközi-tengeri uralomra vágyódását és nem elégszik meg gyarmataival, noha hanyatló népesedésének alig van szüksége gyarmatokra. Él benne még mindig a diplomatiái vezetés ambíciója, mert ennek még a látszatával is hizelegni kíván a nemzeti dicsvágnak. A nemzeti érvényesülés vágyában alkalmazkodik a változott viszonyokhoz. A tőkét használja fel világuralma eszközének. Leginkább ezen alapszik jelentékeny befolyása Törökországra, a Balkán népeire és Oroszországra. A nemzeti érvényesülés akarata kikényszeríti a máskülönben kamatokat kívánó tőke politikai értékesítését. Culturáját is terjeszkedő politikájának szolgálatába szegődte. Vezető tudósokat s írókat széjjelküld a legkülönbözőbb országokba s e propagandának jelentékeny politikai hatása van. De a francia nemzet életereje mellett a legerősebb bizonyíték az elsass-lotharingiai kérdés fennmaradása. Ez a holt kérdés, a mely a frankfurti béke óta soha sem volt tárgya alkunak vagy megbeszélésnek a német és francia államférfiak közt, mégis centralis problémája maradt a francia politikának. Tulajdonképp mindennél hasznosabb volna Franciaországnak a német szövetség, most politikája az oroszról függ s a czári birodalom ki-

használja a köztársaságot. Franciaország nem akar összeközösbe jutni Oroszországgal, elhanyagolja gazdasági érdekeit Törökországban és Kinában. De politikáját leköti az elsass-lotharingiai kérdés; e természetlen és észszerőtlen álláspontja fékezhetetlen életvágját bizonyítja. Csalódunk tehát, ha azt hiszszük, hogy Franciaországban megfogyatkozott a nemzeti érzés. Századunk fordulóján a materialismus hatása alatt, mely minden országban jelentkezett, úgy látszott, mintha megfogyott volna nemzeti érzésének ereje. Pedig azóta új idealis lendület váltotta fel az élvezet materialismusát; hű kifejezője ez eszmekörnek Bergson philosophiája, mely abból keletkezett és reá visszahat. A három évi szolgálattal szemben volt némi ellenállás, de ez nem sokat jelent. Az ország magára vette ezt a nagy terhet, mert tiltakozni akart a számbeli fogyatkozás és gyengesége következményei ellen. Kimeríthetetlen tehát az élet akarata, mely a francia nemzetet lelkesíti.

Igy méltatja Ruedorffier nemzetének legösibb ellenségét is. Mintha nagyítás volna méltánylásában. Majd meglátjuk nemsokára, hogy a francia nemzet törhetetlen életvágya egyenlő fokon van-e valódi erejével és hogy kivívja-e majd azt az elsőbbséget Európában, melynek elvesztését nem bírta elfelejteni.

Mint látjuk, e három nagyhatalom világhuralomra, vagy legalább sok más nagyobb és kisebb nemzeti egyéniség legigázására vágyódik. És mind a hárman Németországot vádolják a hegemoniára való törekvéssel. Az emberek gyakran önmagukat jellemzik, mikor felebarátjaikat vádolják.

Midőn Németország politikáját kívánjuk ismertetni, megint Ruedorffert választjuk kalauzúl, mert olyan íróról, ki az ellenség iránt annyira méltányos, fel nem tehetjük, hogy saját nemzetét elfogultan akarja magasztalni.

Németország — úgymond — a legifjabb a világhatalmak közt. Mikor a porosz faj szívós erélye és Bismarck lángesze megteremtette az egységes német birodalmat s megadta a német nemzetnek a világpolitikai munkásság lehetőségét, már késő volt az idő erre a munkára. A föld kerektségének legjobb részei szét voltak osztva, Bismarck

először is a birodalom belső consolidatiójával foglalkozott és csak pályája végén gondolt arra, hogy népének Afrika néhány területét megszerezze. Ekkor is aggódva vigyázott arra, hogy bele ne ütközzék az angol érdekekbe. Bismarck a német szárazföldi politikai szempontot többre becsülte a világpolitikainál s a világpolitikai téren csak addig haladt, ameddig a szárazföldi politika megengedte. Azonban a német birodalom rohamosan emelkedett, évenként majdnem 900,000 emberrel. Az ország csak úgy bírja el a növekvő tömegek táplálását, ha árúczikkeit a külföldön értékesíti. Sikerült is óriási mértékben emelnie az árúk termelését és kivitelét a német nép nagy szorgalma, derekassága s tudományos műveltsége által. A német közgazdaság átfogta érdekeivel és termékeivel a világot, némely ágban első helyre jutott, de mindegyikben legalább második vagy harmadik helyet szerzett. A gazdasági érdekeket nyomon követték a politikaiak is. A feltörekvő nemzetnek rendkívüli munkája kényszerítette az ifjú birodalmat a világpolitikára. A nemzeti érzés a fejlődés új stádiumába jutott, azelőtt kielégítette a nemzeti egység megteremtése, most érvényesülést keresett Európán kívül is. Régebben a német baloldali pártok szárazföldi, vagy tengeri hadi készülétekre nem szívesen szavaztak meg pénzt. Vagy tíz év óta egy polgári párt sem mer ilyenkor vonakodni. S még a socialdemokraták is izgatásaik közben évről-évre jobban veszik számba a nemzeti érveket. Különösen a tengerészetet, a hajóraj gyarapítását viseli szíven a nép; a hajóraj olyan népszerű, hogy a világpolitika iránt aggodalmaskodók is elhallgatnak, ha a tengerészet költségéről van szó.

A gazdasági érdekek és világpolitikai érzések fejlődése egyrészt, másrészt a német birodalom szárazföldi helyzetének következményei határozzák meg az egykorú Németország politikai helyzetének különösségét. Németországot minden oldalról régi multú és culturájú államok veszik körül. Terjeszkedése határai mentén lehetetlen, mert a nagyhatalmak körülfogják. Szomszédjai jobb helyzetben vannak. Oroszországnak határán van Ázsia, Ausztria-Magyarország szomszédságában a Balkán, Francia- és Olaszország szomszéd-

ságában Afrika északi partja, Angliáéban az egész világ. Ez államoknak többé-kevésbbé csak egy határt kell védeniök, Németország nehezebben biztosítható ellenséges szövetségekkel szemben. Ezért elégedett meg Bismarck a szárazföldi politikával. Mert világos, hogy bármely világgrészen van Németországnak valami érdeke, azt kell kérdeznie, minő visszahatása van beavatkozásának az európai helyzetre. Ha a Keleten orosz vagy angol érdeket érint, e két hatalmat még erősebben csatolja ösi ellenségéhez. A világpolitika és a szárazföldi politika e kapcsolatában rejlik a német birodalom circulus vitiosusa. Ha a világpolitikában csak egy lépést tesz előre, szárazföldi politikáján érzi meg a lökést s ennek hatása alatt világpolitikáját kell szűkebbre szorítania. De világpolitika nélkül nem lehet meg, tehát ki kell menekülnie a circulusból.

Világpolitikájának sorsát szárazföldi politikája dönti el. Ezért kell a szárazföldön katonailag és diplomatiailag erősnek lennie. Nem a tengeren dől el Németország sorsa; lehetséges elképzelnünk német világpolitikát tengeri felsőbbség nélkül, de szárazföldi felsőbbség nélkül el nem képzelhetjük. A németek terjeszkedése a tengereken túl igen sok nehézségbe ütközik a birodalom szárazföldi helyzete miatt. A német nemzeti érzés, mely annyira növekedett a birodalom alapítása óta, nehezen bír megnyugodni ez akadályokban. Mértéktelen heveséssel támadták a német külügyi politikát a maroccai egyesség miatt. A fiatal nemzetet elragadta szenvedélye. Érthető e szenvedély, érthető a hatalmas nemzeti erőnek vágyódása a tengerre. De a politikai szenvedély erre nem elég, a politikai érzéknek is egyesülnie kell azzal; s ez érzéket leginkább a traditio neveli nagygyá, ez pedig még ki nem fejlődhetett a birodalom rövid történetében. A hevesebb nemzeti párt nem fogta fel helyesen a maroccai kérdésben a világpolitika és a szárazföldi politika belső kapcsolatát. Egyáltalán nem elég a területi terjeszkedésre való vágy a nemzeti politikában. E törekvésnek a belső fejlődés előmozdításával is egyesülnie kell. A belső kulturális gyarapodás az utóbbi évtizedekben minden nemzetnél hanyatlott, tulajdonképp minden nagy nemzet

most oly culturértékekből él, melyeket régen szerzett, mikor még a világpolitikai terjeszkedés nem volt oly túlnyomó, mint most. A cultura pedig a nemzetek életében olyan, mint a gyökér a fa életében, onnan szívja erejét, ágai elszáradnak, ha onnan nem kap táplálékot. Egy nemzetnek önfeláldozó lelkesedését nem csupán a fajbeli összetartozás érzete magyarázza meg, hanem a közös cultura érzése, az a hit, hogy az illető nemzetnek magas hivatása van, oly hivatás, melyet más nemzet úgy nem teljesíthet. A cultura belső elmélyítésének elhanyagolása ezt a hitet is csökkenti. De a német nemzetet nem kell féltenünk, az még nem vesztette el hitét önmagában. Helyzete nehéz, világpolitikai szabadságát nagy itthoni erőkifejtéssel kell védelmeznie. De remélhető, hogy hiába próbálják meg az ellenséges hatalmak elfalazni jövőjét, végre is az ellenségek konoksága meg fog törni a német nemzet erején és hatalmas akaratán.

Ruedorffer e fejtegetésére meg kell jegyeznünk, hogy a befejezés optimismusa némi ellentétben látszik lenni a megelőző kételkedés hangjával. Pedig a német nemzet sajátságaira nézve a kételkedésnek vagy csüggedésnek nincs jogsultsága. Nagyon természetes, hogy hatalmas erejével kívánja a terjeszkedést. De az is világos, hogy morális érzése, a min minden igazi cultura alapszik, egészen ép, csakúgy mint régen, a mikor megszerezte egységét. Hogy rajta is meglátszott a kor materialistikus iránya, hogy a modernismus az ő szervezetén is mutatott fel kétséges jelenségeket az irodalomban s a társadalomban, az könnyen érthető. De a rendkívül intensív tudományos munkásság, az állami élet szigorú rendjében mutatkozó becsületesség elégséges bizonyítékai annak, hogy a német cultura alapjában romlatlan. Ezt a nemzetet nem kell féltenünk, le nem győzzük és alapos a remény, hogy győzelme teljes lesz.

Ruedorffer a nemzeti érzés természetét és politikai hatását kutatva, monarchiáinkról is megemlékszik. Ez a monarchia — úgymond — az újkori nagy culturállamok közt az egyedüli, mely nem egy nép egységére van alapítva, nem nemzeti állam. Némileg középkori színe van. Mert a

középkori államoknak volt az a jellemző vonása, hogy a kapcsolatot az állam részei közt nem a nemzeti egyéniség, hanem a dynastia alkotta. A mi monarchiánkban is sokféle nép él együtt s együttélésük alig volna lehetséges, ha a Habsburg-dynastia nem egyesítené őket. Azonban a nemzeti érzés hatása a monarchián belül folyton jelentkezik a nagyobb és kisebb nemzetek viszályában. Ezek a viszályok bénítják a monarchia fejlődését és külpolitikáját is. Erélyes külpolitika a Balkán legutóbbi válságait felhasználta volna a Szandzsák és talán a Szalonikiba vezető út elfoglalására. E helyett megelégedett a monarchia Bosznia és Hercegovina annexiójával és azzal, hogy Szerbiát elzárta az Adriától. A centrifugális erők gyarapodása a monarchiában olyan szint öltött, hogy sokan az osztrák-magyar birodalom helyzetét nagyon problematikusnak tartják. Azt hiszik, hogy e monarchia sorsa Európa nyugalma még veszélyeztetni fogja. Lehetséges, hogy egy szerencsétlen végű háború valóban napirendre hozza a monarchia sorsában rejlő problémákat. De azok, a kik a monarchiában kifejtett nemzeti ellentétekben oly belső bomlás tüneteit látják, melyek külső nyomás nélkül is előidézik a katasztrófát, csalódní fognak. A monarchia nemzetei közül többen elveszítenék jelentőségüket a monarchia felbomlásával. Ezek tehát az osztrák németekkel együtt ragaszkodnak a monarchia fennmaradásához. A monarchia fennmaradása biztosítéka annak, hogy e nemzetek káruk nélkül versenyezhetnek egymással. E sajátosságos helyzeten alapul a természeténél fogva passiv államnak szívós élete. És valószínű, hogy még meg nem született nemzedékek a távoli jövőben is bámulni fogják a monarchia életének szívósságát.

Ruedorffer messzebb látott, mint azok, kik a monarchia szétbomlására számítva, könnyen határozta el magokat a nagy háborúra.

Ilyen erőben, ilyen vágyakkal élnek azok a nagyhatalmak, melyeknek érdekkapcsolata vagy összeütközése okozta ezt a páratlan háborút.

II.

Most azt kell néznünk, hogy az érdekeknek ez ellentéte s találkozása mint fejlődött körülbelül 1904 óta, a míg az idén háborúba tört ki.*

1904 nevezetes fordulatot jelent a világpolitikában.

Ekkor kezdődött a japán-orsz háború. Anglia bizonyára bátorította Japánt, neki jól esett az, hogy Oroszország nem gondol egy ideig az indiai útra s hogy posztója a Csendes-oczeánon megrendül. A másik versenytárs ellen is védekezett Anglia. 1901 április 8-án szerződést kötött Franciaországgal, mely békésen elintézte a két állam közt a vitás gyarmati kérdéseket.

Az angolok nem nagy lelkesedéssel fogadták e szerződést, mert Anglia abban sokat engedett Franciaországnak. De ezt azért tette, hogy Németországgal szemben keze szabadon maradjon. Anglia és Franciaország közeledése már megkezdődött VII. Eduard trónralépte előtt, de 1900 óta ez az irány erősödött. VII. Eduard ugyanis szinte monomaniává fejlesztette az angol politikában a németgyűlöletet. Ő alatta kezdődik a hajtóvadászat Németország ellen. A nemes vadat körül akarta fogni mindenfelől. Nem az angol érdekek nyugodt megfontolása vezette, hanem a gyűlölet a világpolitikában még ifjú nemzet császára, az ő unokaöccse ellen.

Az angol sajtó különös hevességgel és okatlan gyanúsításokkal támadta Németországot. A *Fortnightly Review* azt írta, hogy a német hajóraj gyarapítása a legnagyobb veszély, mely Nagybritanniát fenyegetheti.

Egy másik szemle azzal vádolta Németországot, hogy Hollandiát be akarja kebelezni a birodalomba.

Egy hivatalos közleményekre használt angol folyóirat azzal az indítvánnyal lépett fel, hogy a német hajóraj

* A politikai események most következő tárgyalásában követtük a Rolofftól, Riesstől kiadott Schulthes-féle *Geschichtskalender* idevonatkozó köteteinek elbeszélő összefoglalását és felhasználtuk közleményeit is. Jegyzeteinkben néha más forrásra is hivatkozunk.

nagyobbitását egyszerűen el kellene tiltani. Németország most érezte, hogy számolnia kell egy angol-német háború eshetőségével. Ez az eshetőség azelőtt valószínűtlennek látszott, de most élénkült a német hajóraj gyarapítására irányuló mozgalom. Bülow kancellár őszintén tiltakozott az angol háború gondolata ellen, szerinte csak a kereskedelem védelme végett van szüksége Németországnak a hajórajra s egyszersmind a német partokat is védelmeznie kell a harcra kész hajórajnak. Hogy ki ellen, nem kellett mondania.

1905-ben a Japánra nézve is fárasztó mukdeni diadal és az orosz hajóraj csusimai veresége után mind a két hadviselő félnek volt oka békét kívánni. A portsmouthi béke által Oroszország hatalma a Csendes-oczeánon megtört, de Kelet-Ázsiában még mindig jelentékeny hatalom maradt. Ellenben Japán tekintélye s hatalma megerősödött és még jobban emelkedett az ugyancsak 1905-ben Angliával megújított szerződése által. A szerződés látszatra Oroszország ellen volt kötve, de éle tulajdonkép Németország ellen is fordult. Japán már 1895 óta haragudott Németországra, mert a simonosekii békekötésben Oroszországnak s Franciaországnak segített annak megakadályozásában, hogy a győztes Japán elvegye Khinától a Liautung félszigetet. Ezért engedte át Khina bérletbe Kiaucsout Németországnak.* Anglia a Japánnal kötött szerződésben biztosította ázsiai birtokait s szövetségesével együtt gondolt arra, hogy Németországot is kiszorítja majd a Csendes-oczeánból, ha erre kedvező lesz az alkalom. Anglia másutt is izgatott Németország ellen. Franciaország 1905-ben az Angliával kötött szerződésre támaszkodva, Maroccóval szabadon akart rendelkezni. Tunifikálni kívánta Maroccót, vagyis mint Tunist, francia tartományyá akarta változtatni. Németország ezt nem tűrhette, mert kereskedelme Maroccóval egyre emelkedett és politikája kíváncsossá tette, hogy a még szabad afrikai birtokokat más hatalmak le ne foglalják. Bátorította tehát a szultánt az ellenállásra. A német császár Tangerbe

* Fritz Wertheimer: *Der neue Gegner Japan. Das grössere Deutschland* Nr. 2.

utazott és beszédében kiemelte, hogy a szultánt mint független fejedelmet látogatja meg. A szultán tehát visszautasította a francia követeléseket és a marocói reformok ügyében conferentiát ajánlott.

Delcassé Angliára támaszkodva már ekkor háborút akart, de ministertársai megbuktatták, mert az orosz-japán háború miatt igen kockázatos vállalat lett volna Németország megtámadása.

A francia kormány tehát megegyezett Németországgal abban, hogy 1906 elejére Algecirásban európai conferentia tárgyalja a marocói kérdést. A viharfelhő így elvonult, de a francia sajtóban a hangulat nagyon ingerült volt. Egy francia lap közleménye szerint Anglia megígérte Delcassénak, hogy százezer embert fog küldeni a francia partra, ha kitör a háború. Az angol kormány tagadta ezt, de az ígélet mégsem látszott valószínűtlennek.

A német császár Brémában beszédet mondott, melyben uralkodói programját fejtette ki. Ő nem törekszik világuralomra, de a mikor a trónra lépett, elhatározta, hogy Németországot a tengeren is fölszereli. A német hajóraj már kint is van a tengeren és építik folyvást. Mi vagyunk a föld sava, mondotta a német nemzetről a biblia szavával. Noha a világuralmat elítélte, Nagy Sándor és I. Napoleon ambíciójának ürességét emlegette, beszédét mégis büszke önérzet hatotta át.

A német császár e jogos önérzete, sajnos, mindig kihívóan hatott a szomszédos nagyhatalmakra. Az angolok rossz kedvvel fogadták a brémai beszédet. Egy angol lap olajágnak nevezte, melyet pánczélozott kéz nyújt a világnak. Az angol-német háború réme fenyegetőbb szint öltött, noha jóindulatú férfiak mind a két országban azon voltak, hogy csillapítsák az ingerültséget.

1906 január 16-án megnyílt az algecirasi conferentia. Főtárgya az volt, hogy jó rendőrséget szervezzen Marrocóban, mert ott az európai vállalkozókat kirabolták és meg is ölték. Franciaország a conferentián sem mondott le abbeli követeléséről, hogy ő legyen a vezérlő hatalom Marrocóban. Maga kívánta vezetni a rendőrséget és csak

néhány kikötőben engedett volna meg spanyol rendőrtiszteket, a mi a nemzetköziség színét adta volna meg a marocói francia kormányzatnak. Németország valóban nemzetközi rendőrséget akart a szultán vezetése alatt, de Franciaországnak külön jogokat is engedett. A conferentián kisebbségben maradt, csak Ausztria-Magyarország maradt mellette, Olaszország is odacsatlakozott az orosz-francia-angol csoporthoz.

A többségi szavazat azonban érvénytelen volt, mivel Németország az 1880-iki madridi egyezményt védelmezte és ez egyezményt csak az aláírók egyhangú szavazatával volt szabad megsemmisíteni. A conferentia tehát eredménytelen lett volna, ha a francia és német kormány meg nem egyezik. A francziák egy évvel a japán háború után még nem birták magukat elhatározni a háborúra. Elfogadták az osztrák-magyar követ közvetítő indítványát. Ennek alapján Francia- és Spanyolország kezébe jutott a kikötők ellenőrzése, de ez ellenőrzés a német kívánság szerint nem károsíthatta az idegen vállalkozókat. 1906 április 7-én alá volt írva az algecirasi acta és rendelkezéseit az év végéig végre is hajtották. Ez ugyan békés elintézésnek látszott, de a hatalmak csoportosulása a conferentián aggodalmas volt. Olaszország is csatlakozott a két központi hatalom ellenfeleihez. Az olaszok ugyanis a központi hatalmakkal Földközi-tengeri érdekeik miatt szövetkeztek. Attól tartottak, hogy Tripolist is elkapják előlük a francziák. Most, hogy a két Földközi-tengeri hatalom biztosította Olaszországnak Tripolis birtokát, a mi szövetségesünk Algecirásban ellenfeleink barátja lett. Ezért nagyon tanulságos az algecirasi conferentia, valósággal előrevetett árnyéka a tűzvésznek, mely ma Európát dűlja. 1906 ban más jelenségek is előre hirdettek a zivatart. Az orosz sajtó rendszeresen izgatott a németiség ellen, a németek aggressiv irányáról beszélt. Oroszországban már nem csupán a conservativ körökben, hanem a liberalisokban is terjedtek a pánszláv jelszavak, azaz a támadó hajlam Németország ellen. Anglia pedig az Algecirásban kezdett úton továbbhaladva, baratságos tárgyalásokat indított meg régi ellenségével, a czár kormányával. Május 24-én Grey kijelentette az alsóházban, hogy még

nem kötöttek formális egyezséget Oroszországgal, de mind a két országban növekedik a hajlam az ellentétek békés elintézésére. Julius 5-iki beszédében pedig nagy dicsérettel szól az oroszokról. Mindaz, a mi ott történik, úgymond, az élet erejének s egy nagy nemzet jellemének vonásait mutatja. Ez év augusztus 20-án helyreállott az angol-szerb diplomáciai viszony, mely megszakadt az 1903-iki királygyilkosság óta. Anglia akkor undort színlelt a királygyilkosok iránt, de három év múlva már sikerült legyőznie az undort, hiszen Szerbia előőrse volt a monarchiánk s Németország ellen intézett politikának. Ott ezentúl az angolok is elősegítették pénzzel és cselszövényekkel a megrontásunkra törekvő aknamunkát. A japán hadügyminister már az év elején oly nyilatkozatokat tett a tokiói parlamentben, melyekből világos volt, hogy Japán és Anglia hadvezetősége bizalmasan érintkezik egymással az együttműködés módjairól.

Midőn ez év novemberében Clémenceaut, a francia miniszerelnököt interpellálták az angol-francia egyezmény miatt, a miniszerelnök kitérően válaszolt, mintba semmit sem tudna róla. Hallgatása világos beszéd volt. Bülow cancellár kitünően jellemezte a helyzetet egy birodalmi gyűlésen tartott beszédében, melyben a francia-angol entente cordiale-ról diplomáciai nyelven ugyan, de eléggé érthető elégületlenséggel beszélt. Az a politika, — úgymond — mely bennünket körül akar fogni, Európára nézve igen veszélyes volna. «Az ilyen körülfogás bizonyos nyomás nélkül nem lehetséges. A nyomás ellennyomást okoz. Nyomásból és ellennyomásból exploziók származnak. A veszély a német tengerentúli birtokokban rejlik, ezek nélkül könnyű és biztosított volna helyzetünk a szárazföldön.» Így beszélt Bülow. De természetesen azt akarta mondani, hogy Németország mégsem mondhat le a tengerentúli politikáról, mert ez öngyilkosság volna.

Az 1907. évben kitünt, hogy Franciaország nincs megelégedve az Algeciras-actával. Szerette volna kiszélesíteni abban szerzett jogkörét. Alkalmul felhasználta dr. Mat-champs francia orvos megöletését, kit egy felingerült néptömeg megölt, valószínűen provocáló viselete miatt.

A francziák megszállották Casablancát, a mit Németország nem ellenzett, de megértette Franciaországgal, hogy felelőssé teszi a marocói zavarok esetleges elmérgesedéseért. Ezért a francia kormány megelégedett Casablanca megszállásával. VII. Eduard azonban szitotta a tüzet Németország ellen. Az ő közbenjárására Anglia, Franciaország és Spanyolország egyezséget kötöttek a középtengeri állapot fenntartása végett. És hozzá még Gaetában az olasz királylyal is találkozott és augusztusban Pétervárott már meg volt kötve az orosz-angol conventio, mely elintézte a perzsiai, afghanistáni és tibeti ellentéteket. Megelőzte ezt a conventiót az orosz-japán egyezség, mely ez év júniusában kötött a halászlai jog és a mandzsuriái kérdések tárgyában s annyira hasznos volt Japánnak, hogy «elrejtett hadikárpótlásnak» nevezték, mely a Portsmouthban megtagadott fizetést pótolta.* Izvolszky ugyan kijelentette, hogy mindez a béke fenntartásáért történik, de nem kérdezhetette volna valaki a békeszerető államférfiutól, hogy miért marad ki a szerződések e hálózatából Németország, mely senkinek birtokát sem akarja elvenni s csak a magáét félti?

Az angol államférfiak azon voltak, hogy a diplomatiái barátságot a népek rokonszenve is erősítse.

Az orosz barátság nem volt népszerű Angliában, de Grey kijelentette a parlamentben, hogy az angol-orosz tárgyalás a két nemzet közvéleményére nem tévesztheti el hatását. Ellenben minden megtörtént Angliában a németgyűlölet fokozására. A *Daily Mail* már 1907 elején azt írta, hogy II. Vilmos Németországa a leggyöngébb értelmi, politikai és erkölcsi productuma a mi korunknak. Franciaország sokkal kiválóbb állam. A német erejét lehetetlen vállalatokra fecsérli, hatalmas hajórajt épít, mely a leyerezésre van szánva. Gyarmatvállalatai nevetségesek, marocói fellépése a világbékét fenyegette, viszonya Törökországhoz ostoba és botrányos. A két említett conventio megkötése után a most sokat emlegetett French tábornok Oroszországba utazott. Az angol lapok tagadták politikai missióját, a

* Trubetzkoy : *Russland als Grossmacht*. 67., 86. l.

pétervári hivatalos körök azonban elismerték. 1907-től kezdve tehát a hármás, azaz Japánt is odagondolva, a négyes entente-tal kellett a központi hatalmaknak számolniok.

Az 1908-ik évben Maroccó helyett a Balkán foglalkoztatta Európát. 1908 elején Aerenthal kijelentette, hogy Ausztria-Magyarország a novibazári Szandsákon át vasutat akar építeni, mely Bécset összekötné Salonikival. Orosz- és Olaszország nem szerették a mi monarchiánk gazdasági befolyásának ily kiterjesztését a Balkánon. Olyan vasutat terveztek, mely a Fekete-tengert az Adriával kötné össze Szerbián, Albánián és Montenegrón át. Ezek a vasuti tervek fölfedték a politikai ellentétet monarchiánk s Oroszország, meg Olaszország közt. Az angol király pedig a bagdadi vasut miatt szeretett volna akadályt vetni Németország útjába. Ez a vasut ugyanis, mely Berlint a perzsa öböllel kötné össze, a suezi csatorna és a szibériai vasut forgalmával versenyezett volna. VII. Eduard tehát meglátogatta a czárt Revalban 1908 elején s ott a humanitásnak e két ismeretes bajnoka egy makedóniai reformterven gondolkozott, hogy ilyen czímen beavatkozva a szultáni kormányzat hatáskörébe, a német terveknek útját állják. Azonban az új-törökök forradalma meggyúsította a revali terveket, mert az új-török programm jogegyenlőséget ígért a keresztyén alattvalóknak és így a revali tervkovácsok nem találtak ürügyet a beavatkozásra. Bulgária felhasználta a válságot függetlenségének kihirdetésére, mi pedig az annexio kimondására. Aerenthal az annexio végrehajtása előtt meggyőződést szerzett arról, hogy Oroszország ezért nem indít háborút. Azonban az orosz kormány európai conferentián kívánta tárgyaltatni az annexiót s kárpótlásul a Dardanellák megnyitását, továbbá Szerbia és Montenegró különböző vágyainak kielégítését óhajtotta. De Aerenthal kijelentette, hogy csak oly conferentián vehet részt, mely Bosznia és Hercegovina souverainitását kérdés tárgyává sem teszi. Németország mellénk állott és a conferentia el volt ejtve. Csak Szerbia és Montenegro nem akartak nyugodni. Az annexio az ő reményeiket bántotta. Bosznia és Hercegovina az álmodott Nagy Szerbia alkat-

részei voltak, a valóságban legalább egy részt kértek belőlük. Szerbia fenyegetődött és mozgósított. Arra számított, hogy az orosz közvélemény belerántja a kormányt a háborúba. Olaszország támogatását is remélte, mert az olasz kormány pártolta a conferentia eszméjét, Tittoni az olasz kamarában majdnem nyíltan beszélt monarchiánk ellen. Ausztria-Magyarország katonai készüléteket tett, a mi Szerbiát nem riasztotta vissza a lármás tüntetésektől és fenyegetésektől. De az orosz kormány, mint Izvolszky megígérte Aerenthalnak Buchlauban, nem akart háborút s így Franciaország sem sürgette azt, Olaszország pedig belső ügyeire fordította figyelmét. Marocóban ugyan volt zavar ez évben is, de a német és francia diplomácia simán intézte el a felmerülő vitákat. Azonban a diplomáciai simaság sok izzó gyűlöletet és heves izgalmat takart, melyek minduntalan ki-kitörték a nyilvánosság felületére. Az angol kormány ellenünk fordult az annexio kérdésében, szabálytalanságnak nevezte azt, de mivel a tervezett conferentián Oroszország a Dardanellák kérdését akarta felvetni, Anglia nem nagy erélylyel sürgette a conferentia tervét. A német közvélemény háborgott Anglia folytonos gáncsvetései miatt. A *Kölnische Zeitung* azt írta, hogy Németország a makedóniai és marocói ügyben úgy viselkedik, mint Poroszország Olmützben. A német kormány azonban türelemre intette a nemzetet, az erősnek méltóságos türelmére II. Vilmos császár szerette volna meggyőzni Angliát bekés szándékairól és jóindulatáról. De a megnyugtató módja nem volt szerencsés. A *Daily Telegraph* október 29-én egy interviút közölt, melynek minden pontja kínos feltűnést keltett. A császár hivatkozott a búr háborúra és elmondotta, hogy nagyanyjának panaszos levelére hadi tervet küldött Londonba s ez a hadi terv igen közel járt ahhoz, a mely szerint lord Roberts legyőzte a búrokat. Az angol gőg fellázadt e nyilatkozatra.

A búr háborúnak már csak említése is bántotta, mert Vilmos császár sürgönyét Krügerhez az angol soha sem felejtette el s most azt kellett hallania, hogy Anglia csak a gyűlölt német császár terve szerint győzhette le a búrokat.

Az interviewnak több más helye is bajt okozott. A német kormány alig győzte lecsillapítani a belföldi és az angol közvéleményt a császári nyilatkozatok sértő éle miatt. Az uralkodók nyilvános beavatkozása a külügyi kérdésekbe sok tartózkodást és tapintatot kíván. Vilmos császár erélye, a német birodalom fejlesztésével szerzett nagy érdemei ügy is bántották a szomszédokat. Egy franczia hetilap, a *L'Opinion* azzal vádolta a császárt, hogy egész Európából német egyesült államokat akar alkotni uralkodóházának hegemoniája alatt. Az ő személye és az ő alkotásai ellen érzett gyűlölet segítette az angol kormányt abban, hogy minél jobban megkedveltesse az orosz barátság gondolatát a közvéleménynyel. A június 4-iki alsóházi ülésen Grey azt mondotta, hogy az orosz nagy nép, melynek jelentékeny ereje még fejletlen, jelleme még alakulóban van, új eszmékkel és új erővel most kezdi kibontani tehetségét. Nagy jövője van e népnek, nagy szerepe lesz még a világon. Grey egészen úgy beszélt, mint Dosztojevszky, mint az orosz nationalisták. Az orosz barátság tehát a szabadságszeretetével kérkedő Angliának már nem volt idegen érzés. Nem volt idegen, mert lord Roberts a július 23-iki felsőházi ülésen azt fejtegette, hogy nem lehetetlen egy német invasio Angliába. A nagy hajóraj nem oly biztos védelme az angol területnek, mint Anglia sokaig hitte. Erre Bülow egy nyilvánosságra hozott beszélgetésben azt felelte, hogy természetesebb volna, ha a németek félnének az angol támadástól. Bülow elkeseredve hivatkozott e beszélgetésben a *Quarterly Review* egy cikkére, melyben a német veszély a gyanakvás és gyűlölet örült szenvedélyével volt tárgyalva.

Pedig a németek keresték a megegyezést, a békét. Az 1909 február 9-iki berlini egyezményben Németország szinte lemondott arról a politikájáról, hogy Maroccó függetlenségét és épségét megvédelmezze. A franczia kormány csupán azt ígérte e lemondásért, hogy lehetővé teszi a német vállalatok békés munkáját. A Balkán válságának lecsillapítása több nehézséggel járt. Törökországot kielégítette monarchiánk az 1909 február 26-iki szerződéssel. Átadta neki a

Szandsákot s két és fél millió török fontot fizetett a portának kárpótlásul a két annektált tartományért. Nem tudta a monarchia akkor, hogy Törökország nem bírja megvédelmezni a Szandsákot.

De a pénzbeli kárpótlás megnyugtatta azt az államot, melynek barátságára szükségünk volt. Bulgária is pénzbeli kárpótlással vívta ki, hogy a török elismerte függetlenségét. Izvolszky ajánlatára a bolgárok az oroszoknak járó török hadi kárpótlásból törlesztették váltságdíjukat. Ilyen módon Izvolszky úgy tüntette fel a dolgot, hogy Bulgária Oroszországnak köszönheti rangemelését. De Ausztria-Magyarország és Szerbia közt majdnem háború tört ki. Ha Németország nem fedezi monarchiánkat, Oroszország kardot rántott volna. De a két hatalom ellen az orosz kormány még nem érezte magát elég erősnek. Mint az orosz dumában Gutschkow mondotta, «az orosz külügyi politikában az értelmet és mérsékletet a stratégiai helyzet gyengeségének tudata okozta». Szerbia pedig egy 1909 márczius 31-iki ünnepélyes nyilatkozatban kénytelen volt megígérni, hogy eddigi tiltakozását visszavonja, hogy jó szomszédságot tart velünk és megakadályozza a komitácik szervezkedését. Így megszűnt az annexiós válság, de a mostani háború kitörése után a német sajtóban azt a kérdést feszegették, vajon nem kellett volna-e 1908-ban vagy 1909-ben az annexiós válság alkalmát felhasználni a kikerülhetetlen küzdelem megindítására.

Ellenfeleink akkor gyöngébbek voltak. A kérdés tárgyalása most még korai. Csak a háború után mérlegelhetjük a szemben álló hatalmak erőviszonyait és a mai meg az öt év előtti esélyek különbségét. És akkor gondolnunk kell arra is, hogy Bismarck határozottan elítélte a praeventiv háborúkat, de úgy látszik különbséget tett indokolt és indokolatlan praeventiv háborúk közt. Mert egy 1874-iki beszédében ezeket mondotta: «Mi békét akarunk Franciaországgal. De ha kétségtelenül meg volna állapítva, hogy az összeütközés kikerülhetetlen, a német kormány a maga lelkiismerete és a nemzet előtt nem vállalhatná el a felelősséget a várakozásért addig az időig, a melyet Franciaország legkedvezőbbnek hisz». Bár a szerb jegyzék átadása

után csend volt Európában, az orosz diplomácia alattomban előkészítette a Balkán-szövetséget és Olaszországra is igyekezett hatni. Anglia pedig féltékeny szemmel figyelt Németország hajóinak építésére. Mac Kenna, az angol tengerészeti miniszter, az alsóház márczius 16-iki ülésén kifejtette, hogy egy hatalom sem fejleszti oly gyorsan hajóraját, mint a német. Attól tart, hogy Németországnak 1912 tavaszán már 17 Dreadnoughtja lesz, szükséges tehát, hogy Angliának ugyanakkor 20 Dreadnoughtja legyen. Ez adatok a félelem nagytitkosai voltak.

A német kormány kijelentette a birodalmi gyűlésen, hogy 1912-ben összesen 13 nagy hajója készül el, nem 17 s az is csak ősszel, nem tavasszal. Ugyanakkor Angliában szinte nevetséges félelem nyilvánult a német lég-hajóktól.

Az 1910-ik év tavaszán halt meg VII. Eduard, a ki megindította a hajtóvadászatot Németország ellen. A mai ázsiai és európai helyzetet leginkább ő teremtette s a mai vérontásért leginkább az ő emlékét terheli a felelősség. Az ő tanítványai vezetik ma az angol politikát. Az angol chauvinek sokszor fejtegették, hogy csak Németország megtörése adhatja vissza Angliának most már elvesztett gazdasági felsőbbbségét, hogy a német hatalom növekedése az angol világbirodalmat a végromlással fenyegeti. E nézeteket Churchill angol miniszter 1908-ban igen hevesen támadta a bányászok egy gyűlésén (augusztus 15-én Swanseaben). Azt állította, hogy Angliát és Németországot érdekellentétek nem választják el. A németek az angol árúknak igen jó vevői. Ha a németek eltűnnének a világpiacról, az angolok pótolhatatlan kárt szenvednének. Csak együgyű emberek gondolják, hogy érdemes volna a kereskedelemért háborút kezdeni. A háborúnak egy hónapja több gazdagságot rombol szét, mint a mennyit öt évi kereskedelem előteremthet. A háború sehogyan sem erősítheti a kapcsolatot, mely Angliához köti a nagy gyarmat-államokat. A háború által csak néhány kisebbrendű gyarmatot és a világon szétszórt szénállomást nyerhet az ország. Nem hiszi a miniszter, hogy Németországban volna tízezer ember, a ki komolyan gondolna olyan pokoli és elvetemült

bűnre, mint a minő az angol-német háború és Angliában még tizezernél is kevesebben gondolnak erre.

Nem tudjuk, hogy mennyiben volt őszinte a minster beszéde, de érvei jóval nyomósabbak voltak az angol érdek szempontjából is, mint azoké, a kik csak Németország megtörésében keresték Anglia üdvét. Lesz még idő, a mikor VII. Edvard politikájáért lakolni fog az a birodalom, mely most csakis abban keresi a hagyományok szükséges folytatását és a jövő egyedüli biztosítékát.

Ez év júniusában Oroszország és Japán újabb szerződés által végleg tisztázták a mandsuriai kérdésnek még 1907 után is fennmaradt vitás pontjait. És így 1910 júniusa óta az orosz politika szabadon mozoghatott Európában, mert Ázsia keletén már nem szorult Anglia támogatására, hátát ott a japán szövetség úgyis fedezte. Izvolszky utódja, Sasnow, meg is egyezett Németországgal s engedményt ígért a bagdadi vasút csatlakozása érdekében, hogy Anglia nélkül is szabadon mozoghasson Perzsiában. Egy radicalis francia ujság már felvetette a kérdést, vajon azért küldött-e Franciaország 20 milliárdot Oroszországnak, hogy lehetővé tegye a német-orosz közeledést? Agadirban, egy marocói kikötőben, francia hadihajók jelentek meg, a mi Németországban nyugtalanságot keltett. De a francia kormány megnyugtatta a német cancellárt loyális nyilatkozatokkal. Mindez azzal biztatta Európát, hogy a beke hosszú életű lesz. De Szerbiában izzott a gyűlölet ellenünk s Angliában is meg-megnyilatkozott a féltékenység a német hajók szaporítása miatt.

1911-ben Marocco felől nagy vihar fenyegette Európát. Franciaország ugyanis elhatározta, hogy protectoratusát kiterjeszti a szerződések ellenére Marocco legnagyobb részére. Ürügyet keresett a beavatkozásra. Muley Hafid ellen néhány törzs fellázadt, a francia csapatok tehát bevonultak Fezbe, hogy ott rendet csináljanak. A spanyolok is foglaltak területet Maroccóban. Németország ki akarta mutatni, hogy most már ő sincs kötve az algecirasi szerződéshez. 1911 július 1-én Panther nevű ágyúnaszádját az agadiri kikötőbe küldötte, ugyanoda, a hol 1910 végén nem akarta

megtérni a francia hadihajókat. Csak azt akarta ezzel mondani, hogy a francziák marocói hódításaért kárpótlást követel a francia Congó-területén. A francziák és németek könnyen megalkudtak volna, ha Anglia közbe nem lép. Grey a német követnek tudtul adta, hogy a Panther megjelenése új helyzetet teremtett. Az angolok sokallották a németektől kívánt Congó-területet. A *Times* már azt ajánlotta július 20-án, hogy Anglia is küldjön hadihajót Agadirba. Ellenben Németországban a világpolitika szenvedélyes hívei nagyon fel voltak háborodva, gyöngeséggel vádolták Bethmann-Hollweg kormányát, azt kívánták, hogy Marocóban keresse a kárpótlást, hol gazdag ércbányákat szerezhetne. Ez izgatottság közben Lloyd George pénzügy-minister beszédet mondott a helyzetről július 21-én. A beszéd diplomatiái simasággal a békét hangoztatta. De volt a beszédben egy fenyegető fordulat. «Ha» — így mondotta a szónok — «oly helyzetet kényszerítenének reánk, a melyben a béke csak úgy volna fenntartható, hogy feladnók a mi nagy és jótékony helyzetünket, melyet Angolország a heroismus és siker századaiban szerzett, ha a béke csak úgy volna fenntartható, hogy Nagybritanniával oly kérdésekben, melyek élete érdekeit érintik, úgy bánnának, mintha a nemzetek tanácsában már nem volna szava, akkor — ezt ki kell emelnem — egy minden áron való béke lealacsonyítás volna, melyet oly ország, mint a mienk, el nem viselhetne.» E mondatnak igazi súlyát az határozta meg, hogy Grey majdnem közvetlenül Lloyd George beszédének elmondása előtt a német követ előtt igen kelletlenül nyilatkozott a németországi marocói politikáról. Ha a német nem mérsékli követeléseit a Congóban, vagy ha ott marad Marocóban, Anglia is beavatkozik és ennek súlyos következményei lesznek — így szólt Grey. Ily előzmény után Lloyd George beszédének idézett mondata világos kihívás volt. Így fogta fel az angol sajtó, a francia pedig lelkesülten helyeselte. A német közvélemény felzúdult az angol vakmerőség ellen. A német szélső conservatívek vezére, v. Heydebrand, egy pártgyűlésen azt mondotta, hogy Lloyd George július 21-iki beszéde grandiosus szemtelenség volt. Az ilyen szavaknak megvolt

a kellő visszhangja a csatornán túl is. A helyzet ekkor igen válságos lett; a német kormány nem akart marocói foglaltságot, de oly látszatot sem szeretett volna kelteni, hogy Lloyd George szavára engedett. Már-már háborúra gondolt mindenki, a mikor Asquith július 27-én engesztelően beszélt és a német-francia tárgyalások újra megindulhattak. Az angol támogatás igen makacscsá tette a francziákat, a kik még augusztusban s szeptember közepén is csörtették a kardot. Anglia és Németország közt a levegő megtelt villamos feszültséggel. A bécsi angol nagykövetnek egy osztrák lapban megjelent interviewja határozottan elítélte Németország politikáját. A nagykövet és kormánya megczáfolták az interviewt, de bajos volt kételkedni abban. Szeptemberben Belgium is mozgósított és a belga miniszterelnök szükségét látta annak, hogy megbeszéljen a francia miniszterelnökkel bizonyos dolgokat. Kétségtelen, hogy Anglia július eleje és szeptember vége közt készült Németország megtámadására, ha a marocói egyesség nem sikerül. Bizonyítja ezt Faber kapitány, angol parlamenti tag leleplezése, a ki egy lakomán azt állította, hogy Anglia megrohanja Németországot a mondott időben, ha hajórajja fel lett volna készülve s hogy Lloyd George és Winston Churchill határozottan kívánták a háborút. Faber állításait Angliában nem is igen czáfolták s a kapitány újabb részletekkel bizonyította, hogy a mit az angol flotta akkori készületlenségéről beszélt, valóságon alapult. Szerencsére Franciaország többre becsülte az Algeiras-acta elmellőzését, mint a háborút, melynek díjául sokat kellett volna átengednie Marocóból Spanyolországnak és Angliának. Így más afrikai területek feláldozásáért Marocónak urává lett az 1911 novemberi egyezmény alapján.

Mikor az egyezmény már meg volt kötve, a német sajtó még Lloyd George beszédének hatása alatt azon elmélkedett, hogy van-e oly francia-angol egyezmény, mely Angliát katonai segítségre kötelezi. A német birodalmi gyűlésen Heydebrand a német nép széles rétegeinek érzelmét fejezte ki, midőn így szólt: Most tudjuk, hol a mi ellenségünk. Mint villám az éjszakában, úgy világították meg az

utóbbi események a német nép előtt, hogy hol lakik ellensége. Maga a birodalmi cancellár is december 5-iki beszédében mérsékelt modorban, de határozottan bírálta Grey politikáját és Lloyd George beszédét. Németország sem engedheti meg, — mondá a cancellár — hogy úgy bánjanak vele, mintha nem volna szava a népek tanácsában. Azt a kérdést, hogy van-e Anglia és Franciaország közt titkos katonai conventio, oly tekintélyes író, mint Sidney Low, igen eldöntötte el. Tagadják — úgymond ez író — a titkos szerződést, de akár van ily szerződés, akár nincs, egészen olyan a dolgok színe, mintha kénytelenek volnánk a francia érdekeket Németország ellen hadseregünkkel védelmezni.

Mikor már világossá lett, hogy Franciaország megszerzi a protectoratust Maroccóban, Olaszország elérkezettnek látta az időt tripolisi vágyai teljesítésére és szeptember 29-én háborút izent Törökországnak. Harczát a törökökkel nem szívesen látták a központi hatalmak és Olaszországnak sem esett jól, hogy kénytelen volt megnyugodni a harczártnak Tripolisra való korlátozásában. Szerbia mind szorosabban csatlakozott Oroszországhoz; a szerb király leányának egybekelése egy orosz nagyherczeggel fokozta a két ország viszonyának bizalmasságát. Az 1912-ik év egészen háborús volt, az olasz-török háború Tripolisért október 15-ikéig tartott, október elején pedig Montenegro, Szerbia, Bulgária és Görögország megindították a háborút Törökország ellen. A nagyhatalmak egyik csoportja remélte, a másik pedig attól tartott, hogy a hajdan vitéz török hadsereg a szövetségeseknek legalább egy részét le fogja győzni. Így tehát megegyezhettek abban a kijelentésben, hogy területváltozást nem engednek meg. De a török hadsereg igen gyöngének bizonyult. A keleti államok nagy betegségei, a corruptio és a pártdüh megrontották; nem vetekedhetett a Balkán népek jól fölszerelt és jól vezetett hadseregeivel.

Mikor a szövetségesek már Konstantinápoly felé közeledtek, a megrémült porta békéért könyörgött. A status quo fenntartása most már lehetetlen volt. Ausztria-Magyarország szerette volna visszaszerezni a könnyen feladott Szandsákot és novemberben újra mozgósított, de Oroszország mozgósi-

tással felelt és mi másutt kerestük a kárpótlást a Szandsákért. Olaszországgal egyetértve azon voltunk, hogy Albánia ne kerüljön a két szomszédos állam, Szerbia és Montenegro hatalmába, hanem önálló állammá alakuljon. Olaszország már régen óhajtotta kiterjeszteni befolyását Albániára és nekünk is érdekünk volt az, hogy ne legyünk kénytelenek Szerbiával az Adrián is szomszédos érintkezésbe jutni. Így tehát a hármasszövetség most szorosabb egyetértésben járt el, mint az előző években, mint Algéciras óta bármikor. Ellenben a hármasszövetség barátságában némi rés mutatkozott. Mert Anglia attól tartott, hogy Oroszország vagy maga, vagy védettje által uralkodni fog a Dardanellákon s az angol kormány a Perzsa-öböl tájékán is biztosítani akarta érdekét a porta jóakarata által. Ezért kissé távolodott az entente-től, Poincaré hiában próbált oly formulát találni, mely minden ellentétet kiegyenlített volna. Anglia Németországhoz közeledett és a Balkán-háborút localisálni kívánta. Megragadta a békeközvetítés kezdeményét s december közepére Londonba hívta a Balkán-államok követeit; a nagyhatalmak követői velök párhuzamosan tárgyaltak a béke pontjairól.

Az 1912. év tehát, noha mindvégig háborús volt, biztatónak látszott a béke jövőjére. Mert kitűnt, hogy a keleti kérdésben Anglia és Németország jól megférhetnek s hogy mennyire természetellenes az orosz-angol szövetség, ha éle Németország ellen fordul. Ez érzés hatása alatt még a hajóraj nagyobbításának annyira izgató kérdésében is mind a két hatalom mérséklethez hajlott. Tárgyalások indultak meg erre nézve, melyek az angol kormányt is megnyugtattani látszottak a német dreadnoughtok gyarapodásának bizonyos arányára nézve. Angliának az ir-kérdés és a munkászavarok miatt is szüksége volt az európai békére.

Az 1913-ik év újra háborús volt. A londoni tárgyalások azzal végződtek, hogy a Balkán-államok megnagyobbodtak Törökország rovására. Az európai Törökországból csak Konstantinápoly maradt meg és kis terület a környékén. Azonban a győztes hatalmak marakodtak a zsákmány miatt. Bulgária, mely legtöbb vért ontott a török háborúban, most

hajdani barátjai ellen volt kénytelen hadakozni, mikor Szalonikit és Macedoniának inkább bolgár részeit követelte. Hozzá még Románia is követelt tőle területet. Az ügyis meggyengült állam az aránytalan harcban letört. A bukaresti békében kénytelen volt átengedni mindazt, a mit kívántak tőle; neki aránylag kevés s nem elég értékes terület jutott, hiszen a török, felhasználva a jó alkalmat, Drinápolyt is elvette tőle, melyért annyi bolgár vér ömlött s a melynek birtokában a bolgár csár Konstantinápolyért versenyezhetett volna a görög királylyal. Oroszország e zavarok alatt nem igen jól érezte magát. A Balkán-szövetség az ő munkája volt, de nem óhajtotta a szövetségesek akkora erejét, hogy komolyan számba vétessenek a Konstantinápolyért folyó versenyben. Leginkább Szerbiának és Montenegrónak gyarapodását látta szívesen.

A Balkán-szövetséget a mi monarchiánk ellen s a konstantinápolyi út megszerzésére akarta használni, de a szövetségesek «testvérharcza» léket ütött az orosz terveken. Bulgária ellen fordult; bizonyára biztatta Romániát, hogy kényszerítse Bulgáriát a Szerbiától kívánt terület átadására, de a bolgárok megaláztatását sokallotta, mert nem akarta elveszíteni befolyását országukra s Görögországnak sem akart sokat juttatni a Konstantinápolyba vezető útból. A bukaresti béke revisióját azonban hiába sürgette.

A mi helyzetünk is nagyon kényes volt 1913-ban a Balkán-zavarral szemben. Nagy sikere volt diplomatiánknak az albán fejedelemség megalakítása, noha a londoni nagyköveti conferentia szűken mérte ki az új állam területét. Azonban a Balkán keleti részén nem boldogultunk. Mi is sürgettük a bukaresti béke revisióját a Szerbiától megkárosított Bulgária érdekében. De itt Németország nem támogatott, mert azt hitte, hogy az a kis terület, mely Bulgáriának visszaszerzhető, nem sokat jelent. Ellenben fontos az, hogy kíméljük Románia érzékenységet és Görögországot se ingereljük fel a hármasszövetség ellen. Így tehát az 1913-iki év nem a legfényesebb eredménynyel végződött reánk nézve. Szerbia és Montenegro nagyobbodtak, önérzetük felduzzadt, Bulgária kimerült s Románia kétes érzelmekkel tekintett reánk.

1914-ben kitünt, hogy az albán állam nem jelent pozitív erőgyarapodást a központi hatalmaknak. Az albán törzsek még nem eléggé érettek az állami életre. Ez volt a főoka a zavaroknak. De másrészt Olaszország sem nézte volna jó szemmel, ha befolyásunk ott megerősödik. Essad pasa az olasz kormány támogatásával buktatta meg az albán fejedelmet. De mialatt látszólag az albán zavarok foglalták el az európai diplomácia figyelmét, csendben nagyobb események készülődtek.

Oroszország 1905 óta erősen készült a keleti kérdés fegyveres elintézésére, a konstantinápolyi útra Berlinen s Bécsen át. Frobenius e készüléteket így írja le 1914 elején: Azt hitték sokan Európában, hogy a keletázsiai nagy csapás, a corruptio és a forradalmak megbénították Oroszország erejét. Nem úgy volt. Oroszország ép ez utóbbi években csodálatosan fejlődött. Kitünő agrárius reformok által segített a parasztság helyzetén. 1912 végéig több mint egy millió független, orosz parasztbirtok keletkezett. Szibériában 1907—1912-ig majdnem harmadfel millió embert telepítettek le. Mezőgazdasági fejlődése miatt 1895—1911-ig kétszeresére emelkedett Oroszország kivitele, ipara is rendkívül fejlődött. Pénzügyei feltűnően javultak, 1912-ig a birodalmi bank aranykészlete több mint négyezer millió koronáig emelkedett. És ezt a tartalékot nem költötte el hadseregére, hanem az ő készséges bankárját, Franciaországot zsákmányolta ki e célra. Vasutakat épített a mozgósítás könnyítésére, de mivel a hálózattal el nem készült, csapatait a nyugoti határra toltta és a békelétszámot gyarapította. A határon új hadtesteket formált s 19 új lovasezredet állított fel, még meg is hosszabbította néhány hónappal a három évi szolgálati időt. Ázsiában a japán szövetség miatt nyugodtnak érzi magát, Kaukázusban pedig csapatai megfigyelik a törököt. A védelemről gondoskodott erődei kiépítésével már 1912-ben. Védelmi vonalainak centruma Varsó; Brest-Litowskot elsőrangú erőddé emelte és a Narew-Njemen vonalat a francia záró-erődök mintájára alig megvehető akadálylá erősítette.

Szt.-Pétervár védelmére nem elégedett meg Kronstadt-

tal, hanem a finn öböl északi és déli partján Reval és Sweaborg erősítésével nehezítette a támadást a tengerpart felől. A tartalékosok és népfölkelők gyakorlataira 1907-ben csak 290,000 rubelt költött, 1913-ban ugyane célra már 11.165,000 rubelt! A határon a kormány nagymennyiségű gabonát, automobilt gyűjtött össze s a léghajóistisztek kiképzését sürgette. Tehát mint Frobenius ez elbeszéléséből látjuk, melyet Mitrofanoff cikke is több pontban megerősít, Oroszország ez év tavaszán már lázasan készült a támadásra. Sejtette talán a sarajevói gyilkosságot és következményeit? Nem lehetetlen. A *Nowoje Wremja* már a tavasszal azt írta, hogy Boszniában ez év júliusára jelentékeny események várhatók.* Vajon mire gondolt? Honnan e pontos chronologia jöslatában? A belgrádi orosz követségnek bizonyára módjában volt elég korán értesüléseket szerezni arról, hogy mi minden történhetik Boszniában 1914 júliusáig. Más gyanus körülményekből is következtethetjük, hogy az orosz hirlap jósló tehetsége nem volt boszorkányság. A főherczeg, kit a mi katolikus szlávjaink lelkesülten követtek, megzavarta volna az orosz számításokat a tervezett világháborúban.

De bárminő ártatlannak képzeljük is az orosz politika lelkiismeretét a gyilkosság végrehajtásában, annyi bizonyos, hogy Oroszország már 1914 elején komolyan készült a támadásra.

Az orosz politika eltúrte az annexiót, Szerbiának elzárását az Adriától, Montenegro kiutasítását Szkutariból, Albánia alakítását s egy német fejedelemnek az albán trónra ültetését; de a készülletekből s az orosz sajtó ingerült hangjából kivehető, hogy mind ennek megtorlására s a középonti hatalmak megtörésére már ez év tavaszán elérkezettnek látta az időt. De bármily erősnek érezte magát az orosz, a francia szövetséges nélkül nem akart megindulni. És a francziák, mint láttuk, minden erejüket megfeszítették, hogy készen álljanak a két német lakosságú, de majdnem kétszáz évig Franciaországhoz tartozott tartomány vissza-

* Frobenius: *Deutsche Schwertschrift* I. Heft. 5. 1.

foglalására. 1911 óta, vagyis a maroccai válság óta a harcias hajlam fokozódott a francia nemzetben; az általánosan kötelező három évi katonai szolgálat elrendelése 1913-ban a katonai erőfeszítések végső stadiumát jelentette. «Az egész ifjúság erejének e haszontalan elfecsérlése a revanche-eszme kedvéért» — mondja Frobenius — «keserűen megbosszulná magát, ha nem használnák azt fel a bosszuló hadjáratra. Mindent összefogva Franciaország katonai rendszabályaiból önként következik, hogy meg kell kezdenie a háborút Németország ellen 1915 vagy 1916-ban, bármi történjék is.» Tegyük hozzá, hogy Franciaország bízva a maga fehér- és színesbőrű katonáinak tömegében, orosz és angol szövetségeseiben és a többségben, melyet képzelődése szerint, a léghajók kormányzásában kivított, ha kellett, hamarabb is készen volt a mérkőzésre.* De valószínű, hogy 1915-ig, vagy 1916-ig még várakozni kívánt békelétszáma gyarapítása és tüzérsége átalakítása kedvéért. Angliára csak oly biztosan számíthatott, mint Oroszországra. Grey ugyan tagadta, hogy formális szerződése volna Franciaországgal, de ez csak diplomatai szófacsarás volt. Még az ő körmönfont beszédéből is kivehető,** hogy Anglia kötelezve volt a katonai segítségre és pedig nem csak vízen, hanem a szárazon is. Ebben Faber kapitány leleplezései után többé senkinek sem lehetett kétsége. Az angol politika Oroszország és Németország közt ingadozott az utóbbi években, de ha a francia-német viszonyról volt szó, nem ismert ingadozást.

Ily körülmények közt világos, hogy a sarajevói gyilkosság után a világháború kikerülhetetlen volt. Főlélegesen részletesen elemeznünk a háború kezdetére vonatkozó hivatalos közleményeket. Elég, ha néhány tényt kiemelünk belőlük. A német kormány közvetíteni próbált, noha a sikerre alig volt reménye. Az orosz csár úgy tett, mintha örömmel

* K. Kjellén: *Die Grossmächte der Gegenwart*. Leipzig, Berlin, 1914. 52. l.

** A beszédet egész terjedelmében közli *Das grössere Deutschland* id. sz.

fogadná a német császár közvetítését. Ha sikerül megaláznia Ausztria-Magyarországot egy európai conferentia összehívásával, vagy más módon, a háborút talán elhalasztotta volna néhány hónapig, talán két évig is. De tovább bizonyára nem. Mivel azonban maga sem remélte, hogy a német császár megnyugszik a mi monarchiánk megaláztatásában, a tüntetés, a nyomatékos fellépés ürügye alatt az alkudozások alatt egészen a határig, sőt a határon át is tolt a csapatait és kényszerítette a két szövetségest a hadüzenetre. Oroszország nem várhatott tovább, mert úgy hitte, hogy ha bárminő csorba is esik Szerbia souverainitásán, az ő tekintélyének romlása a Balkánon többé helyre nem hozható.

Anglia valamivel komolyabban fogott a béke közvetítéséhez, mint Oroszország. Nem szívesen vállalta volna magára az odiumot, hogy a királygyilkos Szerbia miatt ránt kardot, nem bánta volna, ha halaszthatná a háborút 1915 vagy 1916-ig Franciaország kedvéért s talán a maga hajórajja miatt is, melynek állapota már 1911-ben megakadályozta a támadásban. De arra, hogy visszalépjen, hogy ne kövesse szövetségeseit, egy perczig sem gondolt. Az angol politika már VII. Edvard óta el volt adva a gonosznak; azóta el volt szánva arra az ostoba és elvetemült gonosztetre, a minek egy angol minister nevezte az angol-német háborút. Azonban a kifogástalan gentlemannek tisztos ürügy kellett a vérfecsérlő rablóállalatra. Mohón kapott tehát a német cancellárnak kijelentésén, hogy a német sereg nem kimélné Belgium semlegességét. Belgium ugyanis már régen nem volt semleges. Említettük, hogy a marocói válság alatt mily gyanusan viselte magát. Belgium évenként 80 millió francot költött hadi czélokra. Mint Hanrez senator megjegyezte a belga felsőházban 1911 deczember 19-én, ily összeget nem kellene költenie a kis nemzetnek, ha bizhatnék abban, hogy a szerződések megvédik semlegességét. Nem igen volt kétség abban, hogy ki ellen szándékozik Belgium megvédeni semlegességét. Mikor Hollandia Vlissingen erődtetését tervezte, 1911 elején a francia külügyminister kijelentette, hogy Angliával és Belgiummal együtt Hollandiát késztetni fogja a francia kormány a Schelde tor-

kolatán abbahagyni azt az erősítést, mely a háború esetén megnehezítené a hajóknak Antwerpenbe jutását.* Tehát együtt voltak hárman s együtt gondoltak arra, hogy az angol hadihajók útja nyitva maradjon Antwerpen előtt. Frobenius könyvében már 1914 elején megállapítja, hogy Anglia partra fogja szállítani szárazföldi hadseregét Belgiumban a francia balszárny meghosszabbítására. A háború kezdete óta a német lapok már több jelentést s tervet közöltek, melyek hitelesen bizonyítják az angol-francia-belga katonai együttműködés szándékát. A német kormány jól ismerte e szándékot és nem akarta megvárni azt, hogy ellenfelei Belgiumon át eláraszszák területét, a míg az ő csapatai a francia keleti határon az erődvonalat döngetik. Anglia tehát magának tartotta fenn a belga semlegesség megsértésének jogát és kitűnő jelszót talált a háború megindítására, valamint a Németország ellen való izgatásra, mikor ellenfele kénytelen volt őt megelőzni szándékában. Anglia szava döntő volt az entente tanácsában. Megtalálták a szentpétervári belga követ hivatalos jelentését 1914 július 30-ikáról, melyben ezt olvassuk: «Ma már Pétervártt biztosan tudják, hogy Anglia segíti Franciaországot. Ennek a segítségnek rendkívül nagy a súlya. Ez igen elősegítette a háborús párt felülkerekedését.»**

Mi ezek után nyugodtan mondhatjuk, hogy ezt a világháborút nem mi indítottuk meg. Nekünk a sarajevói gyilkosság után lehetetlen volt hátrálnunk Szerbia előtt. Az úgynevezett dossierban kormányunk kimutatta, hogy a szerb kormány felelős azért a szellemért, mely a mi monarchiánk vezetői ellen tervezett orgyilkosságokat, mint a politikai izgatás megengedett és hasznos eszközeit, dicsőíti. Az olyan állam, mely rendszeresen uszítja az orgyilkosokat szomszédja ellen, a nemzetközi jog védelmére ép oly kevésbé számíthat, mint egy kalózállam, vagy bárminő más rablószövetkezet. Mi mégis kijelentettük, hogy Szerbia területi

* *Schulthess Kalender 1911.* 412., 480. ll.

** *A Norddeutsche Allgemeine* után közli a *Neue Freie Presse* 1914 szeptember 26-án 6. lap.

épségét nem csorbítjuk, csak arra akarjuk kényszeríteni, hogy mondjon le oly tervekről és oly módszerekről, melyeket a magunk megalázása és a magunk kiszámíthatatlan kára nélkül tovább nem tűrhetünk. Bizonyára ismerte kormányunk a világhelyzetet, bizonyára tudta, hogy Európában és Ázsiában kik agyarkodnak ellenünk állig fegyverben, de lehetetlen volt másképp cselekednie. Ha lanyha alkudozáshoz fog, szükségtelenül játszotta volna el a monarchia tekintélyét. Mert csak azt nyeri vele, hogy ellenségeink a reájuk nézve kedvezőbb s már elég közel eső időben fognak a háborúhoz. Már pedig, mint Bismarck kifejtette idézett 1874-iki beszédében, lelkiismeretlen esztelenség volna az ellenségnek ily jó alkalmat szerezni.

A nagy cancellárnak e tanítását követte Németország is, mikor háborút izent s annyiban is a német egység megalkotójának szellemében járt el, hogy nem hagyta cserben monarchiánkat.

És most tombol a harc minden világrészben, szárazon, vízen s a levegőben. És milliók vére ömlik, de vajon miért?

Röviden összefoglaljuk az okokat. Anglia vérszomjas irigységgel nézi Németország kereskedelmének fejlődését s ezért akarja szétzúzni a német hatalmat, noha volna elég hely a világon mind a két nemzet számára s noha egy angol minister a legrettentőbb szavakkal bélyegezte meg a német-angol háború gondolatát még nem régen. Anglia készsége nélkül Oroszország és francia szövetségese nehezebben szánták volna el magukat a mérkőzésre. Oroszország nem elégszik meg óriási területével, de terjeszkedni akar Európában s Ázsiában a jégmentes kikötőkig s azon túl is szinte határtalan távolságig. Franciaország önmaga s a világ előtt ki akarja mutatni, hogy népességének hanyatlása ellenére vissza bírja szerezni azt a helyet Európában, melyet XIV. Lajos elfoglalt. Japán keleties fanatismussal meg akarja bosszulni Németországon a simonosekii szerződést, elő akarja készíteni uralmát a távoli Keleten s egyszersmind ki akarja mutatni, hogy ő, a megvetett sárga faj gyermeke, különb katoná a világ első katonájánál, a

németnél. Az igaz, hogy a nagyobb biztosság kedvéért ez erőmutatványra három nagyhatalom társaságában vállalkozott. Németországot az irigység, a gyűlölet és ambitio ez a vad szövetsége veszi körül s minden szövetséges azt hajtja, hogy az a Németország, mely negyvenhárom év óta minden lehetőt és lehetetlent eltűrt és csupán számban s vagyomban gyarapodó lakosságának keresett helyet a világon mások jogának sérelme nélkül, Napoleon örökségét vette át és meg akarja hódítani a világot. Mi pedig e körülfogott hatalom mellé állottunk a magunk védelmére és azért is, mert bátorkodunk azt hinni, hogy egy állam, mely orgyilkosságok rendezésével akarja aláásni a szomszédos hatalom belső békéjét, isteni és emberi törvény szerint megérdemli a büntetést.

A XVIII. század óta az optimistikus rationalismus rendületlenül hisz az emberiség általános erkölcsi haladásában. A mi most történik, az talán kigyógyítja hitükből a javíthatatlan Candide-okat is. Igen, kellene haladnunk; azonban az erkölcsi postulatum sajnálatunkra nem törvénye a fejlődésnek. Örüljünk, hogy a mi nemzetünk azzal a féllal harczol együtt, mely az erkölcsi postulatum erejét a legjobban érzi. Ott állunk most is, a hol Szent István ideje óta a legtöbbször harczoltunk. A nyugatnak gátja voltunk sokszor a keleti barbarismus ellen s azzá akarunk lenni most is. Nemzeti fennmaradásunk kérdése van e harczhoz kötve. Ezt teljesen és tökéletesen át kell éreznünk. Nem kell hinnünk, hogy játszi hitűséggel, vagy az ellenfél kérkedő megvetésével hazafias kötelességet teljesítünk. Meg kell valósítanunk az általános védkötelezettség elvét minden válogatás nélkül, minden tekintet nélkül származásra, vagyonra, vagy értelmi kiválóságra. Tekintsünk német szövetségesünk példájára. Küzdjük végig a szent harczot, melynél nemzetibbet és nagyobbat még nem vívtunk, erős hittel és minden áldozatra kész akarattal.

ANGYAL DÁVID.

A VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETI MEGVILÁGÍTÁSBAN.

«A háború a politikának fegyverrel való folytatása.» A modern hadi tudomány mesterének, Clausewitz tábornoknak ez a meghatározása útmutatónk azon nagyon bonyolalmas és nem mindenben világos labyrinthusban, melynek mélyén az annyi áldozatot követelő Minotaurus tanyázik.

Ha a háborúban résztvevő államok politikáját a hadmenetig ismerjük, ha a diplomatia szövevényes és gyakran egyenesen megtévesztő munkáján túl meglátjuk az egyes nemzetek azon érdekeit és szenvedélyeit, melyek a jelen küzdelmet felidéztek és ápolják, fáradságunk tán nem vész kárba.

Államokról, nemzetekről szólok, nem egyesekről. Ha valamikor, most a tömeg döntött, nem a bármily hatalmas vagy magasan álló egyén. Hiszen köztudomású, hogy a háború a modern világ legkorlátlanabb autokratájának, a czárnak akaratán kívül tört ki. Úgy van, mint Moltke jósolta: a háború már nem a cabinetek, hanem a népek óhajta.

A mai állapotot események és fejlődések egész sora idézte elő.

Ez események közt, hogy a Léda tojásán ne kezdjük, kortani rendben az 1870—71. francia-német háború az első. Franciaország ebben nemcsak Elzászt és Lotharingiát veszítette el, oly tartományokat, melyeket fegyverrel hódított meg, de lélekben is magáévá tett; nemcsak nagy hadisarczot fizetett, hanem megszűnt Európa első szárazföldi hatalma lenni. E veszteség fájó nyomot hagyott. Azóta a francia-német ellentét állandó tényezője maradt az európai helyzetnek. A németek igyekeztek az ellentétet enyhíteni,

egyes francia államférfiak, még a legkiválóbb is, Gambetta, törekedtek a jó viszony helyreállítására, de a revanche fullánkja megmaradt.

Már a francia-német háború alatt kilépett Oroszország azon tartózkodásból, a melybe a krími háború eredménye vetette. Európát nem találta maga előtt, mely az Abdul Azisz szultán uralma alatt egyre gyengülő és züllő törököt pártfogásába vegye. Kijelentette, hogy a párizsi 1856-ban kötött békének azon feltételét, hogy a Fekete-tengeren hajóhadat ne tarthasson, többé magára nézve nem ismeri el kötelezőnek. Ez felujtása volt a régi igényeknek a tengerszorosok birtokára és a török birodalom örökségére. A londoni konferencián csak Anglia és Ausztria-Magyarország állottak ellen e követelésnek. Noha Vilmos király a csár e fellépését «coup de Jarnac»-nak nevezte, a porosz diplomácia előtt még az orosz barátság fenntartása volt az első dogma. Megkezdődött tehát az orosz fekete-tengeri flotta építése.

Egyúttal nagyobb mértékben, teljes buzgósággal folytatódott a török hatalomnak már rég foganatba vett aláaknázása. Ez két egymást kiegészítő úton történt. Egyrészt a gyöngé, tehetetlen, a mellett rosszakaratú szultánt egészen hatalmába keríti Gr. Ignatiev, az orosz nagykövet. Csak ő a khalifák utódjának igaz barátja, ki megmenti őt a nyugotiak ármányától, csak ő akadályozza meg a padisáh-k hatalmának korlátozását reformok által, csak ő látja el őt és kegyenceit a szükséges pénzzel. Ez tehát a hivatalos Oroszország munkája. Másrészt a birodalom minden függő tartományában és hűbéres országában megkezdődik az izgatás, az összeesküvés muszka vezetés alatt, muszka pénzzel s fegyverrel szítva. Ez dolgozik Bulgáriában, Boszniában, az albánok közt, de ép úgy Montenegróban, Szerbiában és Romániában. Mivel pedig a hivatalos Oroszország már belátja, hogy az út Konstantinápolyba Budapesten és Bécsen át visz, teljes erővel folyik az aknamunka Bukovinában, Galicziában, Csehországban és az «orosz» Magyarországon is. Hiszen az összes szláv népek felszabadítása és orosz hegemonia alatt egyesítése a cél. Így a moszkvai pánszláv bizottság ebben a mozgató erő, mely nem hivatalos ugyan,

de melynek vezetésében nagyhercegek és tábornokok is közreműködnek.

Mikor a nem hivatalos izgatás már elérte célját, Bosznia és Herzegovina fellázadt, Bulgária is mozog, majd Montenegro és Szerbia fegyvert fogott, nyíltan kilép a térre a császár politikája is. Annál is inkább, mert, mihelyt a török a helyzet egész komolyságát belátja, a nemzeti mozgalom elsepri Abdul Azisz trónját. A szerbet már nemcsak fegyverrel, hanem önkéntesekkel is segítik és mikor a török mégis győz, megállítják diadalmenetét. Az osztrák-magyar monarchia nem avatkozik be, az angolt féken tartja Gladstone törökellenes agitációja, a román, ugyan akarata ellenére, kénytelen megnyitni országát és segédül szegődni a hadjáratban. Ez 1877—78-ban a török teljes vereségével végződött. Az orosz sereg Konstantinápoly kapui előtt dictálta a békét. Ennek eredménye lett volna egy nagy Bulgária és Szerbia, Montenegro és Görögországnak jelentékeny kiterjeszkedése. Románia s Szerbia már ki is mondták függetlenségüket. Minthogy pedig mindezen államok a muszka erőnek köszönték létrejöttüket és megerősödésüket, természetesnek látszott, hogy mindnyájan eszközei lesznek a pánszláv eszmének. A nem szláv románt és görögöt pedig a közös óhitű vallás sorozza majd a császár zászlaja alá.

Ennek a szép tervnek valóra válását Anglia és Ausztria-Magyarország akadályozták meg. A berlini congressusnak kellett döntenie (1878 jun. 13-tól jul. 12-ig). Ez Bulgáriát szűkebb határok közé szorította, Bosznia és Herzegovina igazgatását és a novibazári Szandsák megszállását pedig, angol javaslatra, monarchiánkra bízta. Az orosz is hódított Európában: elvette a szövetséges romántól a Duna torkolatától északra eső Beszarabiát. Maga Oroszország kínálta meg Ausztria-Magyarországot Boszniával, különben hadseregünk megakadályozta volna az oroszoknak az európai Törökországba való bevonulását. A congressuson Bismarck mint «becsületes alkusz» működött. De közvetítése nem elégítette ki a muszkát, ki megszokta a poroszban kész segítőtjét látni. A pánszláv tervek kudar-

ezot vallottak. Most már Németországban látták a muszka tábornokok az igazi ellenséget. Felfedezték, hogy az út Konstantinápolyba Berlinen át vezet.

Ez a pánszláv szenvedély, melynek a tapasztalás szerint a hivatalos és mindig békés Oroszország soká ellenállani soha sem bir, kényszerítette Bismarckot, hogy a rég készülő szövetséget Ausztria-Magyarországgal a hivatalából távozó Andrassy követelte feltételek alatt kösse meg. E szerződés tisztán Oroszország támadó politikája ellen irányult és Salisbury Anglia nevében úgy üdvözölte, mint egész Európának szóló nagy jótéteményt. (1879 okt. 7.)

Ez a szövetség, mely Anglia jóakarátára is számíthatott, volt akkor az egyetlen Európában. Oroszország magára maradt. Franciaországgal legfeljebb az akkor kormányon levő olasz radicales párt értett egyet. De mikor a francziák 1880-ban elfoglalták Tunist, az olasz közvélemény megváltozott. Itália 1883-ban hozzáállott a most már hármas szövetséghez. Ez lépett tehát az 1873 óta fennálló, de nagyon laza háromcsászár-szövetség helyébe. Bismarck célja el volt érve: szinte fanatikusa volt a szövetségnek, hogy a Német-birodalomnak véres küzdelmekben kivívott állását békében biztosíthassa. Hisz még Oroszországgal is úgyszólván viszonzbiztosítási üzletre lépett.

Törökországban azonban tovább folytatódott a lemorzsolódás. Anglia 1882-ben katonailag megszállotta Egyiptomot, noha a szultán felsőségét ott is, Cyprusban is elismerte és adót fizetett a khidiv állását és belső kormányát is meghagyta. 1885-ben a berlini congressus által különválasztott Kelet-Rumélia egyesült a bolgár fejedelemséggel. Krétában szinte folytonos volt a lázadás. Minthogy mindebben, de különösen a bolgár ügyekben és a derék Battenberg Sándor erőszakos eltávolításában nagyon is érezhető volt a muszka kéz, Ausztria-Magyarország pedig nem engedhette a Balkán-félszigetnek orosz befolyás alá jutását, 1886 végén ismét beállott a háború veszélye. Kálnoky akkor ultimátumot küldött Pétervárra és az orosz engedett. Ekkor történt a Németország és monarchiánk közt kötött szerződés közzététele (1887 febr. 7-én). Ekkor mondta Bismarck emlékeze-

tes beszédét Oroszország ellen, mely azon szavakban culminált: Mi németek csak Istentől félünk, mástól nem.

Oroszország tehát ismét kénytelen volt hátrálni, annál is inkább, mert a nihilista-mozgalom egyre jobban fenyegette a csároknak és az elnyomatás eszközeinek életét. De terveiről azért nem mondott le. A szent szövetségnek a három északkeleti hatalom közt mindenkorra vége szakadt. Az Eris almája most is Konstantinápoly volt, ép úgy mint a század elején, mikor Napoleon és I. Sándor cár barátságának vetett véget az a kérdés: mi legyen a tenger-szorossal? Oroszországnak nemcsak százados traditója, hanem elsőrendű kereskedelmi és hatalmi érdeke követeli Byzancz birtokát, mely ellenséges kézben mindig elzárhatja nemcsak flottáját, hanem gabonaszállító hajóit is a Földközi-tengertől és partvidékéről, régi, megszokott, jövedelmező piaczaíró. Ezt a bejáratot, mióta a török meggyöngült, hol felváltva, hol együttesen őrizték a nyugoti nagyhatalmak. Minthogy Franciaország ép úgy el volt szigetelve, mint az orosz, természetessé vált köztük a szövetség. Annál is inkább, mert már 1875 óta el volt terjedve az a legenda, hogy csak az orosz közbelépés mentette meg a francziát egy második német invasiótól, melynek teljes «vérvétele» (saigner à blanc) lett volna a célja. A köztársaság és az autokratia 1893-ban szövetségre léptek; a kettesszövetség szembeállott a hármassal. A franczia erszény megnyílt a kölcsönzésben fáradhatatlan muszka előtt (húsz év alatt 15 milliárd franc) és Európa egyensúlya újra biztosítottnak látszott.

Mihelyt régi támogatója elhagyta, természetes volt, hogy a török a hármasszövetséghez csatlakozott. Vilmos császár útja Konstantinápolyba és a Szentföldre ezt a változást jelölte. A német tőke és a német munka szerezte meg magának a kisázsiai és mesopotamiai vasutaknak oly nagy jövőre jogosító vállalatát. A török még győzelmes háborút is viselt a görög ellen. Igaz, hogy Macedonia örökké forrongott, bolgár és görög bandák készítettek ott elő a jövőt, de a bécsi és pétervári kormányok megegyezése az ott szükséges reformok ügyében ott is biztosította a statusquo-t és a török birtoklást. (1897.)

De ez a megegyezés, mint mindegyik köztünk és az orosz közt, oroszlán-osztozás volt. Csak a hivatalos Oroszországot kötötte le, a nem hivatalosat nem. Bolgárországban Sztambulov meggyilkoltatása után felülkerekedett ismét az orosz párt. Szerbiában ellenben mely 1878-ban nagyobboldását, 1885-ben fennállását a bolgárral szemben diplomatiánk közbelépésének köszönte, az ott uralkodó Obrenovics-dynastia monarchiánkhoz kötötte létét és jövőjét. A szerb tisztek által elkövetett királygyilkosság, mely a Karagyorgyevicseket ültette ismét a véres trónra, nemcsak egy dynastia végét jelölte, hanem befolyásunk végét is a Balkán-félszigeten. A muszkával való megegyezés ideje alatt és annak következtében történt tehát kizárásunk. Belgrád pedig nyomban kohója lett a legvadabb izgatásnak nemcsak Macedoniában, hanem Boszniában és Szlavoniában is. Az 1876 előtti viszonyok újultak meg. Törökország fennállása, monarchiánk tekintélye ismét veszélyben forogtak.

Oroszországnak igazi jelképe a kétfejű sas. Nemcsak hogy kettős a politikája: nyilvános és titkos, kettős annak színhelye is: Nyugat és Kelet. Ha nyugaton komoly akadályba ütközik, Ázsia felé fordul; ha ott talál gátra, Európában keres kárpótlást. Nyugalmat, megállást, békét azonban nem ismer. A kétfejű Janus temploma itt tán még ritkábban volna zárva, mint a régi Rómában. A krími háború után, mikor új erőt gyűjtött (*La Russie se recueille*, írta Gorcsakov), megszerezte az Amur mellékét Khinától, aztán Közép-Ázsia khánságait, Bokharát, Kokandót, Khivát hódította meg. Mikor az 1897-iki megegyezés eltiltotta itt a nyílt harcztól, ismét a bomladozó Khina felé fordult. Megszállotta Mandzsuriát, reávetette szemét Korea félszigetére is. A Csendes-óceán partjain akart elsőrangú tengeri hatalommá fejlődni, ha már Európában nem lehet azzá. De ez a törekvése összeütközésbe hozta Japán szigetországával, melynek erejét nagyra növelte a szerencsésen befejezett belső átalakulás és melynek önérzetét magasra emelte az 1894-ben Khina ellen folytatott háború szerencsés lefolyása. Az 1904—5-iki háborúban Japán győzött, vizen és szárazon egyaránt. Oroszország elvesztette Port-Arthurt és Korea sorsa eldőlt,

habár annexiója Japán által csak később következett be. Egyelőre abba kellett hagyni az ázsiai politikát. Az 1905—6-ban nagy erővel kitörő forradalmi mozgalmak pedig lehetetlenné tették az európaiakat is. Ha a hármasszövetségnek valóban lett volna támadó, hódító tendenciája, akkor nyílt volna legjobb alkalom a császárság alapos gyöngítésére.

Japán e háborúban Anglia előőrse volt, melylyel szövetséget is kötött, mint tudjuk, most is fennállót és hatót. Oroszországot ellenben Vilmos német császár buzdította főképp a harcra «a sárga veszedelem» ellen. Nem utólag, hanem mindjárt a háború kitörésekor kifejeztem azt a nézetemet, hogy ez tulajdonképp a német angol antagonizmusnak összecsapása. Németország, melynek tartania kell attól, hogy keleti szomszédja a mindig készen álló nyugotival testén át igyekszik kezet fogni, szívesen látja, ha a muszka erő keleten van lekötve, ott az angol érdekebe ütközik. Ez a nagy érdekellentét töltötte be az egész XIX. századot Napoleon óta. Vámbérynk nagy érdeme volt, hogy az angol közvéleményt az onnan származható veszélyre nemcsak figyelmeztette, hanem ébren is tartotta figyelmét. Azóta Anghának be kellett látnia, hogy gyarmatainak sokasága és sokfélesége, kereskedésének kiterjedése, ipari piacainak és közlekedésének biztosítása napról-napra súlyosabb terhet rak vállaira. Salisbury marquis, utolsó nagy tory minisztere egy beszédében szinte melancholikus, lemondó hangon szólott e feladatnak a lehetetlennel határos nehézségeiről. Szívesen látta tehát, ha a hármasszövetség Európában, Japán pedig Ázsiában féket szabnak az orosz ambíciónak. De világos az is, hogy mivel ázsiai birtokai reá nézve sokkal nagyobb értéket képviselnek, mint Törökország és a tengerszorosok, még inkább tűrheti, ha a muszka telhetetlenség Európában talál kielégítést, mint hogyha indiai uralmát s khinai piacát veszélyeztetni. Ezen belátástól pedig csak egy lépés választja el azt a törekvést, hogy Oroszországot Európában foglalkoztassa, mert csak úgy marad békén Ázsiában.

Történeti távlatból az angol politika majdnem épen oly kettős arcot mutat, mint a muszkáé. Itt a pártok

versengése majdnem ép oly nagy eltéréseket idéz elő, mint Pétervárott a hivatalos és nem hivatalos Oroszország közti eltérés. A conservatív párt, melynek a Franciaországgal való százados küzdelmek adták meg irányát, többnyire a német hatalmakban kereste és találta szövetségeseit. A bécsi udvarral való jó viszony, Törökország fenntartása szinte hitvallás volt nála. Egyes esetben, mikor Konstantinápoly veszélyben forgott, vagy pedig az orosz nagyon is közel járt Indiához, ezt a politikát elfogadták a liberális whigek is, de hagyományuk lényegesen más. Walpole Horace leveleiben olvassuk, hogy Katalin czárné megrendelte 1792-ben Foxnak, akkor a whig ellenzék vezérének szobrát, mert most ő akadályozta meg két nagy nemzet háboruját. A czárné akkor is háborúban állott a törökkel, kinek Pitt kormánya fogta pártját. A czárné a béketárgyalásoknál Ocsakov várát s a Bug és Dnyeszter közti vidéket követelte. Az angol kormány még hajóhadat is készült küldeni ennek megakadályozására. De az ellenzék azt hangoztatta, hogy ezek a puszták nem érnek annyit, mint a mennyibe a háború kerülne. A kereskedelmi és ipari érdeket képviselte, melyet az orosz háború károsított volna és így Pitt kénytelen volt engedni, Katalin pedig nyugodtan hódított tovább. Ugyanez ismétlődött az 1876—78-iki török-orosz háború idején. Disraeli kormánya törökbarát volt és szövetséget ajánlott a bécsi udvarnak. Gladstone ellenben ugyanakkor egész keresztes hadjáratot indított a bolgár megszárlások miatt az «Unspeakable Turk» ellen és mikor Bosznia megszállása végbe ment, annak megszűnését követelte. (Hands off Austria!) Mihelyt kormányra jutott, félre tett minden tekintetet Törökország iránt. Egyiptom megszállása az ő műve volt. A liberális hagyomány segíti megmagyarázni, miért jutott az angol államférfiú oly könnyen és oly szívesen Novikovné varázskörébe. Hogy azonban a döntő lépés megtörténjék, hogy Anglia a kettős-szövetséghez csatlakozzék, ahhoz a liberális hagyomány mégsem volt elegendő. Meg kellett változnia gyökeresen az európai helyzetnek, hogy Anglia elhagyja régi barátait s százados ellenségeinek, a francziának és az oroszoknak táborába szegődjék.

Ezt a változást már nem egyes esemény idézi elő, hanem egy fejlődés: Németország páratlan emelkedése.

A francia háború után Németország a történetben eddig elő nem fordult példát mutatott Oly államét, mely belsejében szilárd, kifelé elismert első szárazföldi hatalom és a mely mégis békés munkának él és fegyveres túlsúlyával nem él vissza más nemzetek meghódítására. Mint láttuk, Bismarck csak megerősítésre, belső szilárdításra, szövetségek kötésére gondolt, hogy a belső munka zavartalanul folyhasson. Ez a belső munka kettős. Egyrészt a még fennálló ellentéteknek, úgy a felekezetieknek, mint a társadalmiaknak lehető enyhítése, másrészt a német munkának, melyben oly nagy rész jutott a tudománynak is, mind magasabb fokra emelése és gyümölcsöztetése. A felekezeti harcot a «Kulturkampf» után elsimították: a katolikus együtt működhetett a protestánszal. Társadalmilag: «az állam gépezetét egy csepp socialis olajjal kellett megkenni» (1881). Lassankint, a hatalmas socialdemokrata párt közreműködésével, a munkásbiztosításnak oly tökéletes és általános rendszere állott elő, melylyel Németország a régibb iparral bíró nyugati nagy államokat túlszárnyalta és megszégyenítette. A német munka és takarékoság eredménye nagy tőke gyűjtése volt. A német tudomány, a gyakorlatra alkalmazva, nemcsak a fegyvergyártást emelte versenytársai fölé, hanem a vegyészeti czikkek termelésével adófizetőjévé tette az egész fogyasztó világot. Ezzel párhuzamosan emelkedett a német kereskedelem is. A brémai és hamburgi hajóstársaságok Khinában, Dél-Amerikában, még Indiában is versenyre keltek az angolokkal és a francziákkal. Ezek a társaságok gyarmatbirtokra is törekedtek és megszerezték, a mit addig az európai hatalmak megszállani elmulasztottak: Kelet-Afrikának, Nyugat-Afrikának, Új-Guineának és a nagy óceán szigettengerének eddig elhanyagolt és megvetett részeit. (1884 óta.) E birtokok aztán az állam tulajdonába mentek át.

Bismarck még nagyon mérsékelten, szinte félénken fogott a gyarmati politikához és a vele kapcsolatos hajóhad építéséhez. Ő sokban még a régi porosz hagyomány embere volt. Elég a francia gyűlölet, a muszka harag, nem kell

felébresztteni még az angol féltékenységet is. De a nagy háború óta fölnevekedett nemzedéknek már magasabban szárnyaltak vágyai. A francia le van győzve, a muszka még barbár. Így Anglia egyetlen lehető vetélytársa a hatalmához és erkölcsi erejéhez képest világhatalomra hivatott német nemzetnek. Vilmos császár (1888 óta) már e felfogáshoz hajlott. Alatta a tengeri hatalomra törekvés már lényeges része az általános politikának. A hajóhad fejlesztése pedig legsajátabb egyéni munkája.

Az első lépést Angliával egyetértésben tette meg. Hosszú alkudozás után Salisbury-val — még a conservatív párt volt kormányon — 1890 júniusban megegyezett abban, hogy Zanzibar szigete angol főhatóság alatt áll. Ennek fejében Anglia lemond Helgoland szigetéről. Így jutott a német északi tengernek ez a hatalmas természetes erőssége, melyre Anglia a napoleoni háborúk idején tette rá kezét, német birtokba. Így szabadult meg az épülőfélben levő német flotta egy közeli, veszedelmes ellenőrtől. Épen a mostani háború bizonyítja az angol engedmény teljes jelentőségét és magyarázza, miért nem tudják az angolok a Helgolandról való lemondást államférfiaiknak megbocsátani.

Az igazi ellentét csak a búr háborúk idején tűnt elő. Vilmos császár szerencsét kívánt Krüger elnöknek Dr. Jameson portyázó vállalatának meghiusításához. Ez Angliában nagy visszatetszést okozott, hisz a császár unokája volt Victoria királynénak. A búr háború egész folyama alatt, nemcsak a német diplomácia, hanem az egész német közvélemény is határozottan állást foglalt a szabadságért küzdő kis nemzet mellett.

Anglia 1878 óta visszavonult az európai politikától. Egyik szövetségi rendszerhez sem tartozott. Salisbury «splendid isolation»-nak, fényes elszigeteltségnek nevezte ezt az állapotot. De ép a búr háború és az az ellenszenv, melylyel mindenütt — kivéve monarchiákat — találkoznia kellett az angol politikának, meggyőzte arról, hogy inkább elszigetelt, mint fényes. A német hajóhad egyre növekszik, ma már túlszárnyalja a francziát, mely addig az angol után következett. A német kereskedés egyre új piacokat hódít

el. A német gyáripár, mely már nem «olcsó és rossz», mint Reuleaux írta volt 1876-ban, hanem, legalább az angolhoz képest, olcsó és jó, magában a szigetországban is versenyre kél a hazai gyártással. És a német diplomácia már nem is tartja szükségesnek végső céljai elrejtését. Bülow herczeg cancellár a birodalmi gyűlésen kijelenti, hogy Németország is napsütötte helyet követel magának. (Einen Platz an der Sonne.)

1904-ben azt írtam: «Németország — világpolitikát űz. Meddig teheti ezt anélkül, hogy a régiebb birtokosokkal, most már versenytársaival összeütközésbe ne jusson, csak a jövő mutatja meg.»

A német tehát az angol tengeri, gyarmati és világhatalom egyetlen lehető megdöntője. Vele lehetetlen szövetségbe lépni. Az orosz akkor meg van akadva: Ázsiában nem mozdulhat. A francia még az ördöggel is szövetkezik a német ellen, sőt még az angollal is, örökös ellenségével, ki még 1898-ban Fashodánál oly rútúl megalázta. Ezt a helyzetet találja VII. Edward király trónralépésekor. Le is vonja következéseit. Oroszországot el kell vonni a kelettől, hol újra veszedelmessé válhatik. Nyugatra kell őt vonni: szembeállítani őt a némettel és szövetségeseivel. Világos, hogy Franciaországnak ugyanaz az érdeke. Az angol király revali útjának ez az értelme és jelentősége. (1908 júniusban.)

Így ment végbe a döntő fordulat az angol politikában, nem sokkal a liberálisok újabb kormányra jutása után. Így szélesedett ki a kettős szövetség «Entente»-á, melyben Anglia is részt vesz, a nélkül, hogy, mint társai még, szerződés által kötve volna.

Még rövidebbre foglalhatom össze, a mi azóta történt. Hisz szemünk előtt folyt le minden és a gyöngébb emlékezetű sem feledhette el.

Az ifjú-török mozgalom 1908 nyarán foganatba vette Törökország újjászületésének nehéz munkáját. E mozgalomnak következése volt Bosznia s Hercegovina annexiója. Oly lépés, melyhez Oroszország már előzetesen hozzájárult. Most azonban különösen az angol diplomácia, Sir Edward Grey vezetése alatt lépett fel mint a török, majd mint a szerb igények támogatója. Háborúra nem került a dolog,

mert a német határozottan mellénk állott, a francia, belső bajokkal küzdve, képtelen volt erős segítségre és a muszka egyedül maradvá, meghátrált. A Szandzsákról azonban lemondtunk, átengedve e stratégiailag annyira fontos teret a királysággá nőtt Montenegró és Szerbia nagyravágyásának.

Azóta évről-évre felüti fejét a világháború réme. Hollandia 1911 elején megerősíti Vliessingen városát. Ezt csak úgy lehetett értelmezni, hogy el akarta zárni az Antwerpen felől folyó Selde torkolatát. Könnyű volt tehát már akkor kicombinálnom, hogy valami szerződésnek kell lenni Franciaország és Anglia közt, mely az angolnak kötelességévé teszi e fontos vár és kikötője katonai megszállását német-francia háború esetén. Az entente tehát már akkor katonai szövetséggé alakult át.

Még ugyanaz év nyarán lepte meg a világot Vilmos császárnak gyors elhatározása, melylyel a *Panther* hadihajót Agadirba küldte, Marocco délnyugati partjára. Német kereskedelmi érdekek védelméről volt szó a beálló francia hódítással szemben. Nem is annyira a közvetlenül érintett Franciaország, mint Anglia fenyegetett akkor háborúval. De még lehető volt a megegyezés: Németország a francia Congo egy részét kapta kárpótlásul.

Az egész idő alatt folyt az a politika, melyet Vilmos császár bekerítésnek (Einkreisen) nevezett. Megtettek minden lehető és lehetetlent Németország szövetségeseinek eltérítésére, hogy az, magára maradvá, ne lehessen képes ellenállani adáz ellenségei nyomásának. A Habsburgok monarchiájánál ez a nagy erélylyel s furfanggal követett kíséret nem vezetett célhoz. Szerencsésebb volt az Entente diplomatiája Olaszországban. Reábirta ezt a szövetségünket Tripolis elfoglalására, hadüzenet nélkül, teljes béke idején. Ez által kettős cél ér el. A hármas szövetség többi részese vagy elnézi e vállalatot, vagy ellene fordul. Az első esetben a török, ki a szövetségnek szélső keleti szárnya, elfordul a szövetségtől és különben is elgyöngül. A második esetben a szövetség felbomlik. Tudjuk, az első eset állott be. A hármas szövetség kénytelen volt átengedni a törököt sorsának.

Így állott össze a Balkán félsziget négy királysága szövetségre volt uruk, a török ellen. A viszonyok változását mutatja, hogy a felszabadított szolgák elvégezték azt a munkát, a töröknek csaknem teljes kiűzését Európából, melyre az orosz századokon át nem volt képes. Mint a török mondta: Európa, mely megvédte az oroszlan ellen, most tulajdon kutyáinak dobta oda martalékul. A hármasszövetség most sem mozdult, noha világos volt, hogy az egész vállalat erkölcsi felelőssége a muszkát terheli.

Így tehát elveszett a hármasszövetségre nézve a töröknek még mindig tekintélyes ereje. A háború kiütése után külügyministerünk kijelentette, hogy noha szövetségesünk, Románia nem vesz részt benne, mégis, ha területi változások állanának be a Balkánon, az egyensúly céljából compensatiót kell nyernie. Ezt meg is nyerte, de a szerencsétlen Bulgáriával szemben már az Entente is pártját fogta. Ennek következése volt a közeledés Oroszországhoz, a csár látogatása Constanzában és a velünk kötött katonai conventio megszűnése. Együttal pedig Bulgária, mely felénk hajlott, diadalai után volt szövetségeseitől orosz befolyás alatt ki fosztva, csaknem a török sorsára jutott.

A ki tehát a Balkán félszigeten a hármasszövetséggel tartott, annak pusztulás volt a sorsa, ha el nem pártolt. A ki ellenben az Entente-al tartott, az gyarapodott területben, tekintélyben és — kölcsönt is kapott. Nem csuda, ha Szerbia és Montenegró még később eszközei lettek a muszka terveknek, mint eddig voltak.

Világos, hogy ez az egész fejlődés, a háború kitörésétől, 1912 okt. 18-ától a bukaresti béke megkötéséig (1913 jul.), minden egyes phasisában egy világháború lehetőségét rejtette méhében. Csak emlékeznünk kell, minő aggodalmakat keltett az egész világon a kis, jelentéktelen Skutári sorsa. Az egész fejlődés a hármasszövetség, még inkább monarchiánk ellen fordult. Az egyetlen, mit elértünk, Albánia függetlensége, sem vált valóvá. De azért be nem avatkoztunk. A háború létrejöttét, kitörését illetőleg nem sujt minket felelősség. És mégis, szabad kimondanunk, fejlődésünk öntudatlanul szintén hozzájárult ahhoz, hogy megtámadjanak.

Mióta az orosz befolyás a királygyilkosság által befészkelte magát Belgrádban, az európai egyensúlynak vége volt. A Balkán nemzetiségeinek felszabadítása európai feladat volt és államférfiaink teljesen megértették a kor intő szavát. De mihelyt a török helyébe ott is az orosz lép, hatalma minket mindenfelől fenyeget és izgatása — pedig tudtuk, minő eszközökkel dolgozott már akkor is — nem áll meg határaink sorompóinál. Már akkor beállott tehát reánk nézve a háborúra való készülés kötelessége. Igaz, hogy Oroszország akkor Japán ellen fordult, de ez határozott szerencsétlenség volt reánk nézve. Éberségünket elaltatta. Ugyanaz történt, mi Mohihoz, mi Mohácshoz vezetett. Ha a tatár mindjárt idejő; ha a török mindjárt Mátyás halála után támad; egyseges erős Magyarországot talál. Így a veszély eltávolítása időt és alkalmat nyújtott a legvadabb pártoskodásra, fenekedésre, melynek hullámai közt szinte elmerült a nemzeti eszme: őrtállani Keleten a hazáért és az emberiségért a barbárság ellen.

Mikor Batu khán hadai Magyarországhoz közeledtek, táltosaitól kért feltételekben tanácsot. «Menjetelek csak bátran» volt a válasz. «A viszály és hitetlenség szelleme jár előttek. Az nem engedi, hogy a magyarok győzzenek.» Így is történt. Betörésük előtt nagy egyenetlenség volt a király, a fejedelmek, a papság és a nép között és e miatt nem készülhettek el. Ismétlem, idézet ez egy XIII. századi codexből.

Csekély vigasz az, hogy kik ezt az áldatlan állapotot előidézték, nem tudták mit cselekszenek. Fontosabb az, hogy a magyar, mihelyt csakugyan beállott a veszély, 1909-ben és most is, megtalálta magát. Nincs is most okunk bővebben szólni e szomorú évtized bűneiről és még végzetesebb mulasztásairól. De egy bizonyos. Az a ziláltság, mely nálunk és még inkább Ausztriában elharapódzott, könnyű zsákmánynak mutatta a kettős monarchiát. Már 1898-ban mondotta nekem egy francia diplomata: nem érti, miért foglalkoznak annyit Khina felosztásával, hisz Európában egy még érettebb Khina, Ausztria. várja végzetét. Ezt a nézetet az azóta eltelt másfél évtized csak megerősíthette. Különben is, csak a jövő történet fogja felderíteni: mennyire játszott közbe idegen kéz e bomlási tünetek előidézésében.

Mindenesetre keservesen csalódtak azok, kik e gyöngeségre és egyenetlenségre, mint segítőjükre számítottak. Testvérek czivakodhatnak egymás közt, de ha idegen ellenség támad a családra, együtt üzik el.

Hogy annyi időnek oly sűrű veszélye és kísértése közt megmaradt mégis a béke, az főként I. Ferencz József császár és király lelkiismeretességének köszönhető. Ezt külföldön tán jobban tudják és elismerik, mint itthon. A végsőt csak 'a végsőért szabad kockára tenni. Az a politika pedig, mely az attentatumok hosszú során át a szerajevói szörnyű tethoz vezetett, végromlása lett volna dynastiánknak, a monarchiának, hazánknak és nemzetünknek egyaránt.

Az eddigiekből látható, hogy 1908 óta mindig csak egy hajszálon függött a világbéke fenntartása. Túlságos sok érdek és szenvedély állott szemben egymással, semhogy gyökereesen lehetett volna a bajt orvosolni. Hiába emlegették a békét, a kölcsönös, arányos leszerelést: minden lélek fölött ott lebegett a világháború rémes kísértete. Hogy mennyire megszállotta a végső leszámolás gondolata az összes nagyhatalmakat és kíséőiket, azt számokban mutatja a fegyverkezésre szánt, 1905 óta óriás arányban növekedő áldozat emberben és pénzben.

	Év	Hadsereg létszáma		Népfölkelés	Hadsereg költsége
		béke	háború		
Németország	1905	580,158	2.549,918	3.000,000	705.753,469
"	1914	800,419	3.530,000	4.500,000	1,217.167,548
Franciaország	1905	590,420	1.200,000	—	—
"	1914	760,000	1.500,000	—	796.300,000
Anglia	1905	410,939	—	564,019	1,442.000,000 ¹
"	1914	430,000	—	642,000	1,482.000,000 ¹
Japán	1905	640,701	—	302,831	366.000,000 ¹
"	1914	250,000	900,000	100,000	204.500,000
Oroszország	1905	1.200,000	2.823.920	750,500	—
"	1914	1.246,000	2.823,920	791,000	1,189.000,000
Szerbia	1905	27,412	160,752	192,715	—
"	1914	29,508	273,000	—	44.600,000
Törökország	1905	220,000	1.677,000	—	—
"	1914	310,500	471.000	—	398.000,000

¹ Hadsereg s tengerészet.

	Év	legénység	Tengerészeti hajó	ágyú	költsége
Németország	1905	43,034	126	Ismeretl.	248.183,941
"	1914	77,346	367	2,191	487.952,167
Franciaország	1905	58,024	480	3,849	—
"	1914	50,953	982	2,919	396.000,000
Anglia	1905	191,791	886	3,337 ¹	—
"	1914	209,197	865	2,878 ¹	—
Japán	1905	42,471	80	1,296	—
"	1914	76,322	181	—	202.700,000
Oroszország	1905	64,798	472	3,500	—
"	1914	49,869	398	2,728	493.000,000
Szerbia	1905	—	—	—	—
"	1914	—	—	—	—
Törökország	1905	14,369	78	654	—
"	1914	—	28	—	118.200,000*

Ausztria-Magyarország :

Év	Létszám békében	Létszám háborúban	Hajó	Ágyú	Legén- ség	Katonai költség mill. K	Hajó- had mill. K
1886	286,422	1.077,104	89	389		220	
1905	392,000	1.830,000	141	1,191	16,734	360	
1914	442,458	2.330,000	204	1,577	15,843	416	160

Miért vállalják e roppant terheket? A francia azért vállalja, hogy visszanyerje elveszett tartományait és megcsorbult tekintélyét. A muszka, hogy ura lehessen a tenger-szorosoknak és uralkodóvá tehesse az orthodox vallást és ezarismust a szláv és görögkeleti hitű népek közt. A japán, hogy területét nagyobbítsa és több pénze legyen bajóhada kiépítésére. Minket, a németet és a törököt az önfenntartás kényszerített költségre, áldozatra, háborúba. A törökkel együtt és vezetése alatt, talán az izlám is felveszi a harcot régi örökös ellensége, az orosz és ahhoz pártolt régi támogatói, az angol és a francia ellen. A német előttelegalább a világalom reménye lebeg. De az angolt csak a félelem hajtotta a háborúba. Az a félelem, hogy Németország idővel megelőzheti. Nem is maga akar emelkedni, csak vetélytársát leszülyeszteni.

Igen sokan és méltán csodálkoznak azon, hogy az oly

¹ Csak a 10 centiméternél nagyobb ágyukat számítják.

² Mindenütt márka értendő.

szilárdnak látszó hármass szövetségnek egy tagja félreállott. Az Entente pedig, mely természeténél fogva sokkal lazábbnak tetszett, nemcsak hogy teljes számmal felvonult, hanem magával ragadta összes satelleseit is, beleértve az orosz természetes ellenségét, a japánit is. Elfelejtik, hogy a szövetségeket csak kötik, az összeesküvéseket ellenben kovácsolják.

Népek háborúja ez, nem fejedelmeké. És mégis egy fejedelmi emberpár halála volt az a szikra, mely lángra lobbantotta a világszerte elterjedt gyuló anyagot.

Hiába való volna erkölcsről, humanitásról szólni. Ágyuk, shrapnellek dörgése követte a bombákat és Princip pisztolyának eldördülését. Egyike a legerényesebb uralkodóknak, a mi Szent László királyunk írta: lehetetlen az uralkodás nagy bűnök nélkül. Most e bűnökben a tömegek leledzenek. Különös kivétel! Épen a szabad, parlamentarismusára büszke Angliát nem népe, hanem kormánya vitte a muszka szövetségbe és a háborúba. Restelik a muszka szövetségét. Lélektanilag a «Zeppelin»-nek volt legnagyobb hatása. Pedig épen Anglia közbelépése alakította át az európai háborút mérhetetlen arányú és beláthatatlan végű világháborúvá. Egy történeti észrevételt mégsem hallgathatok el. A Narodna Odbrana kétségtelenül az a politikai szervezet, mely az asszaszinok kora óta legsűrűbben használta fel eszközül céljai elérésére az orgyilkosságot. Az asszaszinok fanatikus mohammedánusok voltak, kiket a «hegy véne» hasismámorba ejtett és úgy küldött a véres munkára. Ellenük nem egyszer együtt küzdöttek a templomos lovagok a szeldzsuk törökökkel és utoljára is a mamelukkok, hitsorsosaik, semmisítették meg őket. Hasonló együttérzést, hasonló iszonyodást a büntől hiába keresünk a XX. század Európájában.

De ép oly hiába keresünk támadóinkban bármily közös eszmét. Különös, ha a nemzetek gyilkosa, az orosz lép fel mint a kis nemzetek felszabadítója, ha ő küzd az angol oldalán «a militarismus» ellen. Ép úgy nem lehet itt szó sem panslavismusról, sem panromanismusról. Az irodalmi panslavismus erőszakos russzificálássá és az orthodox hitre való térítéssé fajult.

Ép oly kevésbé lehet szó a francia forradalom politikai s társadalmi eszméinek, vagy akár a szent szövetség ábrándjainak megvalósításáról. Nyers erő — és aztán nihil. Legfőlebb azt jegyezhetjük meg, hogy a nyugatnak radicalismusra hajló nemzetei fogtak kezét az abszolút orosz cáris-mussal Közép-Európa azon nemzeteinek megsemmisítésére, melyek egyaránt távol állanak a szolgaságtól és a féktelenségtől és a fokozatos haladást, a komoly társadalmi reformot írták zászlójukra.

Abban a nem irigylendő helyzetben vagyok, hogy meglehetősen authentikusan ismerem ellenségeink végső céljait; azt is, mit akarnak velünk magyarokkal. Mai állapotunk tán nem felel meg minden sóvárgásunknak, de fejlődésünket lehetővé teszi. Ők pedig, ez nem kétséges, Lengyelország sorsára óhajtanának juttatni minket is. Előbb egy kis felosztás, aztán a pártoskodás felhasználása által az önállóság elvesztése: az elnyeletés.

Ki riad vissza bárminő áldozattól, a legnagyobbtól is, hogy e sorsot elkerüljük? Mi élni akarunk, az emberiségnek egy nemzetet megtartani. Győznünk kell, hogy jóvá tehessük a múlt hibáit és mulasztásait, hogy megmutassuk, hogy a magyar nagy tud lenni háborúban, még nagyobb békében.

MARCZALI HENRIK.

A HÁBORÚS VÁRMEGYE.

A nyár elején még másként hittük. Hittük, hogy izgalmas parlamenti üléseken szenvedélyes vitatkozások fognak folyni a megyei reformtörvényekről, melyekben sokan a megyei élet halálát látják. A kiszámíthatlan végzet azonban másként döntött és mintegy az utolsó órában nagy és súlyos feladatok elé állította a megyék társadalmát. Nagyon sok függött egyrészt attól, hogy miként fog végrehajtatni a mozgósítás, de másrészt attól is, hogy a megyei társadalom miként fog önkormányzati kötelességeinek megfelelni. Ehhez képest vizsgálatunk tárgya is kétirányú lesz és a szoros értelemben vett közigazgatási teendők mellett ki fog terjedni különösen arra a társadalmi tevékenykedésre, a melynek fontosságára Andrássy Gyula gróf a minap oly bölcsen és lelkesítően utalt. Vizsgálatunk tárgyát bár közvetlenül csak egy vármegye (Csanád) szolgáltatja, de felteszszük, hogy az itt tapasztaltak többé-kevésbbé a többiekre nézve is állanak.

A mikor július 25-én a belgrádi demarche az ország közvéleményét a helyzet közvetlen komolyságáról meggyőzte, a földmives nép ezrei egy nagyon gyenge termés behordásával voltak elfoglalva. A megélhetés nehéz és komoly gondjai mintegy előrevetették árnyékukat, főleg ezen a vidéken, hol a hordási és a cséplési munkák jövedelmei vannak elsősorban hivatva pótolni azt a hiányt, a melyet a kéveköti aratógépek elterjedése a mult idők legfőbb kereseti forrásában, az aratásban okozott. Lelketlen agitatorok tervszerű aknamunkájának köszönhető, hogy az aratógépek általános meghonosítása rövid néhány év alatt megváltoztatta ennek a vidéknek a kereseti viszonyait és hogy ellenére a nagyszámú munkáskarnak, ellenére a jelentékenyebb gyáripár

teljes hiányának, a Péter-Pál beköszöntését ma többé nem a kaszák pengése, hanem az aratógépek kattogása hirdeti. A munkások kereseti viszonyaira nézve ma tehát kétszeresen fontos, hogy sok legyen a behordani és az elcsépelni való gabona, hogy ekként megfelelő napibérkeresettel beszerezhessék legalább a szükséges élelmet. Az idei év e tekintetben a legrosszabbak közé sorolható, a búzák oly silányak voltak, hogy a termés betakarítása jóformán csak felényi időt (tehát munkát) vett igénybe. Ily kedélyhangulatban érte a lakosságot a mozgósítás, melyet hadtestünk területén már július 26-án elrendeltek. És mégis mit tapasztalhattunk? Tapasztaltuk egyrészt az administratio teljes és kifogástalan pontosságát, másrészt a lakosság példás és hazafiasan komoly magatartását. A demarche határideje július 25-én este 5 órakor járt le és már másnap, azaz 26-án d. e. 8 órakor valamennyi községben az elrendelt mozgósítás közhírré volt téve. A lakosság, a melynek nagyrésze szombat este tért haza a munkából, vasárnap a háborúra ébredt. Izgalom sehol sem volt tapasztalható, a behívottak jelentkezése egész napon át tömegesen, de rendben folyt le. Családfenntartók zugolódás nélkül vették át a behívást és másnap reggel a férfilakosság zöme majdnem hiánytalanul bevonult. Két nappal később következett a katonailag kiképzett népfölkelők jelentkezése. Az itt elért eredmény minden várakozást felülmúlt, mert a népfölkelők több mint 95 %-a bemutatkozott, úgy hogy a jelentkezési helyeken a torlódás néhány napig fennakadást okozott. Kényszerítő eszközöket egyetlen egy esetben sem kellett alkalmazásba venni, a pontosan és körültekintően dolgozó hatóság munkáját kiegészítette a lakosság készsége és a társadalom példás magatartása. A mozgósítás — a sikeres háborúnak ez az első próbája — tehát fényesen sikerült és a vármegyére most már az a kötelesség hárult, hogy a háború okozta nehéz helyzetben az önkormányzat működését céltudatossá és áldásossá tegye. Az első napok főgondja a hadbavonuliak hátrahagyott családtagjainak segélyezése volt. Ámbátor az 1882: XI. t.-cz. rendelkezései szerint az állami segélyezés folyósítása biztosítottnak látszhatott, mindazonáltal addig is, míg ez a hatékony segély rendelkezésünkre állott,

gondoskodni kellett arról, hogy ott, a hol a családfenntartó távozásával a család megélhetése komolyan veszélyeztetve volt, ezekben a kivételes esetekben rögtön segély legyen folyósítható. Mint említettem, nagyban növelte a helyzet súlyos voltát a gazdasági, illetőleg a nyári kereseti viszonyok kedvezőtlen volta, a mihez járult az élelmiszereknek, nevezetesen a gabonaféléknek már augusztusban is tapasztalható drágasága. Néhány nappal a háború kitörése után megalakult a megyében a «segélyezési bizottság», mely első feladatának ismerte, hogy a közönség áldozatkészségére apelláljon. A felhívás visszhangra talált és egy-két hét leforgása alatt 26.000 K állott a bizottság rendelkezésére, a mely összegből a megállapított szükség mérvéhez képest 11,500 koronát osztott szét a vármegye községei között. Volt több oly község, hol a segélyezésre szükség egyáltalán nem volt, néhány község pár száz koronát, egy község 1200 koronát, Makó városa 5600 K segélyt vett igénybe. A segélyek megállapításánál nagy körültekintéssel jártak el és a folyósítás csak ott történt, a hol igazolást nyert, hogy még az állami segély megérkezéig sem lehet várakozni. A megye által nyújtott segélynek különben is csak előleg jellege volt oly formán, hogy utóbb az augusztus 1-ig visszamenőleg kiutalt állami segélyből jó-részt egészben visszatérült. Bár a megyei actio keretén kívül esik, mégis meg kell emlékeznünk arról a nagymérvű segélyezésről, melyben az állam a hátramaradottakat részesíti és mely segélyezés olyan jelentékeny, hogy megelőzi a különben elkerülhetetlen nyomort. A törvény rendelkezése szerint a segélyezési összeg alapjául naponként és fejenként a megye területére megállapított katonai átvonulási táppénz szolgál, a mely vidékünkön 62 fillér. Ezt az összeget húzzák a bevonultnak felnőtt hozzátartozói és a 8 éven felüli gyermekek, míg a 8 éven aluli gyermekek félsegélyben részesülnek. Ezenfelül lakbérkárptolásban is részesülnek, mely vagy szintén napi 62 fillérben van megállapítva, vagy a mennyiben a lakbér ennél alacsonyabb (a mi taluhelyen gyakori), úgy a segély naponként annyit tesz ki, mint a mennyit képvisel a tényleg fizetett lakbér 365-tel elosztva. Hogy e segély mennyit tesz ki, ennek illusztrálása végett csak arra utalunk, hogy a körülbe-

lül 145,000 lakosságú vármegyének ellátása augusztustól januárig megközelítőleg 700,000 koronának felel meg, a mi egy egész évre átszámítva 1.680,000 koronát tesz ki, tehát többet, mint a megyének egy évi egyenesadó tartozása. Az újabb bevonulásokkal a segélyek természetesen még jelentékenyen emelkednek. Családonként tekintve a segélyt, megállapíthatjuk, hogy egy háromgyermekes családjára (2 gyermek 8 éven felül, egy ennél fiatalabb) naponként 2 K 17 f segélyben részesül, a mi 15 K 19 f heti segélynek felel meg, tehát olyan pénzkeresetnek, mely évi átlagában semmiesetre sem marad alatta annak a munkabérnek, mely felett a családfő rendelkezhetett volna. Gyermektelen vagy egy kisebb gyermekkel maradt anya segélye kétségtől még kiegészítésre szorul s e kiegészítés egyik feladata a rendkívüli segélyezésekre összegyűjtött megyei alapnak. Tény azonban, a melyet eléggé hangoztatni nem is lehet, hogy a nép széles rétegeivel ép ezen segélyezési actio ismertette meg az állam jótekonny erejét és hogy azok, a kik az állam fogalmát eddig többnyire csak az adóvégrehajtó személyében látták kifejezettnek, most egyszerre teljes tudatára ébredtek annak, hogy az állam a megpróbáltatás nehéz óráiban polgárainak gyámolítására és támogatására siet.

És nem utolsó nyilvánulása népünk érett gondolkodásának, illetőleg felfogóképességének az a körülmény sem, hogy talán még sohasem fizették olyan készséggel a hadmentességi adót, mint az idén, a mikor tapasztalják, hogy egyrészt méltányos a közvetlen véradó megváltása, másrészt pedig a hadmentességi adóból fedezi az állam a családtagok segélyezését.

Hogy pedig mit jelent a hadviselés szempontjából, ha benn az országban béke és nyugalom uralkodik, ennek bővebb fejtegetése felesleges ott, a hol a társadalom minden rétege, mint hazánkban is, vállvetett tevékenységgel veszi ki részét a jelen nagy és nehéz feladataiból. A vármegye vezető köreinek a figyelmét nem kerülhette ki a gabona nagy megdrágulásával egybekötött veszély sem, a mely a kenyér árának rohamos emelkedésével a munkásosztály megélhetését fenyegette. Ezért a háborús időnek mindjárt első heteiben kísérletet tett az ú. n. «hatósági kenyérrel», melynek célja volt, különösen Makón, a piaci árakat ellen-

súlyozni. A társadalom körében gyűjtött pénz egy részének felhasználásával, illetőleg forgatásával a segélyezési bizottság összeköttetést keresett egy gabonakereskedővel, a ki csekély, mázsánként 20 fillért kitevő közvetítési díj fejében a vármegye számára búzát és árpát vásárolt. A kenyér 50% búzából 50% árpából készült, minősége kifogástalan. A megvásárolt gabona utalványra egy a vármegyei bizottság által megjelölt malomba szállíttatott, mely malom késznek nyilatkozott a gabonát mázsánként 2 K örlési díj mellett feldolgozni olyképpen, hogy a malom tartozott 67% lisztet továbbá 27% korpát és 3% magot kiszolgáltatni, úgy hogy veszteségre 3% ment. A pék, a ki a lisztet a malomból átveszi, tartozik 130 kg lisztből 100 kg kenyeret sütni, kenyerenként 2 kg normal súlylyal. A sütődíj 100 kg kenyérért 5 korona. Az elárúsító, a ki a kenyereket elfuvarozza, raktározza és eladja, kap mindezek fejében 2 kg kenyerenként 1 $\frac{1}{2}$ fillért (örleményért, ha lisztet ad el, kg-ként 1 fillért). A megmaradt korpa a vármegye által külön értékesíttetik. Az ekként készült kenyér kilója szeptember közepéig 28 fillér volt, azóta fokozatosan 36 fillérig emelkedett, a mi a helybeli piacz áraihoz képest lényeges olcsóbodást jelent. Ennek oka, az árpával való keverésen kívül, részint a jutányos feldolgozásban, részint az önköltségen való elárúsításban rejlik.

Hogy a vármegyének ez a tevékenysége helyes és a szükségnek megfelelő, ez megállapítható abból a nagy keresletből, a melynek ez az aránylag jutányos és jó minőségű kenyér városszerte örvend. A kenyér (liszt) eladásából a vármegye által kiadott összeg mindenkor megtérülván, a megyének módjában áll az üdvösnek bizonyult actiót fenntartani, sőt fejleszteni is.

A háború eseményeitől elválaszthatlan a sebesültek nagy száma, a kiknek emberies ellátásáról gondoskodni minden culturállam egyik legfőbb kötelessége. És itt csakugyan nem lehet szó barátról vagy ellenségről, mert a «sebesült» nemzetközi fogalom, a ki az emberi érzés világnyelvén szól egyaránt mindenkire. A Vörös Kereszt áldásos működése immár kiterjed a peripheriákra is és lehetővé teszi,

hogy a sebesültek ellátása a társadalom kellő támogatása mellett ne csak a városokban, hanem még a jobbmódú községekben is megfelelő, vagy legalább is elfogadható legyen. Csanád megye területén a társadalom áldozatkész támogatása lehetővé tette, hogy egyrészt a megye székhelyén egy 170 sebesült befogadására alkalmas és az egészségügyi követelményeknek megfelelő «hadi kórház» szerveztessék, hogy másrészt a vármegye nagyobb községeiben 40—100 könnyebb természetű beteg felvételére alkalmas telepek létesüljenek. A míg a városi kórházban az ápolás mindenképpen a nagy kórházak mintája szerint történik, addig a községekben a betegek ellátása elsősorban a lakosság «szíves vendéglátására» van utalva. Ugyanis a községek lakói közül jelentkeztek azok, a kik egy beteg ellátását vállalni hajlandók és ezek az erre alkalmasnak talált helyiségben felállították a maguk betege számára való ágyat, azt a kellő mennyiségű ágyneművel felszerelve a háború egész tartamára a Vörös Kereszt rendelkezésére bocsátották. Ezenfelül pedig az elvállalt sebesültnak reggel, délben és este az étkezést kiszolgálják, ha a sebesült már üdülő, úgy saját otthonukban. A mennyiben pedig ilyen önkéntes vállalkozó kellő számban nem jelentkeznek, az ellátást a község pótolja. Az eddigi tapasztalatok szerint ez a rendszer nagyon jól bevált és sebesülteink — köztük sok osztrák alattvaló is — a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak az egyszerű magyar nép szívből jövő «vendégszeretete» felől.

A háborútól a társadalom testén ejtett sebek oly sokfelék, hogy majdnem lehetetlen előre megállapítani azt a határt és mértéket, melyen felül a társadalmi actionak mozognia kell. Hisz annyi rendkívüli és nem várt eset adhatja magát elő, hogy feltétlenül szükséges, hogy a társadalomnak egy nagyobb — a napi segélyezésekre igénybe még nem vett — összeg is rendelkezésére álljon, mert csak ilyformán lesz lehetséges a hatékonyabb segítség ott, a hol a háború okozta csapások a legérezhetőbbek. Hogy csak egyet említsünk, ott vannak a hadban elesettek árvaságra jutott hozzátartozói. Az 1882: XI. t.-cz. rendelkezése szerint a hadviselés tartamára megállapított segélyezés még

a megállapított elhalálozás után egy félévre folyósítandó, a mi bár kétségkívül lényeges segítséget jelent, de sok esetben mégsem arányosítható a családot ért pótolhatatlan veszteséggel. Sok ilyen esetben a társadalom kötelessége lesz, hogy kellő támogatásával az elárvultak mellé álljon, hogy megkönnyítse a gyermekek neveltetését, az özvegynek tisztességes megélhetését. Csanád megye közönségét ezen szempontok irányították akkor, a mikor egy 5%-os rendkívüli hadipótadó kivetését egyhangulag elhatározta, illetőleg az erre vonatkozó engedélyt a kormánytól, illetőleg a törvényhozástól kikérte. A mennyiben a megye humánus határozata jóváhagyatnék, úgy e czímen körülbelül 80,000 korona állana a társadalom rendelkezésére. Lehet, hogy az arra illetékes körök a hadiadónak országos rendezésével jobban vélik a kitűzött czélt szolgálhatni, mindez azonban nem kisebbítheti a vármegye közönségének érdemét, hogy helyes érzékkel a jelen súlyos feladatai iránt, nem késlekedett az áldozat meghozatalával ott, hol az áldozatkészség a társadalmi kötelességek legfőbbike. A nagyobb arányú segélyezési actiókkal természetesen itt is karöltve jártak azok a jótékony munkák, a melyek első sorban a zord idő viszontagságai ellen vannak hivatva védelmet nyújtani és mely munkák a női társadalom nemesszívűségét oly meghatóan képviselik. Iparoktunk továbbá elejét venni annak, hogy a háború tartama alatt a fiatal nemzedék iskoláztatása komoly és maradandó károkat ne szenvedjen, mivel nézetünk szerint a háború szerencsés kimenetelének csak akkor lesznek meg áldásos gyümölcsei, ha egy kötelességtudó és művelt, komoly és munkaképes nemzet lesz e győzelmek méltó részese.

A tanítók hiányát nem egy helyütt «önkéntesek» közreműködése pótolja és nem hiszem, hogy — a minősítés hiánya miatt — bárki is ez ellen kifogást emelhetne. Általában véve kezdettől fogva oda törekedtünk, hogy a normalis élet viszonyait a lehetőségig fenntarthassuk, hogy minél kisebb körre szorítkozzék azoknak a száma, a kik a háború által szerelmet szenvednek. Úgy is elég nagy a megpróbáltatás mindenki számára, semhogy a meglevő bajt még mesterségesen fokozzuk felesleges izgalmak keltése által.

Minél nyugodtabb a társadalom, annál erősebb; minél normalisabb, annál munkabíróbb. Nem kell «à tout prix» az érvényesülést keresni, de minden komoly kötelességet készséggel kell vállalni. Ne szaladjon mindenki «háborús érdek» után, már azért se, mert az érdem úgysem állhat másban, mint a polgári kötelesség komoly és egyszerű teljesítésében. A vármegye társadalma pedig eddig megfelelt hivatásának és mintha a régi vármegye nyugvófélben levő napja még egyszer bearanyozta volna azt a tájat, a melynek elfoglalása a modern megye hivatása lesz. Pártpolitikai vetélkedések, tusakodások helyett e nehéz napok alatt feltaláltuk önmagunkat. Feltaláltuk azt a nagy tradíciók által felnevelt és irányított megyei társadalmat, a mely a maga összességében és a maga részeiben egygyé forrt a magyar néppel, egygyé forrt a repkényekkel felfutott udvarházakkal, a melyek a maguk igénytelenségükben ma is erődítvényei a magyar szellemnek. És a mikor ütött a nemzet életének nehéz órája, a mikor az egoismus szertelenségeivel szemben az összetartás öntudata lett a megváltó eszmévé; a mikor az egyéni jogok sokszor kiméretlen követelése helyt adott a kötelesség parancsoló szavának, a mely a gyengébb, az elhagyatott védelmére sorakoztatta a jobb sorsban levőket: akkor megélénkültek a vármegyék ódon terméi is és nagy idők buzdító példái tette hívták az utódokat. És látva az eredményeket, vajon kinek jutna még eszébe ócsárolni a megyék történelmi társadalmát, kinek jutna eszébe hitelt adni azoknak, a kik a nemzet jövőjét csakis a multak romjain képzelik felépíthetni?

Mert függetlenül az administrációnak immár megérett reformjától, a megyei társadalom szerepe ma is oly kiváló, ma is oly specialisan nemzeti vonatkozású, hogy a nemzeti politika itt csak conserváló lehet. Ez a megye nem halhat meg, mert élete ma is a nemzeti haladásnak egyik legfőbb tényezője.

NÁRAY LAJOS.

MARX-ENGELS LEVELEZÉSE AZ EURÓPAI POLITIKÁRÓL.

Nem a történeti materialismus felépítőjéről, nem az *Internationale* szellemi vezéréről, nem a többletérték-elmélet mély gondolkozójáról lesz szó a következő lapokon, hanem arról a Marxról, ki körülbelül negyven éven keresztül nap-nap után figyelemmel kísérve a világpolitika hullámzását, éleseszű megjegyzéseivel, szigorú bírálatával és néha megdöbbentő jóslataival kíséri azt.

Forrásunk a nem régen négy vastag kötetben megjelent levelezés Marx és Engels között. A történelemben párját ritkító barátság és együttes munka fűzi egymáshoz e két embert évtizedeken keresztül, fiatal koruktól a halálig. Eszméiket együtt dolgozzák ki és ezek annyira a közös munka eredménye, hogy meg sem állapíthatni, mi az egyiknek, mi a másiknak tulajdona.

A közzétett levelezésnek meglepetésszerűen ható része az, melyben az európai politika története intim megvilágítást nyer olyan ember részéről, ki a szereplő egyének nagy részét közlrol látta és ki exact kiépített eszmévilágából nézi a világpolitika eseményeit. A 48-diki forradalom, a krími háború, az olasz-osztrák háború, az amerikai polgárháború, a német-francia háború, az orosz-török háború érdekes megvilágítást nyer e levelekben. Marx 1848-ban szerkesztője volt az új rajnai ujságnak s aztán évekig munkatársa volt a *New-York Tribune*-nak, melyben a politikai eseményekről cikkezett. E cikkek között vannak bizonyára olyanok, a melyek csak ephemer jelentőségűek, de vannak nagy számban olyanok, melyek nagy értékűek és melyeket a történetíró okvetlenül fel fog használni. Egy része az egyes nagyobb cikksorozatoknak ön-

állóan is megjelent, így a nagy föltünést keltett cikkek Palmerstonról és az általa követett politikáról, különösen tekintettel nagy előzékenységére Oroszországgal szemben, továbbá az Oroszország és Anglia közötti politikai szövetekezésről, melyet előbbi századokba vezet vissza. Az előttünk fekvő levelezésnek különösen az Orosz-birodalom politikájára vonatkozó részei actualisak.

Az orosz politikára vonatkozó megjegyzések annál nagyobb jelentőségűek, mert Marx és Engels kutatásaik céljából elsajátították az orosz nyelvet s Marx állandóan figyelemmel kísérte az orosz politikai irodalmat és a nevezetesebb lapokat. Még azt is szükségesnek tartom megjegyezni, hogy Engelsnek kiváló ismeretei voltak a hadügy terén, olyanmire, hogy egyes anonym cikkeivel megtörtént az, hogy azokat elsőrangú katonai tekintélyeknek tulajdonították.

Kezdjük szemlénket a magyar forradalommal és a függetlenségi harczzal. A magyar forradalmat Marx sokkal nagyobb szabásúnak ítélte, mint akár a párisit, bécsit, berlinit vagy milanóit. A forradalom szerinte csak a magyar faj lovagiasságán szenvedett hajótörést, midőn a győzelmet nem használta ki, hogy Bécsig haladtak volna a magyar seregek, valamint akkor, midőn a magyar kormány engedte az olasz forradalom elnyomására a magyar ezredeket Olaszországba vinni, abban a hiú reményben, hogy Bécs hála fejében el fogja ejteni Jellasicht.

A magyar forradalomra rendkívül figyelmet fordít és ismételten kéri Engelst, írjon róla az új rajnai ujság számára (I. 105. és 109. l.). Későbbben buzdítja Engelst a magyar függetlenségi harc történetének megírására. Ajánl neki számos munkát a hadászatról és a magyar hadjáratra vonatkozólag a következő munkát: *The forteress of Comorons (Komorn) during the war of Independance in Hungary, By Colonel Sigismund Thaly, Translated (németből) by William Rushton. James Madden. Leadenhallstreet. (I. 332. l.)*

«A magyar campagne-ról — írja Engels — vagy a mi még jobb, ha lehetne, az összes campagne-okról 1848/50 szívesen írnék, csak a forrásokat mind meg lehetne szerezni. Az új rajnai ujság nem volna nekem jó másra,

mint hogy összehasonlítsam az osztrák bulletineket, melyek hogy mennyire hézagosa, tudod. Legalább tíz, tizenkét munka kellene nekem csak erről a harczról és még akkor hiányzanék a fődolog: Kossuth *Közlönye* (a németben is «közlöny, Moniteur»). Sehol sem téved az ember oly könnyen, mint a hadi történelemben, ha az ember okoskodni akar és nem rendelkezik az összes adatokkal az erőt, élelmezést, munitiót stb. illetőleg... Hogy az ember post festum mondhasa minden döntő esetben: itt így és így kellett volna eljárni, itt helyesen jártak el, e czélra, azt hiszem a magyar szabadságharcra vonatkozólag az anyag nincs eléggé a közönség előtt. Például ki adja meg nekem az osztrák és magyar hadseregek és különböző hadtestek létszámát, minden egyes csatát és minden fontos mozdulatot megelőzőleg? Előbb birni kell Kossuth és Görgei emlékiratait és a Dembinski által előterjesztett csata- és hadjárat-terveket hiteles alakban. Igaz, hogy a létező anyaggal is lehetne már egyet-mást felvilágosítani... Ennyi már most is világos: a magyar felkelést, épúgy mint a lengyelt 1830-ban, az Oroszbirodalmat 1812-ben, 1849 elején csak a tél mentette meg. Magyarország, Lengyelország és Oroszország az egyedüli országok Európában, a hol invasio télen lehetetlen... Ha a harcz Ausztria és Magyarország között deczember helyett májusban tör ki, soha sem szerveztek volna magyar hadsereget és az egész csetepaté úgy végződött volna, mint Badenben, ni plus ni moins.»

«Most komolyan magolom — írja Engels későbbben — a magyar hadjáratot és azt hiszem, áttanulmányozom az összes forrásokat októberig; e télen mindenesetre megírom a könyvet. Mennél jobban behatolok, annál szebb lesz az egész mindkét oldalról. Jelenleg összehasonlítom Görgeit és Windischgrätzet és azt találom, hogy Windischgrätz önapológiájában épúgy hazudik, mint bulletinjeiben, melyeket megczáfolni nincs bátorsága. Nagyszerű, a mint mindkét ellenfél saját hadseregét még rosszabbnak mutatja be, mint az ellenfélét. Különben Windischgrätz apó bevalik a nekünk ismert számárnak — he has actually written himself down an ass — és butaságaiban («Schwabenstreiche») fényesen támogat-

ták még butább alvezérei, névszerint Wrba, Csorich, mindenekelőtt pedig a lovagias bán Jellachich; Görgei cynismusaiban mindig sokkal egyenesebben és helyesebben mondja ki a tényeket, mint a hazug apologetikus Windischgrätz.»

A magyar emigratio ügyeivel későbbben is gyakran foglalkozik, de általában nem jó véleménye volt az európai emigrációról és ítéletében igen éles annak tagjaival szemben. Az itt-ott mutatkozó kapkodást, hiúságot, a Napoleonnal való szövetkezést rosszalta ő, a kinek törekvése, gondolkozása tényleg egy irányban haladt. Azért mégis igazságtalannak tartjuk ítéletét, mert nem méltányolta az emigratio nehéz helyzetét és azt, hogy annak küzdelmei mégis hozzájárultak az eredmény érleléséhez mind Németországban, mind Olaszországban és Magyarországon. Igen érdekes a következő adat:

«Dr. Piali (Páris) a többiek között azt írja nekem, — mondja — Kossuth a dolgot októberben (1852) kitörésre akarja vinni. Kiss ismét mindenféle biztatásokkal élt, melyek talán a mese országába tartoznak, de az itteni mesés állapotok mellett lehetségesek is. Kossuth állítólag Bonapartétól sajátkezű levelet kapott, hogy Párisba menjen. Ez a levél állítólag az összes magyar megyékben szószerinti másolatban forgalomban van. Magyarországon minden elő van készítve Kossuth hatalmi beavatkozására. Még cs. kir. hivatalnokok is benne vannak a complotban.» A mi a Kossuth-történetet illeti, lehetséges, hogy Bonaparte csapdába vezeti, hogy Ausztriának kedveskedjék.» (I. 349. l.)

1854 április 21-dikén azt kérdezi Engels: kapható-e Londonban a *Berichte über die Kriegsoperationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen 1849* (nyomatva 1851).

A krími háború eseményeit a legnagyobb érdeklődéssel kísérte Marx, attól az autokratikus Oroszország hatalmának meggyengítését, esetleg megsemmisítését várta. Ez azonban nem változtatott Marx álláspontján a Bonaparte által compromittált Franciaországgal és Angliával szemben, a hol különösen Palmerstonnal érezteti bírálatának és gúnyjának egész erejét. A *New-York Tribune*ban Palmerstonról írt cikkei nagy feltűnést keltettek és későbbben összegyűjtve önállóan

is megjelentek. Angliában akkor főleg két felfogás szerepelt: Brighé és barátaié, kik a béke mellett kardoskodtak és így közvetve Oroszország érdekeit mozditották elő, aztán a török-barát Urquhart által vezetett irány, mely túlzásaiban szintén bírálatra és gúnyra adott alkalmat, mi bőven rejtett Marx tollában. Jóformán napról-napra kíséri az eseményeket és feltárja az európai politika tévedéseit, a szereplő emberek gyengeségeit, hibáit, a hatalom körül és a hatalomért tülekedők visszataszító játékait. A háború technikáján gyakorolt kritikát is többnyire igazolták az események, épp úgy azt a gyanút, hogy az angol cabinet ellentállása I. Miklós csár javaslataival szemben talán nem volt egészen őszinte. Ellenben nagyon kétes, jogosult volt-e azon feltevése, hogy Palmerston titkosan támogatta Oroszország törekvéseit, sőt mintegy Oroszország agense volt.

Ime néhány szemelvény a levelekből.

«E pillanatban — írja Engels — különösen a montenegrói dolgoknál kellene maradni, a nyomorult szerepnél, melyet Anglia most hivatalosan játszik. A sultan csak azért engedett, mert Franciaország és Anglia nem ígérték a segítséget. Mindkét ország e kérdésben, az entente cordiale álarca alatt, egymás ellen kaczerkodott a szent szövetséggel» (I. 395. l.).

«A *Journal des Débats* tegnap elárulta az egész titkot, miért olyan szemtelen Oroszország. Azt mondja, a continens vagy kiteszi függetlenségét az orosz veszélynek, vagy kiteszi magát a háborúnak, ez pedig a «révolution sociale». Csak azt felejtí el a nyomorult *Journal des Débats*, hogy Oroszország ép úgy fél a forradalomtól, mint Bertin úr, és az egész dolog most azon fordul meg, ki tudja legjobban a «nem félek» látszatát színlelni. De Anglia és Franciaország — a hivatalosak — oly nyomorultak, hogy ha Miklós erősen tartja magát, mindent elérhet» (I. 413. l.).

«A nyomorult oroszok a *Tribune*-ben és a *London Advertiser*-ben most azon a vesszőparipán lovagolnak, hogy az orosz nép teljesen demokratikus, hogy a hivatalos Oroszország (császár és burokratia) német és a nemesség szintén német» (I. 434. l.).

«Az itteni (londoni) cabinet egyetértését Pétervárral többé nem lehet kétségbe vonni, miután ismeretessé vált, hogy a *Secret Correspondence*-ben egy iratot elsikkasztottak, melyben Aberdeen (1849) Oroszország javaslatait elfogadja... Hogy ezek a ficzkók sakkhuzásait Oroszországgal még most is megbeszélik, láthatod a *Declarations of Council*-ből semleges és főleg orosz (?) hajókról. Egyidejűleg hasonló declarationok Szt. Pétervárott is megjelentek» (II. 21. l.).

Érdekes történeti tény, hogy Miklós cár 1849-ben «minden alattvalójának a panslavismusban való részvétet megtiltotta» (II. 95. l.).

«A muzeumban öt főlíkiötet kéziratot találtam Oroszországról (csak a XVIII. századból) és kivonatoltam... Sok eredeti, eddig ki nem nyomtatott levél a pétervári angol követektől az itteni cabinethez. Ezek között egynémely very comprising indeed» (II. 95. l.).

«A szlávok veszélyességéhez kezdettől fogva Ausztria rakta le az alapot, a mennyiben az összes törzsek, az oroszok kivételével, a reformatióval egyetértettek. A reformatióval jött a biblia lefordítása az összes szláv dialectusokban. Ezzel persze a nemzetiség ébredése. Másfelől mély szövetség a protestáns német északkal. Ha Ausztria e mozgalmat el nem nyomja, akkor a protestantismusban megvolt az alap a német szellem túlsúlyára, valamint ugyanannyi bástya a görög katolikus (?) Oroszország ellen. Ausztria belevitte a németeket mindenféle... és úgy Németországban, mint keleten előre dolgozott az oroszok javára» (II. 98. l.).

1853 október 28. «Félek, hogy Schmidt úr nyomán túlságosan becsülöd Oroszország katonai eredményeit. A mi mindenekelőtt az 1828/29-diki hadjáratot illeti, a legtöbb contemporains véleménye szerint, nyomorult volt. A várakat inkább megvásárolták, mint ostromolták. Általában a vesztegetés játszotta a főszerepet. Midőn Dietrich a Balkánt átlépte, nem volt biztos, hogy győzni fog-e vagy hogy nyomorultan elfogják és elvágják-e. A mi megmentette, ismét egy parancsnokló pasa megvesztegetése volt és a török sereg utter disolutionja. Oroszország akkor kezdte a háborút, midőn a flotta Navarinnál tönkretétetett, a hadseregnek Mohammed

által eszközölt szervezése tönkre volt téve és új még nem létezett. A viszonyok most mindenesetre mások.»

«1854 október 17. Ma az orosz haderők borzalmas felsorolását adtad. But there remains this one question to be answered, vajon valaha képesek voltak-e, a legnagyobb megerőltetéssel, több mint 200,000 embert országukon kívül küldeni. Én ilyen esetet nem tudok. Ha az ember a régi politika álláspontjára helyezkedik, — és mit képzel Anglia és Franciaország mást, csak hogy az angol ministerium nem komoly és III. Napoleon caricatura — akkor Anglia és Franciaország érdekei között különbséget kell tenni. Az orosz flottának a Fekete- és Balti-tengeren való megsemmisítésével, az oroszok kiűzésével a Krimből és Kaukázusból s a perzsáktól és törököktől ellopott tartományokból Anglia ismét ötven évre biztosította volna supremáciáját a tengeren és Ázsia legcultiváltabb részeiben. Akkor teljesen régi módszerének felelne meg, ha a continentalisokat hétéves és más háborúkban — melyeknek főszíntere Németország és Olaszország — ledolgoztatná, hogy a harc végén sem Oroszországot, sem Ausztriát, sem Franciaországot a continensen ne lássa suprem uralkodásban. Franciaország számára, megfordítva, a harc csak akkor kezdődne, mikor az orosz tengeri hatalom és az orosz befolyás Délázsiaiában megszűnt. Annál inkább kénytelen volna az orosz szárazföldi hatalmat megtörni, hogy az angolokkal szemben continentális hatalmának kiterjesztése által megfelelő ellensúlyt dobhasson a serpenyőbe. Ki biztosít, hogy mihelyt az angolok az oroszokat a Balti és Fekete-tengeren megsemmisítették és ártalmatlanná tették, a continensen forradalmak nem törnek ki, melyeket Anglia ürügyül használ, hogy ismét hivatalosan az oroszokkal egyesüljön a continens ellen? De a főtréfa az, hogy a most kormányzó angoloknak — sem Chathamnek, sem Pittek, and not even Wellingtonnak — nem is komoly szándékuk az orosz tengeri hatalomnak és az orosz befolyásnak Törökországban, Perzsiában és a Kaukázusban való megsemmisítése. Ha fél rendszabályaik arra kényszerítenék őket, talán odáig szándékoznak menni, de a félség és gázság valószínűleg bajt okoz, mely

belső mozgalmat fog előidézni. A következő idézetekből, — lenyomatvák *Archives des affaires étrangères Paris* — a hétéves háborúra vonatkozólag látható, hogy az angol ministerek hogyan pakliznak az ellenségekkel még a hadjárat alatt és a campagne-ra vonatkozólag. Itt igen érdekes adatok következnek. Az angol kormány egyenesen kéri a francia ministert, Choiseult, hogy az angolokból és szövetségeseiből álló hadsereget verjék meg. Egy másik eset, midőn a «szabadelvű» Fox titkos megbízatást küld II. Katalinhoz, hogy Pitt fenyegetéseitől ne ijedjen meg, hanem falja fel Lengyelországot, mert Pittet megbuktatják, ha Oroszország ellen akarna háborút indítani. (Fox akkor az ellenzéken volt.) Így tehát azt hiszem, hogy a szövetségesek hadviselésének megítélésénél mindig az érintkezés Downing-street (főleg míg Palmerston ott van) és Petersbourg között must be considered.»

1856 február 12. «A muzeumban néhány érdekes felfedezést tettem a tizennyolczadik század első tizedei és a tizenhetedik század végére vonatkozólag, I. Péter és XII. Károly harcát illetőleg és a döntő szerepről, melyet Anglia ebben a drámában játszott. A toryk és whigek külpolitikája egyszerűen abban különbözött, hogy az elsők Franciaországnak, az utóbbiak Oroszországnak eladták magukat. Az eladás magától értetődött és az egykorú írók «magától értetődőleg» beszéltek róla és kimondták. III. Vilmosnak kezdettől fogva voltak misgivings Sa Majesté Czarienne iránt, a mint ezt véd- és daczszövetsége XII. Károlylyal bizonyítja. Alatta ministerei irányá ellen dolgoztak. I. Györgytől kezdve a whigeknek könnyű játékuk volt, miután Hannovera electorai buta házi politikájukat hirdették és Verdent meg Bremát az európai politika góczpontjának tartották. Talán kevésbé érdekes, hogy főleg Anglia járul hozzá, hogy Oroszország balti hatalom legyen, mint az, hogy már a tizennyolczadik század elején denuntiálták ezt a politikát és a Moscovite empire jövőbeli megnövekedését megjósolták. A példátlan engedékenységnek és direct segítségnek ellenére, melyet I. Péter a hivatalos briteknél talált, mégis egyidejűleg paklizott a praetendenssel. Milyen eszközökhöz folyamodtak a whigek, abból

láthatod, hogy azt terjesztették, miszerint a svéd király római katolikus és a csár jó protestans. Mindenkinek feltűnik, milyen nevetséges lármát csaptak akkor az angolok a *Compagnie des Indes* miatt, melyet Ausztria Ostendében alapított, míg Péternek jóformán rendelkezésére bocsátották flottájukat, hogy a Keleti-tengerben kikötőket alapítson. A mellett az angol baltic merchants egyidejű panaszirataiból kiderül, hogy Péter úr épen nem csinyján bánt velük. Anglia volt egyuttal az első európai nagyhatalom, mely császári czímét elismerte» (II. 89. l.).

1857 márcz. 18. «Pam (Palmerston) liberalis külügyi politikájáról mindennap új leleplezések jelennek meg. Először a «secret treaty» Ausztriával. Aztán, hogy kész volt Bonaparte ellen minden forradalmat Nápolyban elnyomni. . . . Az oroszok ez egyszer nem egészen szokásos elővigyázatukkal dolgoztak. Az első continentalis lap, mely a parlamenti válság óta Pamot mint trully british ministert védelmezi, a Nord, mely máskor állandóan fanatikus gyűlöletet affectál Pam ellen» (II. 147. l.).

Az olasz háború is nagy mértékben foglalkoztatta Marxot és barátját, hogy helyes állásfoglalást jelöljenek ki a radicalis demokratia számára. III. Napoleon programjának egyik pontja az elnyomott nemzetiségek felszabadítása volt és e szerepében vállalkozott Piemont támogatására Ausztriával szemben, magának «önzetlen» támogatásáért Nizát és Savoyát szánta. Oroszországban II. Sándor és ministere, Gortsakoff, hasonlóké az elnyomott nemzetiségek felszabadítójaként akart szerepelni a délszlávok irányában és így támogatta ezt a vállalkozást annál inkább, mert az orosz politikának hagyománya Ausztriának gyöngítése. Ezért és Ausztriának a krími háborúban tanúsított hálátlansága miatt vállalkozott annak megakadályozására, hogy Poroszország Ausztriát támogassa, miben segítségére volt Bismarck, kinek akkor már nagy befolyása volt a porosz külügyi politikára és ki ép akkor, 1859 márcziusban, mint porosz nagykövet Szt.-Pétervárra ment. Marx-Engels álláspontja az volt, hogy sem Ausztria, sem Napoleon mellett nem kell állást foglalni és ezt az álláspontot védte Engels fényesen

Po és Rajna című röpiratában, melyben bebizonyította, hogy nem szükséges a Po mellett a Rajnát megvédeni, tehát nem szükséges Ausztria mellett állást foglalni. Ezen mérsékelt állásponttal szemben Lassalle azt vitatta, hogy Poroszországnak nemcsak nem szabad Ausztria mellett állást foglalnia, hanem Schleswig-Holsteint be kell kebeleznie. Marx Lassalle lépését nagyon hibásnak találta, mert Napoleon hatalmának megnövekedését Németországra nézve veszélyesnek tartotta, miből egyúttal látszik, hogy Marx nem volt mindenáron nemzetközi, sőt ez esetben nemzetibb volt, mint a nemzeti socialismus képviselőjeként ünnepeelt Lassalle.

Az olasz háborúval kapcsolatban tett egyes megjegyzésekből kiemeljük a következőket:

1859 január 15. «Te elfelejtetd a tényezők közül, melyek Bonapartet mozgatják, Oroszországot. Pam (Palmerston) nem hiában volt Párisban és az orosz sakkhuzások Olaszországban sem voltak jelentőség nélkül, sem az orosz kaczerkodás Bonaparteval a párisi béke óta. Ha Oroszországnak sikerül Bonaparte által az osztrákokat rákényszeríteni, hogy Bruck ministert letegyék és helyettesítsék egy orosz panszlav ügynök által, már sokat értek.»

1859 márczius 10. «Hiszek a háborúban. De szükségessé vált egy diplomatai intermezzo, részint a németországi lavina miatt, részint a francia bourgeoisie kiabálása miatt, részint az angol parlament miatt és talán azért is, hogy Oroszország közben mindenféle engedményt préseljen ki Ausztriától. Egyik főczéljukat elérték az oroszok. 1846-ban, midőn az osztrák pénzügy először deficit nélkül volt, Oroszország a krakói historia alatt visszataszította Ausztriát a legborzasztóbb pénzügyi zavarba. Miután az osztrákok 1858-ban pénzügyeiket némileg rendbe hozták és a bank készfizetését hirdették, Bonaparte azonnal útnak indult és az osztrák pénzügyek megint ott vannak, a hol 1848-ban voltak.

1859 április 1. «Palmerston tehát ismét, a mint Compiègne-ben (azaz a szinfalak mögött Pétervárott) elhatározták, belép a ministeriumba, bármily néven; nélküle Oroszország nem engedhette meg a háborút.»

1859 április 22. «Csak két eset lehetséges. Vagy Ausz-

tria meg engedi magát félemlíteni fenyegető londoni és berlini táviratok által és visszavonja Gyulainak Piemonthoz intézett ultimatumát. Ez esetben Isten sem segíthet Bonapartén. Akkor tényleg le fog fegyverkezni s a hadsereg vele úgy bánik, mint Soulouque-kal. Párisban úgyis dühöngnek a munkások azon komisszág miatt, hogy Blanquit Cayenne-be deportálták. Vagy Ausztria megunta a diplomatiái játékot és Turin felé masiroz. Ez esetben Bonaparte diplomatiailag győzött, mert Ausztria üzente meg előbb a háborút, de ezt a diplomatiái győzelmet an ugly military defect-tel vásárolja meg. Ez esetben nem adok négy month purchase for his crown and dynasty.»

1859 május 6. «A táviratból láthattad, hogy Hess elnevezte Gyulai tervét. A mi álláspontunkból, azaz a forradalmiból, nem baj, ha Ausztria kezdetben vereséget szenved, vagy a mi erkölcsileg ugyanaz, visszavonul Lombardiába. A dolgok ez által jobban fejlődnek és a szükséges idő, hogy a dolgok Párisban érlelődjenek, ezzel megadatik. Általában úgy állanak a dolgok, hogy bármely oldalon követtetnek el hibák, hasznunkra kell válni. Ha Ausztria mindjárt elején a piemonti hadsereget kiporolja, Turint beveszi, a francziákat az Alpokból való kijövetelnél megveri, akkor Oroszország talán azonnal Bonaparte ellen fordul... és a mi nyomorult porosz kormányunk kikerül abból az egyedüli dilemmából, a mely nyakát szegi. Továbbá ily döntő vereségek, mindjárt az elején, francia katonai lázadást és párisi forradalmat idézhetnek elő Bonaparte ellen. Hát azután? A jelen pillanatban az lenne a következménye, hogy a szent szövetség győzelmesen fegyverbe áll egy lehetséges forradalmi kormány ellen Párisban, a mi nem a mi számításunk. Magának Radetzkynek ereiben megvolt az 1848-iki forradalmi tűz. Ezzel szemben azt hiszem, hogy mindkét oldalon, osztrákon és franczián, a háborút reakciós közepszerűséggel fogják vinni.»

1859 június 1. «Ha megint írsz Garibaldiról, whatever may be his fate, neved ki ezt a fordulatot, mely csak a nagybátya unokaöccsénél lehetséges, hogy mellette az önkéntes sereg vezére mint heros szerepel. Csak képzelj el ilyesmit a régi Napoleon alatt!

Láttam Garibaldinak egy levelét, melyben nagyon szidja Bonapartét és végül reméli, hogy még egyszer kardot fog ellene rántathatni.» (II. 400. l.)

«Persze Garibaldi mégis kiporolta a nápolyiakat és 1000 foglyot ejtett. A ficzkó hatása a csapatokra mesés lehet. Nagyon jó, hogy Türr és Rüstow elmélete csúfot vallott, különben ez utóbbi okvetlenül fejébe venné, hogy német Garibaldi legyen.» (II. 412. l.)

1859 július 14. «A háború folytatásán kívül semmi sem lehetett ránk nézve kívánatosabb, mint ez a béke. . . . Senki sem nyer, csak az oroszok és a forradalmárok.»

1861 május 7. «Apropos! *Po és Rajna* című munkádat illetőleg elmondta nekem Hatzfeldné, ki sógoránál, Nostitz tábornoknál, az egész porosz tábornoki karral találkozik és a kinek unokaöccse, a «szép Vilmos», a király szárnysegédje, hogy a magas és legmagasabb katonai körökben (így Frigyes Károly herczegében is) munkádat egy porosz tábornok munkájának tartják. Ugyanaz történt Bécsben, a mint azt Friedländer assessor (a bécsi *Presse* szerkesztőjének testvére) mondta. Magam beszéltem róla Pfuel tábornokkal, ki most 88 éves, de szellemileg friss és most nagyon radicalis lett . . . különben kegyvesztett az udvarnál, a jacobinusokhoz, atheistákhoz számítják.»

1863 október 12. «Nagyon fontosnak tartom a *United Statesre* nézve, hogy mindenekelőtt a különböző kikötőket, Charleston, Mobile stb. hatalmukba ejtsék, az összeütközés miatt, melybe mindennap Boustrapaval (Napoleon) juthatnak. Ez a császári Lazarillo de Tormes nemcsak nagybátyját teszi torzalakká most, hanem önnönmagát. Mert a «suffrage» Mexicóban szép caricaturája a suffragenek, melyel önnönmagát és Nizzát és Savoyát francziává tette. Én nem kételkedem, hogy Mexicóban nyakát szegi, ha már előbb föl nem akasztják.

Tegnap beszéltem egy francia merchanttal, ki épen Párisból jött. Az üzlet-komisz. És tudod, mit mond a szamárnak? Bonaparte fait pire que la république. Les affaires allaient mieux. Valóságos szerencse, hogy a francia bourgeois mindig a kormányt teszi felelőssé a kereskedelm

válságokért, Bonaparte bizonyára oka a new-yorki munkanélküliségnek és a londoni csődöknek is.

Cobden röpiratát, valamint a manchesteri peace conference-t a jelenlegi pillanatban ostobaságnak tartom. Látjátok, mondja Palmerston lapja, a *Morning Post*; ezek a polgári parvenuk teljesen képtelenek egy országot kormányozni, ehhez csak az arisztokratia ért. A *Morning Herald* közlése is egy hozzáintézett és állítólag Bonaparte által dictált levelet, mely azt mondja, hogy csak akkor jöjjön Angliába, ha a királynőnek szüksége volna 200,000 rendcsinálóra a veszedelmesen erősödő demokratia ellen.» (I. 385. l.)

«(Quelle bête que ce Louis Napoleon! Eladja választójogi kételyeit a gyűlésnek és önnönmagát Montalembertnek 1.800,000 francért, melyet nem fog megkapni. Ilyen kalandorral semmit sem lehet kezdeni. Ha négy hétig okos cselszövők által vezettetni magát, bizonyára az ötödik héten minden elértet a legostobább módon ismét semmivé teszen. Vagy Cæsar vagy Clichy (adóssági fogság)!» (I. 140. l.)

A rövid osztrák-porosz háború nagyon meglepte Marxot és Engelst. Bismarck reactionarius politikájának összeomlását várták. De a történetekbe nemcsak beletörődtek, hanem azonnal világosan felismerték a porosz győzelem három nagyfontosságú következményét: 1. A német császárság visszaállítását; 2. a szükségét Ausztriára nézve, hogy — mint ők mondták — magyarrá kell lenni; 3. hogy a munkásmozgalom többé nem nemzetközi, hanem nemzeti alagra fektetendő.

1864 december 10. «Úgy látszik, Poroszország, Oroszország és Franciaország között secret understanding for the war against Austria in next spring.»

1866 április 2. «Mi a véleményed az osztrák-porosz zavarokról? . . . Annyi bizonyos, hogy Poroszország mögött Oroszország áll, hogy az osztrákok, a kik ezt tudják, nolens volens francia hátvédre számítanak.»

Engels ugyanazon napon: «Főkívánságom, hogy a poroszokat megverjék. Akkor két lehetőség van: Az osztrákok 14 nap múlva dictálják a békét Berlinben, azzal a külföld

egyenes beavatkozását elkerülik, de egyuttal lehetetlenné válik a mai rendszer Berlinben és következik egy más mozgalom, mely már eleve megtagadja a specifikus poroszságot; vagy pedig jön egy fordulat Berlinben, még mielőtt az osztrákok odaérnek és akkor is megindul a mozgalom. Katonailag nézetem az, hogy a két hadsereg körülbelül egyforma és a csaták igen véresek lesznek. Azonban Benedek mindenestre jobb katona, mint Frigyes Károly herczeg... Azt hiszem, megverik a poroszokat. Már a henczegés Düppel után előhírnöke Jenának. Ha az első csata döntő lesz Poroszország ellen, akkor az osztráknak semmi sem áll útjában, hogy Berlinbe vonuljon. Ha Poroszország győz, nem lesz ereje offensívába lépni a Dunán túl Bécsig, még kevésbbé Pestig. Ausztria kényszerítheti Poroszországot, de nem Poroszország Ausztriát single handed békére. Minden porosz siker tehát buzdítás volna Bonapartének a beavatkozásra. Különben bizonyára máris mindkettő túllícitálja egymást német terület felajánlásában a francia d javára.»

1866 július 7. «Egy nagy porosz leveretésen kívül, mely talán forradalomhoz vezetett volna, jobb nem történhetett, mint óriási győzelmük.»

1866 július 25. Engels így ír: «A német ügy előttem most nagyon egyszerű. Attól a pillanattól kezdve, logy Bismarck a kis német bourgeois-tervet a porosz hadsereggel és ily hatalmas sikerrel keresztülvitte, a fejlődés Németországban oly határozottan ezt az irányt vette, hogy mi ép úgy, mint mások, kénytelenek vagyunk a fait accomplit elismerni, we may like it or not. A mi a dolog nemzeti oldalát illeti, Bismarck mindenestre a kismémet császárságot a bourgeoisoktól szándékolt terjedelemben, azaz délnyugati Németországgal helyreállítja, mert a szólamok a majnai vonalról és az optional South Germany separate confederacyrol csak a francziákra vannak számítva, közben pedig a poroszok mennek Stuttgart felé. Az osztrák német tartományok nem nagyon hosszú idő multán a birodalomhoz kerülnek, mint-hogy Ausztria szükségkép most magyar lesz. A németek a harmadik nemzet lesznek a birodalomban — még a szlávok mögött.

Nem kételkedem — mondja Engels — hogy Poroszország hirtelen és óriási hatalmi fejlődése Bonapartét és az oroszokat összehozza. . . . Bonaparte végre Belgiumért mindig kapható és Belgium felosztásának terve Franciaország és Hollandia között, mely esetben Hollandia Luxemburgot átengedné Franciaországnak, Goltz, Bonaparte és a hollandi trónörökös között röviddel a háború (1866) előtt tárgyalást vértetett.» (III. 333. l.)

1866 augusztus 6. «Hogy nemsokára megint verekedésre kerül a sor, az világos. Azt hiszem, a francziákkal lesz. Bonaparte elég okos, hogy ezt el akarja kerülni, a meddig lehet, de a francziáknak nagy tömege, főleg a bourgeois, Németország minden megerősödésének irigye, sokkal bornirtabb és fanatikus, mert az expansion de la France qui ne peut avoir lieu que du côté de l'Allemagne most el van zárva és a háború Poroszország ellen még a parasztnál és a buta munkásnál is népszerű; nem lehet megmondani, mily hamar következik be az összecsapás.»

1867 november 7. «Nagyon jellemző a diplomatiái komédiára, mely most Európában lejátszódik, hogy ugyanazon időben, midőn Bonaparte Olaszországban közbenjár, Franciaország, Olaszország és Poroszország, Oroszország legkegyelmesebb megbízásából, a portának fenyegető jegyzéket küldenek.»

1867 december 19. . . . «Olvastad az oroszok fenyegetését (orosz rokkant), hogy a szövetség Franciaország és Ausztria között az európai békét lehetetlenné teszi, mert nem engedi megoldásra jutni a német, olasz és keleti kérdést? Igen szép. Úgy látszik, Bismarck és Gortsakoff akarják most az offensívát megragadni.» (III. 442. l.)

A német nemzeti érzület és a Bonaparte erkölcstelen rendszere ellen érzett undor tükröződik vissza a német-francia háborúra vonatkozó levelekben, de itt az anyag csekélyebb, mert szeptembertől kezdve a barátok együtt voltak és így nem leveleztek. A munkásosztály szempontjából is kívánták a poroszok győzelmét, mert számításuk szerint a német nemzet egysége a munkásosztály és a munkásmozgalom egységét és így nagy hatalmát fogja előidézni. De kívána-

tosnak tartották azt is, hogy a munkásmozgalom irányítása a francziáktól átmenjen a németekre, kik arra hivatottabban, «elméletileg és szervezetileg» a francziák felett állanak. Ez tényleg be is következett, a francia socialismus háttérbe szorul, a németek veszik át a vezérszerepet és a mi ezzel együtt bekövetkezik, az utopismus helyébe lassanként a tudományos socialismus lép, a marxismus, úgy hogy azt is mondhatjuk, hogy Németország hegemoniájával nőttön nő Marx tekintélye, sőt lassanként kiszorít minden más rendszert és a socialismus Marx eszméinek teljesen meghódol.

A német-francia háborúra vonatkozó megjegyzések közül különösen a következők figyelemreméltók: 1870 július 20. «A francziáknak verés kell. Ha a poroszok győznek, akkor a State power központosítása hasznos a német munkáosztály központosításának. A német túlsúly majd áthelyezi a nyugateurópai munkásmozgalmat Franciaországból Németországba és csak össze kell hasonlítani a mozgalmat 1866-tól máig a két országban, hogy lássuk, hogy a német munkáosztály elméletileg és szervezetileg a francziának fölötte áll. Túlsúlya a világszínpadon a francia fölött egyúttal elméletünk túlsúlya volna Proudhoné fölött.»

1870 július 22. «A jövő hét végén a németek támadhatnak és oly hadsereget tolhatnak Franciaországba, a mely mindent, a mit Bonaparte vele szembe állíthat, lever, habár többszöri nehéz harc után. A hogy a dolgok most állanak, egy Bonapartéra nézve szerencsés hadjáratot lehetetlenségnek tartok.

Olvastad, hogy Bonaparte hogyan kacérkodik most a Marseillaise-sel és a nemes Thérèse azt minden este grosse voix de sapeur-rel előadja? A Marseillaise Thérèse szájában, ez a bonapartismus igazi képe. Pfuj!»

1870 július 28. «Miután Palmerston angol állami maximumára tette, hogy ha az ember szerződésekre esküszik, azzal nem esküszik arra, hogy megtartja és mióta Anglia 1830-tól kezdve e szerint cselekedett, on all sides nincs más mint háború és silányság.»

1870 július 31. «Bizalmam a németek katonai tetteiben mindennap nő. A francziák még nem is tudják, milyen

dolgot adtak kezökbe a hátultöltővel. A végleges siker — hogy a németek a végén győznek — nem szenved előttem kétséget, de Moltke terve az abszolút biztosságot árulja el, az első csatában elnyomó túlerővel felléphetni. Bizonyára már kedden este tudni fogjuk, vajon nem számolta-e el magát. Moltke gyakran számít Vilmosa nélkül.»

1870. augusztus 1. «Az itteni oligarchia angol háborút akar Poroszorszáért. Miután 18 éven át Bonaparte előtt csúszott-mászott és őt jól kihasználta mint saviour of rents and profits, a solid istenfélő monarchikus Poroszországban a more respectable and safer policeman of the continent vélik találni. De vigyázzanak a ficzkók, már nagyon terjed a nép között a szó: That damned german dynasty of ours wants for its family purposes to involve us in the continental war!»

1870 augusztus 8. «L'empire est fait, id est a német császárság. By hook and crook, sem a szándékolt úton, sem a képzelt módon, úgy látszik, hogy az összes csalafintaságok a second empire óta, végre oda vezettek, hogy 1848 «nemzeti» céljai megvalósuljanak — Magyarország, Olaszország, Németország! Nézetem szerint az effajta mozgalom csak akkor befejezett, ha verekedésre kerül a sor Poroszország és Oroszország között. Oroszország prestigeét még jobban sérti a német-porosz császárság, mint a «second empire» prestigeét az észak-német szövetség. Oroszország tehát, ép úgy mint Bonaparte tette 1866—70-ig, paklizni fog Poroszországgal, hogy Törökország felé engedményeket kapjon, de mindezeknek a paklizásoknak vége a paklizók közötti háború lesz. Bármilyen hülye a német Michel, újból megerősödött nemzeti érzése nem engedi magát orosz szolgálatba préselni.»

1870 szeptember 6. «Nem hiszed, ha az időjárás, mely most Franciaországban abominabilis, így tart, a mi a megelőző rendkívüli szárazság után valószínű, a poroszoknak alapjuk lesz, hogy észre térjenek, annál inkább, mert angol-orosz-osztrák szövetség fenyeget?»

Erre Engels: «A szövetséggel való fenyegetés egy kicsit majd nyomja a poroszokat. De ők tudják, hogy az orosz

hátultöltők nem érnek semmit, hogy az angoloknak nincs hadseregük és az osztrákok gyengék. Olaszországban, úgy látszik, Bismarck a pápával (a florenczi kormány hivatalosan jelenti, hogy még szeptemberben Rómába megy), továbbá Savoya és Nizza odaigérésével a kormánynak minden ellentállást lehetetlenné tett. Ez finom coup volt.»

A török-orosz háborút Marx szintén tisztán abból a szempontból ítélte meg, mily veszedelmes lenne Európára nézve az oroszok győzelme. Az angol hivatalos politika ez alkalommal is Oroszország mellé állott.

1876 július 25. «A szerbek collapsusa nagyszerű, a campagne Törökország teljes felgyújtására czélzott és mindenütt nedves a gyúanyag. Montenegró magáncéllokból árulkodik, Bosznia meg épen nem akar lázadni, mióta Szerbia akarja felszabadítani, a derék bolgárok pedig egy újjukat sem mozgatják. A szerb szabadsághadsereg kénytelen saját költségén élni és henczegő offensiva után, a nélkül, hogy valahol komolyan megverték volna, visszamenni a rablófészekbe.» (IV. 380. l.)

1876 augusztus 25. «A *Daily News* és az öreg *Russel* a Turkish atrocities miatti lármájukkal megfizethetetlen szolgálatot tettek az oroszoknak és gyönyörűen előkészítették nekik a legközelebbi campagne-t, a mely kitörhet, mihelyt itt a liberalis urak kormányra jutnak. A liberalis vidéki sajtó szintén belefúj a trombitába és minthogy Old Dizzy visszavonul a House of Lordsba, a legközelebbi ülészakban a Commonsban a liberalis lármázók fogják a szót vinni. A montenegróiak és hercegóczok gázságáról természetesen mindenki hallgat. Szerencsére jól elpáholyják a szerbeket és míg Forbes, a ki különben ismét az ügyetlen rationalis haditudósító, félreismerhetlen melegséggel beszél a török csapatok fölényes katonás föllépéséről — és a fehér czárra nézve nagyon nehéz a beavatkozás.

1876 deczember 11. «A conferentia (Szt. James) után, Gladstone úr a páholyhoz lépett, hol Madame Novikoff ült, karját nyujtotta, pour montrer (így mondta ő Novikoff jelentése szerint) que l'alliance entre l'Angleterre et la Russie existe déjà és kevélyen haladt karján a rengeteg tömeg

át, mely mindkét oldalon utat nyitott; ő egy piczi vékony ficzkó, az asszony egy valóságos dragonyos. Guez mondta Kowalewskynek: *que ces Anglais sont gauches.*»

1877 május 31. «Damad Mahmud és társai, kik direct orosz befolyás alatt állanak, nagyon hajlandók volnának az oroszokkal békét kötni, a mikor természetesen az alkotmány eltörlésében megegyeznének. A czárnak semmi sem volna alkalmasabb; eddig, azt mondhatni, csak előzetes katonai parádé történt; az oroszok sikerei Kisázsziában a különböző pártok által különböző okokból (nem tekintve bloody ignorancet) túlbecsültettek és fölfuvattak; a pénzügyi bajok is egyelőre csak előleges stadiumban vannak; a kaukaszus-betegség is egyelőre még sporadikus; a czár egyelőre menekülne egy succès d'estime-mel és alkotmányos baj nélkül; maga részéről fontoskodhatnék a nyugati válságban stb. Midhat pasa, I have told, does everything from here to push the movement at Constantinople on which, in fact the fate of Turkey (and the immediate prospects of Russian «development») depends.»

1877 július 15. «A törököknek okvetlenül szükségük van néhány európaira. Ezek az emberek nem ismernek mást, mint vagy csak offensívát, vagy csak defensívát. A kettő összeköttetése túlhaladja horizontjukat. Mint ama török őrnagy mondta a kölni ujság hadnagyának: Látja ott a Dunán túl a sok orosz? Az ördögbe, hát miért nem lönek oda ágyúikkal? — Yok, Efendim, nem uram, de ha az oroszok mi ránk lönek, akkor majd látják, hogyan válszolunk! Közben az oroszok kényelmesen építik batteriáikat.»

1877 július 18. «Remélem, hogy az oroszok szemtelen-ségei a Balkánon túl fölrázzák a törököket a régi regime ellen. Hogy az oroszok leverése az európai Törökországban egyenesen orosz forradalomhoz vezetne, azt most már Lawroffnak és Lopatinnak is bizonyítják az orosz sajtónak semmi censura által el nem nemitható kitérései az örmény betörések alkalmával.»

1877 július 19. «A törököknek gyorsan kell cselekedniök, hogy a dolog jól végződjék. Ha megengedik az oro-

szoknak, hogy azok maguknak Bulgáriában és a Balkán déli lejtőjén egy orosz várnegyzetet építsenek, akkor a dolog krónikussá válhatik és egy pointe Konstantinápolyra nem volna lehetetlen, azaz olyan, mely mint 1828-ban, csak erkölcsi hatásra — vagy árulásra — számítana. És árulás úgy látszik on the card. Hogy Nikápolyban — különben az orosz átmenet után jelentőség nélkül — árulás volt, előttem világos. Még soha 6000 török várfal és árok mögött meg nem adta magát harcz nélkül, csak Várnában 1828-ban. Egészen ideges leszek a naponta kétszer érkező ujságok mellett az orosz cselekvés és változatlan török cselekvéshiány mellett; rosszabbul 1828-ban sem ment, mikor nem létezett török hadsereg.»

1878. szeptember 21. «Ugyancsak ideje, hogy Konstantinápolyban változás legyen, különben a sok provinciális lázadásból oly állapot következik, mely az európai Törökország felbomlását idézi elő, tehát épen azt, a mit az oroszok és Bismarck kívánnak, hogy a berlini szerződést végre ne hajtsák és a zavarosban halászszanak. Ha a mostani állapot tovább tart, az oroszok itt maradnak és új kilátást nyernek zsákmányra, mely Oroszország belsejében is megakadályozhatja a dolgok természetes folyását.»

1877 augusztus 17. «Szomorúsággal látom, hogy a törökök — legalább az én laikus eszem szerint — megint időt veszítenek.»

1879 szeptember 10. «A legjellemzőbb Bismarckra nézve, hogyan került ő ellentétbe Oroszországgal. Gortsakoffot akarta letenni és Schuwaloffot behelyezni. Minthogy ez nem sikerült, magától értetődött: voilà l'ennemi és én nem is kételkedem, hogy Bucher nem mulasztotta el a mester izgatottságát felhasználni. Az orosz diplomácia sikerének titka abroad a síri csend of Russia at home. A belső mozgalom a varázst összetörte. Utolsó győzelme az 1856-iki párizsi szerződés. Azóta csupa baklövés.»

Marx súlyos bírálatát, mint látjuk, különösen az orosz politika és az angol politika hívja ki. Lássunk még néhány nyilatkozatot. Lapidaris szavakkal mondja ki véleményét az angol államélet fölött már 1852-ben:

«Bámulatos, hogy army, navy, colonies, fortifications and the whole administration ezen aristokratikus clique-rendszer alatt rothadt, melyet az angol bourgeois 1688 óta a végrehajtó hatalom élén hagyományszerűen czipel.

Friedländernek (a *Neue Freie Presse* szerkesztője) Lassalle útján válaszoltam, hogy én is antifrancia vagyok, de nem kevésbbé antiangol.

A szemérmetlenség, melylyel Pam (Palmerston) a szabadelvű ellenzék élére állott és önnönmagát honourable gentleman opposite-té kinevezte, valóban nagyszerű, de az általa gyártott House of Commonsnak természetesen mindent nyújthat.» (II. 251. l.)

1870 augusztus 1. «Bismarck annak idején jól összevásárolta a londoni sajtót, egyebek között a *Lloyd*-ot és *Reynoldt*! Utóbbi, a tegnapi számban, követeli dismemberment of France.»

1870 február 12. Egy orosz könyvről írván Engelsnek, azt mondja: «Flerowski könyvéből megecsázolhatatlanul kiderül, hogy a mostani orosz állapotok tarthatatlanok, hogy a jobbagyság felszabadítása of course, csak siettette a feloszlási processust és hogy egy rettenetes socialis forradalom közeledik. Flerowski egy külön fejezetben kimutatja, hogy az idegen törzsek «russificatiója» tisztán optimistikus csatlódás, még a keleten is.»

Visszatekintve a rendkívül gazdag anyagból adott egy-néhány szemelvényre, megállapíthatjuk, hogy Marx már igen korán világos szemmel ismerte fel, hogy Európa sorsa fölött valóban Damokles kardjaként függ a moskovita hatalom. És fölismerte azt is, hogy két, jórészen Európán kívüli hatalom, Anglia és Oroszország, folytonos beavatkozással fenyegetik az európai államok békés fejlődését. Ez a közös törekvés egyesíti őket. Egyesíti továbbá államférfiaiknak furfangja, gyakran lelkiismeretlensége, végül egyesíti őket a világmonopoliumra való törekvés, melyet az egyik állam — a szabad verseny hypokrita hirdetője — gazdaságilag, a másik politikailag akar megvalósítani. Mindkét hatalom, az egyik mint szigetország, a másik mint óriási, részben megközelíthetlen területtel rendelkező colossus, legyőzhetet-

lennek tartotta magát és így minden kockázat nélkül vélt a nyugateurópai államok ügyeibe beleszólhatni. Anglia soká léprecsalta a népeket a jóhangzású szabad kereskedelmi politikával, melynek legerősebb motivuma Anglia suprematiája. Most azonban, hogy más államok is teljes gazdasági életet akarnak élni, Anglia veszélyeztetve látja érdekeit, félti világhatalmából folyó óriási jövedelmeit. Reméljük, hogy ez a történeti korszak nemsokára lezáródik. A veszélyre már régen figyelmeztetett Maix, a politikus és publicista.

FÖLDES BÉLA.

HOROLOGIUM TURCICUM.

Rejtőző energiák éledeznek friss életerőre. Századoknak lappangó erőforrásai vannak vulkáni vadsággal előtörőben és a lángbaborult continens tűzhullámain a közel és távol keletről elősugárzó culturáramok növesztik pusztító tűz-oszlopokká. Mintha csak a Számum fojtogató szele akarna megvénhedt földünkön végigviharzani. És kelet érczkapujának százszínű oszlopai, bíborban izzó félholdjaikkal, megannyi felsikoltó symbolumai a barbár veszedelmeknek és történeti multú népek visszafojtott szabadságainak.

«Ébredj török» (*Ujan ej türk*), harsog fel a lángszavú poétának, Mehemed Eminnek harczi riadója, és szinte mámoros lelkesültséggel zúdul az ige a Boszporusznak világrészeket érintő partjairól. Az áfionnak bódítóan párolgó illata a végtelenség ködében enyészik el és a basis mámorának fátyolképei a zordon valóság tükörében foszladoznak szerte. Az európai veszedelem egyben ázsiai és tengerentúli veszedelemmé is válik és a nyugot sokszázados culturája a keleti világfelfogás medrébe csap át, hogy az emberiség közös érdekeinek és szerteszóródott faji hivatásoknak megvédőivé erősödjenek. A Fekete-tengernek ijesztően sötét szele süvölt elő rejtett odvaiból. Százados minarékat remegtet meg vad fergetegével, és emberöltők fényes multú tradícióit borzongatja megsemmisítő jéglehellete.

«Ébredj török», vijjong ismét az intelem komor szózata és a kaukázusi bércek riadó leányai völgyi útjaikra kelnek, el-elsóhajtozván, meg-megismételvén a sztambuli eszmék lantosának egeket ostromló szavait. És egy veszedelem másikat rejteget méhében. Vadúl tajtékzik medrében a megzavart Nilusnak szentséges víztömege és a pháraók sokezer esz-

tendős birodalmai mintha végső ellenállásra késztetnék fenséges körömjaikat. A por- és kősvatagok harczi tűzü beduinjai a kékellő oázisok békés felláhjaival ugyanegy táborra tömörülnek és azok a dogmává nőtt ellentétek, melyek a szunnita török-arab elemet a siita perzsáktól gyűlölködőleg elkülönítették, a kalifai eszme glóriás tűzétől megtisztulva és kiegyenlítődve bontakoznak elő.

«Ébredj török», mennydörög ismét a megrázó szózat és a félhold napfényes birodalmának százszorszép városában lobbót vet ime a prófétai zöld palást szentségének riadalmas áhítata. És mystikus árnyékában a kalifátus fenséges trónusának, akárcsak az ítéletnap harsonája, egy szó nyilallik széles napkelet felé, az iszlám világegyetemet megrázkódtató *dsihád*. Évszázados álmaiból ébred az iszlám. Egyet lendül előre a török horologium világtörténeti időmutatója.

* * *

Az Imperium Turcicum idestova hatszáz esztendő multra tekinthet már vissza. A törökök Árpádja, a tizenharmadik századbeli Oszmán volt az európai értelemben vett politikai Törökország megalapozója. Az addig való török derebejeknek, a türk vezéreknek korát a szultánok dicsőséges korával váltatja fel és a birodalomalapító Oszmánal veszi kezdetét az ázsiai és európai népeket meghódító hadjáratok fényes sorozata. A Murádok, Bajazidok, Szelim és Szulejmán szultánok megannyi hősi fogalomná kristályozódott alakjai az államalkotó bölcseségnek és hadvezéri képességeknek. És míg egyfelől ázsiai öserő hajt nyugati országrészeket a félhold hódoltságába, addig másfelől diadalmas társul szegődik nemzetalakító törekvéseikhez a keleti népek kultúrszatórnája, az iszlám. Értették a módját, hogy a nyugatnak még ki nem forrott műveltségével a Kelet pompázó kultúráját állítsák szembe és hogy Európának vallási vitákban vérző szenvedelmiei időknél előtte el ne ernyedjenek. Az iszlám egyébként is a keleti éghajlatnak és trópusi temperamentumoknak a szükséges vallása. Megérzékeltetője oly földi és világontúli boldogságoknak, melyek a kelet pszichéjét fokozottabb energiákra és szükséges megtartóz-

tatásokra úgyszólván ráedzik. És az állami életbe oly szerencsés időben elhelyezkedett törökség már is részesévé lehetett a virágjában levő napkeleti culturának. Traditíói támadtak traditíók multja nélkül és culturéletet élhetett, önmagából meritő cultura nélkül. Mindezekhez hozzájárult az arabok és perzsák állami életének hanyatlóban levő folyamata, a keleti országok faji széttagolódása és az az egyre erősödő keleti culturharcz, melynek ifjonti erővel ronthatott neki a tüneményes gyorsasággal emelkedő oszmán dynastiának erőtől duzzadó akarata. Ez az energia tette őket az iszlám világfelfogás és művelődés örököséivé és egyben hamari részeséivé. És míg az iszlám szent nyelve arab culturát szívárogtatott át hozzájuk, addig az édeskés perzsa költészet remekei irodalmi berkeiket tették érzékien színesekké; oly dissonans hangokkal itt-ott, melyek eddigi életfelfogásukkal ellentétesek voltak. Az ezeregyéj költészetének a varázsa az Aranyszarv pázsitos völgyéig ragyogtatta át szívárványhidját és az oszmánoknak irodalmilag még ki nem finomodott idiómája az arab és perzsa nyelv felsőbbbséges hatása alá került. Kettővé tagozódott az oszmán-törökség nyelvhasználata. A köznépnek eredeti tisztaságában megmaradt török nyelve, az úgynevezett «türk» idióma parasztivá sülyedt, míg az iskolázottak úri osztálya, a tulajdonképpen értelmiség, arab és perzsa szók meg mondatfűzések önkényes egyvelegéből alkotta meg felemás nyelvét. Másképpen hangzott a beszélt és másképpen az írott nyelv. És az oszmánná lett török nyelvnek e kétfélesége irodalmi idők folyamán annyira kiélesedett, hogy a nagy néptömeg előtt szinte idegenné és meg nem értetté lett a literatura bőséges termése. Három-egy nyelvvé lett a török nyelv, iszlám hatás alatt álló arabos meg perzsás keverékű oszmán nyelvvé. Ebből az egyveleg nyelvből alakult ki a törökség irodalmi stilusa és három dicsőséges századnak formai szépségekben gazdag, de nemzeti tartalomban annál halaványabb költészeti kincsestára.

A nyelvi életnek e majdnem erőszakos eliszlámosodása egyébként is megfelelt az oszmanidák világhódító törekvéseinek. Mint minden mohamedán országé, a török államiság

fogalma is a vallás képzetével kapcsolódott össze, és egyre erősbödött az a fejlődési processus, mely e két fogalmat államalkotó erővé egyesítette. Annál is inkább, mert csak mint mohamedán állam teljesíthette a török birodalom imperialistikus célzatú hivatását.

A török félhold a tizenötödik század világtörténeti eseményei felett ragyogott a maga fényes teljességében. Konstantinnak bizánczi romlottságu városa mint újtüzű csillag omlott az emelkedő félhold lábaihoz és évszázados salakokat rázván le magáról, Sztambul szüzi alakjában éledezett friss életerőre. Anatóliának egykori kis szeldsüktöredéknépe európai hatalommá óriásodott és a sztambuli Szeráj császári kapujánál nyugati hatalmak követei lesték, még megalázkodó türelmesség árán is, a nagyhatalmú padisah rendelkező parancsait. Európa Keletjébe vonult be immár az iszlám. És minárék ezrei ékeskednek a héthalmú tündérváros silhouette-vonalain, megannyi őrségei a török kalifátus legragyogóbb erősségévé varázsolt Szent Szófiának. Bizánczi kupolák mesterművei mellé az arab építés lehelli oda művészete márványba vésett remekeit és a szasszanida stilus faragványai mintha istenek csarrokába nyitnának káprázatos utakat. Arabesque-ek geometrikus vonalai szerájok pazar ékítményeit diszítik és a perzsa színérzék csodát keltő hatásai márványkioszkok falairól vetődnek vissza. Allah nevében indul meg minden műalkotás, dicséretével egyetlen ő prófétájának, Mohammednek. A középületeknek majdnem mindegyike egy-egy remekbe készült emléke a messze keletről sarjadzó néplélek műalkotó képességének. Mór stilusú csesmék (forrás) utczákszerte kínálják üdítő vizeiket és bizánczi kora medreszékbe (iskola) százával gyülekeznek a Kóran szavaira szomjuhozók seregei. A hamam (fürdő) színes kristályokkal kirakott tetőzete mystikus fényt áraszt a márványmedencék fürdőzőire és nárgilék (vizi pipák) gomolygó füstjébe a mosusz párás lehellete vegyíti édeskés illatát. Valóban, mintha az Ezeregyéjszaka regéi varázslódnának át az Ezeregnappal valóságává.

A szultáni eszme hivatása ekközben egyre érlelődik. A világi hatalom káprázatos megnövekedése, főleg pedig

Egyiptomnak a XVI. század második decenniumában történt meghódítása, újabb hivatások tudatára ébresztették a padisah világi fényben ragyogó trónusát. A szultáni méltóságot eddigelé a kalifatus, vagyis a próféta legitim utódja, szokta volt adományozni. Egyiptom hősi meghódítója, Szelim azonban, meghódolván neki maga az Abbasz ivadékabeli kalifa is, szultáni trónusára emelte a kalifai méltóság symbolumát és vele együtt a kalifai hatalmat, noha nyilvánvalóan a kalifa, mint a próféta földi helyettese, illetőleg utódja, csakis a kalifai vérből, arab törzshöz tartozó utódoktól származhatott. És a török szultánok kalifai hatalma, mely a világ mohamedánsága felett való uralmat jelentette, újabb hódítói törekvések fényes perspectiváját varázsolta elő. Az iszlámok emirje, sáhoknak a sáhja, vagyis uralkodóknak lett uralkodója. A vallás kalifátusi szentsége ragyogja be immár az oszmán politika világhatalmi vágyódásait és mint világi feje messze földrészek mozlímjainak, szinte végtelenbe mosódnak uralkodói területének tengereken túlra is átcsapó határai. Kalifai kötelességek és próféta parancsok vannak teljesedőben. Allah eme küldöttjére vár a feladat, hogy a két szent városnak: a tiszteletben duskálkodó Mekának (Mekke-i műkerrime) és fényességekben uszó Medinának (Medine-i műnevvere) szentségszámba menő védelméről és pazarkodó jólétéről gondoskodjék. Övé a kötelesség, hogy szent harcokat indítson a lelki sötétség ellen és hogy az Iszlám szent hivatását, a próféta kinyilatkoztatott vallását, a *rumik* (frenkek) földjét elárasztó tagadók ellen is teljesedőbe hozza. Birtokba veszi a prófétának zászlóvá szentelt köpönyegét és *Zulfikar* suhintó kardjával övezkedik körül. És az igazhit ezen uralkodó eszméiből szóródtak el a paniszlamismus korai magjai, melyeknek egyik késői kisarjadzása csak az imént letűnt Hamidismusnak modern közigazdasági érdekeket is szolgáló *Hedsz*-vasútja.

A szent háború sikerei állandó társaivá szegődtek az Oszmanok hódító fegyvereinek. Tengerektől tengerekig hömpölyögtek a hódoltság egyre dagadozóbb hullámai, melyek a Balkán meredekjein át-átcsapva, a Duna völgyeit is áradat módjára sodorták magukkal. A balkáni *vilajetek* em-

lékei mai napig őrzik a hódító török fegyverek határunkbeli nyomait. És a faji rokonság megsejditett intuitiójával indult útjára az a hódítói folyamat, mely hazai földünk jó darab részét hódoltsági tartományokká kényszerítette. Mert csak a rémület hióbi hirei és a harci borzadály pusztító keservei festették torzító rémképeiket és a *Jedi-kulék* (Hét-torony) börtöneinek rémeket látó legendái átokként feküdtek meg leigázott magyarjaink képzelmeit. Török átok félelme szállta meg az ijedező idegeket. Pedig az *Evljá cselebi* és a török krónikairók egykorú feljegyzései, levéltáraink száraz aprólékossággal feljegyzett adathalmazai mennyire másképp világítanak bele a történeti igazságok lapjaiba. A tárgyilagosság igazmondásával és a faji közelség megérzésének örvendező jóakaratával. Hiszen emberséges gondolkozás, a hősi ellenfél megbecsülése és az irgalom jótékonyága iszlámi erényszámba ment mindenha. A fegyverek dicsőséges győzedelme hadierények gyakorlásával párosult és a békében élő polgárok biztonsága, ha jóbarát, ha ellenség, kellő védelemnek vált részesévé. A hatalmasság és jólét zenithjét érte el a diadalmas iszlám. Delelőt mutat a török horológium világtörténeti időmutatója.

* * *

Aja Szófia félholdján verőfényes napsugarak játszadoztak. A *Rumok* országabeli kalifátus megszentelt helyekké magasztosította a byzanci székváros keresztyéni multú műemlékeit és egy világ iszlámságának a hódolata a Boldogságkapujává (*Dar-i szeādet*) dicsőítette a természeti szépségeiből egyre bájosabban előbontakozó Sztambult. Az egyházi kalifátus Mekkájából a világi kalifátus Fényes Portájához vezetett a prófétai zarándoklatok útja.

Közben pedig válságokat rejtegető evolúciónak helyezkedtek el ki-kifakadozó csirái. Byzancz *dæmona* lobogtatta meg vészesen sötétlő palástját és konstantini rögökben rejtőző bűnöknek és fertelmeknek lobbantak fel lidérczi tűző lángjai. Eltemetettnek vélt erkölcsök, cloacákba rekedt megszokások terjengték át a Bosporus örvényes vizeit és a cyprusok övezte szerájok önként kínálták fel kéjekre szoktatott már-

ványfészkeiknek csábító syrénkedéseit. A testi jóllakottság elpuhultsága lelki elváltozásoknak vájta meg a medrét. A hadi szerencsének anyagiakban duskálkodó jóléte byzanci bűnökbe fulladozott és a korhadtt multú császárvárosnak nem egy kárhozatos elfajzása talált intézményesen biztosított otthonra. Rabszolganők kerültek asszonyvásárra és megcsonkított rabszolgák emberpiacra. És a byzantinismusnak e fenyegető veszedelme szultáni palotákat remegtetett meg, kalifai trónusokat tett ingadozóvá és nem egy vérbefullasztott eseménynyel gyarapította a világtörténelem könnyáztatta lapjait.

Mintha a régi Bizancz árnyai kísértének véres útjaikon. Mindezekhez még ethnikai átalakulások veszedelmei és világpolitikai változások eseményei is sorakoznak. A törökség a maga turáni tisztaságában józan és mérsékletet tartó. Cselekvőerejének komoly higgadtsága, fellépésének méltósággal teljes megfontoltsága, párosulva a gondolkodás ethikai egyenességével, oly emberanyag értékességévé sűrűsödött, mely világtörténeti hivatásra úgyszólván prædestinálnak látszott. Természetében contempláló, hitében áhítatosan megnyugvó és igazságokban bizakodó. E mellett fanatikusa a meggyőződésének, lovagi megvédője a segítségére rászorultnak és tisztelettel adózója idegen kegyeleteknek. Bujdosó Rákóczinknak rodostói portája, Kossuth Lajosnak kütahjai konakja a halás megemlékezés baráti szálaival fűzik Árpád népét Oszmán hősi ivadékaihoz. Hivatása volt a törökök világfelfogásának és azt századokon keresztül be is töltötte. Mindaddig, míg faji kereszteződések és a szokatlan életmód physikai elváltozásai romlasztó nyomot nem hagytak psychéjének világfelfogó képességein. Ám a fajiság tiszta vérerezetébe byzanci mérgek szívódtak és a nemzetiségek tarka egyvelegjei az uralkodó osztály zsákmányául kínálták oda magokat. Divatossá lett a renegátság és elismert osztálylyá az árulkodó szolgálkodás. És Sztambul buja levegője, melyben tengerek selymes áramlatai cypruserdők fuvallataival elegyültek, feszülő izmokat puhított puhára, erős akaratokat altatott gyengére és ellenálló erőket ernyesztgetett lanyhára. Édeskés semmittevés garázdálkodott az ő tarta-

lom nélküli örömnappjaival és a lemondó megnyugvás fásultsága ólmos súlyával nehezkedett az energiátlan lelkekre. Kiszmet (végzet) volt az üres kifogások mentegetőző igéje, fény és pompa a takargatója.

Szomszédságában pedig a kalifai uralomnak, a hol népek milliói éltek lenyügözött életöket, eddigelé ismeretlen és nyugoti határokról előtörő eszmék kezdtek előhajnalodni. A nemzeti érzés és az emberi jogok elismerésének az eszméi. A megindított küzdelmek hosszú harcaiban nemzetek emberöltői semmisültek meg és új emberöltők nemzetei kezdték meg újfent viaskodásaikat. És az oszmánok tekintete a messze multak dicsőségén révedezett el, a hol a «nemzet» fogalmát az iszlám egységes volta takargatta és a «haza» kifejezése játszi délibábok tükörében ringatódzott. Forradalmak zivatarának kellett előrontania, hogy az alvó őserő talpra ébredhessen. Nyugoti áramlatok fogalmai törték úttalan útjaikat, és európai népek eszmevilága lobogtatta sötétséget oszlató szövétnekét. Rendre omladoztak az iszlámi ideák elavult bálványkövei és az európai közelség culturhatásai új szükségletek felismerésére voltak rákényszerítő hatással. És az új ideáknak apostolai támadtak, a változott időknek prófétai felismerői. Forradalmi szelek reformokért süvöltenek és a hatt-i humájun vallásszabadsága a jogok egyenlőségének is történeti documentumává hiresedik. Oszmán világ lép az iszlám világ helyébe és néptömegek százezrei tömörülnek a millet (nemzet) fogalma alá, hogy a vatan (haza) ígézetét úgyszólván előkényszerítsék. Irodalmi alakot ölt a forradalom és forradalmi eszméket hirdet az irodalom. Sinászi és Kemál, a hatvanas évek politikai mozgalmainak irodalmi vezérei, törökké reformálják az oszmán nyelvet és a népszerűség fegyverével törtetnek a hamidi zsarnokságok vért izzadó portája felé. Midhád pasának politikai meggyőződése, a nemzeti érzés és a népszabadság eszméje mintha teljes diadalukra készülnének. És ha a zsarnoki akarat vérbe is fullasztja a nemzeti újjászületés politikai törekvéseit, az eszme továbbra él és lappangó lelkesültség leselkedik az idők bekövetkeztére. Az eszme pedig rohanvást rohan előre.

Mintha csak máról változnék át a történeti idők multja a holnap reménykedő jövőjére. A birodalom testéről pedig sorra hámlanak le és különödnék ellentétesekké az idegen nemzetek fajországai és a nyugoti államok zsandárkodó politikája önnön fejére zúditja a beteg ember sebeiről elhessegetett vallási és nemzetiségi kérdéseket. Európai, sőt világkérdéssé növekedett a medreiből kilocscsantott keleti kérdés. Főleg azok után az új megrázkódtatások után, melyeket az utolsó évek balkáni bonyodalmai, szomszédos népeknek irtó háborúi idéztek elő. Európa küszöbéig kellett a török fegyvereknek visszaszorulniok. És a nemzeti erősséggé lett Byzancz, a nyugoti hűtlenség fájó resignatiójával fordul ismét a felé a kelet felé, melynek látköréből a félhold symboluma világít eléje és új csapásokon járó küzdelmeknek, gazdasági létérdekeknek jelöli ki hivatásokat betöltő missióját. Alkonyodót mutat a török horológium világtörténeti időmutatója.

★ ★ ★

A népek nagy mérközésében, culturnemzetek véres tusájában országok sorsa, népek boldogulása van kockára dobva. Egyiké sem oly könnyörtelenül, mint az oszmánok iszlám birodalma, mely világ gazdasági problémák kulcsait rejtegeti életfeltételének mentsvárában. Közpolitikai érdekek őrtállójává lett az a nemzet, melyet terjeszkedő törekvések önzése egyre erőszakosabban szorított Ázsia földje felé, valláserkölesi problémáknak kevésbbé őszinte ürügyével. Pörére vetkezetten áll ma előttünk nem egy culturhatalom kapzsi törtetésének a czélzata és közműveltségi küldetések alakoskodó phrasisa. Az európai államok napjainkbeli politikáját gazdasági érdekeknek kell irányítaniok. Háttérére szorul e gondolatnak, érzelmi momentumok finnyás szellőztetése és egyéb érdeksoportozatoknak egoistikus mesterkéltisége. És a monarchia kettős nagy birodalma, melynek első sorban kelet felé irányuló és kelet culturérdekeit szolgáló gazdasági politikát kell folytatnia, a multban gyökeredző hagyományossággal teljesíti ebbeli hivatását. Culturgazdasági eszméneknek feltétlenül megóhajtott érdeke Törökország

katonai, illetőleg állami ujjaszületése és mindazoknak az országoknak politikailag való függetlenítése, melyek a Haemus-hegyek déli lejtőin, az oszmán imperium területi rovására, annak idejében kialakultak. És az a több mint frivol játék, mely egy mesterségesen előkészített szláv eszme érdekkörébe akar immár szabad országokat belekényszeríteni, faj-nemzeti megerősödéseknek és gazdasági kifejlődéseknek állja el természetes útját. E törekvések ellensúlyozására mindenekelőtt és főképp az iszlám megerősödését és a moszlim népek bizonyos szempontból való összetartozásának tudatát kell erőnktől telhetőleg elősegíteni. A jelen pillanatok nagy eseményei kényszerítőbben parancsolnak mint valaha. Földrajzi elhelyezkedésünk kedvező alakulatai egyfelől és történeti hagyományaink útmutatása másfelől évszázadokra visszanyúló tradíciókban találják meg szentesítő erejüket.

És a török iszlám, ha kissé elkésve is, tudatára ébredt korunk történeti igazságainak. Mert míg a múlt idők paniszlámismusa főleg Ázsia reakcióját jelentette Európa ellen, addig mai hivatásos jelentősége abban áll, hogy az újabb idők mohammedánságának együttérzését világgazdasági problémák megoldására tegye kizsákmányolhatóvá. A kalifátus nymbusának is más világosságok fényében kell ragyogtatna hivatásával járó kötelezettségeit. Nem az iszlám terjesztésével és az igaz hit tagadása elleni harcokkal mint főcéllal, hanem a közel és távoli iszlám államoknak politikai és gazdasági megerősítésével. És az igaz ügy nagy szövetségesei természetsszerűleg vannak segítségére a modern eszmékre ébredt kalifátus ebbéli törekvéseinek. Részben azzal, hogy katonailag való kiképeztetésüket, a modern technika összes ismereteivel kapcsolatosan elősegítik, részben pedig hogy stratégiai érdekeiknek megfelelő vasúti tervhálózatukat elkészítik és kiépítésüket siettetik. Ezzel egyetemben a gazdasági és kereskedelmi termékek felvevő képessége is jelentékenyen emelkedik. Főleg a Hedzsáz szent vasútjának immár teljessé való kiépítésével és a téres-völgyes Anatóliának kulturális csillapító ujjá élesztésével. És ott, a hol a legendás Ninivének rejtőzködnek föld mélyébe sülyedett romjai, csatornák termékenyítő nedvei öntöznek halotti rő-

gökből porondos talajra való földeket. A karavánok testemésztő útjait nem bénítja többé kopár sivatagok szemvakító portengere és a Kába szent kövének imádatába frenk vasítak dissonáló hangjai elegyülnek. Modernné alakult a kalifai eszme és nyugoti rügyeket fakaszt a győzelem kertjének fényes cyprusa, a prófétai palást. A korhadtt falazatú Byzancz immár ásatagos romjaiba temetkezett és évezredes falainak penészlepte poraiból tüneményes pompájában bontakozik elő a hurik szépségével vetekedő Sztambul; egyik végső czélja zsarnoki áhitásoknak és imádatos reménysége országok muzulmánjainak. Iszlámi vezető lett immár a turáni török és elsőbbségessé a batalmi ereje, úgy faji arravalóságánál, mint véráztatta földjének termelő erejénél és egyre növekedőben levő culturszükségleteinél fogva.

Eszmék száguldanak a turáni sikokon és faji összetartozások illeszkednek vallási közösségek megérzésébe. A törökben az iszlámi idea van fenyegetve, és az iszlámi gondolatban a török. És míg az oszmánság veszedelmeihez a turáni óhaj kaukázusi és iráni-török vágyódásai csatlakoznak, addig a sztambuli kalifátus meglöbegtetett zászlaja alá az iszlám fegyverek félelmetes összessége csoportosul. Turáni szózatok röppennek iszlám világsszerte és a félhold összes nemzetiségei, ha vallásban és fajban idegenek is, közössé vált lelkesedéssel készek a szent zászló csatakiáltása mögé sorakozni. A népek felvonulása immár meg is kezdődött.* És Hunnia

* Lelki erők nagyságának és veszélybe jutott vallási hivatásoknak kellett összetömrölniök, hogy az iszlámság két nagy felekezete a kalifátus szent nymbusa alá helyezkedjék. A szunniták, vagyis a szunna és a közösség hivei (ahlu'szunnat va dsema'a) azok a mohammedánok, a kik az iszlám közösségnek a hivei, szemben a kisérthez (si'a) tartozó siitákkal, a kik a nagy közösségből, főleg a kalifátus kérdésében kiváltak és *Ali* családja köré gyülekeztek. A siiták csakis azokat a hagyományokat tekintik jogforrásnak, melyek a család tagjainak (ahlu'lbejt), vagyis a prófétának *Fatime* útján leszármazott utódjaitól erednek. A legnagyobb különbségeket azok a hagyományok okozzák, melyekben a siiták *Ali* jogainak legfőbb támasztékát látják és a melyek azt bizonyítják, hogy maga a próféta nevezte ki Alit a maga jogos utódjának. Politikailag a leglényegesebb eltérés az, hogy a siiták szerint a kalifának okvetetlenül a próféta családjából, vagyis *Fatime* utódjaiból kell leszármazniok.

harczban álló nemzete, mely Ertogrul hősi utódjaival a multaknak nem egy véres csatáját vivta meg, bajtársi jobb-ját szorítja a rokonsági tudatra eszmélt és közös veszedelmek ellen védekező fegyvertársnak. Áll még Európa porta orientálisának két megvívhatatlan erőssége és a Bosporus meg a Propontis gigási kőfalazatait tengerek bős hullámai védelmezik. A kárpáti bércek vitézi őrtállói kaukázusi havasok védőivé lesznek és a magyar Adria hömpölygő hullámai a rodostói Mármarához lehellik át harczi szavú szelámjaikat.

* * *

Villámló Bajazid lángostora csapódik a világháború véres szinterére. Barbarossa Hajreddinek szelleme száll elő a tenger örvénylő hullámaiból és Gázi-Oszmánok ivadékai suhogtatják damaszkuszi pengéjüket. Kalifai szózatok szentségekké finomodnak, iszlámi világok kertjében harcok vérpiros rózsái nyiladoznak. A félholdak ormain dsihádi zászlók lobognak fel és harcok hadsijai kelnek a szentügy zarándoklatának útjaira. Lobogóban a szent láng és előre lendülőben a török horológium világtörténeti óramutatója.

KÚNOS IGNÁCZ.

AZ ÍRÓI KAPCSOLATOK ÉS AZ IRODALMI FOLYTONOSSÁG KÉRDÉSÉHEZ.

Második és utolsó közlemény.*

Vannak viszont olyan irodalmi harcok is, melyeket nem az ifjú óriások gőgje indít, hanem ellenkezőleg, a mult hagyományait az újításoktól féltő conservatismus. Ilyen természetű volt Aristophanes híres csatározása Euripides ellen, mely a legváltozatosabb formában fanatikus dühvel vonul végig Aristophanes költészetén s mely a maga egész kiméletlenségében akkor nyilatkozik meg, mikor a komœdiáíró a Békákban a hányatott életű nagy tragikus költőt még síri nyugalmaiból is felzavarja, hogy kegyetlen tréfával még egyszer szemébe vágja állítólagos hibáit. Elvi alapon állt a philosophiai íróknak a rhetorok elleni évszázados harcza, melynek végeredményben hatalmi érdek volt a rugója, a mennyiben arról volt benne szó, hogy a bölcsesletet vagy a szónoklattant illeti-e meg az ifjúság nevelése. Meg kell még említenünk a bölcsesleti iskoláknak egymás ellen folytatott hadakozását, mely hol maró gúnyban, hol szakszerű fejtegetésekben nyert kifejezést s melynek oly mesteri kifigurázását adta Lukianos a maga *Életvásárjájában*. Voltak még egyes muló természetű, bár a maguk korában nagyjelentőségű problémák is, mint az asianismus és atticismus vetélkedése és a politikai pártoknak a fennmaradt szónoklatokban is kifejeződő harczai (pl. Demosthenes és Aischines viaskodása). De e vázlatos áttekintésben is különösen ki kell emelnünk azt az ősi s soha véget nem érő culturküzdelmet, melynek különböző nyilatko-

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1914. évi 455. számában.

zását csak legújabbán, *Geffken* szép tanulmánya alapján (*Neue Jahrbücher* 1912. 593. s köv. l.-ok) látjuk hatalmas egységben, tudniillik azt a polemiát, melyet a vallási hit és a bölcséleti tudás a maga magasztosabb és tisztább belátása nevében a hiú képzeletjátéknak feltüntetett világi költészet ellen vívott. Ez a hadakozás megkezdődik a magukat isteni kinyilatkoztatás birtokában levőknek valló régi, mystikus költőkkel és Sibylla-jóslatok czímén forgalomba került exstatikus jellegű költeményeknek a világi eposzszaal szemben támasztott elsőbbségi igényével, folytatódik a philosophiának a költészettel szemben való ellenséges állásfoglalásával (Herakleitoson kezdve, Platonon keresztül el Epikurosra és a cynikusokig), majd pedig a fejlődésnek ókori szakasza véget ér a keresztyén hitre tért görög íróknak most már nemcsak az antik világi költészet, hanem az antik philosophia ellen is folytatott és győzelemre juttatott irodalmi irtóháborújában, melyben az antik irodalomnak csak azon alakjai nyertek kegyelmet, kikben a kinyilatkoztatott tan ismeretét lehetett valamely módon kimutatni. A vallási vagy tudományos igazságnak a képzeletjátékaival való végzetes irodalmi mérkőzése a művelődéstörténetnek azóta is egyik legérdekesebb fejezete. Hogy néhány kiszakított példát említsek: gondoljunk csak egyrészt a középkorban a világi epikának a vallásos legenda útján való ellensúlyozására vagy újabban Tolsztojnak vallásos indítékú költészet-kritikájára, másrészt a középkori krónikás történeti áltudásának a csacska énekeseket lenéző gögijére vagy azokra a tapsokra, melyeket az energetika nevében a művészet jelentőségének lekicsinyítésére elhangzott szavak csak nemrégiben arattak. Hogy azután a két szövetséges, a hit és a tudás másutt meg egymással vi még sokkal ádázabb élet-halálharcot, az más lapra tartozik. Egyáltalán fejtegetéseimnek az irodalmi polémiákra vonatkozó része inkább csak egészen általános vázlat akar lenni, mert e kérdés kimerítő tárgyalása a maga történelmi, társadalmi, gazdasági vonatkozásainál fogva ily keretben lehetetlen.

A vázlatosan felsorolt irodalmi ellentétek sajátos megnyilatkozása a tulajdonképeni vitairodalom, melynek csak

kevés részét ismerjük az antik irodalomból közvetlenül (még aránylag legbővebben a keresztyénségnek a pogányság elleni harcából maradtak fenn acták). De nyilvánulhat az ellentétes álláspont egyes elszórt nyilatkozatokban is, mikor tudniillik az író a maga véleményének állító kifejezését az ellenkező vélemény czáfolataival is támogatja. De van ezen nyílt állásfoglalásnál érdekesebb, tisztán művészi formája is az írói ellenféllel szemben való oppositiónak. Míg ugyanis a nyílt polémia egyszerűen a testi erőmérkőzésnek irodalmi formában való megjelenítése (a *vita*, *polémia* stb. szavak értelmi fejlődése is ezt fejezi ki; e kérdésről a *Magyar Nyelvőr* 1906. 216. lapján szóltam), addig az az eljárás, mikor az író azt feltételezi, hogy a neki ellenszenves művet vagy felfogást amúgy is ismeri a közönség, tehát ő a maga véleményének célzatosan alakított s hangsúlyozott kifejezésével is érvényre juttathatja a maga rosszaló álláspontját, az az eljárás — mondom — tisztán, sajátosan művészi-nek mondható.

Hogy az ellentétnek ily természetű nyilvánulásait ma is minden esetben észrevehessük, ahhoz szükséges lenne, hogy minden egyes irodalmi mű szemléletébe mindazon irodalmi ismerettel felfegyverkezve fogjunk, a mely irodalmi ismerettel a korabeli közönség lépett az illető mű elé. Csak így válhatnék lehetővé, hogy mi is ugyanabba a viszonylatba helyezzük az illető művet elődeivel szemben, melybe az egykorú közönség helyezte. Minthogy pedig ez lehetetlenség, — hisz az antik irodalom túlnyomó része elveszett — tehát igen sok titkos vonás rejtve marad előttünk az antik művek tanulmányozása alkalmával. Aischylos *Eumenidáinak* elején a delphii jóshely papnője áhitatosan köszönti azokat az istenségeket, kik a monda szerint a jóshely feletti uralomban egymást felváltották:

Első fohászm minden istenek közül
Az ősi jós *Gaiát* köszönti, majd *Themist*;
Anyját követve — mondják — ő foglalta el
E széket másodizben. Harmadszor pedig
(*Themis hogy úgy akarta, erőszak nélkül*,)
A Föld más lánya: titán *Phoibe* nyerte el

És unokájának, *Phoibosnak* ő adá
A születése napján székét és nevét.

— — — — —
Nagy tisztelettel ünneplé jöttét a nép

S Delphos király, e föld kormányvivő ura.

A kiemelt szavakat a papnő megszemélyesítője a költő utasítására nyilván erős hangsúlyozással mondta s mint-hogy a közönség sokat hallott azokról a véres küzdelmekről és istenharczokról, melyeket a monda alapján egyes költők a jóshely történetéről regéltek, minden nyílt vitatkozás nélkül is megérthető volt, hogy Aischylos az uralom-váltakozás békés természetének hangsúlyozásával az istenek vetélkedésének mondái ellen foglal állást. Mi csak véletlen feljegyzéseknek köszönhetjük, hogy tudomásunk van a jóshelynek Aischylos-czáfolta mondájáról. Ha e feljegyzések elvesztek volna, — mi az esetek többségében meg is történt — akkor egyszerűen tudomásul vennők az idézett szavakat, a költői hangsúly rezgését nem vennők bennük észre s nem illeszthetnők a világirodalom legmélységesebb lelkű tragikus költőjének képébe azt a vonást, hogy ő valóságos lelkének szent főlháborodásával tudatosan fordult el a görög hitrege azon jellemző motívumától, mely a régi istenek hatalmának alkonyulását és az újabb istenek hatalomra jutását csak véres harc alakjában tudta feltüntetni. Nem akarom a példákat halmozni. Hiszen akár a napisajtóban is, sőt mindennapi beszélgetésekben is számtalanszor megfigyelhetjük, hogy a szavaknak mennyire meggyengülne a hangsúlya, mennyire eltompulna az éle, ha az olvasók vagy a beszélgetők a szavak mögött nem látnák meg azt a háttért, mely az értelmet kidomborítja, szóval: ha nem tudnák, hogy «a sorok között» mire céloznak, mivel helyezkednek szembe a szavak. Ilyenkor mindig az jusson eszünkbe, hogy minden philologiai kutatás mellett sem fogjuk valaha is az elmúlt idők szellemi termékeit ugyanoly módon appercipálhatni, mint a hogy az egykorú közönség appercipálta őket.

A tisztán artistikus polemiák közé tartozik a paródia is, mely a görög irodalomban nagyon kedvelt volt. Ép ennek

a műfajnak a vizsgálata megtaníthat bennünket arra, hogy azoknak az associatív tényezőknek, melyek az ilyfajta titkos polémia megértését és kellő élvezését lehetővé teszik, nem kell nagyon határozott pontosságúaknak lenniök, vagyis hogy a közönségnek nem kell a költőtől célba vett irodalmi műről vagy munkásságról egészen részletekig menő ismeretekkel birnia. Az *Aristophanes-scholionok* az Aristophanesre vonatkozó antik kutatások e megbecsülhetetlen emlékei, pontosan megjelölik számunkra, hogy a tréfa e nagymestere hol szőtt bele a maga grotesque jeleneteibe parodistikus célzattal egy-egy súlyosan pathetikus sort vagy kifejezést a korabeli tragœdiákból. Mi hálásan vesszük ezeket a feljegyzéseket, melyeket igen sok esetben mi már nem eszközölhetnénk, mert az illető tragœdiák jókora része már elveszett. De távolról sem szabad arra gondolnunk, hogy az antik közönség e paródiákon oly pontos felismerés következtében nevetett, mint a hogy mi nevetünk rajtuk, kiket a scholionok kitanítanak. Ha a közönségről beszélve kikapcsoljuk belőle a szakszerű irodalmi érdeklődésű nézőket, akkor biztosra vehetjük, hogy alig egynéhány egészen közkeletűvé vált kifejezés paródiája esetén emlékezett a hallgatóság pontosan a komœdia-író által pellengrére állított tragœdiabeli helyre. Csak ama finom, műértő ösztönénél fogva, melyet a színielőadások évenkénti ünnepléses ismétlődése és a görög nemzeti leleknek határozottan művészi hajlandósága teremtett, érezte meg és azon kómikus ál-pathosnál fogva is, melyet a színész a költő utasítása alapján ilyen helyeken alkalmazott, vette észre, hogy az illető hely a tragœdia magasröptű stíljét teszi nevetségessé azáltal, hogy alacsonyrendű helyzetbe cseppenti bele. A mi nyelvünkben nem fejlődött ki a műfajstílusnak az a nagy különbözősége, mely a görög irodalomban egészen a szokásnak műfajonkénti elkülönüléseig terjed (ezért pl. Arany János Aristophanes-fordításában az illető paródiák gyakran nem is érvényesülnek kellőképen), mégis az *Elveszett alkotmány* vagy *A helység kalapácsa* élvezéséhez mi sem kívánjuk meg, hogy minden egyes parodistikus kifejezés mellé egy-egy hősi eposbeli kitételre emlékezzünk (a leg-

több esetben a két mű költői sem tartottak egy-egy specialis helyet szem előtt).

Hogy annak a komikus czélzatú kapcsolatnak kellő élvezése, mely a paródiát a kifigurázott művel egybefűzi, nem feltételezi az illető műnek pontos ismeretét, azt az antik irodalom területén leghatározottabban az a jelenség bizonyítja, hogy a Kr. u. III. században nagy népszerűsége jutott utczai vándor-prédikátorok (Bion, Krates stb.) a maguk tudomány-ellenes álláspontját is köztetszés kíséretében érvényesíthették s a korukbeli tudományos szakmunkákat is általános kacszaj közepett tehették drastikus paródiáik tárgyává. Azokat a munkákat, melyek között erkölestani, nyelvészeti, sőt mennyiségtani művek is voltak s melyeknek nevetségessé tétele oly jól esett a műveletlen tömegnek, bizonyára nem ismerte senki a mulató közönségben, mely adataink szerint a legalsóbb néposztályból került ki.

Már a paródiák tanulmányozása alkalmával is megfigyelhetjük, hogy az az állásfoglalás, melyet egy-egy ily torzítás valamely irodalmi előddel vagy kortárssal szemben képvisel, nem mindig ellenséges indulatú. Azt például senki sem merné gondolni, hogy a *Béka-egérharcz* névtelen szerzője, mikor a homerosi epos technikáját és stílusát a hősi indulatok területéről apró állatok nevetségés erőfeszítésére vitte át, Homeros szent alakját gúny tárgyává akarta tenni. Mikor nálunk nemrégiben mindenki jót mulatott egy szellemes kis könyvön, mely valódi és képzelt nagyságokat egyaránt parodizált, nagyon jól észre lehetett venni, hogy egy-egy nagy írói egyéniség is mily könnyen válhatik mulatságossá, ha minden megnyilatkozásában állandóan megismétlődő, jellegzetes vonásait egy erőteljes kép egyetlen képpé sűrűsíti. Ilyenkor mulatunk a nagyság paródiáján, de anélkül, hogy lekicsinyítve éreznők. Sőt Heine tudvalevőleg maga revideálta egy Anselmi álnévű barátjának az ő verseire írt paródiáit egy almanach számára, mely az eredetieket a paródiákkal együtt nyomatta ki. Egyet közülük ideiktatok annak bizonyosságául, hogy a paródia néha minden nevetségessé-tétel czélzata nélkül egyszerűen azáltal is hathat, hogy valamely jól ismert költő modorát egy ismert költeményből más területre viszi át.

Sie haben mich gequälet,
Geärgert blau und blass,
Die Einen mit ihrer Liebe,
Die Andern mit ihrem Hass.

Doch die mich am meisten gequälet,
Geärgert und betrübt,
Die hat mich nie gehasset
Und hat mich nie geliebt.

Sie haben mich ennüjret,
Gequälet, ich weiss nicht wie,
Die Einen mit ihrer Prosa,
Die Andern mit Poesie.

Doch die mich im meisten gelangweilt
Mit ihrem Federkiel,
Die schrieben weder poetisch,
Noch recht prosaischen Stil.

Ha nem ismernők a verset, melynek ez a paródiája, akkor — Heine cynismusára való tekintettel — akár azt is elhinnők, hogy a *Buch der Lieder* verse a paródia.

Vannak esetek, mikor sokkal nehezebb az ellenséges állásfoglalástól az egyszerű eltérést pontosan megkülönböztetnünk. Ilyenkor nem tudjuk, mennyiben kell ellentétes álláspontok tudatos összeütközéséről s mennyiben csak az egyéniségek és irányok örök és természetes elkülönüléséről beszélnünk. Mikor a VII. században Kr. e. Archilochos a maga költészetével megmutatta, hogy az addig kizárólag uralkodott homerosi műnyelv helyében, mely csak a költészetnek volt hagyományos nyelve és melyet az életben senki sem használt, a beszélt nyelvet, sőt a közönséges népnyelvet is fel lehet emelni a költészetbe, akkor a hagyományos költéssel való szembehelyezkedés — ezt biztosra vehetjük — a költőnek tudatos tette volt. Ezt a szembehelyezkedést a közönség is a maga igazi jellege szerint fogta fel, mert hiszen nagy csodálkozással vette észre, hogy az eddig megszokott hangok helyett mily egészen más hangok ütik meg e költészetben a fülét.

S a mikor ez az oly kevésbé ismert és még kevésbé méltányolt nagy költő ezen az addig költőivé még sohasem

tett nyelven a mindennapi életnek, sőt a legalacsonyabb fokú nép életének azokat a kedves vonásait énekelte, melyeket az epos tudatosan elhanyagolt, akkor ép úgy kihallotta mindenki e dalokból az epos egyoldalúsága ellen intézett támadást, mint mikor a német középkorban *Odenwald királya* és mások dühös túlzással azoknak a tárgyaknak magasztosságát kezdték hangoztatni, melyeket az udvari költészet lenézett s e költészet állandó motivumaiként szereplő tárgyakat elvetették (a szalma szépségét magasztalták a selyembojt helyett, a csirkét és libát a fülemülével és pacsirtával szemben, az őszt a tavasszal szemben). És minthogy Thukydides történeti művének elején oly erős vágást intéz burkoltan, de érthetően idősebb kortársa, Herodotos ellen, tehát bátran következtethetjük, hogy mikor munkájában a művelődéstörténeti elemeket teljesen mellőzi (Perikles koráról szólva meg sem említi az irodalmat és művészetet!) és az intim magánéletnek a politikai eseményekre semmiféle befolyást nem juttat (nő egyáltalában nem szerepel művében!), akkor ez az egyoldalúság ugyanúgy az elődétől való eltérés szenvedélyes akarásából fakad, mint az említett költői állásfoglalás. Thukydides meg akarta mutatni, hogy milyen téves Herodotos eljárása, ki úgyszólván csak művelődéstörténetet ír s a közélet eseményeit úgyszólván kizárólag a magánéletből vezeti le. Ilyen esetekben az elődtől való eltérés oly arányokat ölt, hogy ezt csakis az eltérni akarás szenvedélyes túlzásából magyarázhatjuk. De nem jogos, hogy az antik kritikusok mindennemű lelki elemzés nélkül egyszerűen mindenben tudatos ellenzéki állásfoglalást láttak, a miben az egyik író a másiktól eltért. Ha két író ugyanegy tárgyat dolgozott fel, akkor az ilyenkor természetszerűleg fellépő különbségeket summarian tudatos ellentétnek fogták fel. Ezért az antik irodalomtörténeti feljegyzések tele vannak oly írói vetélkedések híreivel, melyek között bizonyára van tényleges oppositio is, de melyek nagyrészt tisztán az írói egyéniségek különbözőségének öntudatlan eredményei. Ez az antik kritikai felfogás leginkább azért érdemel említést, mert az alapját alkotó tévedés mai tudományos vizsgálatokban is igen gyak-

ran jelentkezik s mert egyszersmind plágium-felfedezéseknek is egyik irányító gondolata. E felfogás ugyanis abból a hallgatólagos feltevésből indul ki, hogy minden író a tárgyára vonatkozó valamennyi iratot ismeri: ha tehát valamilyen eltér valamelyik író társától, akkor ezt azért teszi, mert meg akarja mutatni, hogy ő különb, viszont ha valamilyen megegyezik vele, akkor ez az egyezés egyszerűen átvétel. Ez a tétel ily határozott formában amúgy is magán viseli absurd voltának bélyegét; de minthogy egyes esetekre alkalmazva igen gyakran láthatjuk e felfogást, szükséges czáfolataképen arra hivatkoznunk, hogy csak annak van joga erre az álláspontra helyezkednie, ki tényleg elhiszi, hogy a költők mindent elolvasnak, mit tárgyukról mások írtak. Heine nagyon is a fején találta a szöveget, mikor egyszer azon vád ellen, hogy későbbi munkájában egy régebben vallott nézetétől eltérő vélekedést fejezett ki, azt jegyezte meg, hogy ezen csak az csodálkozhatik, ki azt hiszi, hogy az író, mielőtt valamit ír, mindig valamennyi addigi írását átolvassa. A különböző költők különböző vagy egyező eljárása és vélekedése ugyanúgy az egyéniség, a vérmérséklet, a hangulat különbözőségéből vagy hasonlóságából fakadhat, mint a hogy ugyanegy költő különböző vagy egyező kedélyállapotából fakad a saját munkásságán belül való következtelensége vagy következetessége. Ezért például azok az antik «gnóma»-gyűjtemények (Stobaios, stb.), melyek bizonyos kérdésekre vonatkozólag egyező és ellentétes költői helyeket állítanak össze s azok az úgynevezett «párhuzamos helyek», melyeket az antik költők egy-egy gondolata mellé commentárokban össze szoktunk gyűjteni, csak az emberi gondolkodás szeszélyes és szabálytalan történetének adalékaiul tekintendők s a gondolatok átvételét, illetőleg tudatos ellentétét csak lehetségesnek tüntetik fel, de még nem bizonyítják.

A tényleges ellentétek, melyek az egyes írókat vagy irodalmi irányokat egymástól elválasztják, érdekes módon vezetnek át bennünket az irodalmi kapcsolatok legbensőbb lényegének vizsgálatára s egyszersmind annak átlátására, hogy a helyes irodalmi szemleletnek egyedüli lehetősége az

egyres jelenségnek a fejlődési összetartozásba való belehelyezése. Ugyanis azt tapasztaljuk, hogy azok az írók is, kik a maguk szavának új voltát érezve, az «átértékelések» jel-szavával legtűzesebben síkra szállnak az elismert tekintélyek érvénye ellen, minden újításuk ellenére sem tudnak a megtámadott hagyomány büvköréből szabadulni. Archilochos költészete teljesen át van hatva annak az epikus költésnek emlékeitől és hatásától, melyet trónjáról le akar taszítani. Aristophanes egész színpadi technikája és dramaturgiája annak az Euripidesnek öntudatlan utánzása, ki ellen oly engesztelhetetlenül hadakozik. A keresztyén egyházi írók — kezdve Szent Pálon — azokkal a fegyverekkel küzdenek az antik világ szelleme ellen, melyeknek forgasát ellenségeiknek egymás elleni tusáiból tanulták: stílusuk a korabeli népszerű vándorprédikátorok stílusa, a pogány sokisten-hívés ellen szegzett érvek nagyjában ugyanazok, melyekkel az epikureizmus támadta a polytheismust és az egyisten-fogalom bölcsészeti bizonyításában felujulnak azok az érvek, melyeket a stoa a maga tisztult istenfogalmának igazolására használt. A középkorban a krónikások hiába itélik el a naiv epost, a népies mondai elbeszélések varázsa ellen tehetetlenek s — mint Arany János kimutatta — ismételten merítenek a néphagyományból. S végül napjaink «modern» magyar lyrájának legértékesebb elemein nem vehető-e észre, hogy a tőlük megtagadott hagyomány nemes folytonosságából táplálkoznak? Minden új irány s minden új költő, ki az irodalom életében érvényesülésre törekszik, olyan, mint Ibsen drámájában a *Trónkövetelő* és csak az által kelthet maga iránt bizalmat s feltétlen hitet, ha elsajátítja annak «királyi gondolat»-át, kinek a trónját el akarja foglalni.

Az irodalmi folytonosság zárt sorából a szellemi harc-
 czos semmi szín alatt nem állhat ki: a természet törvényének a katonai fegyelemnél sokkalta szigorúbb kényszerítő ereje akadályozza őt. A legkisebb lyrai verstől a leg-hatalmasabb bölcséleti rendszerig minden irodalmi megnyilatkozás, minden gondolat az elődök s a kortársak munkájának folytatása, betetőzése, de sohasem kezdet. Herakleü-

tostól Spencerig sok philosophus vallotta magát autodidak-tának, de kijelentésüket olvasva, előre tudhatjuk, hogy be-hatóbb vizsgálat mindegyikben bebizonyíthatja az elődök mun-kájának megtermékenyítő erejét. Ne kételkedjünk az ilyen büszke kijelentések őszinteségében és jóhiszeműségében! Az elődökkel való irodalmi kapcsolatot az írók gyakran egyszerűen nem érzik, mert ez nem csupán olvasás, tanulás útján érvénye-sül, hanem a nagy írók műveinek eszmei ereje az élet ele-ven erejévé válik s így az utódok gyakran magukba szívják elődjeik szellemét anélkül, hogy műveiket olvasnák. Mikor fentebb arról volt szó, hogy a mai ember antik mytholo-giai ismeretében számtalan az olyan elem, mely tulajdon-képen semmi egyéb, mint egyes költők tudatos munkájának eredménye, akkor már találkoztunk annak a jelenségnek egyik nyilvánulásával, hogy a köztudat mennyire telítve van egyes egyének alkotásaival. Mikor azután az író az ilyen alkotásokat a köztudatból átveszi és felhasználja, akkor tulajdonképen nem is tudja, hogy ő most egyik előd-jének művét használja föl. Ez természetesen az antik kor-ban is így volt. Wilamowitz-Moellendorfnak, az antik iro-dalom legnagyobb ismerőjének *Medea*-fordításához írt elő-szavában érdekes bizonyosságot olvashatunk erre. Az a *dæmoni* női typus, melyet Euripides *Medeáról* ily című drámájá-ban rajzolt s mely egészen eltért a népmondai alaktól, már a római kor tudatába teljesen belegyökerezett s ennek a kornak számára *Medea* egyszerűen az Euripides meg-alkotta *Medea*-alakot jelenti. Mikor tehát a római Seneca *Medea*-drámájában a hősnő egy pokoli tervre határozva el magát, azt mondja, hogy «csak azután leszek igazán *Me-deává*», ez nekünk, kik tudjuk, hogy *Medea* *dæmonikus* alakja Euripides egyéni alkotása volt, annyit jelent, hogy «most oly tettet fogok elkövetni, mely megfelel annak az alaknak, melyet Euripides teremtetett meg», de a római köl-tőnek és közönségének *Medea* ily felfogását már nem kel-lott egyenesen Euripidestől vennie. Ők egyszerűen így tud-ták a mondát s nem is gondoltak arra, hogy a görög tra-gikusnak hagyománynyá szentesült egyéni munkája alapján tudják így. Általában a mint valamely nagy vagy legalább

is nagyhatású költő valamely mondai tárgyat a maga egyéni művészetével kialakított, attól kezdve mindazok a régebbi vonások, melyeket ő vagy átalakított vagy más vonásokkal összevont vagy elvetett, egyszerűen feledésbe mennek a köztudatban, mert a magasabb fejlődési fok kialakulása a szellemi életben is az alacsonyabbrendű fokok kipusztulását vonja maga után. A költői munka hatása következtében a költői alakítás egyszerűen az illető tárgy egyetlen lehető s egyetlen természetes alakjaként szerepel a köztudatban. Achilleus egyszerűen az az alak, melyet Homeros megalkott, Orestes elképzelésének egyetlen normális módja az Aischylos-féle Orestes és Medeaé az Euripides-féle Medea. A ki tehát úgy mutatja be ez alakokat, a hogy az illető irányjelölő költőnek képzelete megalkotta, az már nem az illető költő szellemi örököseül tűnik fel, hanem egyszerűen a köztudatból merít. Ha viszont valaki ettől a köztudatba átment alakítástól eltér, akkor nem úgy tűnik fel, mint a ki a maga egyéni felfogását egy más egyéni felfogással szembehelyezi (pedig tulajdonképen csak erről van ily esetben szó), hanem úgy, mint a ki a köztudattal helyezkedik szembe. Az utóbbi eljárásról mondja Lessing (Hamb. Dramat. 33.). «hogy általa a költő ellentétbe kerül a közönség tudatával s így kellemetlenül hat».

Ime, a köztudat féltékenyen őrzi azt az örökséget, melyet a nagy költők reá hagyományoztak s az által, hogy úgyszólván kényszeríti az utódokat a hagyománynya szentesült egyéni alakítás respectálására, valóságos közvetítőjévé válik az irodalmi folytonosságnak.

Ez a már nem közvetlen, hanem a köztudat közvetítésével történő folytonosság jellemzi az általános irodalmi műformák használatát is. Nemzedékeken át tartó fejlesztő munka vagy egyetlen nagy alkotó génie megteremti a kifejezésbeli formáknak valamely szerves szövevényét, mint bizonyos különleges mondanivalók közlésének eszközt. A mint ezután e forma-szerkezet készen van, akkor már teljesen függetlenné válik megalkotójától. Azok számára, kik utóbb jönnek, e forma már nem úgy szerepel, mint egyéni igények kielégítését célzó egyéni munka ered-

ménye: ők már műfajt látnak benne, mely az általános irodalmi köztudatba beléhelyezkedett, melynek gyakorlása csak olyan általános cultúreszközzel való élés, mint akár a betűk hangértékének vagy a szavak értelmének irodalmi értékesítése. Így pl. egy-két nemzedékkel azután, hogy Aischylos megalkotta a tragœdiát, azok, kik a hősi szenvedélyek megjelenítésére ezt a műfajt használják, már nem is gondolnak arra, hogy ők Aischylos egyéni munkája folytán teszik ezt, sőt nem is kell Aischylost ismerniök. Ok e formát mái az irodalmi közhasználatból veszik s akár azt is hihetik, hogy a tragœdia ép úgy az emberiség ősi, ösztönszerű alkotása, mint maga az emberi nyelv. Pedig tudvalevően a nyelv dolgában sem oly egyszerű a helyzet. A nyelvújítók rendszeres szóalkotásai vagy egy-egy nagyhatalású nyelvész szerencsés kifejezései hamarosan oly közkeletűekké válnak, hogy a köztudat ezeket az egyéni alkotásokat egyáltalán nem különbözteti meg azoktól a nyelvi jelektől, melyek az őseredeti nyelvalkotó ösztön működésének homályába nyúlnak vissza.

Hogy azután ezek a köztudatba átment formák ép az által, hogy különválnak az őket megalkotó egyéni viszonylatoktól, az említett folytonosság révén mily könnyen csaphatnak át pusztá formalismusba, azt minden irodalom története igazolhatja. A ki az illető formát megteremti, annak lelkében ugyanaz az eleven erő működik, mely a természet világában mindennek azt a formát adta, a mely létehez szükséges, a mely nélkül nem lenne az, a mi. Mig tehát a műfaj megalkotójának lelkében a tartalom a természeti erő kényszerűségével teremti meg a maga adæquat formáját, addig a követők e formát már kényelmes ruhaként vetik rá a maguk közlendőire. Platon azért írta a maga bölcselkedéseit dialogusokban, mert a mestere, Sokrates társaságában élvezett beszélgetések emléke oly elemi erővel élt lelkében, hogy ez az emlék minden philosophiai gondolatát magába szívta s így minden elmélkedése egy-egy sokratesi dialogus alakját öltötte magára. Platon működése óta a bölcséleti dialogus adva van mint írói műforma (nem mint Platon személyes élményének egyéni eredménye) s

ezután a dialogusnak népszerűvé lett formájában számtalan oly bölcséleti irat lát napvilágot, melyet nemcsak hogy nem a tartalomnak forma-követelő benső kényszere hozott létre, hanem a melyről egyenesen leri a kívülről reáerőszakolt forma. Gondoljunk például Cicero dialogusaira! Az irodalmi formák bizonyos tekintetben olyanok, mint a társadalmi intézmények. Sokszorosan túlélük az őket megteremtő szükségleteket s a szentesítő régiség ereje folytán hosszú ideig szembehelyezkednek az új formákat sürgető új szükségletekkel. Csak egyetlen jellemző példát akarok erre idézni, a mely példa különösen azért tanulságos, mert teljesen áttekinthető folyamatot zár magában. A görög nemzeti versforma, az időmértékes verselés akkor keletkezett, mikor a rhythmust kereső görög lélek megkivánta, hogy a rövid és hosszú szótagok, melyek a közönséges beszédben szabálytalanul követik egymást, az ünnepélyes költői beszédben szabályos, rhythmikus váltakozásban jelenjenek meg. De a K. e. II. századtól kezdve a görög nyelv hosszú és rövid szótagjainak állományában lassanként nagy változás állott be. Az emberek a hangsúlyos szótagokat úgy kezdték kiejteni, hogy a hangot nemcsak felemelték — mint addig —, hanem meg is nyomták, viszont a hangsúlytalan szótagok kiejtésénél a hangot nemcsak leeresztették, hanem meg is gyöngítették. Ennek az volt a következménye, hogy a hangerő, mely a hangsúlyozott szótagnak jutott, ezt a szótagot meg is nyújtotta, viszont a hanggyengülés a hangsúlytalan szótagokat megrövidítette. (A mai görög nyelvben ezen folyamat következtében minden hangsúlytalan szótag rövid s minden hangsúlyos hosszú.) Ezért ezen kortól kezdve a hosszú és rövid e (η és ε) és a hosszú és rövid o (ω és o) írásbeli megkülönböztetése lassanként mindinkább csak helyesírási archaismussá válik, mert hiszen az ω és o , vagy η és ε egyaránt hosszúnak hangzik, ha hangsúlyos és egyaránt rövidnek, ha hangsúlytalan. Ámde ép így archaismussá válik e kortól kezdve minden időmértékes vers is, mert ez a régi időmérték-viszonyok alapján áll s minden ω -t és η -t hosszúnak számít és minden o -t, ε -t rövidnek. A Krisztus utáni időkben az, a ki a hexa-

metert úgy olvasta, a hogy az akkoriban használatos kiejtés magával hozta, az semmi rhythmust nem érzett benne; az a rhythmus, melyet a költő éreztetni kívánt, csak annak a számára vált érezhetővé, ki a régi költészetet ismerte s azon a módon olvasta a verseket, a mely mód a régi költészet rhythmusának természetes alapja volt. Ilyképen tehát az új viszonyok új szükségletet teremtettek, szükség volt oly versre, melynek rhythmusát az élő nyelv viszonyai szabják meg. S mégis századokon keresztül használatban maradt a régi metrika, melyet a rég megszűnt kiejtés teremtett meg egykor magának. Csak a K. u. IV. század vége felé, nazianczi Gergely szakít a már teljesen értéktelenné lett hagyománynyal, a mennyiben a vers kiemelkedő részein csak hangsúlyuknál fogva hosszú szótagokat alkalmaz, az eső részein csak hangsúlytalan voltuknál fogva rövideket. Az ő újítása óta tehát, melynek a népköltészetben bizonyára megvolt már az alapja, a görög versben a rhythmust a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok szabályos váltakozása alkotja, vagyis a századokig különcként czipelt időmértékes verselés helyébe a tényleges viszonyoknak megfelelő hangsúlyozó verselés lép.

Ugyanily századokig tartó vergődés előzte meg egyéb hagyományos formák elvetését, mindig azon elv alapján, hogy a mi a régieknek belülről dictált, természetszerű művészi szükség, az az utódok számára törvényként kívülről ráerőszakolt kényszerűséggé lesz. (Gondoljunk a drámai hármas egységre, az epos isteni machinájára s egyéb, részben még ma is érvényeseknek elismert poetikai és rhetorikai szabályra!). Jelen dolgozatunk keretébe e jelenség csak annyiban tartozik, a mennyiben annak a bizonyítéka, hogy az egymást követő nemzedékek munkájának egybekapcsolódása igen gyakran nem valamely szükséglet kielégítése, nem is a költőktől maguktól keresett és tudatosan átértett benső folytonosság, — a milyent az előbbieken tárgyalt jelenségek alkottak — hanem a köztudat ama szűkkeblűen conservatív felfogásának eredménye, hogy az, a mi egyszer már kialakult, az az egyetlen lehetőség. Bizonyos kifejezéseknek egyezését, egyes költői motívumoknak «közhely»-szerűen

való megismétlődését is nagyon helytelenül ítéli meg az, ki ezeket egyszerű átvételeknek tekinti, melyek közvetlenül egyik költőtől a másikhoz jutnak. Ilyen esetekben is majdnem mindig az közvetíti a folytonosságot, hogy egyes szerencsésen megalkotott kifejezések, motívumok az általános tudatba jutnak s a költők valósággal a levegővel együtt szívják őket magukba. S minden ily esetben két irányban is tanulmányozható az egyéniség hatalma: egyszer abban, hogy az igazán életerős egyéni munka nemzedékekre kiható, valóságos zsarnoki erejű jelentőségre tesz szert, másrészt pedig abban, hogy a hagyomány nivelláló törekvésével szemben mint küzdi meg az egyén a maga csatáját, hol új egyéni szint adva annak, a mit elvetni nem tud, hol pedig végleg lerázva a zsarnokivá lett hagyomány igáját.

Itt abba is hagyhatjuk vizsgálatainkat. Teljességre amúgy sem törekedhetem, mert tárgyam kimeríthetetlen. Egyszerűen néhány adalékot akartam szolgáltatni az irodalmi életfolyamat ismeretéhez, — mondjuk talán: az irodalom élettanához.

KALLÓS EDE.

KÖTELESÉG.

A hórihorgas százados tűzbe dobta a szivarcsutkát és gondolataiba elmerülve simította végig szőke bajuszát.

— Nem járulhatok hozzá az okoskodáshoz, — mondta a vele szemközt álló, egy kissé bogaras Paschner főhadnagynak, bensőséges tekintettel nézve ennek élénk szemébe. — Nem a nemtörődomség, nem a halálmegvetés, a hajlíthatlan, vas akaratú kötelességérzés a legelső és a legnagyobb katonai erény.

— Nem mindenki olyan spártai, a kötelességnek olyan érczbe öntött óriásszobra, mint te, — volt a felelet. — Éppenséggel nem tekintem kötelességnek, hogy az oroszok ellen harczba vonuljak és a katonai hivatásnak legnagyobb feladatait teljesítsem. Legbensőbb érzéseim megszenteltségtelenítésének tartanám, ha azt a lelkesültséget, a mely engem örvendező lélekkel az ellenség ágyúütegei elé szinte odahajt, egyedül abból az esküvel fogadott kötelességérzésből meríteném, melylyel a császár és a birodalom iránt viseltetem. Örömömnem kell telnie a háború nemes mesterségében, noha ez az öröm közöttünk, modern culturemberek között már-már veszendőbe ment; a harcz lelkesültségének kell eltöltenie egész valómat, másképp nem tűrhelném el mindezt az iszonyatot, a mely a háborúval együtt jár.

Ortner százados vállat vont és jólelkű mosolygás közt mondta:

— Veled nem lehet vitatkozni. Született Ellentmondó János vagy és néha olyan állítások meg dolgok védelmére kelsz, a melyektől nagyon is távol állsz. Nem kívánnám, hogy a katona kötelességének néha rettenetes következményeit saját magadon tapasztaljad.

A főhadnagy mosolygott:

— Azt hiszem, nem kételkedel, hogy mindezeket a kötelességeket hiánytalanul megállnám.

— Teljességgel nem; de ez a kötelességteljesítés könnyen megfoszthatna lelked szárnyalásától és tartalmatlanná, érték nélkül valóvá tehetné életedet.

Paschner tréfával akarta elütni a dolog élet, de a százados komolysága kedvét szegte. Paschner kardja hüvelyével piszkálgatta a zsarátnokot, míg a lángok magasra nem csaptak és a körülállókra kísérteties fényt nem vetettek. Meglehetősen hideg volt már, és a galíciai éjjeli fagyok meglehetősen kíváncsossá tették a tábori tüzek melegét. A derült sötétkék égről csillagfény világította meg az alacsony sátrak hosszú sorait, a melyekben tömérdek alvó katona húzódott meg. A távolságba vesző messzeségből innen meg onnan az előørs vontatott kiáltása hallatszott, a gyér tüzek mellől halk, visszafojtott susogás. Az ébren lévő tiszteknek és legénységnek hangulata komoly, szinte ünnepies volt. Önfeláldozásuk ellenére is visszavonulóban voltak a csapatok az orosz túlerő elől. Boldogok azok, a kik a keserű érzések elől álomba merülhettek. Csak kevesen őrizték meg a léleknek azt a rugékonyságát, a melylyel Paschner a rossz napokat elviselte és magát is, a legénységet is a hadi szerencsének feléjük fordulásával vigasztalta. Elpusztíthatatlan jókedve miatt a legénység bálványa és a tisztek kedvence lett a fiatal főhadnagy, míg a komoly Ortner százados iránt inkább tiszteletteljes félelemmel viseltettek, ámbár a százada érte is szívesen tűzbe rohant volna.

Paschner hallgatott egy darabig, majd minden átmenet nélkül kérdezte:

— Mi újság hazulról?

A százados zubbonya zsebéből egy tábori levelező-lapot vett ki és szó nélkül nyujtotta át a főhadnagynak.

«A hol a népek sorsa fölött döntenek, ott az egyesek fájdalmának el kell hallgatnia. Mind jól vagyunk és imádkozunk érted. Jól tudom, hogy teljesen és tökéletesen eleget teszel kötelességednek, csak azért imádkozom tehát, hogy a jó Isten óvjon meg. A te hű Erzsébeted.»

Igen, a kicsiny, bátor Erzsike írta ezt a levelet, másfél

év óta Ortner százados felesége. Volt idő, mikor a főhadnagy a barátságnál egyebet is érzett az akkor még félig gyermekleány iránt, hiszen ki ne szeretne volna ezt az életvidám, ragyogó lelkű fiatal leánykát. A vidám, mélyérzésű leány azonban Ortneret választotta. Szívük frigye kevésbé múlt, hogy Ortner lelkiismeretessége miatt fel nem oldódott, a ki attól tartott, hogy Paschnernek régebben megszerzett vélt jogát megsérti. Mikor azonban ez belátott a körülmények mélyébe, becsületes szókimondással megvallotta barátjának, hogy sohasem remélt Erzsikétől viszonzszerelmet, és így Ortner megkérte a leány kezét. Paschner őszinte barátja maradt az ifjú párnak.

Visszaadta a levelezőlapot a századosnak: «Igazi katonatiszt-feleség, bátor és hű.» — Ortner mélyen fellélegzett és kemény tekintetében szelid fény jelent meg. Némán dugta vissza a lapot és fölkereste fekvőhelyét. Túlos-túlon teli volt a szíve, nem tudott mit felelni. Tágra nyílt szemekkel sokáig, sokáig nézett a csillagsugáros égbe, szíve telve vágyakozással az élet megszentelt örömei után, és telve borzongással szemben a nagy megsemmisüléssel. Meg-megjelent lelke tükrén Erzsike képmása, a mint a búcsúzásnál kis, féléves leánykáját feléje nyújtotta. Fülébe csendült még búcsúzós szava: «A mi fájdalmunk csak egy csöpp a fájdalmak tengerében. Békével viseljük tehát, mint az Isten akaratát. Száműzzünk magunkból e nagy napokban minden kicsinyes önzést; teljesítsük kötelességünket és egyedül ebben keressünk vigasztalást. Isten veled; Istenhez emelem a szívemet, hogy visszatérj közénk.»

— Erzsike, — susogta lelke, a bátor asszonyra gondolva. Boldogsága rövid volt, de napsütéses és egész életét betöltő. Ha az lesz a sorsa, hogy a haza ellenségeivel vívott csatában elessék, úgy abban az öntudatban hal meg, hogy e földi lét legnagyobb értékét fölismerte. Bár annak a meg-gondolása, hogy a szép világtól, az élet nemes örömeitől örökre meg kell válnia, fagyos borzongással futott végig ereiben, megingatlan szilárdságban élt benne mégis az elhatározás, hogy mindent megtesz, a mit a kötelesség parancsol. Sokkal nagyobb volt a kockázat, semhogy örvendező szív-

vel nézett volna a halálos veszedelem szemébe, de vasakarató elszántsággal akart elébe állni. Későre fordult az idő, míg újra rászállott az álom és látományaiban újra egyesülhetett kedveseivel.

A lemergi csata harmadik napján történt. A hősieken verekedő osztrák-magyar csapatok folyton előbbre törtek. Bajonettel és puskatussal foglalták el az egyik orosz állást a másik után. Ortner százados századának élén küzdött, a Grodektől keletre fekvő tűzvonásban. A támadó előrehaladás heve azonban a hátráló, de folyton és folyton új csapatokkal kiegészített ellenség ellen, a ki vakondok módjára ásta be magát a földbe, mintha lohadni kezdett volna. Míg honvédségünk már-már az utolsó tartalékokkal vonult a tűzbe, az orosz túlerő óráról-órára növekedett. Fogcsikorgatva kellett a legénységnek és a tiszteknek beismerniök, hogy a további előrenyomulás immáron lehetetlen. A szemközt végighúzódo lövőárkok valóságosan tüzet okádtak, jégeseként hullottak a golyók, úgy hogy minden előretörő kísérlet a század megsemmisülésével járt volna. Paschner főhadnagy kedvetlenül tette le kezéből messzelátóját. Még ezzel sem tekinthette át az oroszok hadállását. A legénység ugyan hidegvérűen és szabályosan lödözött a földhányások vékony vonalai felé, a melyek mögött az oroszok rejtőztek, a szemmellátható sikertelenség miatt mégis bizonyos idegesség látszott meg rajta. «Ha csak többen volnánk» — sópáncodott Paschner, a mint végigtekintett a gyér sorokon.

Ortner a vállát vonogatta. «Elegen vagyunk a halál számára» — felelt rekedten. Paschner csodálkozva tekintett föl, de rögtön lekapta a fejét, mikor a golyók jégese módjára hullottak körülötte, és a fölvert sárral-földdel egészen befödtek. Ortner torkából rekedten tört elé a nevetés:

— Csak a sapkád ellenzőjét vegyék észre, rögtön egész ezredek lönek rád. Hiszed-e, hogy menekülhetünk ebből a bajból?

— Akkor hát előre! Hadd legyen vége ennek a tűrhetetlen feszültségnek. Ha már meg kell halnunk, haljunk meg roham közben.

Ortner az árokba nyomta vissza az izgatottat. «Türel-

mes kitartással többre megyünk. Ime, most már ágyúkkal folytatják. Ordítva hullottak a gránátok az előtérre, házmagasságra vetve föl a földet, mindegyik egy-egy szökőkutat. A szétpukkanó srapnellek pattogása mindenkit elszédített. Csak bizonyos idő elteltével ismerték fel a harcosok ezeknek az üvöltő szörnyetegeknek az ártalmatlanságát; nagyobb lármát csaptak, mint a mennyi kárt okoztak. Az ellenségnek az ágyúzásban való kitartása mégis bénítólag hatott a csapatok szellemére.

Ortner százados a szeméhez emelte a messzelátót és végig vizsgálta a harc színterét. Úgy látszik, mintha a balszárny lassú tempójú visszavonulásban volna, világosan látta a csapatok visszafelé hullámzását, míg az oroszok tüzelése mindig hevesebb lett. A puskák csattanását, a gépfegyverek kerepelését szinte elfojtotta az ágyúk bömbölése, a gránátok vonítása. A csata zajától a levegő annyira teleivódott, hogy az egymás szomszédságában állók sem hallották egymást. A százados balfelé intett a kezével, a honnan most egy völgy mélyedéséből sűrű felhők módjára gomolyogtak fölfelé az oroszok. Mind közelebbre szorították egymást. Nyilvánvaló volt, hogy az osztrákok balszárnyát akarják elvágni. Ortner két géppuskát állíttatott föl ellenük, tüzelésük folytán csakhamar összeomlott az oroszok támadása. Csatavonaluk összegomolyodott, majd megszűnt előrehaladni. A százados felugrott. «Előre, hurrá!» — kiáltotta és magasra emelte a kardját. Örvendező «hurrá!» kiáltással hagyták maguk mögött a fedezéket a legények; ugrottak, hogy az ágyúk tűzköréből kimenekülhettek és előre tartott szuronyral rohantak az oroszokra. Előljártak a tisztek, úgy törtek keresztül az ellenséges sorokon. Birokra kaptak, de ez csak rövid ideig tartott. Paschnernek alig maradt ideje, hogy egy jó szándékú szuronydöfést kivédjen és hogy kardjával az orosz katonának tatár pofáján végig subintson. Már a következő perczben látta, hogy Ortner két ellenféllel viaskodik, a kik ugyancsak szorongatják. Egyetlenegy ugrással az egyikre vetette magát és leszúrta, míg a másikat Ortner terítette le. Az oroszok, az osztrákok sortüzétől üldözve, menekültek. Ekkor az orosz ágyúk újra megszó-

laltak és egy srapnel zúgott a hős század fölött végig. Paschner két karját magasra emelve hangos kiáltással zuhant arcczal a földre. Ortner föléje hajolt, lefogta szemeit, a melyek csak az imént is még oly pajkos vidámsággal tekintettek körül ebben a szép világban és most megtörve, szinte panaszosan meredtek az ég felé. Aztán takarodót fúvatott. Az orosz támadást visszaverték, de a kivívott előnyöket nem lehetett kiaknázni, szemben a sokkal nagyobb ember-tömeg agyagsúlyával. Fájdalmas megindulással járatta végig tekintetét a megfogyatkozott sorokon, a melyek bátorító szavait hangos örömkkiáltásokkal fogadták. Minden tenyéryní földet vérükkel öntöztek, úgy vonultak vissza, mint a sebzett oroszok. Az ellenség csak vonakodva vonszolta magát utánuk, szinte elbámult a maga sikerén. Ortner százados fájdalommal emlékezett meg elesett barátjáról, míg a lekaszabolt ellenség hulláin keresztül gázolt; hősi halált halt, gondolta, örvendezve indult a végső, rémes tánczba. Majd a feleségére és gyermekére gondolt, és forró háláérzés öntötte el egész valóját és imádság fakadt egész lelke legmélyéből. A halál kegyelmet osztva surrant el mellette, mindaddig nem szemelte még ki a hadak istene áldozatának.

Az útnak az a szakasza, a melyen haladtak, egy erdőnyílás felé vezetett, a melyből váratlanul heves puskaropogás fogadta oldalt a menetelő csapatokat. Egy tekintet, és Ortner megértette, hogy a hadoszlop élével neki kell menni az ellenségnek, hogy az utána jövő csapatokat fedezze. El kellett foglalnia az erdőnyílást és erősen tartania. Szíve elszorult egy pillanatra; tudta, hogy ezért a később úgy is elhagynivaló helyért életével kell fizetnie. De kötelességérzése győzedelmeskedett. Nyugodtan mondta ki a parancsszavakat, akárcsak a gyakorlótéren, engedelmesen követték legényei. Neki a végső romlást szerteszóró tűzvonalnak.

Az erdőszélt csakhamar megtisztították az ellenségtől. Mialatt a csapatok az így kinyitott kapun akadálytalanul átvonultak, biztonságban Ortner félzászlóaljának halálmegvető küzdelmei közepette, a derék százados fájdalommal látta, hogy esik el egyik embere a másik után. Lövéseik mindinkább ritkultak, az orosz túlerő újra a fejükre

nőtt. Karján és lábán találva, Ortner a legszívósabb ellentállás példáját adta embereinek. És most a gépfegyver is elnémult, a mely eddig sikeresen visszatartotta az oroszok előnyomulását; a körülötte szolgáló utolsó ember is elesett. Ortner a legközelebb állók közül néhányat a géppuskához rendelt, maga is velük futott oda. Kettő útközben bukfenchezet vetve rogyott össze, a többi a századossal a célhoz ért. Egy pillantás, és a pusztító fegyver már szórta az ellenségre golyókévéit. Ortner harmadszor is megsebesült, érezte, hogy az élet lassankint kifolyik testéből és lelkében elbúcsúzott feleségétől, gyermekétől. És ekkor a géppuska mögé feküdt, és nem látott mást az apró földfellegeknél, a melyek az ellenség sorai közt lövései után fel-felporzottak. Nyögve hullottak el tőle jobbra-balra kísérői, míg végre senki sem volt, a ki segítségére lehetett volna. Mikor aztán az oroszok minden ellentállás megszűntével elfoglalták ezt az utolsó védőfegyvert is, ráakadtak a bátor tisztre, megmerevült kezével a gépfegyver závarán, daczos mosolygással ajka körül. Elesett, hogy megmentse bajtársait, teljesítette a katonának legnagyobb és legfönségesebb kötelességét.

HUBICKY OSZKÁR v. után, németből.

BODROGI LAJOS.

MAGYAR KATONÁK.

A szármata sikon
Huj-huj! a turul szárnyalva visítson!
Huj-huj, magyarok,
Robogó viharok!
Valaha régen
— Van jó ezer éve —
Tán épp e vidéken
Taposott a fenyérre
Az őseitek paripája; —
Fölkapva lovára,
Kantárt megeresztve,
Utipor felhőibe veszve
Tán itt robogott deli hadba
Ükapátok valamelyik ükapja...

Huj-huj, ti magyar paripák,
Keselábú szép hókalovak!
Nyöszörögjön a muszka világ
Szikrát csiholó patkótok alatt!
Ti okos szemetekben
Lélek tüze lobban,
S diadal heve reszket
Feszülő inatokban.
Huj-huj, vörös ördögök!
Ti angyalok: magyar huszárok!
Az ég mosolyog, a föld dübörög,
S vérrózsa virul, a merre ti jártok...
Szuronyra bakák!
Csak a célba, tüzérek!

Seregünk rohamát
Diadalra vigyétek !
A hősi magyar szót,
A szivekre viharzót
Szent harczy jelül kürt zengje rivallva :
Nosza rajta, előre! —
Sápadjon a szón, a ki hallja
S menekülni se tudjon előre!...

Ti erős tölgyrengetegek,
Rohanó magyar erdők!
Öntsétek a harczba a lelketeket,
A vigadva kesergőt!
Ezerév sok gyásza, borúja
Lengjen lobogótok alatt,
S fojtott tüzein nekigyúlva
Irtsátok a csordahadat!
A magyar föld szive dobogjon,
A magyar szív lángja lobogjon
Szent harczaitokban, hős daliák :
Csak rajta, előre,
Uj sorsra, dicsőre, —
Titeket néz most a világ!

Huj-huj, magyarom,
A világ szeme rajtad!
Ujuló hatalom
Minden diadalmad;
Benned a regék csodahősét
Koszorúzza a hír, a dicsőség
S nevedet ujjongva csodálja:
A magyar, a magyar,
A világ első katonája!

SAJÓ SÁNDOR.

SZEMLE.

Berzeviczy Albert akadémiai elnöknek Jenő főherczeghez intézett beszédje.

(Az Akadémia Erzsébet-emlékének leleplezésekor, f. é. november 19-én.)

Fenséges csász. és kir. Főherczeg Úr!

Midőn az Akadémia mély háláját bátorodom tolmácsolni azért, hogy Fenséged Ő csász. és apost. kir. Felsége legmagasabb képviselőjében mai szerény ünnepélyünk fényét megjelenésével oly hathatósan emelni s azt emlékezetessé tenni méltóztatott, legyen szabad néhány rövid szóval megvilágítanom a leleplezendő emlék keletkezését és jelentőségét.

Ezt a csarnokot, a melyben állunk, immár sok kegyetes visszaemlékezés szenteli meg. Szomorú és nehéz időben, főképe egy lelkes elnökelődöm, gróf Dessewffy Emil buzgóságából s a nemzet önkéntes adakozásából épült a magyar tudományosságnak ez a palotája s az új alkotmányos korszak első hajnalhasadásakor, az 1865 deczemberére összehítt országgyűlés megnyitásával egyidejűleg lett ünnepélyesen fölavatva. Azóta termeiben hazánk szellemi életének vezetői sokszor szóltak a nemzethez és hangjukat elnémította a halál, e csarnok oszlopai közül vitték ki őket utolsó útjukra. E csarnok oszlopai között emelkedett a ravatala oly sok jelesünknek; az 1876. év januárjának egy ködhomályos napján itt terjesztették kísérteties fényöket a ravatali lángok a Deák Ferencz holtravált arczára.

És akkor, mialatt néma bánatban zarándokolt ide aprajagya a magyarnak, megjelent a haza bölcsének koporsójánál egy gyászba borult fejedelmi hölgy is: Magyarország királynéja s megindultan merülve fohászba, letette elismerése, együttérzése koszorúját a ravatalra. Ez a történelmi pillanat az, melyet az Akadémia körében már régebben megindított gyűjtés segítségével kívánt megörökíttetni igazgató-tanácsunk, s melyet Holló Barnabás szobrászművészünk fehér márványból készült domborműve itt, hol a jelenet lefolyt, fog a késő utódok emlékezetébe visszaidézni.

Azóta már régen nyugosznak mindketten: a nemzetünktől imádó szeretettel környezett királyasszony is, kinek áldott nevét ünnepeljük ma. De a mit ők egymás csodás, gondviselészerű megértésével: az egyik, nemzete élén, a megdönthetetlen törvény könyvével kezében, a másik, a trónon, a szenvedő nemzet iránti szeretetet és jóindulatot élesztve, erősítve hitvese fennkölt lelkében, az uralkodói bölcseséggel üdvös frigyre egyesülve létrehozta: a nemzet s a király áldásos egyetértése, alkotmányunk visszaállítása s nemzeti jogaink és életünk maradandó összhangja a monarchia és a dicső uralkodóház, nagy európai rendeltetéséből folyó hatalmi állásával és érdekeivel: az legdúsabb, legáldásosabb gyümölcseit ép most termi, e korszakos mérkőzés és megpróbáltatás véres, nagy napjaiban.

Ezekben a történelmi jelentőségű napokban, mikor a monarchia összes népei testvéri összetartásban, vetélykedő hősiséggel küzdenek Felséges Urunk dicsőséges zászlaja körül, ebben a világrészeket megrendítő harcban minden kockán látszik forogni, csak hűségünk a hazához és királyhoz nem! És ennek a kettős érzelemnek kitéphetetlen gyökereiből fog — ez erős hitünk, — kisarjadzani a győzelem, a mely vissza fogja adni nemzetünknek is a termékeny, a munkás, az alkotó, a boldog békét, melynek derűjében áldani fogja azok emlékét, a kiknek ihletett lelke tette le a győzelemre képes új korszak alapjait.

Áldott legyen Erzsébet királynénk emléke!

Hódolattal kérem Fenségedet, hogy az emlék leleplezésére az engedélyt legkegyesebben megadni méltóztassék.

Színházi szemle.

Herczeg Ferencz: *Az ezredes* (Magyar Színház). — Pekár Gyula: *A kölcsönkért kastély* (Nemzeti Színház). — Heltai Jenő: *A Tündérluki lányok* (Vígsház).

Két-három évtizeddel ezelőtt a kritika ismételten fejtegette, mily természetlen vállalkozás regényből drámát alakítani, mert a két műfaj bensőleg még inkább elütő, mint külső alakra. Épp úgy bizonyítja ezt a legsűrűbben emlegetett példák egyike, Daudet *Fromont és Rislerc*, mint újabban *Karenin Anna* színpadi átdolgozása, mely a lélekrajz s a részletek mellőztével egész becsét elveszti. A két műfaj e különbségét Kemény Zsigmond egyik tanulmányában fejtegette. Még tovább menve, azt mondhatni, a két műfaj annyira különböző költői tehetségből táplálkozik,

hogy bajos volna oly író megnevezni, ki mindkettőben egyenlő szerencsével munkálkodott. Tolsztoj *Élő halottja* becses és nagyhatású alkotás, de csupa regény-fejezetből áll; a rendes drámai formát is mellőzi, s valami újat talál ki: nagyobb számú párhuzamos jelenetekben fejleszti a cselekvényt, egyikben az elbujdosott férjhez vezet, másik az elhagyott család körében játszik; ez a regény természetes módszere; valódi dráma egy bogba kötné a két szálát. Gorkij *Éjjeli menedékhelye* is csupa laza jelenetkép; a színi utasítások föloldásával regény gyanánt lehetne olvasni.

A szépirodalom keveset adott a kritika aggályaira. A folyvást szaporodó színházak új darabokra áhitoztak s már nemcsak átdolgozott regények kerülnek színre, hanem valóságos tárczanovellák is, mint Schnitzler *Anatólja*. Az író a színpadra küldi sikert aratott elbeszélését, vagy akár annak egyes alakjait, mint Herczeg a Gyurkovicsokat, Gárdonyi Göre Gábort.

A szóbanforgó három darab mindegyike ily színpadra vitt elbeszélés.

Herczeg *Husztli* *Husztjából* faragta tréfás, bohózatos színművét; azt a tollát vette fel hozzá, melylyel pályája elején *A három testőrt* írta; az új darab változatossága mellett is érettebb írói tehetség műve. Csirkefogó-historia, egy kaland az egész, friss és kedves előadásban. Egy hazánkból kiszármazott amerikainak üres nyaralójában tanyát üt egy tolvajbanda. Mikor a tulajdonos megérkezik, nem csap lármát, sőt ellenkezőleg, alkut köt a főbetörővel. El akarja lopatni bátyjától családjuk híres gyöngyeit leánya számára. Ez a kisasszony is találkozik a zsisványnyal, lelkére beszél, jó útra akarja téríteni s közben beleszeret, annyira, hogy midőn az Európába indul, egy másik hajón követi. A kalandor finom úrfi alakjában kopogtat be a gyöngyös házba; az ismeretlen unokaöcsnek adja ki magát, ki atyja halála után hazajő családjával megismerkedni. A dús rokont szívesen látják, értékpapirjait pénzszekrényükbe zárják s ekkor megmutatják neki ott a «Kleopatra gyöngyeit». Udvarol a fiatalabb lánynak; az idősebb, a ki már asszony, viszonyt kezd vele. Könnyű szerrel hozzájut a gyöngyökhöz s a károsultak sem igen bánkódnak miatta, mert mint az apa megvallja, a gyöngy hamis s az értékpapírok náluk maradtak. A vakmerő kalandor még visszatér, bevallja, hogy a papírok is hamisak, így az eset ártatlan tréfa. Csak egy nem hamis, az amerikai leány szíve, a melyet a kalandor most megért és meghódol előtte. E bohózatos mesével a szerzőnek úgy látszik, mulattatásnál mélyebb szándéka is

volt; e sihederrel felületesebb módon olyasvalamire törekedett, mint Shaw *Az ördög czimborájában*. E gézengúz, a ki a bűnt kalandnak, a gonoszságot fölénynek s a mások rászédését csak tréfának és elmésségnek nézi, alapjában nem romlott lélek; e társaságban, hol az amerikai meg akarja lopatni bátyját, a ki hamis gyönygeivel szerez férjet lányának s e lányok rút vetélkedése mellett könnyelműségében még e kalandor az igaz ember, a ki legalább a más jószágát meg tudja becsülni. Ez alak vázlatában minden durvaságot, a mesében s a párbeszédben kínálkozó közhelyeket az író ötletes fordulatokkal s finom elmésséggel kerüli ki.

Herczeg darabjait a közönség nem méltányolja eléggé s ennek oka épen azon sajátságaiban rejlik, melyek elteszélő jelességeiből fakadnak. Legnagyobb színpadi alkotásában, a *Byzanczban* hányan érezték át a történelmi fölfogást, a kor rajzát s a saját korunkra sujtó czélzásokat, a tragikum fenségét, mely egy nagy lélekben egy egész kor és nemzet pusztulását rajzolja a rothadó környezet miatt, hányan ez erkölcsi igazság mellett a lélekrajz benső erejét? — mindez, igaz, nagy arányaival inkább regénybe való. Nagy és tartós sikert csak *Ocskay brigádosa* aratott, melyben pedig a kiemelkedő mozzanatok inkább theatralisak, mint valóban drámaiak; legzajosabb hatás éppen egy tiráda nyomában járt, mely arról szól, mily szent minálunk a bitó, — a mi 1849 előtt szavalva kiáltó anachronismus. Ha nem is drámai, de tisztább művészet nyilatkozik egy-két színművében, melyek közelebb állnak tehetségének irányához, az elbeszéléshez. A *Balaton rege* bájos színjáték s megérdemelné, hogy némi rövidítéssel állandóan műsoron maradjon. Még inkább *Az első vihar*, e szintén elbeszélésekből összerótt színmű, mely a gyermek-szerelem és ártatlan kaczérság üde rajzával, alakjainak jellemzésével s főként szellemes párbeszédével Herczeg legkedvesebb munkái közé tartozik, noha a fiatal asszony hirtelen Pál-fordulása több indokolásra szorulna. E darab megannyi bizonyosság, hogy Herczegnél szintén a színpadon is az elbeszélő uralkodik. S ha e darabokat sajnálattal nélkülözzük színházaink műsorán, azzal nem azt akarjuk mondani, mintha a színpadot, a dráma helyét át kívánnók engedni az elbeszélő-művészetnek, csupán azt, hogy ezeket szívesebben látnánk a sokszor sokkal csekélyebb becsű külföldieknél.

Pekár darabja is szembeszökőn tárcza-elbeszélésnek való tárgy. Valóságos adoma, melyet Mikszáth is feldolgozott *A gentry-jészek* című beszélyében. Itt egy kiterjedt fölvidéki család háza-

suló ifjúsága tölti mézesheteit sorra az egyetlen kuriában, hamarosan tovább húzódvá, hogy új fiatal párnak adjanak helyet. Pekárnál az eset csak egyszeri, nem ismétlődik s a furcsa helyzetek enyhítéseül a magyar testőrség korába van helyezve. Az öreg Choltay megfogadta a hitelezőknek, hogy fia bizonyos határidőre megházasodik. A könnyelmű fiatal ember igazán beleszeret egy német gyáros leányába s hogy az apát megnyerje, kölcsön kéri unokatestvérének kastélyát s birtokát, melyért ugyis pörlekedik a család két ága s azzal mint sajátjával kápráztatja el háztűznézőbe jövő leendő apósát. A csel sikerül, a házasságot megkötik, de a turpisság csakhamar kiderül, tudja az após, a fiatal asszony, az egész környezet. Akkor a két unokatestvér a kártyaasztalhoz ül, a jogos tulajdonos szinleg visszanyeri birtokát, mely ugyis az övé; de akkor betoppan a nagynéni, széttépi a donatiós levelet s ezzel a birtok, melyet eddig körömszakadtig védelmezett nőtlen unokaöcscse javára, egyszerre a másik ágra száll. A lelemény egészen bohózati, a komikum a túlzásból meríti táplálékát a személyek rajzában is, minők a pörlekedésben tönkrement idős Choltay, kinek szobájában mázsa számra hevernek a pör iratai; a hitelezők, a kik folyton adósaik sarkában vannak, még a fárasztó kirándulásokon is; a dúsgazdag s mégis zsugori német gyáros; a kastély, hol a német vendégeket a «jaj, de hunczuttal fogadják; a kegyetlen nagynéni, kiben az öreg Choltayhoz való szerelme gyűlöletté eczetesült s egész szenvedélylyel űzi ellene a pört, míg az utolsó pillanatban, mikor egy Choltay boldogságáról, sőt becsületéről van szó, hirtelen ellágyul; ez alaknak Csillag Teréz művészete eleven és bájos vonásokat kölcsönzött.

Az egész darab azonban súlyos erkölcsi vétségekből kovácsolja komikumát s kivált a végső kifejlés még a bohózat szabadságaival is túlságosan szabadon él. Az még hagyján, hogy a szereplők egy része a bohózat mezében kisiklik a büntető törvénykönyv paragraphusainak kampói közül, de az még bohózatban is bajosan hihető lélektanilag, hogy a rászédett após oly könnyedén megbocsátja vejének a cselt, csak mert sikerült, a fiatal asszony szerelme se lankadjon s a Choltayak részéről csak mosolyt keltsen minden alacsonyosság: terminusra kötött érdekházasság, a birtokkal való szédelgés s mindebből a kártya útján való kilábolás.

Pekár darabjának érdeme abban a gondolatban rejlik, hogy valóban lehetne s kellene is ily könnyed korképeket rajzolni a félmult időkből. Ezeknek sajátos bájuk lehet, nem nagy távolságuk miatt mindenkit érdekelnek, mulatságosak túlzás nélkül;

ez igénytelen rajz könnyen sikerülhet, nem kell hozzá annyi tehetség és tanulmány, mint a történelmi drámához s mégis szól a hazafi érzéshez is. Pár évvel ezelőtt a berlini udvari színházban adtak egy *Schlagbaum* című darabot, mely a német belső vámsorompók eltörlése idején játszott, rajzolva az akkori családi élet és kereskedelem ósdi szokásait s a régi Berlint, a hol, mint csodálattal emlegetik, már negyven Droschke van. A darab meséje az igénytelennél is igénytelenebb volt, de a korrajzon jól mutatott a közönség.

Heltai egyik újabb novellájából dolgozta át darabját, csupán néhány új alakot iktatva be. Felépítése egyszerű, párbeszédein az a mesterkéletlen kedvesség ömlik el, mely a szerző gondosabb munkáit mindig jellemzi. A darab valójában csak életkép, mozgalmasság cselekmény nélkül. Egy kis színésznőt rajzol, a ki egy bankár báró jóvoltából tartja el anyját és három hugát. A legidősebb tanítónő szeretne lenni a fővárosnál; a kitől az állás függ, szíves hozzá, de vacsorázni hívja. A leány ettől visszariad, itt is nénjére számít s egészen elképed annak vonakodásán. A második lány egy tornatanárral jár jegyben, de hozományra volna szükség; itt is Böske segít, ámbár a jegyespár egyetért abban, hogy ha egybekeltek, többé nem érintkezhetnek a fiatal asszony családjával. A harmadik lány azt veszi el a nénjétől, a kiért ennek szíve megmozdult, egy fiatal poétát, a ki ugyan a színésznőbe szerelmes, de az úgy intézi a dolgot, hogy hugával kerüljön össze s ő maga csak a báró barátságánál marad. A szerző mindezt mosolygósan, szinte vidáman rajzolja, a sötét szálak szinte észrevétlenül szövődnek közbe; éppen ez a hatás forrása. Az egész annyira természetes, erőlködés nélkül, hogy az alakok egy pár vonással elevenek. Csak egy-két tréfa van a nyersebb izlésű közönségnek szánva, mint mikor a tornatanár még az esküvő előtt keresztapának hívja a bárót. Máskülönb a szerző kiváló ízléssel és tapintattal rajzolja a nem könnyű milieut s erős erkölcsi érzést ébreszt a nem épen erkölcsös világ rajzával, hol a fiatalok önzéséhez még az anyáé csatlakozik, sőt az udvarlóé is, a kiknek titkolt irigysége, elfojtott lenézése, kielégíthetetlen áldozatkövetelése s hideg figyelme közepett egy mosolygó martyr csipkékben és rózsák közt ösztönszerűen járja az önfeláldozás útját.

A darab nem szorosan vett dráma, de a három közül a legdrámaibb s erkölcsi tartalma, könnyed, de biztos fölépítése s elmés és finom dialogusa révén komoly elismerésre méltó művészi alkotás.

A jelenné vált «jövő század regénye.»

A most dúló nagy háború a hadviselés technikai eszközeinek oly szédítő fejlettségével és leleményességével lepte meg az álmélkodó világot, hogy a tőlük nyújtott látvány valósággal túlszárnyalja azokat a merész képzelgéseket is, melyeket a jövőbe pillantó költői képzelet a technika szerepéről szövögetett a jövő iszonyatos háborújában. A motoros léghajó (különösen a rettegett Zeppelinek) és a repülőgép használhatósága; motoros útegeink s a németeknek a legmodernebb várakat elsöprő negyvenkettesei; az aknaharcz s a tengeralatti hajózás félelmetes tökéletesítése; a Lüttichnél megdöböntő újságul fölvillant világító puskagolyók; az érintkezés s a tájékoztatás lehetősége a levegőet hasító Zeppelinről a hajóóriások felé biztos veszedelmet vivő tenger alatt járóval a Marconigramm révén: mind mintha nemcsak valóra váltanának, hanem túl is szárnyalnák Verne merész utópiáit, ifjúkori olvasmányaink legálmélkodtatóbb emlékeit.

A mi irodalmunknak is van egy igen népszerű, Verne hatására mutató, phantastikus regénye, mely a világ nagy átalakulásának képei során pillantást vet a jövő háborújára is: Jókai *Jövő század regénye*. 1872-ben készült, kétségtelenül a lezajlott nagy német-francia háború mély és élénk benyomásai alatt. Mit képzelt itt el Jókai előre a mi nagy háborunkból?

Eleve bizonyosnak látszik, hogy a költői képzelet előtte szálguld a valónak; de viszont meglepő, hogy bizonyos dolgokban meg a valóság haladta túl a költő legmerészebb álmodozásait. Jókai még csak 11¹/₂ hüvelyk átmérőjű ágyúszörnyetegről beszél, s ez kisebb a mi 30¹/₂-es mozsarunknál s nagyon mögötte marad a negyvenkettesnek. A hadban álló seregek száma is jóval nagyobb a valóságban, mint Jókai képzelgésében, a melynek számvetése szerint részünkről 800,000 (később 20—50 évig mindenki hadba vonul, de ez is csak 2 millió), orosz részről 1¹/₂ millió ember ütközik össze.

Jókainál a háború egész sorsa a légbeli harczon fordul meg. «Azok ellen, kik az eget hódították meg, a föld nem tartható» — mondja. A légbeli harcnak ezt a nagy szerepét és jelentőségét, melyre egyébként a repülőgép használhatóvá váltakor rettegve gondoltunk mindannyian, ez a háború egyelőre nem igazolta. Ellenben eléggé tisztán látja Jókai a hadviselés többi alapelveit. Nála is nagy tömegeket, milliókra menő hadcsapatokat összpontosítanak, egészen várharczszerű viaskodásra. «Nagy tömegéké a

csata eldöntése; a személyes vitézség semmi többé; ki a csatában elesik, nem is látta az ellenséget, nem hogy hősi módon küzdött volna vele, s a ki győztes maradt, csak másnap tudta meg a napi bulletinból, hogyan jutott hozzá. Az epos hősei most a gépek.» Az ő katonái is messzehordó, szétrobbanó lövegű ágyúkat alkalmaznak s furfangosan titkolt terveikkel igyekeznek mindenáron tévútra vezetni az ellenséget. Egyetmást a háború technikai eszközeiből is előrelát; így az ő pneumodromon nevű nagy hadi léghajója egészen a Zeppelin módjára van elképzelve; nagy szerepe van nála a villanyos vezetékekkel ellátott aknáknak, a páncélvonatoknak, a víz alatt járó monitoroknak s végső védelmi eszközül nála is a vízzel való elárasztás szerepel.

Meglepő az a sok érdekes találkozás, melyet a háború első mozzanataiban Jókai elképzelése nyújt a szemünk előtt lefolyt valósággal, úgy hogy sokszor igazán kétségben vagyunk a felől, hogy véletlenséggel állunk-e szemben vagy a néppsychét fürkésző valami geniális intuitióval. Az orosz háború nála is egy politikai gyilkossággal (a szerb királyi családot gyilkoltatják le az oroszok!) s az orosz sereg szerződésellenes előnyomulásával (nem első a történetben) indul meg. Németország kijelenti, hogy «minden megtámadását az osztrák-magyar birodalomnak casus belli gyanánt fogja tekinteni a maga részéről s a megtámadó ellen fordul. Németország becsületesen állt a szövetségek mellett. Katonai hatalma legnagyobb volt Európában, kincstára tele, kereskedelme, ipara, földészete virágzó, népe nagy és elégtelt és művelt.»

De talán legmeglepőbb, a hogy' a háború megindulását s első diadalmas lecsapását leírja. Az osztrák-magyar hadosztályok átkelnek a Visztulán s minden reményükön felül csekély ellenállásra találnak. Az oroszok sokat tüzelnek, de rosszul; félelmesül hirdetett lovasságuknak irtóztató tömegei nem tudják a tömör hadoszlopokat feltartóztatni, különösen nem állhatnak meg a huszárság, — a világ legrendezettebb, legbüszkébb lovassága előtt. «A generalissimus «diadalt diadalra!» táviratozott Budapestre. Csekély ellenállás után meg lett szállva Svilov, Opatov s az ostrovieczyi erdők és hegyszorosok oly vitéz rohammal lettek elfoglalva a sorcsapatok által, hogy e diadal után a generalissimus egy merész lángészcsapásra merte elszánni magát: lovassága legnagyobb részét, melynek hivatása nem volt a Lysa Gorai erdők között harcolni, összesíté s az arnopolyi vár fölött átszállítá a Visztulán, Lublin felé intézve egy csapást, hogy ellenfelének el-

vágja az utját Varsó felé... E hatalmas lovas hadtest nem is talált nagy ellenzésre s haladhatott Lublinig, maga előtt tolva ötven-hatvanezer kurdot, baskirt és kozákokat.

Ekkor megfordult — a szél.»

Elég tisztán látja Jókai a háborúnak az oroszokat nógató legfontosabb rugóját is: «A forradalmi hadsereg odahaza alkalmatlan savanyú kovász, annak tért kell adni valamely idegen földön, a hol túlhabzó vitézségét kiönthesse. Az erőszak kormánya csak külhadjáratok diadalaival tarthatja fenn magát odahaza.»

Egyben azonban mindenesetre tévedt Jókai. Abban, hogy e nagy háború célja a hadviselést absurdummá tenni s bevégeztével a meggyötrött föld felé az örök béke védő szárnya terül. Nem. A háború mezején a vértől ázott barázdákba nemcsak a békének, hanem egy-egy újabb, még borzalmasabb leszámolásnak a magvait is hintegetik. A háború ép oly természeti szükségesség, mint a vihar s egyiknek is, másiknak is csak akkor lesz vége, ha megszűnt minden élet e földön. Az örök béke mosolya csak az örök halálra dermedt világnak lesz bús osztályrésze.

ls.

ÉRTESÍTŐ.

A. France legújabb regénye.

A. France: *La Révolte des Anges*. Paris, é. n. (1914.)

France-nak kevés olyan munkája van, a mely egységes, harmonikus benyomást tudna bennünk kelteni. Bár az író erős egyénisége minden alkotásának megadja sajátos jellegét, mégis sokoldalú és széleskörű műveltsége, a legellentétesebb eszméket is felölelő skepticismusa, inkább novellistikus mint regényíró tehetsége, a részletekkel bibelődő kedve, főként a szerkezet iránt mutatózó csekély érzéke igen mozaikszerűvé teszi munkáit. Nagy regénye (*Les dieux ont soif*), mesteri korrajzával és élesen jellemzett egyéneivel még mély, szinte suggestiv hatással volt az olvasóra; ez a műve azonban a maga tarkaságával már messze elmarad az előbbi mögött, bár a Poe-szerű ügyességgel, érdekfeszítően vezetett cselekvény állandóan leköti figyelmünket. A regény társadalmi és politikai satirának indul, majd szétesik s az író érdekes emberpéldányok ábrázolására és problémák feszegetésére tér át, végre egy phantastikus bölcséleti regény arányait ölti magára.

A legsikerültebb jelenetekkel és genre-képekkel a korrajz bővelkedik, de egyúttal ez a regény legelhanyagoltabb része. A mai francia társadalom rajza sehogy sincs inyére az írónak. A *Histoire Contemporaine* fölényes iróniája, a szájalom, melyel az emberi élet gyöngéi fölött eltekintett, már az *Ile des Pingvins*-ben megtörött. A derűs, emelkedett gúny keserű, maró satirává lett. A jelenkori bomlott állapotokat csak megvetéssel vagy utálattal tudja nézni. Egyik munkája sincs tele annyi mérgezett, epigrammatikus élű mondással, mint ez. Az Esparvieu-család történetének rajzában az egész köztársaság százéves fejlődését vagy visszafejlődését adja, kezdve az őstől, az egyszerű földművestől, ki az elkótyavetyélt egyházi javakból szerezte óriási vagyonát — a legifjabb unokáig, a ki a royalista és clericalis aranyifjúság tipikus alakja. Az alakokban és eseményekben egyaránt éles szemmel veszi észre és biztos kézzel ragadja ki azokat a tüneteket, melyek a mostani háború örvényébe ragadták

nemzetét A socialismus, A. France imádott socialismusa, mely annyit kaczerkodott a német barátsággal, és ma a mindenható tőke és speculatio bábja, a kormány, mely egykor a royalismussal szövetkezett clericalismus ellen kiméletlen harcát vívta s ma néhány kalandor politikus pórázán halad, a revanche-fegyverkezés örülete, a társadalmi erkölcostelenség, mely a család szentélyét is eléri szennyes habjaival, a megfizetett botránysajtó, a bomlott közállapotokkal szemben tehetetlen rendőrség, a politikusok szeszélyei szerint kapkodó bíróság, mind egy-egy odavetett, találó vonásban elevenedik meg előttünk. Ne csodáljuk, hogy ily közállapotok láttára néha elfogy a satirikus türelme s tehetetlenségében csak egy-egy grimace-szal tud könnyíteni magán. Megbocsátunk neki érte, mert érezzük benne a skeptikus tragédiáját. Itt valóban elvész a philosophus minden fölénye, elepésedik az író humora, feldől a fatalista moralis egyensúlya. Itt már csak két út lehet: a lelki összeroppanás és megtérés vagy a teljes nihilismus.

A. France egyik munkája sem lehet el az ő tipikus marionette-jei nélkül. Regényünkben is lépten-nyomon találkozunk e kedves, furcsa emberkéekkel, ha más ruhába öltöztetve, más arczkifejezéssel is, de ugyanazon abstractiók kifejezői, elsősorban saját alter-egói, a skeptikus, tétlen, szemlélődő Gaétan s a nyugodt, bölcs epicureista aggastyán, Nectaire. Közöttük a legsikerültebb M. Sariette és Guinardon apó. M. Sariette, a híres Esparvieu-könyvtár őre, typusa a maniakus könyvtárosnak, kinek egyetlen gyönyöre a catalogus-készítés és hétfejű sárkányként őrzi könyvrengetegét: minden olvasóban halálos ellenséget lát, kit a leg-ravaszabb módon kell kijátszani, csak hogy valamiként kölcsön ne kérhessen egy könyvet. Mellette a könyv, az epikus könyv, a vendőmei prieur *Lucretiusa* (Voltaire bejegyzéseivel), a legbolondabb kalandokon megy keresztül. Ne csodáljuk, ha ezért a könyvért a világ legbecsületesebb, legfélénkebb és legjámborabb embere gyilkosságra is tud vetemedni. Az áldozat Guinardon apó, a præraphaelista festő, Ruskin eszméinek phanatikus követője, a művészi őszinteségnek, vallásosságnak, tisztaságnak rendíthetetlen predikátora, a mellett a legmocskosabb életet éli és régi képeknek notórius hamisítója. A nő: France-nak s könyvének legnagyobb gyöngéje. A *Lys rouge* hősnőjére ismerünk rá benne, de annak szenvedélye és melancholikus nagysága nélkül. Gilberte, a párisi nő, France-nak szinte egyetlen női typusa, Jacques Tournebroche dekameroné-ízű elbeszéléseinek érzéki, kalandokat és élvezeteket hajhászó alakja. A jelenetek, melyekben szerepel,

nem szükölködnek novellistikus él nélkül, de frivolságukat nem menthetni még a korrajz tendenciáival sem. Hiába védekezik az író egyik e célra megalkotott jelenetében a misogynismus ellen (a mi nála nem is nőgyűlölet, hanem egyszerűen a nő megvetése), minden mértéket meghalad egy ilyen kiszólás: «La conversation continua ainsi jusqu'au soir, et il y fut dit des obscénités à faire rougir non seulement un cuirassier, ce qui n'est pas beaucoup dire, car les cuirassiers sont souvent chastes, mais encore une Parisienne.»

Az angyalok új lázadása adja a philosophiai regény tulajdonképeni menetét. Maga az ötlet pompás és vetekedik Voltaire philosophiai novelláival: az *Ingénu*-vel vagy a *Micromegas*-szal. Az író minden irányban ki is tudja aknázni. Egyrészt rendkívül tarka és változatos képeket nyer azzal, hogy a lázadó angyalokat a párizsi társadalomba helyezi, másrészt a korkép rendkívül burlesque vonásokkal gazdagodik: Párizsban még az angyalok is elromlanak, az egyik megcsalja legjobb barátját és elesábítja a szeretőjét, a másik anarchistává lesz és bombákat gyárt, a harmadik bankárrá, kinek a háború is csak üzlet. Végül bő alkalma nyílik France-nak olyan philosophikus dialogusokra, miket Renantól tanult s mikben ellentétek közt hanyódó gondolkozása megtalálja a maga leghűbb kifejezését. Ezek az apró, scholastikus, történetbölcseleti, erkölcstani elmefuttatásai és vitái eszünkbe juttatják a *Thaïs* és a *Jardin d'Épicure* legkedvesebb helyeit.

A regénynek legérdekesebb és legszebb része, melyért minden hibáját megbocsátjuk, az a világtörténeti epos, mely négy énekben vagy fejezetben A. France egész történeti philosophiáját adja: egyoldalúan, élesen megvilágított képek ezek, daczosan pogány, a keresztyén culturát tagadó eszmékkel. Különös harmoniában olvadnak benne össze Milton komor phrasisai, régi alexandrinikus valláselméletek, Renan érzelmes philosophiája, Voltaire metsző logikája, Carducci satanismusa, főként azonban Nietzsche Dionysus-cultusa. Nietzsche nem hiában nevezte Franciaországot második hazájának, ime most föléledtek az ő eszméi, a kifejezés keresett barbársága nélkül a legtisztább, classikus francia stylművészetben. Az egész episod nyelve emelkedett, rhythmikusan lüktető próza, melyből helyenkint a francia alexandrinus'ellentétekkel ringó, egyenletes hullámozása csap felénk.

Maga a thema elég sovány, de mély perspectivát nyújt. Lucifer lázadása nem ért véget, azóta mindig voltak s ma is vannak angyalok, kik a tudás és kételkedés örvényétől elragadva elpártolnak a teremtetőtől, (ezt a tételt természetesen megfelelő

theologiai érvekkel tudja támogatni az író). Különösen az angyali társadalom proletárjai lázongának, az alsóbbrendű angyalok, a sok őrzőangyal. Ezek szervezik a forradalmat s a modern hadviselés elvei szerint, a legújabb technikai vívmányok segítségével akarják megtörni Mihály arkangyal, a mennyei fővezér, régi fegyvereit. Fölkeresik végre gangesi magányában Lucifer-Dionysust, hogy vegye át a vezérséget. De egy különös álom meggyőzi a sátánt a vállalkozás hiábavalóságáról s eláll szándékától. Azt álmodta, hogy legyőzte az istent s maga lett istenné helyette. S ime rajta is végbemegy a győző lelki átalakulása: fölveszi mindazokat az erényeket vagy gyöngéket, melyeket ellenfelében gyűlölt s melyek ellen örök harczot hirdetett. S itt, úgy látszik, A. France rájött minden vallási és tudományos harcz egyetlen conclusiójára: hiába ész és tudomány, mikor az isten nem kívülrünk, hanem bennünk él, a szívben, az érzelmek világában, a mely — a nagy vallások magasztos symbolumaitól a vadember együgyű fétiséig — minden hitnek kiapadhatatlan, örök forrása.

Király György.

Simmel könyve Goethéről.

Simmel, Georg: *Goethe*. Lipcse, 1913. 8-r. VII. + 264 l. Ára 4 M.

Simmel philosophus — Lessing Th. *Philosophie als Tat* című (Berlin, 1914) műve szerint «der grösste philosophische Gestalter unserer Tage» — *Goethe*-je is tiszta, szigorú philosophiai módszerrel végig vezetett philosophia s mint ilyen egyáltalán nem vethető össze a Goethéről szóló eddigi philologiai érdekeket szolgáló nagy munkákkal. Meyer Ric. M. *Das Verständniss von Kunstwerken* című értekezésében (Neue Jahrbücher für Klass. Alt. etc 190. l.) többek között erről a philosophiai-symbolikus módszerrel is szól s ennek egyedüli alkalmazását egy-egy művészeti termék magyarázásánál bizonyos aggályokkal látja. Simmel könyvének különösen szemünkbe tűnik az az antinomia, mely ezen módszer egyszerűsítő tendenciája, a központi helyre beállított formula merevsége s a thema színes, eleven gazdagsága között fennáll. S ha ez az ellentét valamelyest mégis enyhül, ez nem azért van, mert Simmel — tekintettel az első sorban mégis irodalmi themára — módszere szigorúságából s formalismusából enged valamit, hanem azért, mert a «phänomenon Goethe» azon részét teszi feldolgozás tárgyává, mely módszere természetéhez legjobban illik. Távol minden *Goethe élete és munkái* címmel illelhető vállalkozástól, azt a kérdést veti fel: «was ist der geistige

Sinn der Goetheschen Existenz überhaupt?» Elénk akarja tárni a goethei életet, fejlődést, productivitást «az időtlen gondolat síkjára vetítve,» (Előszó, V- VI. lap) s a tárgyalást nyolcz — világnézet és metaphysikai kapcsolatok tárgyalásánál mindenesetre jól felhasználható, egyébként azonban minden egységes szempont nélkül kiválasztott — fogalom köré csoportosítván, melyekkel az egyes fejezetek is jelölve vannak, még pedig: 1. Leben und Schaffen, 2. Wahrheit, 3. Einheit der Weltelemente, 4. Getrenntheit der Weltelemente, 5. Individualismus, 6. Rechenschaft und Überwindung, 7. Liebe, 8. Entwicklung.

Az a formula, melyet Simmel a goethei existentia értelméül, kulcsául élénk ad, s mely művében bizonyos módosításokkal ugyan, de állandóan visszatér, a következő: Goethe existenciájának értelme, metaphysikai jelentősége — vagy mint egy helyen kifejezi magát — metaphysikai szerencséje abban áll, hogy ő lényének mély kosmikus és eszmei megalapozásánál, begyökerezettségénél fogva, tisztán saját természetes, ösztönszerű kibontakozásának engedve át magát, egyszersmind az eszmének s a dolgok természetes rendjének megfelelő legtökéletesebb kifejlődést is megvalósítja. Nemcsak hirdeti, hanem egyenesen át is éli a subiectum és obiectum egységét.

Nála ehhez képest már az átélés is több és más, mint a tartalmaknak gyakorlati kategoriák és czélok szerint történő feldolgozása; a művészi organisáló és formáló erő annyira activ már az átélésnél is, hogy a művészi teremtés ettől lényegileg nem is különbözik, hanem ennek csak látható megisméltése. A goethei életprocessus, a világgal s az eszmével való metaphysikai s organikus egységénél s a goethei szellem tisztaságánál fogva a subiectum és obiectum egységén kívül még egy más nagy synthesisnek, a valóság és érték synthesisének is hordozója, azonkívül organikus alapja s feltétele a megismerésnek s legbiztosabb természetes kritériuma az igazságnak. A mit más életeknél értéknek nevezünk s a mi abba az élettől egészen független, ideális területekről (ethikai, æsthetikai, intellectualis területekről) kívülről jut bele, az a goethei életprocessus mozgási actusaival már — és pedig a legtisztább, mert absolut formájában, felül-emelkedve a jó, rossz, igaz s nem igaz ellentétén — létrejön, megvalósul. Ismétlődik tehát itt kicsiben a nagy metaphysikai egyenlőség: isten -- mint értékmomentum -- és a világ -- mint az érték megvalósítása -- között.

Az igazság egy képzetnek vagy élettartalomnak nem tartalmi, hanem functionális, dinamikus értelemben veendő jellem-

vonása: a mi az életegésznek termékeny (was fruchtbar ist, allein wahr!) alkatrészévé válhatik, a mi azt előbbre viszi az egységesség felé, az egyszersmind subiective is igaz, lévén az igazság realis obiectuma a goethei subiectum realitásával rokon. A sarkalatos ellentétben, levő anyag és szellem közötti metaphysikai és organikus egység látható megvalósítása a *Gestalt*. Legtisztább formája az Urphänomenon, mely «das zeitlose Gesetz in zeitlicher Anschauung». Ez egységesség eszméje alapvető kategóriája a goethei világnaképnek; a másik három organisáló, formális vezérszó: a continuitás, a polaritás és egyensúly éppen úgy csak különböző oldalai, illetőleg illustratiói ennek, mint a szépség fogalma. (I., II., III. fejezet.)

Ez a nagy végső egység azonban nem zár ki átmeneti, periodikus elhajlásokat a világelemek értelmezésében, sem meghasonlásokat s ellentéteket a goethei fejlődésben. Simmel itt három stadiumot vesz fel. Az elsőt jellemzi az eszme és valóság, a művészet és természet öntudatlan, természetszerű egysége, jelölve a természet nevével s természetén értve itt az erőktől duzzadó, rendezetlen, forrongó teremítő principiumot.

A második stadiumban Goethe átérzi a világelemek meghasonlását; ámbár a dualismusként elvi, rendszeres felállításától mindig távol marad; Mephisto sem fogható fel úgy, mint az isten principiumának metaphysikai sarkalatos ellentéte, Mephisto nem metaphysikai potentia, hanem csak egyed. Az ellentétek tudatos áthidalására vonatkozó kísérletek több fogalommal jelölhetők. Ilyen például a «*Gestalt*», a «*symbolischer Fall*» fogalma s főképen a praktikus, erkölcsös energikus cselekvés, a melynek különösen alkalmas voltát metaphysikai s pszichológiai ellentétek megszüntetésére többek között a *Wilhelm Meister* s a *Faust* II. része is mutatja.

A harmadik stadiumban az itáliai út s a classikus hatás következtében a szépség, természet és művészetnek egészen új synthesisével, az ellentéteknek tudatos, principiális kiegyenlítődéssel találkozunk. A természet itt formáló és alakító potentia. (IV. fej.)

Az *individualismus* című fejezet problémáját, az egyed s az általános törvényszerűség viszonyát Simmel külön, hosszú tanulmányának is tárgyává teszi a *Logos* című folyóiratban (1913). Több individualismus-elmélet tárgyalása után rátér a goetheire. Fontos itt a quantitativ s qualitativ szempont megkülönböztetése. A quantitativ szerint Goethe erősen hirdeti az energia, az intensitás és akarat eredeti, singularis jelentőségét: ez az, a mi egyént egyéntől megkülönböztet. Az ebből folyó cselekvések, nyilvánulá-

sok már sokkal külsőségesebbek és beleállítva a dolgok külső tárgyi rendjébe, könnyen mutathatnak ethikai, æsthetikai, intellectuális megegyezéseket. A qualitativ szempont vezeti Goethét drámai személyeiben a subiectiv kvalitásoknak oly nagy, gazdag és változatos kifejtésére és differentiálására. Érdekes itt Goethe és Shakespeare, valamint Schiller egyénítő eljárásának megkülönböztetése.

Az általános emberinek Goethenél kettős jelentősége van: egyrészt substantiája, realis gyökere az egyednek, másrészt értéke is annak. Megvalósítását épen az egyéntől várja, a nélkül azonban, hogy az őt hordozó egyéni kvalitásoknak nem alkalmas volta vagy akármilyen más momentum valamiképen befolyással volna absolut értékeségére. Az egyéni s az általános emberi mély összefüggésénél fogva Goethe tisztelete az egyed s az általános iránt nem két egymást kizáró valami, hanem ellenkezőleg egy s ugyanazon életprocessus tisztelete. (V. fej.)

Az a præstabilita harmonia, melyet Simmel Goethe existentiája számára megalkotott, a végső három fejezetben még egy-néhány új vonással bővül. Kiemeli Goethének azt a nagy culturalis jelentőségét a német szellemi életben, hogy subiectiv, intim lélektartalmaknak eddig nem ismert tökéletességű obiectiválhatóságára, művészi formálhatóságára példát mutatott. A *Bildung* s főként a saját személyére vonatkoztatott *Bildung* fogalmán sem ért mást, mint a subiectum obiectiválását a forma közegén keresztül. A forma nagy metaphysikai, ethikai s művészi értékelése Goethére és Simmelre nézve is jellemző. A forma körülhatárolás, korlátozás, lemondás mindarról, a mi a határon kívül esik. A forma közepén áll a formátlan egyed s az ép oly formátlan universum között s közvetít a kettő közt, úgy a mint ezt a tökéletes művészet vagy a tökéletes moralitás mutatja. A romanticismus, mely átlépi a körülhatárolt formába szorított egyed stadiumát, természetszerűen elveti az universummal való közvetlen s igazi érintkezés lehetőségét is. A romantikus *Sehnsucht* szükségképen idealis és meg nem közelíthető *Sehnsucht* marad. A goethei *Sehnsucht* időről-időre tárgyi megvalósítást talál, formát ölt s a goethei életfolyamat termékeny elemévé lesz. A mint a *Sehnsucht* jelenné válik, a multat is egész nyugodtan s természetszerűen kivetí emlékéből Goethe, «a nagy feledő», akkor, a mikor annak belenyúlása a jelenbe az életfolyamat czélszerű fejlődését zavarná. A fejlődés egységének minden más szempontot s viszonyt alárendel. A szerelmet is, mely a Goethe existenciájában szintén csak mint egy életfunctio jön figyelembe. Egy

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

454. SZÁM.

1914. OKTÓBER.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. IPARFEJLESZTÉS. — Matlekovits Sándortól	1
II. A MAGYAR POLITIKA-TUDOMÁNY. (II.) — Pasteiner Ivántól	38
III. BÁRÓ JÓSIKA MIKLÓS. (I.) — Weber Arthurtól	58
IV. A SUFFRAGETTEK. — Szöllősy Lajostól	108
V. GOLYÓ ÁLTAL. — Briones Gabriel után, spanyolból — Szopori Nagy Miklóstól	118
VI. A FÖLD HYMNUSA. — Költemény. — Léway Józseftől	126
VII. SZEMLE: 1. <i>Erzsébet királyné emléke.</i> (1908. szeptember 10.) — Báró Forster Gyulától	
2. <i>Wartha Vincze. (1844–1914.)</i> — Ilosvay Lajostól	
3. <i>Medveczky Frigyes. (1856–1914.)</i> — Alexander Bernáttól	129
VIII. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Magyar tárgyú francia elbeszélések.</i> — (Noël Bangor: <i>Le sang bleu. Scènes de la vie hongroise.</i>) — Szigetvári Ivántól.	
2. <i>Vértesy Gyula novellás könyve.</i> — (Vértesy Gyula: <i>A vér és egyéb történetek.</i>) — r. r.-től	
3. <i>Nőírók regényei.</i> — (Szende-Dárday Olga: <i>Rozsda.</i> — Asbóthné Ferenczi Sári: <i>Mary.</i>) — r. r.-től	148

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnnyomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

455. SZÁM.

1914 NOVEMBER.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. FABRICZY KORNÉL EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	161
II. MACHIAVELLI FÖLTÁMADÁSA. — Concha Győzőtől	178
III. AZ EGÉSZSÉGÜGYI SZOLGÁLAT A HÁBORÚBAN. — Grósz Emiltől	194
IV. A MORATORIUM. — Matlekovits Sándortól	201
V. AZ ÍRÓI KAPCSOLATOK ÉS AZ IRODALMI FOLYTONOS- SÁG KÉRDÉSÉHEZ. (I.) — Kallós Edétől	211
VI. BÁRÓ JÓSIKA MIKLÓS. (II.) — Weber Arthurtól	248
VII. ÖNÉLETRAJZ. — Elbeszélés. — Mark Twain után, angolból, — j.-től	262
VIII. KÖLTEMÉNYEK: <i>A vén cigány.</i> — Hegedüs Istvántól — <i>Finn dalok.</i> — Somkutitól	268
IX. SZEMLE: 1. <i>Történeti drámák.</i> Jelentés a Nemzeti Színház pályá- zatáról. — Ábrányi Emiltől.	
2. <i>Külföldi hangok a háborúról.</i> — vg.-től	276
X. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Arany Bolond Istókjáról.</i> (Gróf István, Helle Ferencz Hugó és Kardos Lajos tanulmányairól.) — Kéki Lajostól	
2. <i>Új novellás-könyvek.</i> (Lakatos László: <i>Mély hűron.</i> Krudy Gyula: <i>Mákvirágok kertje.</i>) — r. r.-től	
3. <i>La Fontaine.</i> (Roche: <i>La vie de Jean de La Fontaine.</i> Faguet: <i>La Fontaine.</i>) — Elek Oszkártól	
4. <i>Heltai Jenő új könyvei.</i> (<i>A tündérlaki lányok.</i> <i>Jaguár.</i>) — Cs. E.-től	293

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor

Előfizetéseket minden könyvtár elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

456. SZÁM.

1914 DECEMBER.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. A NÉMET VILÁGPOLITIKA ÉS BÜLOW. — Wlassics Gyulától	321
II. A VILÁGHÁBORÚ OKAI. — Angyal Dávidtól	343
III. A VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETI MEGVILÁGÍTÁSBAN. — Marczali Henriktől	379
IV. A HÁBORÚS VÁRMEGYE. — Návay Lajostól	397
V. MARX-ENGELS LEVELEZÉSE AZ EURÓPAI POLITIKÁ- RÓL. — Földes Bélától	405
VI. HOROLOGIUM TURCICUM. — Kúnos Ignácztól	427
VII. AZ ÍRÓI KAPCSOLATOK ÉS AZ IRODALMI FOLYTONOSSÁG KÉRDÉSÉHEZ. (II.) — Kallós Edétől	439
VIII. KÖTELESSÉG. — Elbeszélés. — Hubicky Oszkár után, német- ből, — Bodrogi Lajostól	455
IX. MAGYAR KATONÁK. — Költemény. — Sajó Sándortól	462
X. SZEMLE: 1. <i>Berzeviczy Albert akadémiai elnöknek Jenő főher- ceghez intézett beszédje.</i> 2. <i>Színházi szemle.</i> (Herczeg Ferencz: <i>Az ezredes</i> ; Pekár Gyula: <i>A kölcsönkért kastély</i> ; Heltai Jenő: <i>A Tündérlaki lányok.</i>) vg.-től 3. <i>A jelenné vált »jövő század regénye».</i> ls.-től	464
XI. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A. France legújabb regénye.</i> (La Révolte des Anges.) — Király Györgytől 2. <i>Simmel könyve Goethéről.</i> — Szentirmay Gizellától	473

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

FRANKLIN-TÁRSULAT UJDONSÁGAI

Dr. Lenhossék Mihály

egyetemi tanár

ÚJ KÖNYVE

AZ EMBER HELYE A TERMÉSZETBEN

Ára 1 korona 60 fillér.

Rendkívül érdekes könyv, összefoglalja az ember szervezetére és történetére vonatkozó összes ismereteket, testünk összes szerveit, azoknak fejlődéséről szóló elméleteket, az embertan összes fontos tanulságait.

MEGJELENT:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

KÖNYVSOROZATBAN.

Megrendelhető:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) R.-T.-nál
Budapest, VI., Andrásy-út 21. sz. és minden hazai könyvkereskedésben.

Aktuális könyv!

BISMARCK ÉS ANDRÁSSY

Irta HALÁSZ IMRE

**A mai szövetséges viszonyunkat megmagyarázó,
nagy szabású politikai tanulmány!**

A Franklin-Társulat kiadása ■ Ára 6 korona

I. fejezet tartalmából:

**A magyar és német kérdés.
Miklós cár szerepe.**

II. fejezet tartalmából:

**Vér és vaspolitika. Bismarck
és a magyarok.**

III. fejezet tartalmából:

**Küzdelem a német hegemoniáért.
Olasz egység.**

IV. fejezet tartalmából:

**Magyarország és Németbiroda-
lom Königrätz után.**

V. fejezet tartalmából:

**Andrássy küzdelme a háborupárt
ellen. A határőrvidéki kérdés.**

VI. fejezet tartalmából:

**Bismarck és a német biroda-
lom megalapítása. A német-
francia feszültség.**

VII. fejezet tartalmából:

**A Karagyorgyevics-pör. Hatások
Délmagyarországon.**

VIII. fejezet tartalmából:

**Oroszország háborús terve
Ausztria-Magyarország ellen.**

IX. fejezet tartalmából:

**A békeszövetség megkötése.
A békeszövetség és Ferencz
József.**

X. fejezet tartalma ből:

**Orosz-német ellentét. Francia-
ország terjeszkedései. Olasz-
ország csatlakozik a béke-
szövetséghez.**

XI. fejezet tartalmából:

**II. Vilmos. Az orosz szerződés
leleplezése.**

Függelék.

**I. II. Sándor cár levele Vilmos császárhoz. II. Szövetségi szer-
ződés a Németbirodalom és Osztrák-Magyar monarchia között.**

Megrendelhető:

**LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) R.-T.-nál
Budapest, VI., Andrássy-út 21. sz. és minden hazai könyvkereskedésben.**

A FRANKLIN KÉZI LEXIKONA

HÁROM KÖTETBEN

Aránylag kis terjedelem mellett minden szükséges dolgot felölelő, teljes lexikon. Elsősorban gyakorlati szempontokból készült s mindenből azt adja, amire a művelt embernek csakugyan szüksége van. Az egyes cikkek feldolgozása világos, közérthető; az adatok megbízhatóságáról kezességet nyújt az, hogy minden cikket az illető tárggyal foglalkozó kiváló szakember írt. Művelt ember íróasztaláról ne hiányozzék a Franklin Kézi Lexikona; mindennap szükség van rá; gyors, könnyen érthető felvilágosítást ad, hosszas keresgélés és tanulmányzámba menő hosszú cikkek elolvasásának kényszerűsége nélkül. A szöveget több mint száz képes és sok színes tábla magyarázza. Kiállítása is teljesen megfelel a célnak: szép, olvasható, nagy betűk, kitűnő, erős papír, tartós és izléses, diszes kötés.

Ára a három kötetnek 54 korona.

Kapható minden könyvkereskedésben.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent:

ISMERETTERJESZTŐ KÖNYVTÁR

Korunk találmányai. Irta Williams Archibald. Az angol eredeti nyomán átdolgozta *Sándor Szilárd*. Előszót irt hozzá Zemplén Győző. 30 képmelléklettel.

Ára vászonkötésben - - - - - 8 K.

A primitív ember hajdan és most. Irta G. F. Scott Elliot. Angolból fordította *Schöpfli Aladár*. 25 képmelléklettel és 20 szövegábrával.

Ára vászonkötésben - - - - - 8 K.

A modern technika nagy alkotásai. Williams Archibald angol eredetije után átdolgozta *Péter Jenő*. 21 képmelléklettel.

Ára vászonkötésben - - - - - 8 K.

Újkori híres utazók. Williams Archibald angol eredetije nyomán átdolgozta *Mikes Lajos*. 24 képmelléklettel.

Ára vászonkötésben - - - - - 8 K.

A modern villamosság. Irta Gibson Charles R. Angolból fordította *Hajós Rezső*. 24 képmelléklettel.

Ára vászonkötésben - - - - - 8 K.

Küzdelem a levegő meghódításáért. Irta Charles C. Turner. Angolból fordította *Fröhlich Károly*. 24 képmelléklettel.

Ára vászonkötésben - - - - - 8 K.

A modern bányászat. Irta Williams Archibald. Angolból fordította *Réz Géza*. 24 képmelléklettel.

Ára vászonkötésben - - - - - 8 K.

A modern geológia. Irta E. S. Grew. Fordította *Ballenegger Róbert*. 25 képmelléklettel.

Ára vászonkötésben - - - - - 8 K.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND HÁTRAHAGYOTT MUNKÁI

Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

PAPP FERENCZ

Báró Kemény Zsigmond születésének 100-ik fordulójára

kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára 8 korona.

GRAZIA DELEDDA

A MI URUNK

Regény

Ára 4 korona.

SZÁSZ ZOLTÁN

SÉTÁK A FÜGGŐKERTBEN

Novellák

Ára 3 korona.

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította

GYULAI PÁL.

Szerkeszti

HEINRICH GUSZTÁV

Egy-egy szám ára 20 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1746—1749. **Gróf Andrássy Gyula.** Bosznia okkupációjáról. 1878 november 30-án, december 6-án és 14-én tartott három beszéde. Bevezette *Wertheimer Ede.*

1750—1751. **Gróf Andrássy Gyula.** A száműzött Rákóczi.

1752—1754. **Molnár Antal.** A zenetörténet szelleme. Előadás.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL.**

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

746. **Tarczay György.** Felvidéki históriák. Elbeszélés

747—748. **Vörösmaty Mihály.** Csongor és Tünde színjáték 5 felvonásban

749. **Guy de Maupassant.** Monsieur Parent líbeszélés.

A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára,

mely most jelenik meg a Franklin-Társulat kiadásában,

a legnagyobb arányú vállalat, melyre a Kisfaludy-Társaság fennállása óta vállalkozott s egyáltalán irodalmunk legnagyobb vállalata, magában foglalja az egész értékes magyar irodalmat, — a magyar irodalom minden korának és minden ágának azokat a műveit, melyeknek esztétikai értéke vagy irodalomtörténeti jelentősége van. A szövegek pontos, kritikai kiadásai, a mai tudomány színvonalán álló bevezetések és jegyzetek megadják tudományos értékét, tartalma pedig az egész nemzetre szóló fontosságát. Az egyes köteteket kiváló irodalomtörténetírók adják ki; arcképek, kéziratok, eredeti kiadások hasonmásai hozzák az egyes írókat az olvasóhoz közelebb.

A 180—200 kötetre tervezett vállalatot 6—9 kötetes sorozatokban bocsátja ki a kiadó Franklin-Társulat és sorozatonként lesz kapható. Évenként egy-egy sorozat jelenik meg.

Egy-egy hat kötetes sorozat ára füzve 30 K.
Kilenc kötetes sorozaté füzve 45 K.

A sorozatok az egyes kötetek megjelenésének sorrendjében lesznek összeállítva.

A köteteken levő római számok az egyes kötetek kronológiai sorrendjét jelentik, ahogy a kész műben egymásra fognak következni. Egy-egy római szám alá a legtöbb műnél több kötet is esik, ezek arab számokkal vannak jelölve.

**Az első sorozat — hat kötet ára — füzve 30 korona;
tartalma a következő:**

- IX. Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig (XVI- XVIII. sz.) Kiadja *Alszegehy Zsolt*
- XIV. 1. **Zrinyi Miklós művei.** 1. kötet. Összes költői művei. Kiadja *Négyesy László*.
- XXIII. 1. **Deákos költők.** 1. kötet. Rájnis, Baroti Szabó, Révai válogatott versei. Függelékül: Mutatványok az első kísérletezők munkáiból. Kiadja *Császár Elemér*.
- XLIII. 1. **Bajza József művei.** 1. köt. Összes költeményei, egy novellája, legfontosabb kritikái és polemiai pályája első feléből. Kiadja *Szücsi József*.
- LVIII. 1. **Tompai Mihály művei.** 1. kötet. Összes költeményei közül az 1847-ig írtak. Kiadja *Kéki Lajos*.
- LXXXII. **Szigeti József drámái.** Öt legjellemzőbb, legértékesebb drámája. Kiadja *Bayer József*.